

ISSN 2306-7365 (Print)

ISSN 2664-0686 (Online)

Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

№2 (112) 2019

сәуір-мамыр-маусым

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

Беркимбаев К.М.	-	Бас редактордың орынбасары, пед. ғ.д., профессор
Пилтен П.	-	Бас редактордың орынбасары, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Жауапты хатшы, филос.ғ.к., доцент

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr.

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

Berkimbayev K.M.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Prof.Dr.
Pilten P.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Dr.öğr üyesi
Baltabayeva A. Y.	-	Yayın kurulunun sorumlu sekreteri, Doç.Dr.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор

АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЕВИЧ

Беркимбаев К.М.	-	Заместитель главного редактора, д.п.н., профессор
Пилтен П.	-	Заместитель главного редактора, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Ответственный секретарь, к.филос.н., доцент

CHIEF EDITOR

Professor, doctor of biological sciences

ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Berkimbayev K.M.	-	Deputy chief editor, Professor, doctor of pedagogical sciences
Pilten P.	-	Deputy chief editor, doctor, Associate Professor
Baltabayeva A.Yu.	-	Responsible secretary, Associate Professor, Ph.D.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637**. Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2018 жылдың 11 желтоқсандағы №1945 және 14 желтоқсандағы №1992 бұйрықтарымен журнал Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне Философия, Тарих және Педагогика, Филология ғылымдары бағыттары бойынша енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığı İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defa Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, Uzak ve yakın yabancı ülkeler **İndeks: 75637**. Dergi Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online)**.

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 11/12/2018 tarih ve 1945 sayılı kararı ve 14/12/2018 tarih ve 1992 nolu kararıyla bu dergisi Felsefe, Tarih, Pedagoji ve Filoloji alanlarında KC EBB tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, далее и ближе зарубежье. **Индекс №75637**. Журнал январь 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №1945 и от 14 декабря 2018 года №1992 журнал включен в перечень научных изданий в области Философии, Истории, Педагогике и Филологии, рекомендуемых Комитетом.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate. **№ 232-G Publication: 1 time in 3 months. Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. Index №75637**. The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Pursuant to the Order of the Committee for Control in Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 №1945 and December 14, 2018 №1992, the journal is included in the list of scientific publications in the field of philosophy, history, pedagogy and philology, recommended by the Committee.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Умбетов Өмірбек	- тех.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абуов Әмірекүл	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ақйол Хаяти	- доктор, проф. /Түркия/
Бүлбүл Ибрагим	- доктор, проф., /Түркия/
Булуч Бекир	- доктор, проф. /Түркия/
Бөлеев Талант	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Гржибовский Андрей	- м.ғ.д., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Түркия/
Демиркөз Мелахат Білге	- доктор, проф., /Түркия/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Ұлыбритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Мырзақұлов Рэтбай	- ф.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Петрова Луиза	- ф.ғ.д., проф. /Ресей/
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Түркия/
Турметов Батирхан	- ф.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик
Йылдыз Мұса	- доктор, проф. /Түркия/
Агаева Файза	- ф.ғ.д., проф. /Әзербайжан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Байсалов Жомарт	- п.ғ.д., проф. /Қырғызстан/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Григорьев Сергей	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Капилла Хосе Э.	- док., проф. /Испания/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Перленбетов Мұқан	- психол.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Сагироғлу Шереф	- профессор, доктор /Түркия/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

Tomar Cengiz	- Prof. Dr. / Türkiye/
Umbetov Ömirbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Bülbül İbrahim	- Prof. Dr. / Türkiye/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. / Türkiye/
Böleyev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grjibovskiy Andrey	- Prof. Dr. / Norveç/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. / Türkiye/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Demirköz Melahat Bilge	- Prof. Dr. / Türkiye/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. / Rusya/
Lundy Lian	- Prof. Dr. / Birleşik Krallık/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. / Almanya/
Myrzakulov Ratbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Myrzaliyev Boras	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Petrova Luyiza	- Prof. Dr. / Rusya/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. / Türkiye/
Turmetov Batırhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/

EDİTÖR KURULU

Jurınov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. / Türkiye/
Agayeva Fayza	- Prof. Dr. / Azerbaycan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Batırbayev Nurlan	- Prof.Dr. /Kazakistan/
Baysalov Jomart	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkıbayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grıgorev Sergey	- Prof. Dr. / Rusya/
Jetıbayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kapılla Jose E.	- Prof. Dr. / İspanya/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Moldalıyev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakıpov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nıyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Perlenbetov Mukan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sağıroğlu Şeref	- Prof. Dr. / Türkiye/
Torıbayeva Jamıla	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Idırıs Serıkbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Томар Женгиз	- доктор, проф. /Турция/
Умбетов Умирбек	- д.тех.н., проф. /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Ақбасова Аманкул	- д.техн.н., проф. /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Ақйол Хаяти	- доктор, профессор /Турция/
Булбул Ибрагим	- доктор, проф. /Турция/
Булуч Бекир	- доктор, профес. /Турция/
Болеев Талант	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Турция/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Демиркоз Мелаяхат Билге	- доктор, проф. /Турция/
Корнилов Виктор	- д.п.н., проф. /Россия /
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Великобритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Мирзакулов Ратбай	- д.ф.-м.н., проф. /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Петрова Луиза	- д.ф.н., проф. /Россия /
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Турция/
Турметов Батирхан	- д.физ.-м.н., проф. /Казахстан/
Узақбаева Сахипжамал	- д.п.н., проф. /Казахстан/

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик
Йылдыз Муса	- доктор, проф. /Турция/
Агаева Файза	- д.ф.н., проф. /Азербайджан/
Атемова Калипа	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н, доцент /Казахстан/
Байсалов Жомарт	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., проф. /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Григорьев Сергей	- д.п.н., проф. /Россия/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Капилла Хосе Э.	- доктор, проф. /Испания/
Кенжетай Досай	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н, проф. /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Перленбетов Мукан	- д. психол.н., проф. /Казахстан/
Сагироглу Шереф	- доктор, проф. /Турция/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., проф. /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

Tomar Cengiz	-Doctor, prof. /Turkey /
Umbetov Omirbek	-Doctor of Technical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Essimova Sholpan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Akbasova Amankul	-Doctor of Technical sciences, prof. / Kazakhstan /
Abuov Amirekul	-Doctor of Philosophy, prof. /Kazakhstan /
Akyol Hayati	-Doctor, prof. /Turkey/
Bulbul Ibrahim	- Doctor, prof. /Turkey /
Buluc Bekir	-Doctor, prof. /Turkey /
Boleyev Talant	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grijbovsky Andrey	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Norway/
Gelisli Yucel	-Doctor, prof. /Turkey/
Zhetpishbayeva Bakhytgul	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Demirkoz Melahat Bilge	- Doctor, prof. /Turkey /
Kornilov Viktor	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Lundy Lian	-Doctor, prof. /United Kingdom /
Meyer Burghard	-Doctor, prof. /Germany /
Myrzakulov Ratbay	- Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Myrzaliyev Borash	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan/
Petrova Luiza	-Doctor of Philology, prof. /Russia /
Taspinar Mehmet	-Doctor, prof. /Turkey /
Turnetov Batyrhan	-Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Uzakbayeva Sakhiphzhamal	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /

EDITORIAL COUNCIL

Zhurynov Murat	-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, academician
Yildiz Musa	-Doctor, prof. /Turkey /
Agayeva Faiza	-Doctor of Philology, prof. /Azerbaijan /
Atemova Kalypa	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Batyrbayev Nurlan	-Candidate of Law, associate professor / Kazakhstan /
Baysalov Jomart	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Yergobek Kulbek	-Doctor of Philology, prof. /Kazakhstan /
Yerkybayeva Gulfayruz	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grygoriev Sergey	- Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Zhetibayev Kopzhasar	-Candidate of Historical Sciences, associate prof. /Kazakhstan /
Kapilla Hose	-Doctor, prof. /Spain /
Kenzhetay Dosay	-Doctor of Philosophy, prof. / Kazakhstan /
Moldaliyev Ykylas	-Doctor of Medical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Nakipov Balgabay	- Doctor of of Law Sciences. Prof. / Kazakhstan /
Niyazov Talgat	-Doctor of Economics, prof. / Kazakhstan /
Perlenbetov Mukan	-Doctor of Psychology, prof. /Kazakhstan /
Sagiroglu Sheref	- Doctor, prof. /Turkey /
Torybayeva Zhamilya	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Ydyrys Serikbay	-Doctor of Economics, prof./ Kazakhstan /

ӘӨЖ 9.433

МҒТАР: 03.81.37

Х.М.ТҰРСҰН¹, З.С.ИЛЬЯСОВА²

¹т.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)

²т.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а.,
E-mail: zita.08@mail.ru (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АРАБ-ПАРСЫ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ «ТҰРАН» ЖӘНЕ «ТҰРКІСТАН» ТОПОНИМДЕРІ

Мақалада ортағасырлық араб, парсы жазба деректеріндегі «Тұран» және «Түркістан» топонимдерінің қалыптасуы мен қолдануы талданады. Түркістан тарихи аймағы атауларының тарихи кезеңдерде қалыптасуы мен мазмұндық өзгеріске түсуін араб-мұсылман географиялық әдебиеттерінің деректері арқылы талдау мәселеге айқындық береді. Түркі әлемінің киелі ұғымдарының біріне айналған атаулардың мәні мен мазмұны туралы тұжырымдар ұсынылады. Ортағасырлық жазба деректердің мәліметіне жасалған талдау түркі руханиятының символына айналған атаулардың мазмұнын жаңа көзқараспен бағамдауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, «Түркістан» атауының қазіргі кезеңдегі саяси-мәдени мән-мағынасының жаңғыруына талдау жасалады.

Кілт сөздер: Тұран, Түркістан, араб парсы жазба деректері, біртұтас Түркістан идеясы, мәдени-рухани құндылықтар, тұжырым, тайпа, орта ғасыр, топоним.

Х.М.Турсун¹, З.С.Ильясова²

¹д.и.н., профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави
²к.и.н., и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

ТОПОНИМЫ «ТУРАН» И «ТУРКЕСТАН» В СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРАБО- ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В статье анализируются формирование и использование топонимов «Туран» и «Туркестан» в средневековых арабских и персидских письменных источниках. Отдается предпочтение анализу формирования в исторический период названий и изменений в названии Туркестанского исторического края через арабо-мусульманскую географическую литературу. Предлагаются выводы о сущности и содержании названий, ставших одними из священных понятий тюркского мира. Анализ средневековых письменных источников дает возможность по новому осмыслить содержание наименований, ставших символами тюркской духовности. В то же время анализируется возрождение политического и культурного значения понятия Туркестан на современном этапе.

Ключевые слова: Туран, Туркестан, арабо-персидские письменные источники, идея единого Туркестана, культурно-духовные ценности, вывод, племя, средневековье, топоним.

Kh.M.Tursun¹, Z.S.Ilyassova²

*¹Doctor of History, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*

²Candidate of History, Acting Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University

**THE TOPONYMS TURAN AND TURKESTAN IN THE MEDIEVAL
ARAB-PERSIAN SOURCES**

The article analyzes the formation and use of the toponyms "Turan" and "Turkistan" in medieval Arabic and Persian written sources. Analyzing the formation of Turkistan historical region in historical periods and significant changes in the analysis of data from the Arab-Islamic geographical literature shows various issues. It offers conclusions about the essence and content of the names that have become one of the Holy concepts of the Turkic world. The analysis of medieval written sources gives an opportunity to comprehend in a new way the content of the names that have become the symbol of spirituality. At the same time, the analysis of the political and cultural significance of "Turkistan" is being analyzed at the present time.

Keywords: Turan, Turkistan, Arab-Persian detailed data, Turkistan idea, cultural and spiritual values, conclusion, tribe, middle ages, toponym.

Түркі халықтарының этникалық тарихында рәміздік мәнге ие болып, қасиетті ұғымдарға айналған «Тұран» және «Түркістан» атауларының пайда болуы мен қалыптасуына ғылыми талдау жасауды басты мақсат еткен зерттеу барысында мынадай нақты ғылыми міндеттерді шешуді белгіледік: біріншіден, осы атаулардың этимологиясын ортағасырлық араб-парсы деректеріне талдау жасау арқылы нақтылау; екіншіден, атаулардың мән-мазмұнын қазіргі заманғы саяси, мәдени-рухани құндылықтар ретінде қарастыру.

Орта Азия Шығыс пен Батысты байланыстырған ең маңызды сауда-экономикалық және әскери-саяси коммуникациялардың қиылысындағы маңызды стратегиялық географиялық жағдайының арқасында әрдайым әлемнің ұлы державаларының назарында болды. Түркі халықтарының ежелгі мекені болған осы тарихи-географиялық кеңістік геосаяси жағдайларға байланысты қытай, грек, парсы, араб, орыс жаулап алушыларының көзінің құртына айналды. Олардың ұзақ уақыт бойы бұл өлкені жіті қадағалап отырғандығын сол кезеңде қалыптастырған жазба деректерінің аса мол болғандығы да айғақтайды. Сол кезеңдегі аутентивті деректерде өлкенің бүгінгі күнге дейін жеткен тарихи топонимикасы қалыптасты. Демек, мәселенің зерттелуі ортағасырлардан бастау алпы, бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Тақырыптың ерекшелігіне сай тарих ғылымына тән тарихилық тәсілімен бірге пәнаралық байланыстар тоғысындағы тарихи лингвистикалық салыстырмалы талдау тәсілдері қолданылды.

Ортаазиялық аймақ атауларның арасындағы ең ежелгісі – «Тұран» болып саналады. Оның негізі Орта Азияны мекендеген ежелгі көшпенді және жартылай көшпенді халықтардың тайпалық атауын білдіретін «тур» этнонимінен туындайды. Ж.ж.с.д. I мыңжылдықтың басында турлар Иранның көгалды аймақтарымен жауласқан ірі әскери-саяси бірлестік құрған болатын. Бұл этноним тұңғыш рет «Авеста» жырында аталады, кейіннен көне иран мифологиясында және ортапарсылық діни және тарихи әдебиеттер мен құжаттарда, сонымен қатар ортағасырлық парсы, араб-мұсылман жазбагерлері және жергілікті ортаазиялық авторлардың тарихи-географиялық әдебиеттерінде кеңінен қолданылған.

Сасанидтік патша Шапура I (242-272 жж. билік еткен) дәуірінде парсылардың арасында Тұран (Turan) атауымен бірге тараған және «турлар елі» мағынасына ұқсас Туристан (Turistan) атауы қолданысқа енді. Бұл елдің әміршісін Sasan-pah деп атаған, яғни «сақтар пат-

шасы». III-IV ғғ. сасанидтік мөрлерде Тұран және Туристан атауларымен қатар балама ретінде Тургистан (Turgistan) атауы да жиі қолданыла бастады. Кейінірек, эфталиттер (V ғ.) және түріктер (VI-VIII ғғ.) дәуірінде ол «түріктер елі» мағынасын білдіретін «Туркистан» (немесе Түркістан) атауына өзгеріске түсті. Тұран (trun) топонимі ертеқушандық және ертеортағасырлық кезеңдегі Хорезм монеталарында кездеседі. Түркістан атауы, яғни «түріктер елі» алғаш рет көне ирандықтардың қолданысында Әмудария, Сырдария және Тарым өзендері территориясының географиялық аумағын қамтыды [1, 8-10].

Тұран және Түркістан топонимдері секілді, тур және түрк этнонимдерін теңдестіру, ең алдымен, исламға дейінгі және ислам кезеңіндегі ирантілді тарихи-географиялық дәстүрлерде жазылған, кейін араб-мұсылман және ортаазиялық еңбектерде орын алған. Көне ирандықтар алғашқы кезде «турлар» деп ортаазиялық түріктерді, сонымен қатар түркі тілді сақтар мен ғұндарды атады. Ал VI-VII ғғ. бастап Тұран географиясының нақты аумағы Әмударияның оңтүстік жерлері мен Түрік қағанаттың шекараларына сай келетін аумақты қамтыды. Түрік авторларының жазбаларында XI ғ. Тұран патшасы Афрасиаб аты аңызға айналған түрк ханы Алып Ер Тоңғамен теңестірілді. Алып Ер есімі таулы Алтайдағы көне түрк руна жазуларында да жиі аталады. «Аятқар Зареран» парфян эпосында суреттелген хиониттер патшасы Арджаспаның тағдыры түріктердің бабасы Ашина туралы түрк аңызымен сәйкес келеді. Түрік немесе түрк этнонимі екі элементті (түр-к), екінші элементі «-к» жинақтық көпше түрдегі аффикс, жалпы бұл сөз ирандық тұр-ан сөзімен бірдей түркі сөз түлғасы болуы ықтимал.

Грек-македондық жаулап алушылар (ж.ж.с.д. IV ғ.) ортаазиялық аймақты Ахеменидтік державаның бір бөлігі ретінде қарастырса, көне қытайлықтар (ж.ж.с.д. I-II ғғ.) «Батыс өлкенің» жалғасы, яғни өздеріне бағынышты Шығыс Түркістан аймағы деп түсінді [2]. Тұтас аймақ жөнінде түсініктердің бұндай шектеулігін сол кездегі жинақталған білім деңгейінің барынша тапшы болуымен түсіндірсек болады.

«Тұран» және «Туристан» топонимдерінің кейінгі баламасы болып саналатын «Түркістан» топонимі алғаш рет жазба дәстүрінде VI-VII ғғ. дерек көздерінде кездеседі. Ортаазиялық аймақ ретінде «Түркістан» атауы 639 ж. Тұрфанда құрастырылған соғды мәліметтерінде кездеседі. «Түркістан» атауы бірнеше рет Тургистан (Turgistan) түрінде VI-VII ғғ. сасанидтік жазбаларда және Ираннан әкелінген VII ғ. Пехлевей мәтіні негізінде Үндістанда құрастырылған ортапарсылық «Бундахишн» жазба ескерткішінде кездеседі. (Тұран және Түркістан топонимдері ортағасырлық грузин дереккөздерінде, сонымен қатар Моисей Утийскийдің (VII ғ.) «Албан тарихында» жиі кездеседі). Жоғарыда аталған барлық деректерде «Түркістан» атауы VI-VII ғғ. Түрік қағанатының құрамына кірген Орта Азияның барлық территориясын және оңтүстіктегі Бактрия – Тохаристан мен Үндістанның бір бөлігі ретінде аталады. Ал В.В.Бартольд «Түркістан» атауы, яғни «түркі елі» Әмударияның ар жағындағы түріктерге тиесілі барлық жерлер деп сасанидтер кезінде алғаш рет қолданысқа енгізілді деген тұжырым жасайды [3, 181]. Түркістан өлкесін жазба деректер арқылы ғана емес, өзі тікелей аралап танысқан ғалымның бұл тұжырымы ақиқатқа барынша жақын деп білеміз.

Осыған байланысты, «Тұран» атауы «Мәуереннахр» атауынан өзгеше кейінгі баламасы «Түркістан» сияқты өз мәнінің негізінде географиялық емес, этногеографиялық түсінікті қамтып, сонымен қоса белгілі саяси-аумақтық мағынаға ие бола бастады. Олай дейтініміз, «Тұран» атауын алғаш рет өздерімен көрші, нақты және шынайы өмір сүрген және сауда қатынастарын жүргізген ортаазиялық тайпалар мен халықтардың мемлекеттік құрылымын белгілеу үшін ахеменидтік кезеңге дейінгі ежелгі ирандықтар да қолданғандығы белгілі.

Орталық Азияда мемлекеттік құрылымдардың пайда болуы барысында «Тұран» деп ирандықтар, сасанидтер дәуірінде «Түркістан» атауы пайда болып, түркілер дәуірінде түпкі-

лікті орнықты. Сондықтан осы топонимдер тек қана географиялық ұғым емес, Орта Азия территориясында пайда болған мемлекеттік құрылымдар деп тұжырымдауға болады және сондай мәнге ие болған мемлекеттің бірі араб жаулап алуы қарсаңындағы осы аймақтағы бірден-бір қуатты мемлекет Батыс Түрік қағанаты еді. Нақты тарихи-географиялық аймақ ретінде «Түркістан» терминінің алғашқы рет қолданылуы (VI ғ.) парсы әдебиетіне тиесілі десек, академик Б.Көмеков мәселеге нақтылық беріп, «VI ғ. тарихи сахнаға көне түркілердің келуімен және олардың Орталық Азияға саяси билігінің таралуына байланысты «турлар» ұғымы «түркіге», ал «Тұран» Түркістанға, яғни түркілер елі деген жеке ұғымға ие болды» [4, 13-14] деген қорытынды жасайды.

Бұрын Батыс Түрік қағанатына қараған Орталық Азияның оңтүстік аймақтары бір кездері ирандық Хорасанның құрамына кіріп, «Мәуереннахр» атауын иемденген. Ал арабтар Орта Азиядағы отырықшы түріктердің жерлерін «өзеннің арғы жағы» деп атаған. Бұл жердегі өзен – Амудария болуы керек. Әл-Фергани «Хорасан» ұғымына бүкіл Орта Азия территориясын, Жетісу және Талас аңғарларын жатқызып [5] ұғымның таралу аймағын барынша кеңейте түседі. Дегенмен, аутентивті деректерде жазылды дегенімен Хорасан аумағына Жетісу және Талас өңірлері енбегендігі анық.

VII-VIII ғғ. арабтардың Орта Азияға келуімен «өзеннің ар жағында» мағынасын білдіретін «Мәуереннахр» терминінің қолданысқа енгізілуіне қатысты шығыстанушы Ә.Муминов «Орталық Азияның ұланғайыр территориясынан исламды ұстанған екі негізгі аймақты бөліп алуға болады: 1) Мәуереннахр («Қос өзен аралығы», Трансоксания) – отырықшы аймақтағы ислам; 2) Түркістандағы (Сырдарияның шығысындағы мұсылман аймақтары) – көшпелі аймақтардағы ислам» [6, 109] дей келіп, Орталық Азия тұрғындарын отырықшылар мен көшпелілер деп бөлу мәселеге айқындық бермейді, өйткені олардың арасында ешуақытта мызғымас шекара болған жоқ деп тұжырым жасайды. Шындығында, бұл аймақ тұрғындары шаруашылығы, менталитеті, рухани мәдениеті бойынша бір-бірінен елеулі айырмашылықтары болғанымен қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты олар бір-біріне сауда-экономикалық, мәдени тұрғыда тәуелді болды. Бұл тәуелділік олардың саяси одақтастығына негіз болды. Түркістан атауының географиялық және саяси ұғым ретінде түпкілікті қалыптасуы VI ғасырда эфталиттер мемлекетінің ыдырауымен және Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігінің Түрік қағанаты құрамына енуіне байланысты еді. Сол кезде түріктер мен Иранның ресми шекарасы Амудария өзені болатын. 566-568 ж.ж. ішкі этносаяси процестердің барысында Түрік қағанаты батыс және шығыс болып бөлінгенде [7,122] Қазақстанның шығысы мен оңтүстігі Батыс Түрік қағанатының құрамында қалды.

Батыс Түрік қағанаты ыдырағанымен оның құрамында қалыптасқан түрік этносының атауы берік орнығып, олардың мекендеген географиялық аумағы ұғымына ұласып, Түркістан атауы түрінде Сырдария жағалауындағы мұсылмандардың шекараларынан Қытайға дейінгі түрік халықтары мекендеген барлық елдерді қамтыды. Керісінше, кейбір араб географтары Батыс Түрік қағанаты VII ғасырда құлағаннан кейін Орта Азияның Шығыс бөлігінде қытайлықтардың қысқа мерзімде билік құруына байланысты Түркістанды Қытайдың провинциясы ретінде қарастырады [8]. Көрші елдерге тым астамшылықпен қарайтын қытай тарихнамасында жиі көрініс беретін бұндай жалған тұжырымның ғылыми негізсіздігі даусыз. Өйткені, Шығыс Түркістанның өзі қазіргі кезде Қытай мемлекетінің аумағында болғанымен, оны мекендеген түркі тайпаларының XIX ғасырдың ортасына дейін саяси дербес мемлекеттері болған. Осылайша VIII-X ғғ. араб-мұсылман тарихшылары мен географтарының еңбектерінде «Түркістан» атауы тұрақты қолданыла бастады. Арабтар «Түркістан» атауының кең мағынасына түрік тілінде сөйлейтін халықтармен бірге моңғолдар, түнгүстер, тибеттіктер және қытайлықтардың жерін де қосқандығын [9] айтуымыз керек.

Ортағасырлық жазбалардың арасында араб, парсы тарихи-географиялық еңбектерінде «Түркістан», «түркілер елі» атауларына байланысты көптеген маңызды деректер кездеседі. Бұл атауды араб авторларының арасында алғашқылардың бірі болып Ибн Хордадбех (IX ғ.) «Түркілер елі: тоғызғұздар олардың облысы түріктер еліндегі ең үлкені, олар Қытаймен (Син), Тибетпен және қарлұқтармен шектеседі және «Мервтен екі жол шығады бірі Шашқа және түркі еліне, келесісі Балх пен Тохаристанға апарды» [5, 21] деген мазмұнда қолданған екен. Одан әрі Әл-Якубидің (IX ғ.) еңбектерінде бұл ұғым «Барлық түркі елдері Хорасан және Седжестанмен шектеседі. Ал Түркістанда түркілер бірнеше халықтар мен мемлекеттерге бөлінеді» [7, 121-122] деп этникалық тұрғыда одан да нақтылана түседі.

Орта Азияда, нақтырақ айтсақ, Амудария мен Сырдария өзендерінің аралығында араб халифатының саяси билігінің орнауы және осы аймаққа ислам мәдениетінің кеңінен таралуына байланысты Түркістан аймағы туралы аутентивті мағлұматтардың күрделі өзгеріске ұшырағанын келесі деректерден аңғаруға болады. Сол жазба деректерде Түркістан тарихи-географиялық аймағының Амудариядан солтүстікке қарай бағытталғандығы нақтылық сипат алған. Айталық, бұл аймақтар әйгілі араб тарихшысы ат-Табаридің (IX ғ.) шығармаларында да орын алып, онда Окс (Амудария) өзені түркілер мен парсылардың арасындағы шекара ретінде белгіленген. VIII ғ. басында ат-Табари бойынша Түркістан Сырдарияның солтүстігінен, Ферғанадағы Касана қаласынан басталған деген мәлімет келтіреді. Авторы белгісіз «Худуд әл-‘аламның» (X ғ.) дерегі бойынша «Ферғана - Түркістанның дарбазасы». Көп ұзамай Шаш қаласы және оның аймақтарын арабтар жаулап алды. Жаулап алынған жерлерді қолда ұстап тұру мен көшпелі түрік тайпаларынан қорғануды қамтамасыз ету үшін арабтар Шаш өңірінің бойында қорғаныс дуалдарын орнатып, ол Түркістан аймағының алдындағы тосқауыл болды» [7, 123]. Бұл дерек Түркістан аймағының шекарасын нақтылай түседі. VIII ғ. ортасында Келес даласы арқылы Сырдарияның жағалауынан бастап тауларға дейін дуалдар соғып, ол мұсылман иеліктері мен Түркістан арасындағы шекара болып есептеледі. Сол заманның бір ерекшелігіне назар аударсақ – Сырдария және Ферғана түркілері барлық жағдайларда мұсылмандарға қарсы қойылады. Бірте-бірте Отырар, Шауғар, Исфиджаб, Тараз сияқты түркі қалалары Түркістан шекарасындағы бекіністерге айналды [4, 14].

Ал түркі ғалымы Махмұд Қашқаридің (XI ғ.) дерегі бойынша: «Кейбіреулер бүкіл Мәуереннахрды түркі елі деп есептейді. Ол Янкенттен басталады ...Қазір бүтін Түрк қалаларының шекарасы «Abisgun»: Абісғұн (Каспий) – теңізін айналып, Рұм өлкесінен және «اوزجند» Өзгенттен Шынға (Қытайға) дейін созылады. Ұзындығы бес мың фарсах, ені үш мың фарсах; барлығы сегіз мың фарсах» [10, 209-210] деп баяндайды.

Осы тұжырымды одан әрі нақтылай түскен XIII ғ. арабтілді автор Йақұт әл-Хамуидің «Му’ джам әл-булдан» еңбегіндегі «Түркістан» мақаласында «Түркістан – барлық түркілер мекенінің атауы» [11, 28-30] деген алғашқы сөйлемімен бұл ұғымға барынша әмбебап анықтама береді. Йақұт әл-Хамуидің «Түркістан» мақаласының негізгі дерек көзі ретінде Ибн әл-Факихтің (IX ғасырдың соңы - X ғасырдың басы) «Ахбар әл-булдан» («Елдер туралы мәліметтер») шығармасы еді. Түркі еліндегі тайпалардың құрамы туралы Йақұт әл-Хамуи: «Түріктердің ең көлемді облысы – ол тоғызғұздар елі және олардың шекарасы Қытай, кейін Тибетпен шекаралас және сонымен қатар шекаралары қарлұқ, кимек, оғыз, шігіл (жифр), печенег, түркеш, азкис (Ибн әл-Фактхте «аркаш»), қыпшақ және қырғыз. Олардың мұсылман елдері жағында басталуы – ол Фараб» (Ибн әл-Факихте «онда мускус бар, ол өзен жағасында, онда Фараб қаласы бар») деген мәтінде қолданған мағлұматын алғаш рет Ибн Хордадбех жазады. Оның түрік елдерінің шекарасын, тайпалардың құрамын анықтайтын мәліметін Йақұт хронологиялық тұрғыда кейін қолданылғандықтан, тарихи қалыптасқан жағдайларға байланысты мазмұндық өзгеріске түскен. Жоғарыдағы дәйексөздің соңғы сөй-

лемін Ибн Хордадбех мына мәтінде береді: «Ал Фараб қаласында мұсылман қосындары мен түрік-қарлұқ қосындары (бір мезгілде) болады». Бұл дерек аталған аймақта мұсылман жорықтарының жалғасуына байланысты саяси тұрақтылықтың орныға қоймағандығын танытады. Ал араға төрт ғасыр уақыт салған Йақұт кезінде ислам дінін қабылдаған түріктерде саяси, әскери күштердің конфронтациясы туралы дерек анохронизмге айналып, мәнін жойған деп білеміз. Йақұттың бұл деректі қолданбау себебін осылай түсіндіруге болады. Оның есесіне түріктердің шекаралары, тайпалардың құрамы және орналасуы туралы деректер маңызын жоймағандықтан оны өзгеріссіз толық қолданады.

Ибн Хордадбехтен соң бұл тақырыпқа назар аударған әл-Йакуби (IX ғ.): «Түрік қағанатының кезінде өз ішінде дербестікке ұмтылған көптеген иеліктерден тұратын еді. Түркістан және түрік тайпалары бірнеше мемлекетке бөлінді, соның ішінде қарлұқтар, тоғызғұздар, түргештер, кимектер, оғыздар. Олардың әрбірі жеке мемлекетті танытады және өзара соғысады деген мәліметтер келтіреді. Әйтсе де оның мәліметінде әр тайпаның жеке мемлекеті бар деген жаңа дерек болғанымен, тайпалар атауы әлдеқайда аз. Ибн Фадлан, әл-Истахри, әл-Макдиси, т.б. авторлар түрік тайпаларының тізімін толық бермей жеке қарастырады. Шығарма жазылған уақытта қарлұқтардың жабу басқарған тайпаларының өз мемлекеті болған. Қағанат түргештердің соққысынан ыдырап, орталығы Суяб қаласы болған Батыс түрік қағанатына айналғанда Сырдарияның төменгі ағысында оғыз мемлекеті шығыста кимек мемлекеті орнады [7, 125-128]. Осы орайда IX-X ғғ. араб географиялық әдебиеттерінде «түрік» сөзі бір ғана халық немесе бір елдің аты емес, бір топ халықтардың атауы ретінде ұғынылады.

Йақұттың компиляция тәсіліне жүгінгендігіне қарамастан оның өзге араб жазбагерлерінен артықшылығы, ол моңғол шапқыншылығы қарсаңында Орта Азияда, соның ішінде Самарқанд пен Үргеніште болып, өз көзімен көргендерін баяндаған. Йақұт әл-Хамауи «Түркістан» мақаласында ортағасырлардағы Қазақстан территориясын мекендеген тайпалар мен халықтар туралы, олардың шаруашылығы мен қалалары жайлы және географиялық объектілерге қатысты тың мағлұматтар береді.

Йақұт әл-Хамауи «Тұран» мақаласында «Тұран Мәуереннахрдағы ел. Бәрін қосқанда солай аталады. Сондай-ақ патшасының атымен «Тұран шах» деп аталады. «Ахбару-л-фарис» («Парсылардың хабарлары») атты кітапта Афридундар өз балалары арасында жер бөлгенде үлкен баласы Саламға Рұм (Византия) және батысқа дейінгі жерлерді береді. Ортаншы баласы Туджға «Түрік», «Син», және «Йаджуж Маджуж» жерлерін қоса берді. Түрік өзінің елін патшасының атымен «Туран» [11, 122] деп атады. Ал кіші баласа Ирджге Иран шахарды берді. Содан Иран шахар деген ат тарады, (сондай-ақ, Тұран да) деген мәліметтер келтіреді. Деректің аңыздық сипаты басым болғанымен сол кезеңнің нақты танымын бере алуымен құнды.

Әр тарихи кезеңде Түркістан аумағы шекарасының өзгеріп отырғандығын көреміз. Сасанидтер тұсында «Түркістан шекарасы Амударияның солтүстігінен басталады. Арабтардың шапқыншылығына байланысты кейінгі ғасырларда түріктер солтүстікке қарай ығыстырылды, географтар әл-Истахри (IX ғ.), Ибн Хаукал (X ғ.) Түркістанның шекарасын Мәуереннахр (*Амудария мен Сырдария аралығы – авт.*) облысының солтүстігінен белгілейді. Сонымен бірге сол ғасырда түрік халықтары Мәуереннахрдың ішкі аудандарында мекендеген» [7, 123] деген деректен түркілердің мекендеген аумағы Түркістан атауының ауқымын толық қамтымағандығы аңғарылады. IX-X ғғ. араб географтарының шығармаларында Мәуереннахр атауы тек әл-Истахри мен Ибн Хаукал еңбектерінде ғана кездеседі. Сол сияқты Амудария мен Сырдария өзендері аралығында араб халифаты саяси билігінің орнауы және ислам мәдениетінің таралуына байланысты Түркістан аймағы туралы мағлұматтар өзгеріске ұшырады.

В.В.Бартольд Махмұд Қашғаридің пікірін қуаттай отырып, Түркістанға саяси және этнографиялық кеңістік ретінде Каспий теңізі мен Қытай аралығындағы жерлерді жатқызғанымен, жоғарыда аталған ортағасырлық мұсылман авторларының терминологиясында Түркістан кеңістігіне Мәуереннахр аймағы енбейді [12, 114] деген тұжырым жасайды. Ортағасырлық араб және парсы географтарының қолданысындағы барлық мәліметтер Мәуереннахрды, сондай-ақ Хорасанның бір бөлігін географиялық аймақтардың, саяси бірліктердің шекарасына қарамастан, ежелгі Тұран-Түркістанның бір бөлігі ретінде қарастырды. Мәуереннахр ұғымы Түркістанға балама дербес аймақ ретінде ислам дәуіріндегі араб-мұсылман тарихи-географиялық еңбектерінде ғана қолданылды. Ал Тұран топонимінің кейінгі баламасы Түркістан ұғымы басқа да атаулармен бірге ортаазиялық аймақтың барлық тарихи кезеңдерінде ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейін, жергілікті ортаазиялық, парсы, араб-мұсылман тарихи-географиялық дәстүрлерінде жазылған, сондай-ақ, армян, грузин, орыс деректерінде үнемі қолданыста болып келді. Араб-парсы деректерінде Яссы-Түркістан қаласының атауы да ортағасырларда жиі ұшыраса бастайды. Йақұттың «Фараб қаласының маңында Сейхун өзенінің жағасында орналасқан Сунах» деген дерегіндегі Сығанақ қаласының орны К.М.Байпақов еңбектерінде локализацияланса, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ Археология институтының ғалымдары қала тарихын заттай деректер негізінде ғылыми қалпына келтіре бастады [13, 7-14]. Түркістан атауының қала атауы болып қалыптасуы мәселеге нақтылық бергендігі аңғарылады.

«Тұран», «Түркістан» атауларын қазіргі заманғы тарихи үдерістер мәнмәтінінде қарастырып көрейік. «Тұран», «Түркістан» атаулары ортағасырларда тарихи-географиялық мәнде орнығып, кейінгі кезеңдерде саяси мағынаға ие бола бастады. 1865 ж. 2 наурызында Орынбор генерал-губернаторлығының құрамында Түркістан облысы құрылды. Облыста шамамен 453 мың тұрғын болған. Бұл жерде Түркістан атауы орыс отаршыларының әскери мүддесіне сай Ресейдің ішкі әскери қажеттіліктерін іске асыру мақсатынан туындап, әкімшілік-территориялық бірлік болып құрылған еді. Жаңа облысқа осы атауды берудің негізінде Ресейдің Қазақстанның оңтүстігін жаулап алу мақсатында Сырдария өзенінің төменгі және орта ағысында құрған «Түркістан әскери шебі» атауы шешуші рөл атқарғанымен, мәселенің мәнісі тым тереңде жатқан болатын. Ресей отаршылығының барысында 1867 ж. алғашқы кезде Сырдария және Жетісу облыстарынан, кейін Орта Азия хандықтарын жаулап алу нәтижесінде Самарқанд, Ферғана облыстары қосылып, Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды [14].

XX ғ. алғашқы ширегіндегі әлемдік ұлт-азаттық қозғалыс дүмпуі Орта Азия халықтары арасында саяси ағымға айналған тұтас Түркістан идеясын дүниеге әкелді. Отаршылдыққа қарсы этникалық, аймақтық бірлікті мақсат тұтқан бұл идея Түркістандағы ұлт зиялылары қызметінде алғаш рет көрініс берді. Бұл идея М. Шоқай бастаған ұлттық элитаны батыл саяси шешімдерге ынталандырды. 1917 ж. революциялар кезінде өлкедегі ұлт-азаттық күштер кеңестік биліктің шовинистік саясатын қарсылық ретінде 26 қараша күні Қоқан қаласында ұлттық мемлекеттік құрып, оны «Туркистон мухторияти» (Түркістан автономиясы) деп атады [15, 189].

Түркістан атауы 1918 жылдың сәуірінде кеңестердің V съезінде Түркістан Автономиялы кеңестік социалистік республикасы түріндегі мемлекеттік құрылымға беріліп, жаңа мәртебеге ие болды. Міне, осы кезеңде Түркістан атауы көптеген мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық-саяси ұйымдарға, әлеуметтік нысандарға беріліп, шын мәнінде кең қолданысқа ие болды. Осылайша, «Түркістан» атауының халықаралық деңгейде танылуына мүмкіндік жасалды. Осы кезде еуропалық мемлекеттер де атауды нақты географиялық және саяси бірлік ретінде кеңінен қолдана бастады.

Дегенмен, «Мемлекеттік құрылымның күштеп іске асырған өзгерістері дәстүрлі қоғамның мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуын апатты жолға салуы арқылы этнодеформациялық сипат алатындығын» [16, 148] ескерер болсақ, ол алғашқы кезекте саяси топонимикада көрініс береді. Этнодеформациялық үдеріс тарихи сананың көрінісі болған жер-су, елді мекеннің ғана емес, оған қоса тұтас этностар мен ұлттардың, мемлекеттік құрылымдардың да атауларын жою немесе отарлаушы елдің тілінде қайта атау түрінде идеологиялық сипат беруімен ерекшеленеді. Тұран, Түркістан атаулары да осындай тағдырға тап болды. 1924 ж. Орта Азия және Қазақстанды ұлттық-территориялық межелеу саясаты барысында Түркістан Республикасы таратылып, оның орнына Өзбек, Түркімен одақтас республикалары, Қазақ, Тәжік, Қырғыз автономиялық құрылымдары дүниеге келді. Жергілікті халықтардың сұранысына және кеңестік биліктің мүдделеріне сай іске асырылған реформа барысында киелі Түркістан атауы өзінің саяси және әкімшілік аумақ ретіндегі ауқымды да қуатты мәнінен айрылды. Бір сөзбен айтқанда, түркі халықтары бірлігінің рәмізіне айналып, киелілік сипат алған «Түркістан» атауы тоталитарлық биліктің мүддесіне сай анохронизмге айналып, архив қойнауына тапсырылды. Бұл – түркі халықтарының этникалық бірлігіне негізделген саяси-мәдени ынтымақтастыққа үндеген ұмтылысын шектеуге тырысқан кеңестік биліктің қалауы болды [17, 321].

Әйтсе де, киелі атаумен бірге Түркістан идеясы да тарихи санадан өшіп қалмады. «Түркістан екі дүние есігі ғой, Түркістан ер түріктің бесігі ғой. Тамаша Түркістандай жерде туған, Түріктің тәңірі берген несібі ғой» деп М.Жұмабаев жырға қосқан Түркістан идеясы Мұстафа Шоқай сияқты бүкіл түркі жұртына ортақ тұлғалардың эмиграциядағы шығармашылық және саяси қызметінде кең қолданыс тапты. Шоқай Европада «Йени Түркістан», «Жас Түркістан» атты басылымдар шығарумен шектеліп қалмады. Түркістан идеясына түркі халықтарының саяси бірлігі мен тәуелсіздігі мағынасын беріп, оны халықаралық деңгейдегі «Түркістан ұлттық бірлігі» атты қуатты халықаралық саяси ұйымға айналдыра алды. Бұл саяси ұйым 1939 жылға дейін эмиграциядағы түркі халықтары зиялыларының тәуелсіздік жолындағы саяси күрес жүргізетін бірден-бір белсенді орталығы қызметін атқарды. Киелі «Түркістан» ұғымы осындай ізгі ниеттерге қызмет жасады. Әйтсе де, атаудың кең танымалдығын және оның түркі халықтары үшін тұтастандырушылық қуатын өз мақсатына пайдаланып қалғысы келген саяси күштер де болды. 1941-1942 жж. фашистік Германияда осылайша тұтқындағы түркі халықтары өкілдерінен құрылған «Түркістан легионы» дүниеге келді. Бастапқыда ізгі мақсатпен құрылған бұл құрылымға кеңестік идеология барынша өшпенділікпен қарсы шығып, Түркістан атауын құбыжық етіп көрсетуге бағытталған насихат жүргізді.

XX ғ. 20-30 жж. тәуелсіздік жолындағы кеңестік билікке қарсы күресте түркі халықтарының саяси бірлігі идеясын негіздеген және күрес дәлелдерін тұжырымдаған элита өкілдеріне Үлкен террор кезінде «пантүркішіл» деген саяси айдар тағылып, қуғынға ұшырады. Ол саяси айдардың астарында кеңестік идеологияның ежелден қалыптасқан Түркістан, Тұран атауларының киелілігін мансұқтау мақсаты бұғып жатты.

«Тұран», «Түркістан» атаулары түркі халықтарының этникалық генезисінде маңызды мәнге ие болып, туыс халықтарды тұтастандырушы ортақ құндылықтарға айналды. Қалыптасқан геосаяси жағдайларға байланысты Түркістан өлкесі, Түркістан генерал-губернаторлығы, Түркістан Республикасы деген географиялық ұғымдар мен саяси-әкімшілік құрылымдар тарихтың қойнауына жіберіліп, қазіргі заманғы саяси терминологиядан шығып қалған еді. Оның басты себебі, түркі халықтары бірлігінің рәмізіне айналған атаудың тоталитарлық идеология мақсаттарына сай келмеуі болды. Содан да кеңестік қоғамда бұл атаудың мәні барынша ықшамдалып, аудан орталығы деңгейінде ғана сақталып қалды. Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан облысы болып аталуы, Түркістан қаласына облыс

орталығы мәртебесінің берілуі бүкіл түркі жұрты үшін киелі ұғымның тарих сахнасына қайта шығуы түрінде рухани жаңғырудың нақты көрінісіне айналды. Еліміздің тәуелсіздігі жағдайында киелі атаудың қалпына келіп, нақты мәнге ие болуы бүкіл түркі халықтарының ата жұрты ретіндегі киелі Түркістан ұғымының жаңа заманға сай трансформациялануы ретінде қабылданады. Бұл тарихи шешім түркі халықтарының ақыл-ой алыптары негіздеген Түркістан идеясының іске асуына – түркі халықтарының бірлігі мен тұтастығын орнықтыруға қызмет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Камоледдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Отв.ред. Исхаков. М. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950-1953.
3. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинения в 9 томах. - Т. 2. Часть 1. - М., 1963. - С. 169-433.
4. Көмеков Б.Е. Мұсылман деректеріндегі Түркістан тарихы аймағы және Тараз қаласы // Орта-Азиялық университетінің хабаршысы. – Алматы, 2002. - №1. - 13-15 бб.
5. Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата (тексты, перевод, комментарий). – М.: Наука, 1988. – 180 с.
6. Муминов А.К. Ислам в Центральной Азии: Особенности в кочевой среде / Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы: материалы Международной конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 108-116.
7. Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Йақұттың «Му‘джам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы - Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. - Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 245 б.
8. Материалы по истории киргизов и Киргизии (Извлечения из арабских, персидских и тюркских исторических и географических сочинений X–XIX вв.). - Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
9. Мурзаев Э.М. Топонимика Синьцзяна / Географические названия. - М., 1962. С.117-138.
10. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / Қазақ тіліне аударған А.Егеубай. - Т. III. – Алматы: Хант, 1997. - 598 б.
11. 549. - ص 1979. - بيروت. - معجم البلدان المجلد 2. - ياقوت الحموي.
12. Бартольд В.В. Географический очерк Мавареннахра. Сочинения в 9 т. – Т. I. – М.: Наука, 1963. - С. 114–238.
13. Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С. Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер // Ясауи университетінің Хабаршысы. №3(109). 2018. – 7-14 бб.
14. Проект всеподданейшего отчета К.П.Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 г. 25 марта 1881 г., СПб., 1885. - С.43.
15. Агзамходжаев С.С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти). - Ташкент, 2006. - 268 с.
16. Khazretali M. Tursun, Nakan As, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation. Utopía y praxis latinoamericana. Año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. ISSN 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.

17. Тұрсын Х. Алаш һәм Түркістан. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ., 2013. - 400 б.

REFERENCES

1. Kamoledin Sh.S. Drevnetyurkskaya toponimiya Sredney Azii / Otv. red. M. Iskhakov. – Tashkent: Shark, 2006. – 192 s.
2. Bichurin N.Ya. (Iakinf). Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena. V 3-kh tomakh. - M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1950-1953.
3. Bartold V.V. Istoriya kulturnoy zhizni Turkestana. Sochineniya v 9 tomakh. - T. 2. Chast 1. - M., 1963. - S. 169-433.
4. Komekov B.E. Musylman derekterindegi Turkistan tarikhly aymagy zhane Taraz kalasy // Orta-Aziyalyk universitetinin khabarshysy. – Almaty, 2002. - №1. 13-15 bb.
5. Kalinina T.M. Svedeniya rannikh uchenykh Arabskogo khalifata (Teksty. Perevod. Kommentariy). – M.: Nauka, 1988. – 180 s.
6. Muminov A.K. Islam v Tsentralnoy Azii: Osobennosti v kochevoy srede / Urbanizatsiya i nomadizm v Tsentralnoy Azii: istoriya i problemy. Materialy Mezhdunarodnoy konferentsii. – Almaty: Dayk-Press, 2004. – S. 108-116.
7. Komekov B.E., Iliasova Z.S. Yakktyyn «Mu‘dzhm al-buldan» (III g.) zhagrafiyalyk zhinagy - Kazakstannyn ortagasyrlyk tarikhynyn deregi. - Almaty: Kazak universiteti, 2011. - 245 b.
8. Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii (Izvlcheniya iz arabskikh. persidskikh i tyurkskikh istoricheskikh i geograficheskikh sochineniy Kh–KhIKh vv.). - Vyp. 1. – M.: Nauka, 1973. – 280 s.
9. Murzayev E.M. Toponimika Sintszyana // Geograficheskkiye nazvaniya. - M., 1962. - S.117-138.
10. Yāqūt al-Hamawī Mu'jam al-buldan. - B.2. – Beirut, 1979.
11. Makhmut Kashkari. Turik sozdigi / Kazak tiline audargan A.Egeubay. - T. III. – Almaty: Khant, 1997. - 598 b.
12. Bartold V.V. Geograficheskyy ocherk Mavarennakhra. Sochineniya v 9 t. – T. I. – M.: Nauka, 1963. - S. 114–238.
13. Jetibaev K.M., Bahtybaev M.M., Arynov Q.S. Ortagasyrlyq Syganaq qalasynda júrgizilgen arheologualyq zertteýler // Iasaýı ýniversitetiniń Habarshysy. - №3(109). 2018. – 7-14 bb.
14. Proekt vsepoddaneyshego otcheta K.P.Kaufmana po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastiakh Turkestanskogo general-gubernatorstva. 7 noyabrya 1867 g. 25 marta 1881 g., SPb., 1885. S.43.
15. Agzamhodzhaev S.S. Istoriya Turkestanskoy avtonomii (Turkiston Muhtoriyati). - Tashkent, 2006. - 268 s.
16. Khazretali M. Tursun, Hakan As, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhap, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation. Utopía y praxis latinoamericana. Año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. ISSN 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.
17. Tursyn H. Alash Kham Turkistan. – Almaty: “El-shezhire” KK., 2013. – 400 b.

А.С.ТЕМИРХАНОВА¹, Т.П.МЕЙРБЕКОВ², Т.С.САДЫҚОВ³

¹*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты,
E-mail: aseta_sko@inbox.ru (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,
E-mail: talgat.meyirbekov@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

³*т.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада ұлт мәселесі, ұлт мәселесін зерттеудегі ұстанымдардың бағыттары академик Манаш Қозыбаев шығармашылығы аясында жан-жақты қарастырылған. Ұлт мәселесі – елдік мәселе. Тәуелсіздік жылдары ұлт мәселесі қарқынды зерттеле бастады. Осы мәселені зерттеу барысында Манаш Қабашұлы тұрды. Ғалымның ұлттық мәселеге қатысты терең мазмұнға толы еңбектерін зерттеп келешек ұрпаққа дәріптеу – заман талабы. Мақалада көрсетілген тарихи еңбектерінде ғалым қазақ тарихының көмескі тартқан тұстарын ашып, оның маңыздылығын айқындайды. Осы еңбектер ғалымның ұлттық тарихқа түбегейлі бет бұрғандығын көрсетеді. Ғалым ұлт тарихының мәселелерін көтергенде тарихи сананы қалыптастыру қажеттігін және қазақ халқының тарихын жазу барысында «ақтаңдақтар» аталынған мәселелерді көтеруді ұсынады. Қазақстанның тәуелсіз ел болуы, ұлт мәселесі ғалымның еңбектерінің басты тақырыбы деуге болады. 1991–2002 жылдарда мерзімді басылым беттеріне Манаш Қозыбаевтың тәуелсіздік, ұлт тақырыбына арналған көптеген мақалалары жарияланды.

Кілт сөздер: Манаш Қабашұлы Қозыбаев, Абай, ұлт мәселесі, ұлт, ұлт болмысы, ұлт намысы, ұлт тілі, ұлттық мәдениет, ұлттың рухы, өркениет.

А.С.Темирханова¹, Т.П.Мейрбеков², Т.С.Садыков³

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева*

²*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави*

³*д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева*

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА МАНАША КОЗЫБАЕВА

В статье рассматриваются национальные вопросы и подходы к исследованию национального вопроса в контексте творчества академика Манаша Козыбаева. Национальный вопрос – государственный вопрос. За годы независимости национальный вопрос начали активно изучать. У истоков исследования этого вопроса стоял Манаш Кабашулы. Изучение и популяризация среди молодого поколения глубокосодержательных трудов ученого касательно национального вопроса, является веянием времени. В своих исторических трудах ученый раскрывает и определяет значимость казахской истории. Эти труды свидетельствуют о кардинальном повороте ученого в сторону национальной истории. Ученый, поднимая проблемы национальной истории, предлагает формировать историческое сознание и поднимать вопросы, связанные с «белыми пятнами» в истории казахского народа. Казахстан является независимой страной, проблема нации является главной темой трудов ученого. За 1991-2002 годы на страницах периодической печати опубликовано множество статей Манаша Козыбаева, посвященных теме независимости, нации.

Ключевые слова: Манаш Кабашулы Козыбаев, Абай, вопросы нации, нация, национальное бытие, честь нации, язык нации, национальная культура, национальный дух, цивилизация.

A.S.Temirkhanova¹, T.P.Meyrbekov², T.S.Sadykov³

¹PhD doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University

²Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

E-mail: talgat.meyrbekov@ayu.edu.kz

³Doctor of History, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University

NATIONAL ISSUES IN THE WORKS OF ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV

The article deals with national issues, approaches to the study of the national issue in the context of the work of academician Manash Kozybayev. The question of the nation is a country question. During the years of independence, the nation began to actively study the issue. The study of this question was Manash Kabashevich. The study of the works is full of deep educational content regarding the issue of the nation for future generations the requirement of time. In his historical works, set out in the article, the scientist reveals and determines the importance of the Kazakh history. These works testify to the radical transformation of the scientist into the national history. The scientist, raising the problems of national history, proposes to form the historical consciousness and raise issues related to the writing of the history of «white spots» of the Kazakh people. Kazakhstan is an independent country, the problem of the nation is the main theme of the scientist's works. For 1991-2002 on pages of the periodical press the set of articles of Manash Kozybayev devoted to a theme of independence, the nation is published.

Keywords: Manash Kabashevich Kozybaev, Abai, the issues of the nation, nation, national being, the honor of the nation, national language, national culture, national spirit, civilization.

Қазақстанның тәуелсіз дамуы уақыт өткен сайын қарқын алып, ұлттық, жалпыадамзаттық және демократиялық құндылықтар мен ұстанымдар негізінде биік мұраттарға бағыт түзеп келеді. Елімізде әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық реформалардың іске асырылуы мәдени-рухани өмірімізге жаңа сипат, тың мазмұн берді. Сондай түбірлі өзгерістер тарих ғылымының әлеуметтік қызметіне де ықпал жасады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Отандық тарих ғылымында ұлттық тарихты жаңаша ұстанымда, объективті тұрғыда жазуға мүмкіндік туған. Біз адамзат қоғамының жаңа даму сатысы – өркениетті демократиялық қоғам құруға ұмтылудамыз. Қазіргі жаһандану заманында қазақ халқының ұлт болып сақталуы үшін ұлттық құндылықтары насихатталып, төл деректері, құнды мұралары зерттеле түсуі маңызды. Атадан өрбіген тарихымызды бірізділікке салып, ата-баба салты мен даңқын еске алып, ата-баба жолын іздеуде, халықтың ана тілін, тарихи санасын қайтаруда, патриотизмді қалыптастыруда ерен еңбек еткен, көш бастаушы тарихи тұлға академик Манаш Кабашұлы Қозыбаевтың болғаны белгілі. Ғалым халықтың тарихын комплексті түрде, яғни этнографиясымен, тілімен, шежіресімен бірге зерттеген. Академик Манаш Қозыбаев өзінің «Аңыздан ақиқат тапқан» деген мақаласында «Ғылыми әлемдегі әрбір жаңалыққа мән беріп, жетістік-кемшілігін дәл парықтап отырудың маңызы айырықша зор. Әрбір рухани құбылысты дәл саралап, ғылым көкжиегінен төбе көрсеткен зерттеуші ғалымның еңбегіне дер кезінде ден қойып отыру ең алдымен ғылыми талғам-танымды орынықтыру үшін қажет» деген болатын. Әрине кез-келген жаңалықтардың парқы нақты әрі дәл сараланып, ашылмаса, онда ғылыми талғам мен танымға кері әсері болатыны сөзсіз. Қазақ халқының ұлт ретінде тал бойында бүгінгі күнге дейінгі сан ғасырлық жүгі барын

білеміз. Мәселен, қазақ халқының ұлттық қадыр-қасиеті мен болмысы өткен ғасырлардан бері қалыптасып келген. Бүгінгі таңда, тәуелсіз мемлекет тұсында еліміздің зиялы қауымы ұлттық санаға әлеуметтік негіз беріп, көп ұлтты халықтардың басын біріктіріп, ұйытқы болу аса қажет. Мәселен, қазақ ұлты өз тәуелсіз мемлекетінде бірге өмір сүріп жатқан халықтарға жауапты болуға тиіс. Көп ұлтты Қазақстандағы ұлт мәселесі, ұлтаралық қатынастар, саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени жағдайдың жоғары дәрежеде болуы ел ішіндегі саяси тұрақтылықтың, бейбіт өмірдің, дамудың кепілі болмақ. Тәуелсіздікке ие болған мемлекетте субъектісі ретінде тұтас елді мекендейтін халқы болса, мемлекет азаматтық сипатқа ие болады да, ал этносы аз топтар мемлекеттің тең құқылы азаматы болып есептеледі. Мәселен, Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып...» деген сөздермен басталған. Іс жүзінде халықты, ұлтты тәуелсіздігінен айыру мүмкін емес.

Рухани жаңғыру үрдісі алға тартылып, тәуелсіздікті тарихи тұрғыдан негіздеу қажеттілігі туындап, тарихшыларға ізденіске жол ашылды. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2018 жылдың 21 қарашасындағы «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласы зерттеушілердің назарын ұлттық тарихтың өзекті аспектілеріне аударып, «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас реңк береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек. Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз» [1] - деп атап өткен болатын. Осы ретте тарих ғылымы ұлт тұтастығының нығаюы мен дамуына өз септігін тигізетіні белгілі.

Қазақстанның тарихын зерттеу жолында жаңа идея беруші, ұйымдастырушы, қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал еткен ғалымдардың алдыңғы қатарынан көрінген, отантану ғылымының жаңа концепциясын жасаған, ұлт ұлағатының жаршысы академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың өзі болғаны хақ. Ғалым Манаш Қозыбаев ғылыми мектептің негізін құрып, ел тарихының өзекті мәселелерін жүйелеп көрсеткен. Солардың бірі – ұлт мәселесі десек артық болмас. Мәселен, автор өз еңбектерінде көтерген ұлт болмысы, ұлт намысы, ұлт тілі, ұлттық мәдениет, ұлттың рухы, ұлтжандылық, ұлт зиялылары және тағы басқа бір-бірімен өзара байланысты өзекті мәселелер отандық тарих ғылымының басым бағыттарына айналған. Қазақстанда ұлт мәселесінің тарихын зерттеуге үлес қосқан П.М.Алампиевтің, С.Е.Толыбековтың, Л.А.Рахлистің, М.Г.Исаеваның, Д.Кішібековтің, М.Шаумянның, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, М.Х.Асылбеков, К.С.Алдажұмановтың және тағы басқа көптеген ғалымдардың еңбектерінің орны ерекше. Сондай-ақ Қазақстанда 1956-1991 жылдары ұлт мәселесінің тарихнамасын жан-жақты талдап, зерттеген З.С.Батпенованың кандидаттық диссертациясы аталған мәселеге өз үлесін қосқан. Ұлт мәселесін зерттеуде сан жағынан басым этностарды ғана емес, сондай-ақ шағын этникалық топтарды да зерттеп, терминологиялық атауларына мән беру маңызды орын алады. Ұлттық мәселе бойынша тарихнаманы зерделей келе, бірқатар авторлар келесі кезеңдерді бөліп көрсетеді: ХХ ғасырдың 20-жылдар, 30-шы жылдар; 40-шы және 50-жылдардың бірінші жартысы; 50-60-жылдардың межесі; 60-жылдардың соңы – 80-жылдардың бірінші жартысы; 80-жылдардың екінші жартысы және бүгінгі күнге дейін [2]. ХХ ғасырдың 60-80-жылдардың басында кеңестік қоғамтанушылар үшін «ұлттық» және «этникалық», «ұлт» және «этнос» санаттарының арақатынасы ерекше

қызығушылық тудырды. Философ М.С.Жүнісов ұлтты әлеуметтік-этникалық қауым ретінде санауды ұсынды. Ұлттың әлеуметтік жағы әлеуметтік-кластық құрылымын қамтыды. Демек, ол ұлт екі әлеуметтік құбылыстан – әлеуметтік-кластық және этникалықтан тұрады деп есептеген. XX ғасырдың 80-90-жылдары Кеңестік жүйенің құлдырауы ұлттық үдерістерді зерделеуде бағдарлардың өзгеруіне алып келді. Ұлттық теорияда саяси ұлт немесе ұлт-отандастық тұжырымдамасы таратыла бастады. В.А.Тишковтың пікірінше, тек этникалық негізді негізге ала отырып, ұлт санатын жаңғырту әрекеттері бедеулікке толы. Ол конструктивизм идеясын дәлелдеп, ұлттың жай ғана ұран екендігін көрсету үшін Қазақстан және басқа да мемлекеттерді мысал ретінде алған. Автордың ойынша: «деэтнизировать понятие нации, исключить его из того, что мы называем высшим типом этнической общности» оның жалғыз жолы деп есептеген болатын. Ол ұлт санатын этникалық түсінікпен қолданудан бас тартуға шақырды, оның пікірінше: «Нация – это слово наполненное смутным, но привлекательным содержанием. Оно используется для специфических целей мобилизации». С.Е.Рыбаков та осындай көзқарасқа жақын пікір келтіріп, «рассматривать нацию не как завершенное состояние, а как процесс движения к идеальному образу гражданского единства» [3] деген болатын. Дегенмен, ұлттық мәселелерді зерттеушілердің басқа тобы (В.И.Козлов, Э.А.Баграмов, Р.Г.Абдулатипов және т.б.) ұлтты белгілі бір этникалық қауымдастық ретінде қараудан бас тартумен келіспейді. Мәселен, Э.А.Баграмов «бір ұлт – бір мемлекет» деген формуланы посткеңестік кеңістікте енгізу этнофобияның өршуі мен ұлтаралық қақтығыстарға әкелуі мүмкін деп есептейді. Біздің ойымызша, ұлтты оның этникалық мазмұнынан тыс қарауға болмайды, себебі бұл тарихи шындықты бұрмалауға әкелетіні белгілі. Соңғы жылдары Қазақстан ғылымында саяси ұлттың басымдығын мойындау пікірлері пайда болды. Бұл ретте Ж.Наурызбаев пен В.Прилет ғалымдарға біртұтас Қазақстан ұлтын қалыптастырудың оңтайлы жолдарын табуды ұсынған болатын. Дегенмен, этникалық жоспардың терең саралаушы айырмашылықтарының болуына байланысты Қазақстан ғылымындағы саяси ұлттың тұжырымдамасы маргиналды болып шықты. Қазіргі уақытта қазақстандық ғалымдар мен саясаткерлер ұлтты әлеуметтік-этникалық қауымдастық ретінде анықтайды.

Тәуелсіздік таңы атқанда Әлкей Марғұлан, Ақай Нүсіпбеков, Сақтаған Бәйішев сияқты тағы басқа алдыңғы толқын ағаларымыздың ізбасары болған ғалым Манаш Қозыбаевтың жұлдызды сәті туып, ел тарихшыларының көшін бастап, Отан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуді қолға алған. Манаш Қозыбаевтың ұлт пен өркениетке қатысты тұшымды ойлары мен тұжырымдамалары оны гуманист-ғалым ретінде толық сипаттайды. Тәуелсіздік жылдарында ғалым «халық», «ұлт» деген ұғымдардың ішкі өзара байланысы мен этностық мәселесін ұғынумен жан-жақты айналысқан. Бұл ретте академик аталған дефиницияларды жалпыадамзаттық құндылықтардың прерогативтері тұрғысынан қарастырып, қазақстандық ерекшеліктермен шектелмеген. Ғалымның айтуынша, кез келген ұлт ұлттық ар-намысты сезіну және қорғау деңгейіне дейін көтерілуі тиіс, әйтпесе – бұл топ болып қана қала береді. Ғалымның еңбектеріне тоқталмас бұрын, Қазақстанның ұлттық энциклопедиясында берілген «ұлт» деген ұғымға тоқталмақпыз: «Ұлт – ортақ тілі, қалыптасқан мәдениеті, біріктіруші салт-дәстүрлері мен діні бар адамдардың әлеуметтік бірлестігі. Сонымен бірге, көптеген ұлттардың ортақ аумағы, ортақ экономикасы, сол ұлт өкілдерін біріктіретін мемлекеті болады. Ұлт қалыптасуында адамдардың бірлігінің бастауы болатын ортақ этногенетикалық тек те маңызды рөл атқарады. Осындай талап тұрғысынан қарастырғанда «ұлт» және «этнос» ұғымдары біріне бірі өте жақын, этнос ұлттың туып, қалыптасуына негіз болады» [4] – деп берілген. Яғни, ұлт дегеніміз этностан туындайтын әлеуметтік қауымдастық, мемлекет және азаматтық қоғамның жемісі деп білеміз. Ұлтта мемлекет болуы және болмауы мүмкін, сондай-ақ бірнеше мемлекет арасында бөлініп, осыған байланысты кейбір жалпы ерекшеліктерінен, мысалы, аумақ бірлігі мен экономикалық өмірінен уақытша айырылуы да мүмкін.

Дегенмен, ұлттық байланыс пен қарым-қатынаста тіл, мәдениет, ұлттық сана-сезім мен салт-дәстүрлердің алар орны ерекше екендігі атап өткен жөн. Е.Смиттің пікірінше, ұлттардың құрылуы «саяси ұйымшылдықтың жігерлі бағдарламасының» салдарынан болды десе, Г.Сетон-Уотсон ұлтта «құқықтық мемлекеттік құрылым» болуы тиіс» деген тұжырым жасаған. Француз философы Эрнест Ренан ұлтты тек саяси ерік ғана емес, жалпы тарихи және мәдени құндылықтардың қалыптастыратынын айтқан. Автор өзінің «Что такое нация?» деген баяндамасында: «Нация, как и индивид, есть кульминация длительных усилий, самопожертвований и преданности прошлого. Из всех культов культ предков самый легитимированный, т.к. предки сделали нас такими какие мы есть. Героическое прошлое, великие люди, слава (под которой я понимаю подлинную славу), это социальный капитал, на котором строится национальная идея. Иметь общую славу в прошлом и общую волю в настоящем; сообща совершать великие дела в прошлом и желать совершать их и дальше – таковы фундаментальные условия для того, чтобы быть народом», - деп – «нация – это великая солидарность, устанавливаемая чувством жертв, которые уже сделаны и которые расположены сделать в будущем. Нация предполагает прошедшее, но в настоящем она резюмируется вполне осязаемым фактом: это ясно выраженное желание продолжать общую жизнь» [5] – деген. Дегенмен, әлем философиясы мен әлеуметтік-саяси түсінікте «ұлт» ұғымы түрлі түсінікте беріледі. Әрине, «ұлт» деген терминге әртүрлі анықтама беруге болады, бірақ оның тарихи, әлеуметтік, мәдени ерекшеліктеріне, дәстүр мен салтын қарастырмау мүмкін емес. XVIII ғасырдан бастап ұлттың табиғатын оның территориясымен, жер бетінің көрінісі, өсімдіктермен және жануарлар дүниесімен байланыстырылған көзқарастар жүйесі қалыптасты. Олардың ішінде ерекше назар аударарлығы Лев Гумилевтің теориясы болып табылады. Л.Н.Гумилевтің айтуынша, ұлттың пайда болуы (этногенез), тарихи және ландшафтылық факторлардың үйлесімді дамуының жемісі. Этнос әлеуметтік кеңістіксіз өмір сүре алмайтыны сияқты, атмосфера, гидросфера, биосферасыз да өмір сүре алмайды деп жазған. Лев Гумилев этностың қалыптасуын, дамуын және бірте-бірте сөніп ыдырауын бес кезеңге бөліп қарастырған. Атап айтсақ, біріншісі – императив немесе рухани күш жинау кезеңі деп аталған. Екінші кезең – пассеизм, ұлттың тарихи сахнаға шығуы. Бұл кезеңді «қуатты құлшыныс» (пассионарность) деп те атайды. Үшінші кезең – актуализм (гүлдену, сұйылу) деп анықталады. Мұнда адамдар өткенді ұмытып, ұлттың болашағын ойламайды. Төртіншісі – футуризм. Бұл жерде бұрынғы тарихты өткен заман деп бағаламау, ұлтсыздану, яғни тек болашаққа, арманға ғана сену. Бесінші кезең – ыдырау, яғни күйзеліс кезеңі деп бөлген. Бұдан көретініміз ұлттың табиғатын бір ғана фактормен байланыстырып қарамай, ұлт табиғатының күрделілігін де түсіну аса маңызды. Тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев ұлтқа, ұлттық мүддеге, ұлт тұтастығының нығаюына, жалпыұлттық татулыққа айырықша еңбек сіңірген. Мәселен, тәуелсіздік жалауы желбіреген тұста ғалым Манаш Қозыбаев еліміздің негізгі заңын қабылдауда, оның ішінде қазақ тіліне байланысты және тағы басқа көптеген заң жобаларын қорғауда орасан зор еңбек сіңірген. Автор өзінің «Ұлт тілі» деген мақаласында ұлт туралы: ««Ұлт» деген ұлағаты бойында, қандас, бауырмал, өзектес жандардың шаруашылық тауқыметі ойында, болашағы отбасы мен Отанының жолында, өз тағдыры өз қолында, тілі бір, ділі бір жандардың қауымдастығы болса керек» десе, ұлттық тілге қатысты «Ана тілі дамыған, ата тарихы танылған, барша болмысы көркем жазылған халық қана өркениеттің төл перзенті» [6] деген пікір айтқан. Аталған мақалада автор ұлттың жаны, рухани болмысы оның тілі, тарихы, әдебиеті дей келе, тілге қатысты бірнеше мәселелерді атап өтеді. Автор тәуелсіздікті рухани баянды ету үшін тіл саясаты идеологиялық сарынға бағынышты, жалынышты болмауы шарт екендігін айырықша көрсеткен. Қазақстан Республикасының Конституциясындағы 19-бабының 2-тармағында «Әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пай-

далануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқы бар» деп көрсетілген. Ұлттың жаны – тіл деп бекер айтылмаған. Себебі, әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылуды көздеген халық үшін сауатты ұрпақ тәрбиелеудің маңызы зор. Сауатты ұрпақ – өз ана тілінде еркін сөйлеп, терең меңгерген ұрпақты айтамыз. Өзінің ана тілінде сауатты сөйлеп, сауатты жазып, оны толық қолданбайынша мәдениетті адам болу екіталай. Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретінде мәдени тұтастығына ұйытқы болған – ол тілі екендігін білеміз. Ұлт тілі деген, ауызекі сөйлеу ғана емес, онда міндетті түрде жазбаша, әдеби, бірыңғай сөздік қоры мен бірыңғай грамматикалық құрылымы болады. Бір ұлттың мүшелері бір тілді пайдаланады, егер әр түрлі салаларда ауызша сөйлеу нормаларынан жекелеген ауытқулар болғанмен, жазуда ұлттың барлық мүшелеріне мүлдем бірдей және түсінікті түрі қолданылады.

Қазақ ұлттық ой-пікірінің дамуы мен оның ұлттық мүддеге қызмет етуі туралы көптеген еңбектер жазып қалдырған академик Манаш Қозыбаевтың «Өркениет және ұлт» атты монографиясы күні бүгінге дейін оқырман сұранысын қанағаттандырып келеді. Ғалымның өркениет мәселесіне қатысты ой-толғамдары әлемдік өркениет туралы жазылған ғылыми еңбектермен тығыз байланысты. Отанын, ұлтын сүйген қалың оқырманға арналған бұл еңбегінде автор тәуелсіздік заманасында қазақ ұлтының тарихын өркениет, Дала өркениеті аясында қарап, тарихи дамудың формациялық және өркениеттік көзқарастарын салыстырады. Сондай-ақ еңбекте қазақ ұлты, Дала өркениеті, өркениетке үлес қосқан даналар, өркениеттік тұлғалар мен шығармалары, өркениет пен ұлттың ара салмағын, халық тағдырын өркениетпен тоқайластырып жан-жақты қарастырған. Еңбекте автор «Ұлттың жұлдызды сәті болады – ол мемлекет құру, әлемдік тарихқа өз өрнегін салу мүмкіндігі болса керек. Сонымен бірге оның тозу, сыну, ыдырау, құлау сәттері де тарихта кездесетін құбылыстар. Ал, ұлт ұлықты болса, ол – мемлекет – орда құрып, өз мәдениетін қалыптастырып, өркениетпен қабыса дамып, белгілі бір кеңістік пен мерзімде оның есігін сығаламай, төріне шығатын бақыт қонады. Ұлтың рухты болса, ұлың ұлықты болса, тарихшы оны жаза алмаса, тарихтың сырын таба алмаса – ол тарихшы емес, ол тек оның елесі ғана» [7, 5] – деп ерекше атап өтеді. Профессор Манаш Қозыбаев «халқымыз қараңғы еді, мәдениеті төмен, сорлы еді» деген тезиске алғашқы болып қарсы шыққан. Бұл туралы Семейдегі Алаштану ғылыми-зерттеу орталығының директоры, философ-ғалым Тұрдықұл Қасенұлы Шаңбай «Академик Манаш Қозыбаев және тарих ғылымы философиясы» атты мақаласында былай деп айқын көрсетеді: «Ұлы дала халықтарының адамзат тарихында алар өзіндік орны туралы тарихқа негіздеп, философиялық ой айтқандардың алдыңғы қатарында – академик Манаш Қозыбаев бар еді. Мәселен, Манаш Қабашұлы Тойнбидің ғылыми еңбектеріне құрметпен қарай отырып, ата тарихына қатысты айтылған қайсібір пікіріне ғылыми негізде тойтарыс та берген. Ғылымда ғылымды ұйымдастыру деген ұғым бар. Ғылымды ұйымдастыру ғылым саласындағы тұлғадан өзгеше қайраткерлікті талап етеді. Академик Манаш Қозыбаев, біріншіден, ғалым ретінде осы жылдары тарихи-философиялық тұрғыда жазылған орасан мол еңбектер берсе, екіншіден, Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы Тарих және этнология институтының директоры қызметінде тұтас тарих ғылымының концепциясын айқындауға жетекші болды. Мәселен осы бағыттағы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасының» дайындалуының өзі өзгеше құбылыс болды» [8, 12].

Манаш Қозыбаев өркениет туралы концепциясын мәдениеттің жиынтығы ретінде қарастырып, қазіргі замандағы мәдени үрдістерді өткен тарихпен байланыстырған. Оған дәлел ретінде ғалымның «Ұлттық мәдениет» мақаласында «Мәдениет – өркениеттің басты көрсеткіші» деп, қазақ мәдениеті әлемдік мәдениет өрісінің түлегі екендігін айтқан. «Мәдениет дегеніміз не?» – деген сұраққа жауап беру үшін, ең алдымен бұл сөздің этимологиясына,

яғни осы бір күрделі ұғымды білдіретін сөздің шығу жолына тоқталу қажет. Бұл термин арабтың «маданият» – қала, қалалық деген сөзінен енгенін көреміз. Бұл ортағасырлардағы мұсылман мәдениетінің өркендеуі кезінде қалыптасқан түсінікпен байланысты болса керек. Ғалымның пікірінше мәдениетке деген тұтас баянды көзқарас жоқ. Мәселен, көптеген әдебиеттерде бүгінгі күнде де мыңнан астам анықтамалары баршылық. Көптеген жылдар бойы әлемдік мәдениет тарихында дала өркениеті мойындалмағанымен, тәуелсіздік таңы атқанда ұлттық мәдениет әлдеқайда жоғары деңгейге көтерілгендігін байқаймыз. Ғалым Дала өркениетінің қалдырған өзіндік қолтаңбасы барын айтып, бірнеше дәлелдер келтірген. Мұнда қазақ халқы эпостарға бай екендігін, металлургияны, Ұлы Жібек жолын, киіз үй, аңдар айшықталған көне өнерді, ел басқару өнерін, әскер өнерін, өзіндік алфавиттің болғанын, 5000 күй мен аңыз болғандығын тілге тиек еткен. Бұдан мәдениет пен өркениеттің арасындағы тығыз байланыстың бар екендігін көреміз. Сондай-ақ автор мақалада ұлттық мәдениет деңгейінің төмендегенін ескеріп, қазақ мәдениетінің осы ту көтерген тұсында бірқатар мәселелердің бар екендігін де ашық айтады. Автор оның бірнеше себептерін де атап өткен: «Біріншіден, жас тәуелсіз мемлекеттің мәдениет дамыту функциясы қалыптаспаған. Мәдениет – кітапхана ісі, мұражай ісі, т.б. салаларға бөлшектеніп кеткен», деп бірнеше мәселелердің ретін көрсеткен. Мақала соңында автор ойын жинақтай келе, «Тәуелсіздік – мәдени, рухани мәдениетті жаңа сатыға көтеретін фактор. Ол үшін қазақ мәдениетінің қайраткерлерінің рухани бірлігі керек, мәдени даму жаңа жүйеге салыну керек» деген пікір айтады. Мәдениет туралы мәселені жан-жақты талдай келе, әлемдік өркениет пен кеңістікте қазақтың өзіндік қолтаңбасының болуы маңызды дейміз. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, қазақтың дәстүрлі мәдениеті тұрақты, ешқандай өзгерістерге ұшырамайтын жүйе болып табылатындығын көрсетеді. Бұл жүйеге әр түрлі өмірлік функциялар мен сыртқы факторлар (табиғи, климаттық, экономикалық, әскери және тағы басқа) кіреді [9].

Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, оны нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһанда өз орнымызды байыппен бағамдау аса қажет. Ғаламдық трансформация жағдайында ұлттық болмыс мәселесі қазіргі ғылымда өзекті мәселе болып табылады. Бұл мәселе философтардың, саясаттанушылардың, мәдениеттанушылардың, әлеуметтанушылардың, құқықтанушылардың және тағы басқа көптеген зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен көрініс тапқан. Дегенмен, жаһандану контекстінде ұлттық болмысқа қатысты зерттеушілердің көзқарастарында бірқатар айырмашылықтары бар екендігін де байқаймыз. Ұлттық болмыс деген түсінікке мынадай анықтама беріледі – әлеуметтік психологияда, философияда, мәдениетте, этнологияда белгілі бір ұлттық қоғамның (этностың) тұрақты ерекшеліктерін, санасын, қызығушылықтарын, рухани құндылықтарын, ынтасын, әлеуметтік-психологиялық қорғаныс тетіктерін сипаттайтын күрделі түсінік.

Ғалым ұлттың болмысы мәселесіне қатысты «Ұлт болмысы» мақаласында қазақтың ұлттық болмысы қандай болғанына ерекше тебіренген алғашқыда ақын-философ Абай Құнанбаев болса, Абай ісін жалғаған ХХ ғасыр зиялы қауым көсемі Әлихан Бөкейхан екендігін айтады. Осы мақалада автор ұлы Абай атамның қара сөздеріне, атап айтсақ бесінші, төртінші, жиырма тоғызыншы, отыз жетінші сөздеріне тоқталып, Абай қазақтың іс-қаракеттік философиясын талдағандығын көрсетеді. Мәселен, автордың айтуынша, «Абай ақыл айтып қоймайды, жаңа базарлы замана қаракетіне елді үндейді». Осы тұста «Нарық заманасында халық, оның қаракеті жаңғыруы керек» деген мәселені алға тартып, «Не істеу керек, ағайын?» деген сауал қояды. Аталған сауалға ғалым Манаш Қозыбаев мынадай бірнеше ұсыныстарын келтіреді: «Ең алдымен жаңа отаршылдыққа түсуден сақтану керек... Қазақ даңғазалықты, тойшылықты, көрсеқызарлықты, мақтаншақтықты қою керек... Малды, дүниені адал еңбекпен табу керек... Еуропалық нарық мәдениетін қалыптастыру керек...». Демек, автор өзінің ойын жинақтай келе, «Енді «аламын», «үйренемін», «жетемін»

дейтін талпыну күні келді. Ұлт болмысы ХХІ ғ. сай дамуы, ұлтымыздың әлемдік сайыста озуы – замана талабы» [10, 203] – деп түйіндейді.

Ұлт санасының жетілуінің бір белгісі деп ұлттың өзін-өзі анықтауы дейміз. Демек, қоғам дамуының қазіргі кезеңінде оның ұлттық өзін-өзі анықтау мәселесі ұлттық идеядан өз көрінісін табады. Ұлттық өзін-өзі анықтаудың нәтижесі халықтың өзіндік ерекшелігін ашатын мақсаттарға, бағыттарға және белсенділік тәсілдеріне шығуы, сондай-ақ ұлт үшін ортақ мүдделерді өз бетінше жүзеге асыруға мақсат қою арқылы ықпал ететін рухани өзін-өзі бағалауды қалыптастыру болып табылады. Ұлттық өзін-өзі анықтау проблемасында бірегейлік мәселесі ерекше орын алатыны анық. Бүгінгі таңда бірегейліктің әртүрлі түрлерінің (әлеуметтік, жеке тұлғалық, мәдени, аумақтық, аймақтық, этникалық және т.б.) зерттеулері кеңінен ұсынылған. Әлеуметтік ғылымдар шеңберінде бірегейлік мәселелерін классикалық Батыс әлеуметтанушы өкілдері М.Вебер, Г.Зиммель, Э.Дюркгейм және т.б. зерттеген. М.Вебердің пікірінше, қай жерде адамдар өздерінің бар екендігіне сенсе немесе қауымдастыққа жататындықтарын сезінсе және автономиялық мемлекетте өзін танытуға ұмтылса, ол жерде ұлт бар деген [11]. Академик Манаш Қабашұлы осы мәселеге қатысты «Межнациональное согласие – залог внутренней стабильности» деген мақаласында «Основная задача на сегодняшний момент с точки зрения историзма – это восстановление национальной идентичности, которая никак не связана с самопревозношением или унижением других. Необходимо перекинуть мост через эпоху исторического и культурного нигилизма, небытия» деген тұжырым келтірген.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Тлеген Садықұлы Садықов өзінің «Академик М.Қ.Қозыбаев және Отан тарихын кезеңдеудегі жаңа методологиялық ұстаным» деген мақаласында: «Ұлттық тарих, жаңа методологиялық ұстаным, ұлттық-өркениетік ұстаным деген тарихымызға енген ұғым-түсініктерді тарқатсақ. Бұл тарихи категориялық ұғымдардың төл тарихымызда жаңа мазмұн-мағынамен енуіне ықпал еткен Манаш Қабашұлы болатын. Өткен ғасырдың 90–жылдарынан бастап отандық тарихшылар қауымы академик М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен тарихи зерттеулер жүргізудің жаңа әдіснамасын түзу, ұлт пен мемлекеттілік тарихына қатысты әлем бойынша шашырап жатқан деректерді жинақтау және оны қайта зерделеу, отандық тарих ғылымының бірегей мәселесі – төл тарихымызды кезеңдеуге қатысты жаңа ұстанымды енгізу мен қалыптастыру сияқты аса өзекті ғылыми ізденісті жұмыстарды қолға алды және мақсатты түрде жүзеге асыра бастады» [12, 7] дейді. Бұдан біз ғалымның төл тарихымыздың басында тұрған бірегей тұлға екеніне көз жеткіземіз. Ұлттық тарих ұлттық идеяның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы ретте «Ұлттық идея» деген не деген сауал туындайды. Тұтас халыққа ұлы идея ретінде мақсат, бағыт, өмірлік мән беретін – ол ұлттық идея. Ұлттық идея, ұлттық болмыс компоненттерін көрсететін ұлттық өзіндік сананың дәстүрлі іздерін философия мен әлеуметтік-саяси тарихтан көреміз. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ханкелді Әбжанов ұлттық идея туралы былай деген: «Ұлтты сақтайтын ұлттық идея болуы керек. Ол ұлттың өмір сүруі, тілегі, ниеті, ойы дегенге саяды. Сондықтан да ұлттық идеяны ұлт мұраты деп қабылдасақ, мәселенің тоқ етерін тапқанымыз». Сондай-ақ философия ғылымдарының докторы, профессор Алтай Тайжанов «Ұлттық идея – халықты топтастыратын, біріктіретін, өз елі үшін мақтанышқа бөлейтін асқақ рух болып табылады. Сондықтан Отан үшін, ұлты, халқы үшін адамдар ғажап ерлік көрсетіп, идея үшін өзін құрбан етуге дейін барады. Осындай істің жарқын үлгісін, сана болмыстарының биіктігін кезінде Алаш азаматтары көрсетті» деген тұжырым жасайды.

Академик Манаш Қабашұлы «Ұлт тағылымы» журналында жарық көрген «Басты тұғыр – тәуелсіздік» деген сұхбатында «Ұлттық идеология дегеніміз не?» деген сауалға «Ұлттық идеология болмайды. Ұлттық идея, мақсат, мүдде болуы сөзсіз» деген ой-пікірін айта келе, «Біздің идеологияның басты, ең соңғы сөзі – тәуелсіздік, оны баянды ету. Мемлекеттегі идея

да осы» деп ойын толықтырады. Ғалымның бұл сөздері ұлттық идеяның негізін әрі тереңді-гін толық көрсетіп, халықтың ортақ мақсат-мүддесі бар деп нық айтуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Қазақстанның ұлттық идеясын, даму ерекшеліктерін өзіндік ұлттық деңгейде, жалпыұлттық және жалпыөркеніеттік деңгейде қарастыру аса қажет. Ғалым өзінің еңбектерінде ұлттық намысты, ұлттық рухты бір-бірімен тығыз байланыста қарастырып отырған. Мәселен, рухы биік халықты ешбір дау да, жау да алмайтыны айдан анық. Дегенмен, ұлттық рух болмаған жерде ұлт болып қалу мүмкін емес. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ұлттық сананы жаңаша қалыптастырып, басқа елдердің озық тәжірибесін, жетістіктерін пайдамызға асыра отырып, ең бастысы ұлттық рухани негізімізден қол үзбей, жаңғырту мәселесін жан-жақты қамтып, биік мақсаттар мен келелі міндеттерді айқындап берген. Ұлттық рух жеке адамның ғана емес, ұлттың, мемлекеттің, халықтың, ұрпақтың жетістігімен өлшенетін, сол арқылы көрінетін дүние деп білеміз. Бұл ретте ғалымның «Ұлттық рух» деген мақаласында «Рух – туған жер, туған ел, ана тілі, ата тарихы, ұлт менталитеті ұғымдарымен, түйіндеп айтқанда, Отанмен тағдырлас. Ұлың рухты болса сүйікті, қызың қылықты болса бақытты. Рухты жан – Азамат, Адам, рухсызы, тұғырсызы – надан не есалаң» деп сипаттайды. Отансүйгіш патриоттың жаны мен қаны – рух деп атап өтеді. Аталған мақалада академик Манаш Қабашұлы «Қазақ» деген ұлт есіміне ерекше тоқталып, орыс шығыстанушыларының қазаққа қатысты қойған атауларын жоққа шығарып, «Қазақ» деген айбынды да айдынды ұлт есімі екендігін, үш жүзден құралған құрама халық емес, тұтас халық екендігін айқындап өткен. Мақалада ғалым «Қазақ – дала өркениетінің өзегі» екендігін айтып, оған дәлелдер келтірген. Сондай-ақ біз қазақ болғанымызға мақтан ете алатын бақытты жандар екенімізді ерекше атайды. Келесі кезекте, Қазақстан ұлттық энциклопедиясында «Ұлттық рухқа» берілген анықтамасына тоқталып өтуді жөн санадық, онда ұлттық рух – халықтың өзін-өзі тануымен айқындалатын, өскелең арман-мұраттарымен сипатталатын, елдік тұтастық идеясымен негізделетін өміршендік күш-қуаты деп берілген. Яғни, ұлттық рух сақталған жерде халықтың ұлттық бірегейлігі өздігінен күш алатыны анық.

Қорыта айтсақ, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Зирабүбі Маймақызы Төленова қазақтың біртуар тұлғасына деген құрметпен жазған «Академик М.Қозыбаевтың тарихи-публицистикалық жанрды дамытуға қосқан үлесі» деген мақаласында ғалым Манаш Қозыбаев туралы «Академик М.Қозыбаевтың болмысы мен бойында тума дарындылық пен білімділік, парасаттылық пен адамгершілік секілді қасиеттердің тамаша жарасымдылығы мол еді. Қаншама биік мінберлерден ұлт тарихының өзекті мәселелері туралы сөйлегенде ойының ұшқырлығымен, жазғанда қаламының қарымды жүйріктілігімен, сөз алғанда тілінің орамдылығымен кез-келген тындаушысын еріксіз баурап алатын. Оның шығармашылық лабораториясына тереңірек бойлаған сайын, ғалымның ең көп көтерген мәселесі – өркениет және ұлт туралы, ел мен жер мәселелері болғанындығын байқаймыз» [13] дейді. Зирабүбі Маймақызы академик Манаш Қабашұлының ғылыми мұрасы мен оның маңызын, ғалымның отандық тарих ғылымын дамытудағы рөлі мен орны туралы жиі қарастырып, зерттеп жүрген ғалым. Автор ғалымның еңбектеріне терең бойлай, ғалымның намысы да, рухы да өр тұлға болғандығын жан-жақты ашып қарастырған.

Сөзімізді түйіндей келе, қазақ халқының еліміз тәуелсіз болған кездегі негізгі парызы – елін, жерін қорғайтын перзент тәрбиелеп, ата-бабамыздың салтын, ұлтжандылық, ұлтқандылықты (патриотизм) бойына ана сүтімен дарыту болса керек дейміз. Біздің басты мақсатымыз бұл жолда академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың бізге аманат етіп қалдырған ұлт мәселесіне қатысты еңбектерін, ұлт мұратын келешек ұрпаққа насихаттау болып табылады. Қазақ халқының тарихын, ежелден тамыр тартқан мәдениетін, философиялық және әлеуметтік ойын, ардақ тұтқан құндылықтарын тарих майданының туын ұстаған ғалымның еңбектерін зерттеп оқу арқылы жалғастыру – қазіргі тарихшы-ұрпақтың парызы. Ғалымның еңбектері тек біздің ғана емес, болашақ ұрпақтың құрметіне де лайық болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры / <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>, 21 қараша 2018.
2. В братском единстве народов. Сборник документов. - Алма-Ата, 1984.
3. Рыбаков С.Е. Национализм и нации // Этнографическое обозрение. 1999. №4. - С. 11.
4. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 688 б.
5. Ренан Э. Что такое нация? Собрание сочинений в 12-ти томах. / Перевод с французского под редакцией В.Н. Михайловского. - Т.6. - Киев, 1902. - С.87-101.
6. Қозыбаев М.Қ. Ұлт тілі // Заман-Қазақстан. 7 мамыр, 1999.
7. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік, 2001. – 369 б.
8. Шаңбай Т.Қ. Академик Манаш Қозыбаев және тарих ғылымы философиясы / «Қозыбаевские чтения-2018: Евразийский потенциал и новые возможности развития в условиях глобальных вызовов»: материалы международной научно-практической конференции: в 3-х томах. - Т.1. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2018. – 228 с.
9. Zhapekova G.K., Kabidenova Z.D. Peculiarities of religious identity formation in the history of Kazakhstan. European Journal of Science and Theology Vol14, No. 2 pp. 109-120.
10. Қозыбаев Манаш. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. - Т.4. – 328 б.
11. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М., 1999. – 280 с.
12. Садықов Т.С. Академик М.Қ. Қозыбаев және Отан тарихын кезеңдеудегі жаңа методологиялық ұстаным / «Қозыбаевские чтения-2018: Евразийский потенциал и новые возможности развития в условиях глобальных вызовов»: материалы международной научно-практической конференции: в 3-х томах. - Т.1. - Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2018. - 228 с.
13. Төлєнова З.М. Академик М.Қ. Қозыбаевтың тарихи-публицистикалық жанрды дамытуға қосқан үлесі / e-history.kz.

REFERENCES

1. Nazarbayev N.A. Uly dalanyn zheti kyry. // <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>, 21 karasha 2018. – №223
2. V bratskom edinstve narodov Sbornik dokumentov. - Alma-ata, 1984.
3. Rybakov S.E. Nacionalizm I nacii // Etnograficheskoe obozrenie. 1999. №4. S. 11.
4. Kazakhstan. Ultytk enciklopediya / Bas red. B. Ayagan. – Almaty: «Qazaq entsiklopediasynyń» Bas redaktsiynasy, 2007. – 688 b.
5. Renan E. Chto takoe naciya? Sobranie sochinenii v 12-ti tomah. / Perevod s francuzskogo pod redakciei V.N. Mihailovskogo. T.6. Kiev, 1902. S. 87-101
6. Kozybaev M.K. Ult tili // Zaman Kazakhstan. 7 mamyr 1999.
7. Kozybaev M.K. Orkeniet zhane ult. – Almaty: Sozdik, 2001. – 369 b.
8. Shanbay T.K. Akademic Manash Kozybaev zhane tarih gylymy filosofiyasy. // «Kozybaevskie chteniya-2018: Evraziiskii potencial i novye vozmozhnosti razvitiya v usloviyah global'nyh vyzovov»: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii: v 3-h tomah. T.1. – Petropavlovsk: SKGU im. M. Kozybaeva, 2018. – 228 s.
9. Zhapekova G. K., Kabidenova Z. D. Peculiarities of religious identity formation in the history of Kazakhstan. European Journal of Science and Theology Vol14, No. 2 pp. 109-120
10. Kozybaev Manash. Shygarmalary. – Almaty: «Kazakh enciklopediyasy», 2013. - T.4. – 328 b.
11. Veber M. Protestantskaya etika I duh kapitalizma. – M., 1999. – 280 s.
12. Sadykov T.S. Akademik M.K. Kozybaev zhane Otan tarihyn kezendeudegi zhana metodologiyalyk ustanym. / «Kozybaevskie chteniya-2018: Evraziiskii potencial i novye vozmozhnosti razvitiya v usloviyah global'nyh vyzovov»: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii: v 3-h tomah. - T.1. – Petropavlovsk: SKGU im. M. Kozybaeva, 2018. – 228 s.
13. Tolenova Z.M. Akademik M.K. Kozybaevtyñ tarihi-publicistikalyk zhanrdi damytuga koskan ulesi / e-history.kz.

УДК 124.2:101.1:172

ГРНТИ 02.41.11

G.B.DAIRABAYEVA¹, A.Zh.MALDYBEK¹

¹Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, E-mail: gulanda.dairabayeva@ayu.edu.kz (Turkestan, Kazakhstan)

**MODERNIZATION OF CONSCIOUSNESS:
THE CULTURAL CODE OF THE NATION**

This article discusses some issues of modernization of consciousness. Spiritual modernization is, first of all, a deep understanding of who "We" are and what "We" are, where we are now, what has been done and achieved, what tasks still need to be solved? Spiritual modernization is a question of our identification, a question of values and cultural codes shared by all members of society. This is the formation of new meanings and images of the future that we create. The modernization of public consciousness takes place through the renewal of humanitarian knowledge and the acceptance by society of its new imperatives. Given the threats that loomed over modern society, there is a need for the people of Kazakhstan to have a solid core in their culture, their worldview and national consciousness. Therefore, the formation of the national cultural code is very important. The concept of national code is used as a fundamental and basic one. What is the national code? In our opinion, the identity of a person in the traditional Kazakh society at all times, his moral foundations of the world were determined by such key concepts as respect for ancestors, respect for elders, language and culture, native land, etc. These code concepts and formed the character of the Kazakh, as genes form the appearance of a person, his attitude to the world.

Key words: "Seven facets of the great steppe", spiritual modernization, national code, spiritual values, identity, national culture, civilization, public consciousness, social consciousness, cult of education, cult of language.

Г.Б.Дайрабаева¹, А.Ж.Малдыбек¹

¹филос.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ: ҰЛТТЫҢ МӘДЕНИ КОДЫ

Бұл мақалада сананы жаңғыртудың кейбір мәселелері қарастырылады. Рухани жаңғыру, ең алдымен, «Біз» кімбіз және «Біз» қандаймыз, қандай жетістіктерге қол жеткізгеніміз, қандай міндеттерді шешуге тура келетінін терең түсіну. Рухани жаңғыру – бірегейлік мәселесі, қоғамның барлық мүшелеріне ортақ құндылықтар мен мәдени нормалар туралы мәселе. Бұл біз жасайтын болашақтың жаңа мәндері мен бейнелерін қалыптастыру. Әлеуметтік сана-сезімді жаңғырту гуманитарлық білімнің жаңаруы мен қоғамның жаңа императивтерін қабылдауы арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі қоғамдағы қауіп-қатерлерді ескере отырып, Қазақстан халқының өз мәдениетінде, дүниетанымында және ұлттық сана-сезімінде өзіндік өзегі болуы шарт. Сондықтан да ұлттық мәдени кодты қалыптастыру өте маңызды. Ұлттық код тұжырымдамасы іргелі және негізгі болып табылады. Ұлттық код дегеніміз не? Біздің ойымызша, дәстүрлі қазақ қоғамында әрқашан адамның өзіндік ерекшелігі, оның дүниетанымының моральды негізі «жеті атасын» – ата-бабаларымызды құрметтеу, ақсақалдарға құрмет көрсету, тіл мен мәдениет, туған жер және т.б. сияқты негізгі ұғымдармен анықталады. Осындай түсініктер ген адамның бейнесін айқындайтыны сияқты қазақтың болмыс-бітімін, әлемге деген көзқарасын қалыптастырды.

Кілт сөздер: "Ұлы даланың жеті қыры", рухани жаңғыру, ұлттық код, рухани құндылықтар, бірегейлік, ұлттық мәдениет, өркениет, қоғамдық сана, қоғамдық өзіндік сана, білім беру культі, тіл культі.

Г.Б. Дайрабаева¹, А.Ж. Малдыбек¹

¹к.филос.н., доцент, Международнй казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

МОДЕРНИЗАЦИЯ СОЗНАНИЯ: КУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы модернизации сознания. Духовная модернизация – это, прежде всего, глубокое осмысление того, кто «Мы» и какие «Мы», где мы находимся сейчас, что сделано и достигнуто, какие задачи еще необходимо решать? Духовная модернизация – это вопрос нашей идентификации, вопрос ценностей и культурных кодов, разделяемых всеми членами общества. Это – формирование новых смыслов и образов будущего, которое мы создаем. Модернизация общественного сознания происходит через обновление гуманитарного знания и принятия обществом новых его императивов. Учитывая те угрозы, которые нависли над современным обществом, существует необходимость в том, чтобы у народа Казахстана был свой твердый стержень в своей культуре, своем мировоззрении и национальном самосознании. Поэтому формирование национального культурного кода очень важно. Понятие национального кода используется как основополагающее и базовое. Что же есть национальный код? На наш взгляд, идентичность человека в традиционном казахском обществе во все времена, его нравственные основы мировоззрения определялись такими ключевыми понятиями, как «жеті ата» – почитание предков, уважение к старшим, язык и культура, родная земля и т.д. Эти кодовые понятия и формировали характер казаха, как гены формируют облик человека, его отношение к миру.

Ключевые слова: «Семь граней Великой степи», духовная модернизация, национальный код, духовные ценности, идентичность, национальная культура, цивилизация, общественное сознание, общественное самосознание, культ образования, культ языка.

The general history of the formation of modern Kazakhstan, which was divided by representatives of more than a hundred ethnic groups and many religions, became as a result the main factor in the formation of our national code. It carries in itself the deep roots of popular wisdom, the principles of public diplomacy and the main traditions of the nomadic steppe civilization. This property of the people is considered in the program article of President Nursultan Nazarbayev “Looking to the Future: Modernization of Public Consciousness”. At the same time, specific parameters are set in it for the near future: “to take a step towards the future together, change the public consciousness, to become a single Nation of strong and responsible people” [1]. Article of the Head of State N.A. Nazarbayev's is consonant with the processes that Kazakhstan is experiencing at the present stage. It fully becomes an integral part of the economic, political modernization, which our country began with the declaration of independence. The article sets the vector of movement of the Kazakh nation for the years ahead, since the designated modernization primarily affects issues related to the formation of a new model of consciousness and thinking, which form the basis of our Kazakh nation. Based on the proposed priority, Kazakhstan has the opportunity to connect the horizons of the past, present and future for decades to come. Modern achievements of our state, its level and world recognition would be impossible without its multifaceted past. The article by the head of our state, N. A. Nazarbayev, “The Seven Facets of the Great Steppe” fully discloses this thesis. This article can be called a continuation of the program

"Spiritual renewal: a look into the future." The great Kazakh writer Ilyas Esenberlin said: "The higher the tree rises, the deeper its roots go to the ground. So a man, the more he thinks about the future, the more he wants to know about the past. Otherwise, do not build the future!" [2]. Her main idea is a new look at national history. And Nursultan Nazarbayev in the article stressed that the people who remember, appreciate, are proud of their history, have a great future. And one cannot disagree with these words. History should be treated with particular trepidation, since it is it that is the foundation of the future. Elbasy sets real tasks for us that allow us to understand our origins, and indeed the whole national culture. Much attention is paid in the article to the younger generation. We believe that the role of educational institutions in this matter is great, but the role of the family in this most important area is no less great. We must make every effort so that our historical and cultural values will be more deeply studied and understood by our youth. And first and foremost, without a doubt, we must understand that education, love for the Motherland, for its history, preservation of peace, tranquility – the young generation receives all these actions from their mother. The role of the mother has always been valued higher. I want to say that even the security of the nation, to some extent, is the human mission of mothers. It is important to understand that a special place in the national education of the younger generation is occupied by mothers who carry cultural heritage. Thanks to mothers, we can perpetuate our national cultural heritage. A lot of work is to be done, the result of which will introduce each Kazakhstani to the national history, forming a sense of unity. The message of the document is one - the modernization in Kazakhstan continues. The outlined main elements of the modernization of consciousness, both of society and of each Kazakhstan: competitiveness, pragmatism, rely on national identity, culture, education, which rightfully allow to become the success factors of the nation and bring together Kazakhstan's entry into the top thirty competitive countries of the world.

Today's realities of Kazakhstan society show that there is a need to preserve the cultural code of the people and the formation of the consciousness of a new generation of Kazakhstanis who will meet the challenges of our time. As events occurring today in the world have shown, in pursuit of so-called liberal values, there is a threat of the disappearance of the cultural code, a departure from national traditions and customs. In a number of European countries, full adherence to the proclaimed values of freedom of speech and belief, as well as the tacit acceptance of deviations from moral norms in human life led to the fact that there arose great contradictions between different ethnic groups and nationalities, causing social conflicts [3].

That is why N. Nazarbayev in his programmatic article called for improving our society by modernizing the consciousness of citizens, retaining all the best behavioral and cultural aspects accumulated by centuries-old traditions and history of the peoples living in Kazakhstan. In the article "Looking to the Future: Modernization of Public Consciousness", one of the tasks of modernization, Nursultan Nazarbayev, calls spiritual revival and preservation of national identity. The President, dotting all the "i", puts forward a heuristic thesis: there is no universal model of development, there is only a national model. We believe that this postulate is the cornerstone of national construction in the modern era. We think that no one will dispute the statement: the common language, culture, history is the basis of a strong state in all ages, "it is impossible to take a place in the advanced group, keeping the previous model of consciousness and thinking" [1]. In order to survive in today's global world, it is necessary to change.

In essence, spiritual modernization is, first of all, a deep understanding of who "We" are and what "We" are, where we are now, what has been done and achieved, what tasks still need to be solved? Spiritual modernization is a question of our identification, a question of values and cultural codes shared by all members of society. This is the formation of new meanings and images of the future that we are creating. Modernization of social consciousness takes place through the renewal of humanitarian knowledge and the acceptance by society of its new imperatives. The main

imperatives of modernization, indicated in the program article, are competitiveness, pragmatism, the cult of knowledge, the universal cult of education, the evolutionary rather than the revolutionary development of Kazakhstan, and the openness of consciousness. Given the threats that hang over modern society, there is a need for the people of Kazakhstan to have their own firm core in their culture, their world view and national identity. Therefore, the formation of a national cultural code is very important [4].

President Nursultan Nazarbayev calls the preservation of the cultural code a condition of modernization: “The first condition for the modernization of a new type is the preservation of its culture, its own national code. Without this, modernization will turn into an empty sound.” Therefore, it is time for us to decide what is meant by the cultural code of a nation and what to take as its constituent elements. What tools and solutions are seen to work with cultural code in practice? At the same time, working with the cultural code of a nation - a complex, interdisciplinary, cultural-philosophical concept - is wider than the bureaucratic framework and requires the same integrated approach.

The concept of national code is used as a fundamental and basic. However, they often ask questions: what is the national code? In our opinion, the identity of a person in traditional Kazakh society at all times, his moral foundations of worldview were determined by such key concepts as zhetiata - honoring ancestors, respect for elders, language and culture, native land, etc. These code notions formed the character of a Kazakh, how genes shape a person’s image, his attitude to the world. The national cultural code is a concept that is used in the formulation of a national cultural policy in the situation of recognizing the right of peoples to the identity and national identity of historically established cultures. It includes a number of ideas that are currently recognized as relevant to national identity, adequately reflect specific national features, and correspond to the national ideal.

The national code is an important component of the national identity of a citizen. Today, cultural identity is a process. Just as a child grows up, moves away from the parental care, moves away from the past into the future, so the culture of ethnic groups, nations, regions and individuals grows from a local into a planetary one, from a regional into a universal one. Consequently, individuals and nations should take the best of traditional cultures, but at the same time not cling to them, like a straw during an ocean storm; no, they should and must create a new culture, a culture of the future, but, again, not to make fashion, but to rely on the spiritual foundations of the people. It is important to study the spiritual and cultural experience of the Kazakh people, consolidating the potential of the traditional culture of the Kazakhs. The very basis of this culture is unity, interpersonal communication, as belonging to the genus is the first and unconditional vital value [5].

The peculiarity of the spiritual world of the Kazakh people is its belonging to the Turkic world, in which many ethnic groups coexist. At the same time, we should not forget that the spiritual and moral basis of humanity is one, and the concrete historical realization of this experience is different in different communities. Traditions, customs, rituals intended for the preservation and survival of the community, and ultimately the human race as a whole, are “imbued”, “permeated” with spiritual and moral experience [3].

And so that the process of actualization and revival of the traditional culture of the Kazakhs (as well as of any other ethnic group) does not turn into a unification imposed from above, it is necessary to fully develop the creative abilities of people, since only thanks to these abilities will the culture of countless creative individuals be created. Therefore, only when cultural identification proceeds as a unity of variability and stability, does unity emerge (between people in their relationships, and not in the sense of the “sameness” of their cultures), and, at the same time, diversity (in the sense of cultural works, and not individualism and disunity of people). A.N.Nysanbayev rightly points out: “There can not be a person, a person without a certain baggage

of culture, an integral part of which is the cultural heritage of the past, combined with the present. And the richer the cultural heritage of society is, the more certainly the society as a whole is, and the more it is open to others, because the culture of society only exists on the borders of the cultural interaction of ethnic groups, absorbing the influence of interacting cultures of different ethnic groups [6].

Kazakhstan is a multi-ethnic state, so the question of our cultural identity requires special emphasis on the non-national features of the content of any culture, on the interethnic synthesis of forms and features of different origin, on intercultural interaction as the main condition for the organic development of the culture of any nation. One of the problems of the state policy of Kazakhstan in the field of culture is connected with this: it is necessary to develop measures aimed at developing and maintaining original ethnic cultures, as well as to develop and create conditions for development and smooth integration into a single Kazakhstani culture.

It is especially important in the practical implementation of the idea of high culture to remember about the difference between external culture and internal culture. The first without the second is doomed to be formal, and in the context of globalism it is also unified. At the same time, the internal content of culture is looked out, and with it the dignity of the human person.

Therefore, it is necessary to develop an internal culture and at the same time - the ability and need for creative work that builds culture in the world around us. For culture does not emerge and develop by itself, it is created by people, even if it is a question of a culture of behavior, thinking, etc., it is formed by people themselves. Therefore, culture must be understood as the external expression of what is in the inner world of people: they are spiritual or spiritual; disinterested - or mercantile; seek to help others - or assert themselves [5].

Through knowledge of our history, understanding of historical events and phenomena that influenced the ethnogenesis of the Kazakh people and other ethnic groups in Kazakhstan, we understand and understand the greatness of our past more deeply, thereby modernizing the public consciousness of modern Kazakhstan people with vivid historical examples. The President of the country brings together the historical past and a confident look into the future of our country. Elbasy consolidates time and space, uniting different historical epochs. In the minds of our people at the mental level, there is respect for ancestors and recognition of their greatness. The images of the great batyrs and scientists, the heroic past of the proto-states, epoch-making events that fundamentally influenced the course of world history, became part of our national code. The head of state in his article reveals the true reasons for the reverent attitude of every inhabitant of modern Kazakhstan to our history [7]. We really have something to be proud of. A sense of national pride in their ancestors has a serious scientific base, concrete historical facts and evidence, found and recognized by the world community of scientists and experts. For many reasons, for a number of decades prior to independence, the history of Kazakhstan was not given due attention. Specific historical facts were distorted, falsified and broadcast in favor of the current political and ideological attitudes. Now is the time to realize the greatness of our past. But to do this exclusively on an objective basis using a scientific evidence approach. The states of Sakas, Huns, Kangly, the Turkic Empire, the Golden Horde and others played a large role in the formation and development of the entire Eurasian space. They seriously influenced the development of the world economy of that time. A striking example is the Great Silk Road, the livelihoods of which were carried out by our ancestors. The Silk Road as a serious logistics project has become a tool for the mutual enrichment of cultures, the interaction of entire nations [8].

He played a huge role in the development of the world economy of that period and laid the foundations for the formation of a new level of communication between states and ethnic groups.

Already, few people remember that the great scientist and thinker Al-Farabi was called the "second teacher" of humanity after Aristotle. His name is associated with the appearance of the

oldest collection of books - the Otrar Library. Knowing more than 70 adverbs, the scientist laid the foundations of medieval Eastern philosophy. For centuries, his works have been used in leading educational institutions of the world, including the most famous universities in Europe. All this is our historical past, the achievements of the great ancestors of our people. In different historical periods on the territory of our country, centers of world philosophical thought and history were born, which spread their “flames” to other states and continents of the planet. We must view our history in terms of what we have given for world development. Only such a comprehensive and deep understanding of our past opens up possibilities for the formation of a correct historical consciousness. Rethinking our history, a holistic perception of our past will form a new picture of the world among our fellow citizens and, above all, among young people. It is very important for all of us to realize that there are no “white spots” in the national history. It has many centuries, and now the time has come to study it in more detail, and most importantly, to accept at the mental level our own past in all its diversity: with great victories of our ancestors and the greatest calamities for our people. The history of Kazakhstan has enormous potential for creating a new world outlook concept for the people of Kazakhstan. Through demonstration of the civilizational contribution of our ancestors to global development, Elbasy lays the foundation for a dynamic advance and successful development of our country. Understanding ourselves, understanding our own origins, we are becoming increasingly aware of our place in the global world. We are the descendants of states and nations that played a key role in establishing the modern world order. Therefore, our task - to become one of the 30 leading nations of the planet - is nothing more than the desire to occupy in the XXI century its worthy place on the world map, befitting our great historical past [9].

The peculiarity of the “Seven Facets of the Great Steppe” is the confirmation of a pragmatic approach to the spheres of ideology and culture. The President of the country intends to continue the implementation of the project approach in the ideological sphere of Kazakhstan. This practice has proven itself in the implementation of the program of modernization of public consciousness.

The article by the Head of State Nursultan Nazarbayev “Seven Facets of the Great Steppe” confirms Elbasy’s foresight and concern for the future of the country. There is a beautiful Kazakh proverb: “Korgeni zhaksy - koshbatar”. And our Leader leads Kazakhstan along the path of prosperity and development. The article has wise words: “When the horizons of space and time close together, national history begins,” and this today reflects the realities of our developing Kazakhstan, based on the centuries-old traditions of the ancestors. Having set ourselves big ambitious goals, we cannot forget our history and must declare ourselves in the international arena as descendants of an outstanding people. The great expectations of Elbasy imposes on our youth. As Elbasy emphasizes, it is necessary to “close the horizons of space and time” in order to understand the continuity of the civilizational national history. Turkic ethnic groups were part of the ethnogenesis of our nation. The great steppe, a significant part of the territory of which is occupied by present-day Kazakhstan, has revealed to the world outstanding cultural achievements. The head of state stressed that such ones as equestrian culture, ancient metallurgy, the art of “Animal Style”, “Golden Man”, the cradle of the Turkic world, the Great Silk Road, the origin of apples and tulips, need rethinking.

It is important that the article defines the interrelation of all these outstanding phenomena, considered as the verge of a single historical process. Relying on these achievements, the ancestors of the Kazakhs repeatedly changed the course of political and economic history over vast areas of Eurasia. It is this civilizational foundation that allows Kazakhstan to implement the Third Modernization of the country and join the process of becoming Asia “the locomotive of growth” of the global economy. We all know that there is no future without the past. This question becomes particularly relevant when it comes to raising the younger generation. The main task of education is to educate the patriots of their homeland, responsible citizens who are not indifferent to the fate of

their people. In this regard, the launch of such projects as “The Great Names of the Great Steppe”, “The Museum of Ancient Art and Technologies of the Great Steppe” is more relevant than ever. Well, the cultivation of national heroes through the film industry and cartoons is another indication that the President subtly feels the aspirations of the people. We are confident that the implementation of these projects will be a new stage in the formation of a modern, developing Kazakhstan[10].

In order to overcome or prevent the crisis of cultural identity, it is probably necessary to build up a whole hierarchy of means and methods. At the same time, one of the main levels and methods of cultural development will be individual psychological work (if you will, a kind of training), since the basis of any culture is made up of specific individuals. Although, of course, socio-cultural mechanisms and methods are also needed, including as an aid in the work of man on his inner world and inner culture.

The identity of an individual can mean its identity with society, culture, etc., and it can also mean identity with the human essence itself or with its own “I”, which is felt by this individual. That is, speaking of personal identity, it is necessary to distinguish between external and internal identity as two forms or two sides of human identity. Being external, identity is constantly changing, as the social relations of individuals, social relations, global historical parameters and horizons are extremely variable. At the same time, the internal identity of the individual, the individual sense of self-identity is always constant [6].

It should be noted: when a person begins to search for the meaning of life, he is most often in a crisis. Similarly, identity questions are addressed when there are some problems. In the crisis-free stage of development, this issue is not raised. Therefore, although there is a certain danger in the identity crisis, namely, the danger of destabilizing the social situation, one should not treat the identity crisis as an entirely negative process. The crisis is a threshold of transition to a new, possibly higher level of social development. If there were no identity crises, there would be no progress of individuals and institutions. Therefore, the task is not to prevent any crises in society and culture, but to set the proper development vector for them, to direct them in the right direction.

Identity today is the basis of civilization processes. More and more educated and innovative-minded people realize that the role of ideology is becoming increasingly weaker, that it is giving way to economic and cultural factors, the issues of developing a culture of spirit and the role of national values. S. Huntington is right when he says that people are increasingly inclined to “die for culture” than for some other, perhaps more pragmatic interests [7]. Europe is trying to unite today through the creation of a multicultural identity, which will be based on tolerance primarily towards cultural minorities. In the current situation, it becomes obvious that the antithesis “East-traditional society, the West is the modern world” does not serve as the basis for resolving the diverse problems of intercultural communication, which in fact can only manifest at the borders, by overcoming these very artificial borders of ethnic self-identification, religious differences and age-old traditions. The development of Western and Asian features of national cultural identity takes place in an environment of global, interdependent world order, the enhanced role of Kazakhstan in the Central Asian region, in the new spiritual situation of our time, in the right of each individual as a citizen of his country to be responsible in choosing humanistic principles for the development of society, cultural values.

The main mission is a new format of seeing the role of the Great Steppe in world history and the involvement of modern Kazakhstan in this story. And it is very important for the younger generation to meaningfully understand its origins, national history in all its complexity and depth. This is important for the university, whose task is not only to prepare competitive professionals, but also to educate young people of patriotic feelings for their history, their homeland. International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yasavi, bearing the name sacred to all Turkic people,

was created in order to follow world leading trends, to revive good traditions and cultural and spiritual values accumulated by thousands of years of great Yasavi in the new historical conditions of sovereign Kazakhstan. The earliest mention of Yasavi occurs 25 centuries ago! In order for Kazakhstanis not to forget the names of great figures of the Kazakh people, achievements of people, historical and cultural monuments, Nursultan Nazarbayev proposes the creation of an educational encyclopedic park called “Great names of the Great Steppe” with monuments and sculptures, writing books and creating historical reference books .. This is one of the greatest Abu Nasr al-Farabi’s world civilization’s minds and the spiritual leader of the Turkic peoples of Kozha, Akhmet Yasavi. The works of al-Farabi, Yasavi are actively studied today. Scientists often travel abroad for materials, in particular, collaborate with the Turkish archives. Many conclusions of great thinkers remain relevant for our modern state, so the memory of these and many other personalities must be carefully preserved over time.

Modernization of the national consciousness, based on the key principle of development - the spiritual renewal of the nation, to a certain extent makes the role of the assembly socially significant. The best traditions, its historical experience and unifying projects, of course, become a real prerequisite for the spiritual renewal of the nation. At the same time, as the President noted, despite the dynamic modernization processes in the sphere of interethnic relations, undoubtedly, large-scale transformations will be required. It is important to concentrate, change yourself and, through adaptation to changing conditions, take the best of what the new era brings. For more than ten years, an important international cultural project has been implemented - “Conversations on the Silk Road”. This intellectual platform, which has found support in UNESCO, discusses the most pressing issues of the world order. It unites the inter-country elite, demonstrates the traditions of the steppe civilization. A documentary about this project, created by enthusiasts, should become the property of national channels, “soft power” and spiritual enrichment “at the personal, individual level for each Kazakhstani person”. The project “Myn Bala”, which has already helped over 100 thousand representatives of Kazakh ethnic groups to master the state language, can also contribute to the step-by-step transition to the Latin alphabet. And the projects “Ak oramal” and “Ethno-Fashion” became effective symbols of patriotism, the unification of mothers for a nuclear-free world and the revival of folk traditions.

The concept of national code is used as a fundamental and basic. However, they often ask questions: what is the national code? In our opinion, the identity of a person in traditional Kazakh society at all times, his moral foundations of worldview were determined by such key concepts as zheti ata - honoring ancestors, respect for elders, language and culture, native land, etc. These code notions formed the character of a Kazakh, how genes shape a person’s image, his attitude to the world.

Given the threats that hang over modern society, there is a need for the people of Kazakhstan to have their own firm core in their culture, their world view and national identity. Therefore, the formation of a national cultural code is very important. Its elements are rooted in the language of the people, which transmits culture and traditions from generation to generation; it is reverence and respect for history, ancestors, and native land. It is very important that these values are very strongly present in every citizen.

“Many documentary testimonies about the life of ancestors and their unique civilization have not yet been put into scientific circulation and are waiting in the wings in numerous archives around the world. and foreign archives, starting with antiquity and ending with modernity. ”- notes N.A. Nazarbayev in his article [1]. If we do not do this now, this heritage may not reach our descendants. Supporting the initiative to create the “Archive-2025” program, we would like to emphasize that the study of foreign archives really should be given an important role. This will allow us to study our true history more fundamentally. To embody the idea of "Mangilik el", it is necessary that every

citizen associated himself with his state historically. The program “Seven Facets of the Great Steppe” allows us to contribute to this and to delve into our historical heritage. Step by step in front of us will be opening up more and more information, significant facts about what happened on the Kazakh land. The document also carries a potential marketing effect. The President stresses the need to develop tourism. And from a historical point of view, Kazakhstan, inhabited by the descendants of a nomadic civilization, is a unique product in the tourism sector. For Europeans who, on the contrary, are the heirs of sedentary civilizations, Kazakhstan's historical originality is of great interest, I would like to mention in this context that the President has marked the new Turkestan region, namely the promotion of the region in the international arena. The ancient capital of Kazakhstan is not only the spiritual center of our people, but also a sacred place for the entire Turkic world, and we hope in the bisex time to attract tourists from all over the world. Therefore, it is obvious that the study of history is of economic value to the state. Not everyone can say that he lives in a stable state, and this is the most important thing. We, Kazakhstanis, are not afraid for the future of our children. The Constitution enshrines the right to free secondary education, free higher education on a competitive basis. We see numerous success stories of young Kazakhstanis, who are called self made, who have achieved everything themselves. Young people come from the regions of the republic with the confidence that in our country you can achieve the highest results on your own. And we have this opportunity only because we live in a modern independent state. Despite its young age, Kazakhstan can already resist global processes.

REFERENCES

1. Poslanie Glavy Gosýdarstva N.Nazarbaeva narodý Kazahstana "Vzglyad v býdýchee: modernizatsiia obchestvennogo soznaniia" - 12 apreliia 2017 / <http://www.akorda.kz>.
2. Nazarbaev N. «Seven Facets of the Great Steppe»// http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/
3. Nýrpeisova Sh. Tretia sila: Faktor kýtýry v epohý globalizma // Tan-Sholpan. -№ 2. -2014. - S.170-197.
4. Bisenbaev F. O dýhovno-kýtýrnom edinstve v polietnicheskom kazahstanskom obshestve // Adam álemi-Mir cheloveka. -2007. -№ 4 (18). – S. 97-105.
5. Kazakhstan v globalnom mire: vyzovy i sokhraneniye identichnosti. - Almaty: Institut filosofii i politologii Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan, 2011. – 422 s.
6. Nysanbaev A. Globalizatsiia i problemy mejkýtýrnogo dialoga: v 2-h tomah. – Almaty: Kompýterno-izdatelskii tsentr Institutya filosofii i politologii Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan, 2015. - Tom 1. – 274 s.
7. Shalabaeva G.K. Kontseptýalnye osnovaniia kýtýry v kontse XX veka // Adam álemi-Mir cheloveka. -№ 2. -2009. – S.57-63.
8. Nikolenko N.N. Mejkýtýrnyı dialog v kontekste sovremennyh kazahstanskıh realıı // sibac.info/index.php/2009-07-01-10.../576-2012-01-17-04-53-29.
9. Chumakov A.N. Transformatsiia kultury v kontekste globalnykh protsessov / Kazakhstan v globalnom mire: vyzovy i sokhraneniye identichnosti. – Almaty: Institut filosofii i politologii Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan, 2011. – S. 80-102.
10. Nysanbaev A. On the Origins, Stages and Prospects of the Kazakh Philosophy // International Journal of Environmental and Science Education. – 2016. – Vol.11, №.11. – P.4054-4064.

ӘОЖ 101.1:004.77

МҒТАР 02.01.29

А.А.АМАНГЕЛЬДИЕВ¹, А.Ө.ТҰРСЫНБАЕВА²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты,
E-mail: a.azimkhanuly@gmail.com (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

²филос.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а.
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

ЦИФРЛАНДЫРУ: ТАНЫМ ЖӘНЕ ТҮСІНІК

Қазіргі таңда цифрландырудың көптеген мәселелері бір қарағанда, әртүрлі ақпараттық және компьютерлік технологияларды, математикалық және өзге де модельдерді қолдану мәселелерімен ғана байланысты болып көрінеді. Ал шын мәнінде, цифрландыру – бұл ең алдымен, әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-гуманитарлық мәселе. Олай болса, қазіргі және болашақтағы цифрландырудың адамның цифрлық әлемінде дамуына және қолданылуына қатысты әдіснамалық және стратегиялық міндеттерін зерделемесек, түсіне алмаймыз. Бұл мақалада цифрландырудың негізгі мәселелері қарастырылып, философиялық тұрғыдан талдаулар жасалады.

Кілт сөздер: цифр, цифрлық экономика, цифрландыру, цифрландыру философиясы, Цифрлық Қазақстан, таным, түсінік.

А.А.Амангельдиев¹, А.О.Турсынбаева²

¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

²к.филос.н, и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

ЦИФРОВИЗАЦИЯ: ПОЗНАНИЕ И ПОНЯТИЕ

Сегодня многие проблемы цифровизации, как кажется поначалу, связаны исключительно с вопросами применения различных информационных и компьютерных технологий, математических и иных моделей. На самом деле цифровизация – это проблема прежде всего социально-политическая и социогуманитарная. А если так, то без осмысления методологических и стратегических задач нынешней и будущей цифровизации, применительно к развитию и нахождению в цифровом мире самого человека, нам никак не обойтись. В данной статье рассматриваются основные вопросы цифровизации и проводится анализ с философской точки зрения.

Ключевые слова: цифр, цифровая экономика, цифровизация, философия цифровизации, Цифровой Казахстан, познание, понятие.

А.А.Амангельдиев¹, А.О.Турсынбаева²

¹PhD doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University

²Candidate of Philosophical Sciences, Acting Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University

DIGITALIZATION: KNOWLEDGE AND CONCEPT

Today, many problems of digitalization, as it seems at first, are connected exclusively with the application of various information and computer technologies, mathematical and other models. In fact, digitalization is primarily a socio-political and socio-humanitarian problem. And if so, without understanding the methodological and strategic objectives of the current and future digitalization in relation to the development and finding in the digital world of the person we can not do. This article discusses the main issues of digitalization and provides a philosophical analysis.

Keywords: numbers, digital economics, digitalization, philosophy digitalization, Digital Kazakhstan, knowledge, concept.

Кіріспе

Қазақстанда және басқа да мемлекеттерде цифр, цифрлық экономика, цифрлық қоғам сияқты жаңа түсініктер пайда болды. Әлемде мемлекеттің табысты дамуын жасанды интеллектіден бастап криптовалютаға дейінгі «цифр» идеологиясымен және практикасымен байланыстыратын саясаткер, жоғары лауазымды шенеунік, ірі банк, мемлекеттік және жеке компания басшылары сияқты көптеген адамдар бар. Мұнда шынайы жетістіктермен қатар, бос елес, адасушылық та баршылық сияқты әсер қалыптасады.

Сондықтан мемлекетті «цифрландыру» жолының оған қандай пайда әкелетінін анықтау бойынша мұқият жұмыс жүргізген өте маңызды. Бұл ретте бұрынғы өнеркәсіптік төңкерісте жасалған өнертабыстармен салыстырғанда, цифрлық инновациялар әлемді соншалықты өзгертіп жатпағанын ескерген жөн. Бұл көбіне жаңа цифрлық технологияларды пайдаланудан қайтарымды байқамай жүрген адамдардың, іскерлік ортаның жүріс-тұрысына байланысты.

Оның себебі мынада. Негізінен, «цифр» – бұл үлкен деректерді (*Big data*) өңдейтін технологиялар. Десе де тәжірибеге сәйкес, алға қойған өндірістік, әлеуметтік, басқару мақсаттарына қол жеткізу тұрғысынан алғанда, оларды өңдеу әрдайым тиімді бола бермейді. Шешім қабылдаған кезде бұрынғыша негізгі рөлді адам, оның интеллекті, тәжірибесі, интуициясы атқарады.

Өзіміздің ойымызда негізгі тезисті жасап алу үшін ең алдымен, азаматтардың күнделікті өмірінде қолданылатын және қолданысқа енді енетін технологиялардың қарым-қатынас жасауға жаңа мүмкіндіктер беретінін, жаңа білімге тәнті болып, оларды меңгеріп, бизнесті дамытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретінін, болашаққа болжам және стратегия жасауды барынша негіздеуге мүмкіндік беретінін байқаймыз.

Цифрландыру, цифрлық экономика ұғымдарының батыста пайда болғандығы анық. Бұл туралы зерттеліп жатқан еңбектердің алды ХХ ғасырда пайда болған. Өткен ғасырда Еуропа мен АҚШ-тың белді ғалымдары ХХІ ғасырда жаңа қоғамдық дамудың бейнесін жасап, оның ықпалының нәтижесі туралы болжам жасайтын еңбектерді жаза бастаған болатын. Алғашқы зерттеулердің бірі Николас Негропонтеның «Being Digital» [1] атты кітабы. Бұл еңбекте автор болашақтағы цифрландыру дәуірінің бейнесі мен оның қоғамға ықпалы туралы аргументтерді анықтаған. Осы мәселенің теориялық кемшіліктерін толықтырып, жаңа қоғамдық даму талаптарына сай өңдеген зерттеушілердің бірі Лиор Рокаш «Data Mining: Theory and Applications (Series in Machine Perception and Artificial Intelligence)» еңбегін жарыққа шығарды. Кітапта жасанды интеллектінің қоғамға әсері жайында талқыланып, оны санның құпиясын шешудің нәтижесінде ғана толыққанды игеруге болатындығын тұжырымдайды [2].

Белгілі зерттеуші Свен Шейдтің басқаруымен жарияланған «Connecting a Digital Europe Through Location and Place» [3] еңбегі Еуропадағы цифрландырудың бастамалары мен нәтижелерінің бір қорытындысын нақтылайды. Еңбекте, цифрландыру процесінің туризмге ықпалы жөнінде талдаулар жасалынған. Жалпы, АҚШ пен Батыс Еуропаның ғылыми зерттеу институттарында осыған ұқсас зерттеу жобалары мындап атқарылуда.

Ресейде де экономика мен қоғамды цифрландыру өзекті тақырыпқа айналып отыр. Осы тақырыпта бірқатар зерттеу жұмыстары жарияланды. Зерттеушілердің алдыңғы қатарын белгілі маман А.Н.Ильченко құрайды. Оның «Цифровая экономика как высшая степень развития инфокоммуникационных технологий» [4] атты мақаласында «цифрлық қоғам» түсінігі қарастырылып, оның ХХІ ғасырдағы ақпараттық-байланыс технологияларымен өзара

қарым-қатынасына талдаулар жасалынған. Жоғарыда аталған тақырыптың басқа аспектілерін қамтыған зерттеулер жарық көруде. Мәселен, мемлекеттік басқару билігін цифрландыруды да алсақ болады. Осы мәселені Ресейлік зерттеуші В.Н. Марголин «ИКТ инфраструктура органов государственной власти» [5] атты еңбегінде мемлекеттік басқару билігінде ақпаратты жылдам алудың әдістерінің қалай дамып жатқандығына талдау беріліп, оның кемшіліктеріне тоқталған. Цифрландырудың экономикалық аспектілерін айқындаған зерттеу жұмыстарының саны басым. Соның ішіндегі негізгілерінің бірі Л.Д. Капранованың «Цифровая экономика в России: состояние и перспективы развития» [6] атты мақаласы жаңа көзқарасымен ерекшеленеді. Онда өзге елдердің мысалдарына баға беріліп, ресейлік қоғамның өмірлік салттарына сәйкес, салыстырмалы талдау жасалынған.

Тақырып бойынша зерттеліп жатқан қазақстандық ғылыми еңбектердің көп бөлігі ХХІ ғасырда жарық көрді. Олардың басым көпшілігін мақалалар құрайды. Айта кету қажет, Қазақстанда Елбасы Н.Назарбаевтың сандық қоғам құру идеясы бастамасынан кейін отандық ғалымдардың зерттеулері ғылыми ортаға шықты. Сондықтан 2017-2018 жылдарға жататын зерттеулер саны басым. Мысалы, С.Сүгірдің «Цифрлы Қазақстан. Ол қандай болады?» [7] атты мақаласында авторлық жеке талдау бар. Мақалада алда күтіп тұрған өзгерістерге өзіндік болжам жасаудың критерийлері анықталған. Келесі бір маңызды еңбек С.Шестерневаның «Цифровой Казахстан: важная роль новых технологий» [8] болып табылады. Автор тақырыптың әлеуметтік-экономикалық маңыздылығына тоқталып, ақпаратты қолданудың шетелдік модельдеріне баға беріп өткен. Тарихшы-ғалым Н.З.Такижбаеваның «Трансгуманизация и гуманитарные знания в современном информационном обществе» [9, 428] атты еңбегінде ақпараттық қоғам мен сандық қоғам формалары бір-бірімен тығыз байланысты даму деңгейлері деп қарастырылған. Автор дамудың әрбір сатысында, ескінің қалдықтарына да терең назар салуға және алшақтамауға шақырады. Оның ойынша, цифрландыру үрдісі гуманитарлық ғылымдарды алға сүйреуге және тиімділігін арттыруға қажет болғанымен, мазмұнына тиіспеуді ұсынады.

Алайда «цифрдың» артынан ізге түсу және көбірек пайда табу үшін техникалық прогресті ойланбай, қолмен жылдамдату, тәжірибенің манипулятивті форматтарын іске қосу осы тәрізді өзгерістердің мазмұндық жағынан қанығуына және оның адамның жан саулығы мен тән саулығына тигізетін ықпалын анықтауға байланысты маңызды мәселелерді күн тәртібіне қоюда.

Инновацияларды енгізу нәтижесіндегі пайда тауып, жеке индивидуум әлемінің кеңейіп жатқанын түсіну басқа мәселе. Ал шегрен былғары тәрізді бұл әлемнің саналы тіршілік иесінің көкжиегін виртуалды жәшікке дейін тарылтып жатқанын көру мүлдем басқа мәселе. Ол әлемде қаншалықты көп ақпарат пен әдемі бейнелер болса да, адам үшін желіден шығып, бас көтеру өте қиын.

Олай болса, адамның цифрлық шешімдерді пайдалану шегі мен қажеттіліктерін біз анық түсінуіміз керек. Қазіргі таңда цифрлық технологиялар көзді ашып-жұмғанша ілгері дамып келеді. Өйткені саяси және бизнес-истеблишменттің көпшілігі «цифрды» жалпыға ортақ берекелі дәуірге жол ашатын есіктің кілті ретінде қарастырады.

Бұл ретте саясат және басқару жүйесі ақпараттық ғажайыптар құрып жатыр. Кейде мемлекет басшылары ресми көрсеткіштері және толық ақпараты жоқ, өз қолдарымен әрлеп, Мемлекеттік ақпарат және автоматтандыру жүйелері жобасын жасау арқылы цифрлық қосымша құрады, елдің экономикасын дамытады деп, оған қомақты ақша жұмсап жатқаны белгілі. Мұндағы мотивация басқа.

Көп адамға мұндай виртуалды және ресми әлем қызық емес. Олар табиғи бір нәрсесі болса да қалаған жаққа қашуға тырысады. Бірақ ғаламдық «реформаторлар» адамдардың мазасын алуда. Мемлекеттік машинаны «негізге алып» мәжбүрлейтін қызметтерден бас тар-

ту мүмкін емес, олар әртүрлі тәсілдермен адамдарды бақытты болуға мәжбүрлейді. Сондықтан да тіпті, желілік кеңістіктің өзінде жасырын интернет қалыптасады [10]. Бұл ақпараттық әлемнің криминалдық жағы осы ғана емес. Адамдардың көбі нақты өмірдегідей өзіне және өзінің кішкентай қауымдастығына арналған шағын цифр мүйісін жасап, көпшілік қолданатын және бәріне қолжетімді интернеттен жасырынғысы келеді.

2017 жылдың желтоқсан айында ҚР Үкіметінің қаулысымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы қабылданған болатын [11]. Цифрлық дағдылар экономиканың барлық секторларының өсуі жолындағы негіз және цифрлық қоғам мен мемлекеттік цифрлық қызметтердің өзара ықпалдастығына қол жеткізуге әсер етеді. Сондай-ақ, бәсекеге қабілетті және өнімді арттыруға мүмкіндік береді. Қазақстанның цифрландыру бойынша жобаларға мән беруінде әлемдік тәжірибенің нәтижелері жатыр. Ақпараттық технологиялар қарыштап дамып, ақпарат алмасу күн сайын жаңарып отырған кезеңде сандық технологияларды дамытпай, әлемнің алдыңғы қатарлы елдеріне кіру қиын. Себебі, қазіргі кезеңде көшбасшы елдердің барлығы сандық жүйеге көшіп, экономикасының дамуына және халқының әл-ауқатының жақсаруына мүмкіндік беріп отыр. Қоғамның креативтілігінің кілті саналып отырған цифрландыру процесін табысты бастауға барлық шарттар бар. Осыны түсінген Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев өзінің «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жасаудың қажеттігін айқындап берді.

Бағдарламаны іске асырудың бес негізгі бағытына тоқталсақ:

Бірінші бағыт, «экономика салаларын цифрландыру». Бұл еңбек өнімділігін арттыруға және капиталдандырудың өсуіне алып келетін озық технологиялар мен мүмкіндіктерді пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының дәстүрлі салаларын түрлендіру бағыты.

Екінші бағыт, «цифрлық мемлекетке көшу» - қажеттіліктерін күні бұрын біліп халық пен бизнеске қызмет көрсету инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын түрлендіру бағыты.

Үшінші бағыт, «цифрлық Жібек жолын іске асыру» – ішкі контур үшін де, Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыру үшін деректерді берудің, сақтаудың және өңдеудің жылдамдығы жоғары және қорғалған инфрақұрылымын дамыту бағыты.

Төртінші бағыт, «адами капиталды дамыту» – жаңа жағдайға – білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғамды құруды қамтитын түрлендіру бағыты.

Соңғы бесінші бағыт, «инновациялық экожүйені құру» – бизнес, ғылыми сала және мемлекет арасындағы орнықты көлденең байланыстармен технологиялық кәсіпкерлік пен инновацияны дамыту үшін жағдай жасау бағыты. Мемлекет инновацияларды өндіріске шығаруға, бейімдеуге және енгізуге қабілетті экожүйе катализаторы ретінде әрекет етеді [11].

Үлкен цифрландыру және шешім қабылдау жүйесінде *Big data* қолдану тренділері сөз болып отырғанда, цифр саласында билік басындағыларға ғана емес, қатардағы азаматтарға да түсінікті мақсатты саясат құрудың күтілуі өте орынды. IT-индустриядағы белгілі бір технологиялық шешімдердің дамуы және роботтандыру саласындағы осы ақпараттық ағындармен ілесіп жүретін өзгерістер және жасанды интеллект элементтерінің пайда болуы инновацияларға деген дүрлікпе сұраныс тудырды. Ал адамзат социумының іс жүзіндегі түбегейлі өзгерісі тұрғысынан алғанда, бұл жағдайды зерделеуге деген сұранысты бұрынғыдан да арттырып жіберді.

Әлбетте, қозғалыстың жаңа траекториясын құру үшін көпшілікке түсінікті болатын әрі олардың көңілінен шығатын даму стратегиясын құру керек. Қазіргі таңда негізінен, жағдай-

ды айдан анық және жете түсіне отырып, белгілі бір мәреге қарай ұмтылып келе жатқанымызды түсінген маңызды.

Реформаны халықтың көпшілігі түсіне отырып қолдаса ғана ол сәтті болады деп санасак, даму стратегиясын қалыптастырудың нақты әрі түсінікті басымдылықтары болуы тиіс.

Ретсіз және жағдаяттық басқару – жаңа тәжірибелерді іске асыру және оларды социумға табиғи жолмен енгізу бойынша негізгі қадамдарды мемлекеттік деңгейде жасауға және қоғаммен келісуге мүмкіндік бермейді. Олай болса, биліктің орындау сызығы өзіне, өзінің «жеке» мүддесіне ғана жұмыс істеп келеді. Ал шын мәнінде, мемлекет «төменнен» келіп жатқан түрткіні қабылдап, қазіргі сын-тегеурінге бейімдеуі тиіс. Экономика саласы бойынша ғалым Г.Клейнер айтпақшы, мемлекеттің, сондай-ақ жеке өңірдің даму стратегиясын әзірлеу «төменнен», яғни экономикада орын алып жатқан процестерге қатысты өз болжамы бар кәсіпорындардан басталуы тиіс.

Цифрлық экономика – бұл «цифр» емес, ең алдымен, бұл – экономика. Ал экономика деген сөздің түп-төркініне назар аударсақ, бұл адамның өзі әрекет ететін, жасайтын және жұмыс істейтін үй шаруашылығын басқару өнері болып табылады. Жұмысқа деген жеке мотивацияның жиынтығы, шығармашылық пен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу – шығармашылық өсудің шынайы қозғалтқышы. Стратегия мәнмәтінінен жұлынып алынған адамнан оқшауланған стратегиялардың қолданыста қалу және табысты түрде іске асырылу мүмкіндігі аз-ақ [12]. Қазіргі таңда біз тіршілік етіп отырған жалпы жаһандық кеңістікке шоғырлануға байланысты тәжірибенің кеңеюін ескеретін болсақ, бұл өте маңызды. Мұнда кооперацияның, ынтымақты даму мүмкіндіктерінің маңыздылығы абсолютке жеткізілген бәсекелестік теориясымен салыстырғанда едәуір жоғары.

Қарқынды дамып келе жатқан цифрлық технологиялар жағдайында белгілі бір іргелі мәселелер, мысалы, жеке тұлғаның, атап айтқанда оның желідегі еркіндігі туралы мәселе туындап отырғанын байқаймыз. Бір жағынан алғанда, интернет-кеңістіктің кеңеюі нақты адамға белгілі бір ақпаратты шексіз пайдалану мүмкіндігін берді. Желідегі әлеуметтік тәжірибе электронды демократия және т.б. элементтерді қалыптастыруда ерекше рөл атқаратын болды. Сонымен қатар бұл мәселенің зиянды жақтары – желі әлеміндегі қауіпсіздік мәселелері, адамның желіде және электронды құрылғыларда өзінің жеке деректерін пайдалану есебінен өзін-өзі «ашып беруі», сананы басқарудан, киберқылмыстан, арнайы қызмет тарапынан болатын бақылаудан қорғалмауы [13, 124].

XX ғасырдың 60-70 жылдары аралығында әлеуметтік феномен ретінде цифрландыру кеңінен таралды, ол негізгі үш сипаттамамен ерекшеленді:

1. Контенттің барлық түрлері аналогтық, физикалық және статикалық цифрларға ауысады, сонымен бірге мобильді және жеке болуы мүмкін. Сонымен қатар, жеке тұлға өзінің жеке контентін бақылауға, ақпараттық сұраныстарды жіберуге, ақпараттық қызметтің жеке траекториясын қалыптастыруға мүмкіндік алады.

2. Коммуникацияның қарапайым технологияларға көшуі жүзеге асырылады (технология тек байланыс құралы ғана болады), құрылғының және технологияның жетекші сипаттамасы – басқару қабілеттілігі.

3. Коммуникация әртүрлі болады: тік, иерархиялық байланыс өзектілігін жоғалтады, байланыс құрылымының желілік құрылымына ауысады [14, 56].

Цифрлық әлем адамдардың бүкіл өмірін алақанға салып беруге ықпал етіп отыр. «*Fintech*» деген бүтіндей бір жаңа бағыт пайда болды. Бұл банк және қаржы қызметтерін көрсету нарығындағы делдалдар атынан әрекет ететін дәстүрлі қаржы ұйымдарымен бәсекелесу үшін технологиялар мен инновацияларды пайдалануға жартылай ғана маманданған. Ал шын мәнінде, «*fintech* – біздің өміріміз туралы деректер ағымының және

осы ағым туралы көп ақпарат алатындардың тарихы» [15, 44]. Нәтижесінде индивидуум еркіндікке ие болып, оны нығайтпайды, керісінше еркіндігінен айырылады.

Бұл ретте тосын болса да, айта кететін жайт, цифрлық төңкеріс бізді технологияға тәуелді етті және бізді бірыңғай етіп тастады. Бұл жөнінде Apple компаниясын құрушылардың бірі Стив Возняк «қоғам «пластик қоғамға» айналып келеді: біз бір-бірімізге өте қатты ұқсап, біздің бойымызда жасампаздық, дербестік, тәуелсіздік жойылып келеді» деп айтқан екен [16].

Адамдардың жеке өміріне қол сұғылмаушылық құқығы «шытынай» бастады. Сот рұқсат бермесе, ешкімнің олардың телефондағы әңгімелерін тыңдауға, үйде не істейтіндерін бақылауға құқы жоқ. Алайда заманауи техникалық мүмкіндіктер заңда кепілдік берілген нәрсені оп-оңай бұзуға мүмкіндік жасап отыр. Сонымен қатар бұқара халықты ақпараттық әлемге сіндіруге мәжбүрлеп, күштеп әрі жылдамдатып «цифрға» итермелеуде, қағаз кітаптар мен оқулықтарды тартып алып, жаппай банк карталары мен электронды ақшаларды енгізуде, осылайша жеке тұлғаны бақылаудың бұрын-соңды болмаған тәсілдері анықталып келеді. Қазірдің өзінде блокчейн пайдаланушылардың жүйе ішіндегі іс-әрекеттерін бұрынғыдан мүлдем басқаша бақылауға мүмкіндік береді. Бұл ретте «параллель» заңнама пайда болды, бұл үстемдік ететін бомондтың (жоғары «ақсүйектер» топтары) нақты кейіпкерлерінің өмірбаянынан алынған қандай да бір ұятқа қалдыратын немесе олардың байлық деңгейі туралы мәліметтермен қалған халықты таңғалдырмас үшін олар туралы жасырын ақпарат беруге мүмкіндік береді.

Батыс өркениеті үшін іс жүзіндегі ең негізгі мәселе – жекеменшік мәселесі де осы қатарда. «Цифр» халықтың қағаз ақша (электронды ақша енгізіп, жалпы бүкіл процесті криптовалютаға аударатын күн алыс емес сияқты), авторлық құқық (жаңа идеяларды тіркеп, заң жүзінде рәсімдегенше, желі оларды жылдам ойлап табады), сыни ойлау және ұғымдық аппарат сияқты соңғы жеке мүлкін тартып алып жатса, әлемді дамытудың жекеменшік негіздемелерін қалай ұстап тұруға болады?

Қашықтан сәйкестендіру жүйесін күшейту кезіндегі ең негізгі болып табылатын биометриялық мәліметтерді қорғау мәселесі алаңдатады. Қазірше азаматтардың даусы мен бетінің «көшірме бедерін» жүйеге тапсырудан бас тартуға құқы бар деп жан-жақтан айтылып жатыр. Бірақ бұл бүгінгі күннің әңгімесі, ал ертең не болмақ? Ақпаратты сыртқы әсерден қорғауды сылтауратып, халықты жеке адамды бірмезгілде сканерлеу кезінде желінің жаппай шектеуінің қолайлы екендігі туралы көзқарасқа иландырады. Таратылған ережеге бағынудан бас тартсаңыз, цифрлық қоғамнан алыстатылған адамға айналғаныңызды өзіңіз де аңғармай қаласыз. Егер адам барлық коммуникацияға қосылып, өзі туралы деректің бәрін өз еркімен тапсырса, бұл еркіндік құны. Тіпті, цифр жаппай әрекет ететін қоғам жағдайында да, көптеген адамдарды желідегі құлдықтан қалай бас тартуға болады деген мәселе толғандырып жүр.

Көздің торын, саусақтың ізін сканерлеу – бұрын мұндай нәрселер қылмыскерге қатысты ғана жасалатын. Яғни әдепті және заңға бағынатын қоғамды осындай тәсілмен қорғайтын бейәлеуметтік элементтердің белгілі бір бөлігі болатын, сондай-ақ бастапқыда кінәсіздік анық-қанығының тектік қағидаты ретінде әрекет ететін. Ал қазір барлық нәрсе түбегейлі өзгеріп келеді, бәрі астан-кестен болып жатыр. Осының салдары қандай болмақ? Біздің әлеуметтік өміріміз, үйреншікті социумымыз толықтай қайта форматтала ма? Біз мұндай қадамдардың салдарына дайынбыз ба? Жалпы болашақта біз қандай әлемде өмір сүргіміз келеді?

Цифрлық әлем бастапқыда жаңа технологиялардың көмегімен жаңа құрылымдалған білім қорын алу және мағыналарды сақтау үшін емес, «жақсылық істеуді білмейтін» және болжап болмайтын «тобырмен» қарым-қатынас жасаудан гөрі, әдепті «машинамен», ол ар-

қылы қызмет көрсететін жанды қызметкерлердің шағын контингентімен қарым-қатынас жасау үшін құрылады.

Осылайша адамзаттың әлемдік ахуалындағы негізгі құрылымдар «адамның табиғи санасынан» шығатын заңдарды баяндайтын табиғи құқық қағидатының беріктігіне сыналады [17, 120]. Ресейлік заңгер А.П.Куницын атап көрсеткендей, биліктің көрінісі қатаң түрде шектеулі болуы тиіс, оның барлық іс-әрекеті халықтың, қоғамның және балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталуы тиіс. Сол кезде ғана бұл заңды әрі әділ билік болар еді.

Қазіргі жағдайда негізгі шектеулер адамдарға қойылып жатыр. Қазірдің өзінде дамыған мемлекеттерді цифрландыру мен роботтандыру биік шыңдарды бағындырған. Бірақ іске қосылған «бумеранг» қатардағы адамның құқығын аяққа таптап жатқан сыңайлы. Еуропада цифрландыру мен роботтандыру «жанды» жерге тиіп отыр, орта таптың жойылуына тікелей ықпал етуде. Бұл бүкіл еуропалық демократиялық жүйенің өзегі. Билік технологиялық өзгерістердің қарқынды дамуын бастама етіп көтеріп отыр, бірақ ертең дүниетаным, ұлттың әлеуметтік-мәдени және экономикалық негіздерін кім және не құрайды, бүгінгі біліктілігі жоғары жұмысшылар мен инженерлер немен шұғылданады деген мәселелерді ойламаған. Дәулеттілердің дәулеттері арта береді, ал әлеуметтік иерархияның төменгі сатысын мигранттар мен азып-тозған «орта тап» өкілдері құрады. Ал роботтар қоғамның өзегіне айнала ма? Мұндай жағдайда орта тап онша қажет болмай қалады. Оқыстан өнім ретінде бөлшектеле бастаса, өзінің тұтыну басымдылықтарын өзгерте бастаса... Және ойлайтын сайлаушы да керек емес. Өзіне тән құқықтары мен жауапкершілігі бар азамат та керек емес. Сондықтан да тұрғын әлемде «азамат емес» ретінде ұшып жүреді. Сондықтан да қазіргі барлық үрдістер бізді бағдарламашылар мен олигархтардың қоғамына топ еткізеді.

Өткен ғасырдың көптеген ойшылдары қоғамның дамуы кезінде ауыр еңбектен босатылған адамдар уақытын шығармашылыққа жұмсайтын кездің маңыздылығын ерекшелеп көрсеткен. Бос уақыт жеке тұлғаның дамуына арналған кеңістікке айналуы тиіс. Мемлекеттің байлығы азаматтарда бос уақыттың болуы-болмауымен анықталады. Бірақ қазір қозғалыс парадигмасы басқа, оның мақсаты – адамды биологиялық тіршілік иесі ретінде барынша діңкелету. Ал қатардағы азаматтар үшін көкейтесті мәселе даму мәселесі емес, аман қалу мәселесі болып тұр.

Бүгінгі таңдағы цифрлық құрылғылардың моделінен адамзат қоғамының Ханна Арендт пен Фридрих фон Хайектің түсіне де кіріп-шықпаған жаһандық тоталитаризм түріне қарай ілгерілеуінің анық белгілерін барынша байқап отырмыз. Бұл әлемнің негізі адам емес, тіпті экономикалық категория ретіндегі пайда да емес, ашық түрдегі экономикадан тыс оңай олжа құрайтын социумның неолибералды даму теориясы арқылы дамып келеді.

Адамзат бір бүтін нәрсе ретінде өзінің әлеуметтік болмысын жоғалтып, ақиқатты түсінудің «интеллектуалды факторын» өзі өлтіріп жатыр [18, 403], қазіргі жастар тілімен айтқанда, жаһандық цифрлық желі де ыдырап жатыр.

Қазіргі дамудың дилеммасы мынау: қоғамның білім мен рух еркіндігіне ие болуы немесе тұтыну және «цифр» арқылы түбегейлі құл болу қоғамына айналу. Қазіргі заманауи технологиялар бір жағынан, тұтынуға шектеу қойылмайтын болашаққа, жайлылық пен ойын-сауыққа жол салса, екінші жағынан, адамдарды жаппай бақылауды, оларды басқаруды іске асырып отыр. Мұндай өзгерісті адамның өз тарихында меңгерген құндылықты білімі арқылы қалыптастыруға болады. Ақпараттық технологиялар мәдениет пен моральдің жалғасы, оның дамуы болып, заманауи процестерге жаңа мағыналық мазмұн берсе, мұндай процесте «цифр» мен жасанды интеллект маңызды рөл атқаруы мүмкін.

Бұл процесте қазіргі таңда ақпараттық қызығушылық шеңберінен белгілі бір жолмен сызылған және белгілі бір адамзат социумының қазір және болашақта дамуын қалыптастыру

үшін қолданылмайтын классикалық әдебиет пен іргелі ғылымның терең қабатында жатқан білімін беткі қабатқа көтерген маңызды. Есесіне, БАҚ және әлеуметтік желілер ұйымдар мен кәсіпорындар қызметінің цифрлық кеңістікті желілік тұрғыдан қамтуы сияқты көптеген медиа ерекше белсенді әрі әуесқойлықпен пайдаланылып жатыр. Ал терең білім бұрынғымен салыстырғанда, едәуір шалғайда қалып қалады, ескерілмейді.

Нашақорлық секілді әлеуметтік ауру ауыр әлеуметтік дисфункцияға айналып, ХХІ ғасырда цифрға құмарлық түріндегі эпидемияға әкелмеу үшін адамның бірегейлендірілген әрі әрленген цифрлар, фактілер мен бейнекартиналарға толы Прокруст төсегіне түсіп кетуіне жол бермеу керек. Бизнес процестерді жасау және іске асыру, құжаттардың салалық және өзге де электрондық мұрағаттарын қалыптастыру, оның ішінде белгілі бір кәсіпорын жұмысының толық тіршілік циклін сақтау үшін цифрлық стандарттар мен ақпараттық ағындарды белгілі бір бірегейлендіруі мүмкін. Стандарттар мен жалпы «ойын ережесінің» белгілі бір үйлесімі жеке мемлекеттер арасында іске асырылатын халықаралық және басқа да саясатты жүзеге асыру кезінде ықтимал. Алайда ғылыми білімнің айтарлықтай мол фрагментін толық рәсімдеуге қол жеткізу мүмкін емес. Рәсімдеудің кез келген көрінісі – ақпарат түріндегі білімді бекіту және онымен ақпарат сияқты жұмыс істеу тәсілі, бірақ бұл танымның құралы емес, жаңа білімді ашу, меңгеру тәсілі емес. Цифрландыру дегеніміз – «өткен күнмен» іске асырылатын нәрселер.

Өткен ұрпақтың тәжірибесі және қазір өмір сүріп жатқан адамдардың озық ойлары көрініс табатын жүйелі шоғырландырылған ақпараттық талдамалық ресурстар қажет. Өткен ұрпақтың тәжірибесі мен қазіргі сезімді (рефлексияны) ұштастырған маңызды, бұл айналаны қоршаған ақиқатта адам айтқысыз өзгерістердің орын алатынын ескертеді, осылайша қазіргі объективті түрде бағалай алмайтын қауіп-қатерді төмендетеді және адамзат санасының күшті ақпараттық интеллектуалды жүктемесі, сондай-ақ «интеллект» деңгейі жоғары, оның ішінде нейромәліметтер деңгейіндегі «машиналардың» көмегімен шашыраған ақпаратпен жұмыс істеу алгоритмін жасау, жиналған білімді өңдеу және сапалы контент алу арқылы пайда болған қауіп-қатерге тиісінше жауап береді.

Қорытынды

Қорытындылай келсек, цифрлық жүйенің дамуы нәтижесінде іске қосылатын жаңа технологиялардың артықшылығы жеткілікті. Осы тәрізді нағыз адами цифрлық экожүйе салыстыра тексерілген стратегиялық, оның ішінде саяси және басқару деңгейіндегі шешімдерді қабылдауға негіз болмақ. Бұл өз кезегінде, болашақтың ықтимал нұсқасын жасауға және оны барынша позитивті арнаға түрлендіруге мүмкіндік береді.

Өзгерістерді бәрінен бұрын жылдамырақ түйсінетін, жаппай шындыққа қойылатын наразылықтан және өмірді ұйымдастырудың тоталитарлық бағытынан бас тартатын жандар ұтады. Әлемде барлық көрсеткіштер бойынша мұндай жағдай болған емес: жаппай іске асырудың бір ғана идеясы болатын. Қазіргі таңда әртүрлі бағыттардың либералды, директивті және социалистік сияқты әртүрлі материалды бір мезгілде қолданылатын жүйелер құруға дағдыланғаны маңызды.

Тағы бір айта кететін жайт, осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан ескі технократизм мен экономизмнен бас тартып, әлемдік қауымдастыққа әлемнің жаңа социогуманитарлық бейнесін қалыптастыру саласындағы өзінің іргелі жобаларын ұсына алар еді. Дамыған мемлекеттермен салыстырғанда, цифрландыру мәселесінің елімізде кешеуілдеуі алғаш жол салушылардың ең алдымен, адамзат капиталын сақтау және көбейтуге қатысты қатесін қайталамайтындай, олардың іс-әрекеттерінен сабақ алатындай сөзсіз артықшылық беруі мүмкін.

Бұл ретте қазіргі цифрлық әлем оған берілген қазіргі түсініктемеге сәйкес, жаңа технологиялық шешімдерді көбейту есебінен анағұрлық кемелденген қоғам құруға, «молшылық әлемін құруға» [19, 267] мүмкіндік береді дегенге сенім білдіретін ғылыми және публицистикалық басылымдар, ғалымдар мен сарапшылар көп болса да, теория жағынан болсын, тәжірибе жағынан болсын, виртуалды шындық ақиқаттың орнын баса алмайтынын нақты атап өткен жөн. Осылайша австралиялық ғалым Брет Кинг «инновациялар игілік үшін пайдаланылады: жаңа шығармашылық кәсіптер пайда болады, жұмыс сағаттары азаяды, кіріс көбейеді» [20, 134] деген болатын. Десе де цифрлық төңкеріс біздің қазіргі әлемімізді өзгертіп қана қоймай, оның негізін бұзуы да мүмкін. Осы сипаттағы түбегейлі өзгерістер үшін біз нені құрбан етеміз, олардың қайсысы бізге қолайлы, қайсысы қолайсыз дегенді білуіміз тиіс.

Олай болса, қазіргі таңдағы технологиялық төңкеріс мәселесі – ең алдымен, социогуманитарлық, саяси және табиғи кеңістіктегі адамның рөлі мен орнын анықтау. Дамудың мұндай стратегиялық парадигмасын түйсіну үшін қазіргі қоғамның цифрландыруға қатысты базалық философиялық және әдіснамалық негіздерін әзірлеу талап етілуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Nicholas Negroponte. Being Digital. Vintage; 1 edition. 1996. 272 pages.
2. Lior Rokach. Data Mining: Theory and Applications (Series in Machine Perception and Artificial Intelligence). Packt Publishing. 2017. 624 pages.
3. Schade Sven. Connecting a Digital Europe Through Location and Place. Springer International Publishing Switzerland. 2014. 352 pages.
4. Ильченко А.Н. Цифровая экономика как высшая степень развития инфокоммуникационных технологий // Экономические науки. №4 (39). 2018. - С. 56-73.
5. Марголин В.Н. ИКТ инфраструктура органов государственной власти / Материалы 5-й всероссийской конференции «Взгляд в цифровое будущее». – М.: Ростелеком, 2017. / <http://www.e-conf2017.ru/>.
6. Капранова Л.Д. Цифровая экономика в России: состояние и перспективы развития // Экономика. Налоги. Право, 3 (46). - С. 389.
7. Сүгір С. Цифрлы Қазақстан. Ол қандай болады? 22 ақпан 2018 ж. / <https://informburo.kz>.
8. Шестернева С. Цифровой Казахстан: важная роль новых технологий. 28 июль 2017 г. / <https://liter.kz>.
9. Такижбаева Н.З. Трансгуманизация и гуманитарные знания в современном информационном обществе // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы, Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. №4 (59). 2018. - 428 б.
10. Бартлетт Дж. Подпольный интернет: темная сторона мировой паутины. - М.: Эксмо, 2017. - С. 352.
11. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы №827 қаулысы / <http://adilet.zan.kz/>
12. Ракуль Е. Каждая стратегия как душа – она индивидуальна // Эксперт. №10(1066). 2018. 5 март.
13. Кин Э. Ничего личного: как социальные сети, поисковые системы и спец-службы используют наши персональные данные. - М.: Альпина Паблицер, 2016. - С. 224.
14. Сергеева И.Л. Трансформация массовой культуры в цифровой среде [Текст] / И.Л. Сергеева // Культура и цивилизация. – 2016. – Т. 6. – № 6А. – С. 55–65.
15. Маврина Л. Опасный новый криптомир // Эксперт. №15. 2018. 9-15 апрель. С. 44.

16. Носырев И. Цифровая революция делает нас все более одинаковыми. – РБК. №061 (2785) 6 апреля 2018 / <https://www.rbc.ru/newspaper/5ac5fd839a79479763f1b3be>.
17. Куницын А.П. Право естественное. - М.: ЛКИ, 2011. - С. 162.
18. Зиновьев А. Фактор понимания. - М.: Алгоритм, 2006. - С. 528.
19. Диамандис П., Котлер С. Изобилие: будущее будет лучше, чем вы думаете. - М.: АСТ, 2018. - С. 608.
20. Кинг Б. Эпоха дополненной реальности. - М.: Олимп-Бизнес, 2018. - С. 528.

REFERENCES

1. Nicholas Negroponte. Being Digital. Vintage; 1 edition. 1996. 272 pages.
2. Lior Rokach. Data Mining: Theory and Applications (Series in Machine Perception and Artificial Intelligence). Packt Publishing. 2017. 624 pages.
3. Schade Sven. Connecting a Digital Europe Through Location and Place. Springer International Publishing Switzerland. 2014. 352 pages.
4. Il'chenko A.N. Cifrovaya ehkonomika kak vysshaya stupen' razvitiya infokommunikatsionnykh tekhnologiy. EHkonomicheskie nauki. №4 (39). 2018. S. 56-73.
5. Margolin V.N. IKT infrastruktura organov gosudarstvennoy vlasti. Materialy 5-j vserossiyskoj konferencii «Vzglyad v cifrovoe budushchee». - М.: Rostelekom, 2017. / <http://www.e-conf2017.ru/>.
6. Kapranova L.D. Cifrovaya ehkonomika v Rossii: sostoyanie i perspektivy razvitiya. // EHkonomika. Nalogi. Pravo, №3 (46). - S. 389.
7. Sugir S. Cifrlıy Kazakhstan. Ol kandaj bolady? 22 akpan 2018 zh. / <https://informburo.kz>.
8. SHesterneva S. Cifrovoj Kazakhstan: vazhnaya rol' novykh tekhnologiy. 28 iyul' 2017 g. / <https://liter.kz>.
9. Takizhbaeva N.Z. Transgumanizac i yaigumanitarnye znaniya v sovremennom informacionnom obshchestve // Abai atyndagy KazUPU-nin habarshysy, Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar seriyasy. №4 (59). 2018. 428 b.
10. Bartlett Dj. Podpol'nyi internet: temnaya storona mirovoi pautiny. - М.: Eksmo, 2017. - S. 352.
11. "Cifrlıy Kazakhstan" memlekettik bagdarlamasy. Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2017 jylgy 12 jeltosqandagy №827 qaulysy / <http://adilet.zan.kz/>
12. Rakul' E. Kajdaya strategiya kak dusha – ona individual'na // Ekspert. №10(1066). 2018. 5 mart.
13. Kin E. Nichego lichnogo: kak social'nye seti, poiskovye sistemyi spec-služby ispol'zuyut nashi personal'nye dannye. - М.: Al'pina Pablişer, 2016. - S. 224.
14. Sergeeva I.L. Transformaciya massovoi kul'tury v cifrovoi srede [Tekst] / I.L. Sergeeva // Kul'tura i civilizaciya. – 2016. – T. 6. – № 6A. – S. 55–65.
15. Mavrina L. Opasnyi novyi kriptomir // Ekspert. №15. 2018. 9-15 aprel'. S. 44.
16. Nosyrev I. Cifrovaya revolyuciya delaet nas vse bolee odinakovymi. – РБК. № 061 (2785) 6 aprel' 2018 / <https://www.rbc.ru/newspaper/5ac5fd839a79479763f1b3be>.
17. Kunicyn A.P. Pravo estestvennoe. - М.: LKI6 2011. - S. 162.
18. Zinov'ev A. Faktor ponimaniya. - М.: Algoritm, 2006. - S. 528.
19. Diamandis P., Kotler S. Izobilie: buduschee budet luchshe, chem vy dumaete. - М.: AST, 2018. - S. 608.
20. King B. Epoha dopolnennoi real'nosti. - М.: Olimp-Biznes, 2018. - S. 528.

ӘОЖ 331.361:004

МҒТАР 50.01.45

К.М.БЕРКИМБАЕВ¹, Б.Т.КЕРИМБАЕВА²
А.Б.БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА³, Қ.ОРАЗБЕКҰЛЫ⁴

¹*п.ғ.д., профессор, Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

²*PhD доктор, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
E-mail: kerimbaeva-bota@mail.ru (Ақтөбе, Қазақстан)*

³*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің PhD докторанты,
E-mail: ba_ainura85@mail.ru (Ақтөбе, Қазақстан)*

⁴*п.ғ.к., доцент, Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: kuandyk.oralbekuly@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ КЕЗІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақаланың идеялық өзектілігі еліміздің әлемдік білім мен ғылым кеңістігіне еруге ұмтылуы жағдайында болашақ мамандарды кәсіби іс-әрекетте ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды пайдалануға даярлаудың мазмұны, әдістері мен технологияларын ұсынуында. Еліміздің цифрлық қоғамға өту кезеңіндегі жоғары білім беру жүйесі маңызды болып табылатын іргелі мәселені шешуге бағытталған. Болашақ мамандардың ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды пайдалану даярлығын қалыптастыру, кәсіби әлеуетін арттыру, өзгермелі технологиялар жағдайында кәсіби тұрғыда жылдам бейімделу, «өмір бойы білім алу» ұстанымымен кәсіби қызмет жасауға даярлау болып табылады. Білім беруді жаңғыртудың қазіргі кезеңі білім беруді дамытуға жүйелі көзқараста іргелі сапалы өзгерістермен сипатталады. Бұл адамның жалпы мәдени, интеллектуалдық, рухани және кәсіптік әлеуетінің сапалы жаңа әлеуетін қалыптастыру мен танытуға арналған теңдессіз жоғары талаптар қойылған білім беруді дамытудың ерекше кезеңі.

Кілт сөздер: болашақ маман, кәсіби даярлау, ағылшын тілі, цифрлық технология, білім, ақпараттандыру, құзыреттілік.

К.М.Беркимбаев¹, Б.Т.Керимбаева², А.Б.Баядилова-Алтыбаева³, К.Оразбекулы⁴

¹*д.п.н., профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави*

²*PhD доктор, доцент, Актыубинский региональный государственный университет имени К.Жубанова*

³*PhD докторант Актыубинского регионального государственного университета имени К.Жубанова*

⁴*к.п.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави*

ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Идейная актуальность статьи заключается в подготовке и ознакомлении будущих специалистов с методами использования информационно-телекоммуникативных технологий в профессиональной деятельности, в условиях стремления страны к вхождению в мировое образовательное и научное пространство. Система высшего образования на этапе перехода страны к цифровому обществу направлена на решение фундаментальных проблем, которые являются важными. Формирование готовности будущих специалистов к использованию информационно-телекоммуникационных технологий заключается в повы-

шени профессионального потенциала, профессиональной адаптации в условиях меняющихся технологий, подготовке к профессиональной деятельности по принципу «обучение в течение всей жизни». Современный этап модернизации образования характеризуется качественными фундаментальными изменениями в системном подходе к развитию образования. Это особый этап развития образования, в котором к нему предъявлены беспрецедентные высокие требования для формирования и проявления качественно нового общекультурного, интеллектуального, духовного и профессионального потенциала человека.

Ключевые слова: будущий специалист, профессиональная подготовка, английский язык, цифровая технология, знание, информатизация, компетенция.

К.М.Беркimbayev¹, В.Т.Керимbayeva², А.В.Баядилlova-Altybayeva³, Kh.Orazbekuly⁴

¹ *Doctor of Pedagogy, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
E-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

² *PhD, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional State University*

³ *PhD doctoral student of K.Zhubanov Aktobe Regional State University*

⁴ *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University*

FEATURES OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

General idea of the article is to disclose the meaning and methods of the informative and telecommunicational technologies to the future specialists, so that they will be able to realize themselves in the sphere of education and science. The country's entrance to the digital society is impossible without reforms in the education. Formation of the future specialists informative and telecommunicational competence, lies in their professional readiness to learn all the time, so that they will be able to work with any new program. The modern stage of education modernization is characterized by qualitative change in the system approach to the development of education. This is a special period in the development of education, calculated on the formation of the qualitatively new potential of the general cultural, intellectual, spiritual, and professional capacities of the individual.

Keywords: future specialists, professional training, English language, digital technology, knowledge, informatization, competence.

Қазіргі уақытта білім беру саласын әлемдік деңгейге көтеру бүгінгі күннің басты талабы. Заманауи технологияларды қолданып оқыту әдістерін жетілдіру, білім беруді ақпараттандыру – Қазақстандағы білім саласының дамуындағы жаңа кезең деп қарастыруға болады. Елімізде болашақ мамандардың кәсіби біліктілігін қалыптастыруда ақпараттық технологияларды қолдануға техникалық тұрғыдан кеңінен жол ашылған. Осындай мүмкіндіктердің бар болуы, білімді ақпараттандыру жағдайында ақпараттық технологиялар негізінде болашақ мамандардың кәсіби біліктілігін қалыптастыру қажеттілігі мен оны әдіснамалық қамтамасыз ету, студенттердің ақпараттық технологияларды пайдалану біліктілігінің деңгейін әлі де болса жетілдіру іске асырылып отыр.

«Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылғы 5 қазандағы Жолдауында Елбасы Н.Ә.Назарбаев «... жоғары білім беру ісінде оқу орындарының маман дайындау сапасына қатысты талаптар күшейтіледі» деп еліміздегі жоғары білім беру саласының алдында тұрған міндеттердің аса биік екендігін атап өтті [1].

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан

халқына 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауының жетінші бағыты «Адами капитал – жаңғыру негізі» деп аталып, онда білім беру жүйесінің өзекті мәселелерін шешуді көздеген мәселелер көтерілген. Білім саласында, жоғары оқу орнының осы бағыттағы атқарар ісі мен орны өте маңызды. «Барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс» деп атап өтілген [2].

Соңғы жылдары әлем жаңа тұрпатты экономикаға екпіндеп жылжып келеді, мұнда оны қалыптастырудың басты құралы цифрлық технологиялар болып табылады. Қазіргі жағдайда ақпарат технологиялары мен цифрлық түрлендіру технологиялық өзгерістердің басты факторы және барлық экономикалық және өндірістік үдерістерді қайта құруға, өнімділікті түбегейлі арттыруға, тауарлар мен қызметтердің сапасын арттыруға және өзіндік құнын азайтуға әкеліп, жеке кәсіпорындардың деңгейінде де, елдер мен ұлттық бірлестіктердің деңгейінде де бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің шарты болып табылады.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2017 жылдың 6 қарашасында бекітілген 2018-2020 жылдарға арналған «Цифрлық экономика үшін адами капиталды дамыту жөніндегі жол картасында» жоғары оқу орындарындағы IT бағыттағы емес мамандықтар үшін IT құзыреттерді арттыру бойынша модульдік білім беру бағдарламаларын әзірлеу тапсырылған [3].

Қазіргі қоғам нано, кибер және басқа да инновациялық технологиялардың жаңа технологиялық толқынында тұр. Осы толқынды құраушылардың бірі Smart-жүйелерде бірігетін Smart-технологиялар, Smart-құрылғылар, Smart-қорлар. Бұл өзіндік жасанды интеллектке ие медиакөністікте өзара әрекеттесуді түрлендіре алатын «ақылды» құрылғылар.

Smart-қоғамның негізгі идеясы – жетілдірілген ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдаланып, адам өмірінің барлық аспектілерін жақсарту болып табылады. Smart – бұл Интернетті пайдаланып, бұрын өзара бірігуде болмаған екі немесе одан да көп элементтердің бір нысандағы интеграциясын сипаттайтын қасиет. Мысалы, Smart-TV, Smart-Home, Smart-Phone. Smart-технологиялар білім беруде, мемлекеттік қызметте, басқа да салаларда еңбек ұтқырлығын кеңейтуге әкеледі. Негізінде, Smart-жүйе – бұл заманауи технологиялардың мобильді жаңа буыны. Қазіргі кезде гаджет, смартфон, планшет білімгерлер үшін ең таныс терминдер болып табылады. Гаджет ретінде адам іс-әрекетін жеңілдетуге арналған кез келген шағын құрылғы аталады. Smart-қоғамда жұмыс істеу дағдылары қалыптасқан маман даярлау Smart-университеттердің міндеті.

«Қазақстан цифрлық экономикаға апарар жолда» мақаласында көрсетілген «The Boston Consulting Group» (BCG) компаниясының зерттеулері нәтижелеріне қарағанда, Қазақстан экономиканы цифрлау деңгейі жөнінен рейтингте 85 мемлекеттің ішінде 50-орын алады және цифрлық экономикасы дамып келе жатқан топқа жатады [4].

Цифрлық технологиялардың, атап айтқанда, сымсыз интернет байланысы және smart технологиялардың дамуы (смартфондар, планшеттер, ультрабуктер және т.б.), ақпараттың кез келген уақытта кез келген жерде қолжетімділігінің артуы және оның артықшылықтарын қоғам мүшелерінің тұрмысын жақсартуда пайдалану мемлекет үшін өзекті мәселелердің бірі.

Жаңа заманда бұқара халықтың іс-әрекеті барған сайын олардың ақпараттануына, компьютердің және телекоммуникацияның көмегімен алған ақпараттарын тиімді өңдеу қабілетіне байланысты. Бұл жоғары білім беру жүйесінің алдына болашақ мамандардың ақпараттық технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлығын қалыптастыру міндетін қояды.

Қазақстанда білім беруді ақпараттандыру жағдайындағы негізгі мәселе мемлекетке керек бейінді, кәсіби құзырлы мамандар қажеттілігін қанағаттандыру болып табылады. Олар қазір-

гі замандағы ақпараттық іс-әрекетте шығармашылық тұрғыда жұмыс істей алатын және өзінің мамандық қасиеттерін нарықтық жағдайда қолдана алатын болуы қажет. Соңғы кезде білім беру саласында болашақ мамандарды қазіргі заманға ақпараттық үдеріс білімімен қаруландырып, оларды мамандандырылған мәселелер мен қызметтердің шешімін табуға үйрету көзделуде.

XXI ғасыр – ақпарат ғасыры болып табылады, адамзат қауымы дамудың жаңа сатысына - ақпараттық қоғамға аяқ басты. Ақпараттық қоғам – бұл ақпараттық үдерістер мен ағындар маңызды рөл атқаратын, ақпарат ең маңызды қор болып табылатын, адам іс-әрекетінің барлық салаларына мекемелерді, ұйымдарды және бүтіндей салаларды басқаруға мүмкіндік беретін ақпараттық жүйелер ендірілетін қоғам.

Мұндай қоғам барлық үдерістердің ақпараттандырылу жағдайында өз іс-әрекетін іске асыруға даярланған мамандарды қажет етеді. Барлық деңгейдегі білім беру мекемелері осы мәселені шешуге бағдарланған.

Бұл талаптарды жүзеге асыруда әрдайым өзгеріп отыратын жағдайларға бейім, білім беру үдерісін қолданбалы бағдарламалармен қамтамасыз ете алатын, ақпараттық технологияларды оқыту үдерісіне енгізуде шығармашыл әлеуеті жоғары, кәсіби (ақпараттық-коммуникативтік) құзырлығы қалыптасқан мамандар қажет етілуде.

Кәсіби білім беру аумағында америкалық мамандар құзырлықты оның алты құраушысының үйлесімділігі ретінде қарастырады:

1. Тұжырымдамалық – кәсіби іс-әрекеттің теориялық негіздерін түсіну.
2. Құралдық – негізгі кәсіби біліктерді меңгеру.
3. Кіріктірілген – кәсіби мәселелерді шешуде теория мен практиканы ұштастыру қабілеттілігі.
4. Контекстталды – кәсіби іс-әрекет іске асатын әлеуметтік және мәдени ортаны түсіну.
5. Бейімделушілік – өзгерістерді алдын-ала көре білу, соған дайын болу.
6. Коммуникативтілік – тұлғааралық коммуникацияда жазбаша және ауызша орталарды ықпалды пайдалану білігі [5].

Маман даярлау сапасы мемлекет пен қоғамның болашағын анықтайтындықтан оны жетілдіру жолдарын іздестіру қазіргі кезеңдегі маңызды стратегиялық міндет ретінде сипатталады.

Осыған орай, ағымдағы заманауи білім беру әлемнің жетекші мемлекеттерінің бәсекеге қабілеттігі талаптары, инновациялық даму моделін стратегиялық дамыту бағытына сәйкес құрылуы қажет. Бұл жағдай әлемдік білім беру кеңістігінде жан-жақты интеграциялық білімге құмар, күнделікті өзгерістерге жылдам бейімделетін, өздігінен креативті шешімдер қабылдап, іс-әрекеттер жасайтын, әлеуетті, зияткер ұлтты қалыптастыруды талап етуде.

Енді болашақ мамандардан аса көлемді ақпаратты игеру емес, оны нақты өмірде қолдана білу талап етіледі. Заманауи жоғары оқу орындарында маман даярлаудың сапалық көрсеткіші қазіргі қоғам талаптарымен тығыз байланысты.

Елімізде кадр даярлаудың басты мақсаттары мен басым бағыттары айқындалып, ол білім беру сапасын арттыруға уақыт талабына сай қызмет етуде. Қазіргі кезде әлемдік өркениеттің өрлеуіне ұйытқы болып отырған Еуропалық білім беру кеңістігіне ену үрдісі қамтамасыз етілуде. TIMSS-тің халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне сүйенсек, білім – дамушы мемлекеттердің әлеуметтік инфрақұрылымының маңызды элементтерінің біріне айналып отыр.

Әлемдік білім беру кеңістігіне кірігу республиканың білім беру жүйесін модернизациялауды талап етеді. Қазіргі кезде білім беру саласында жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды даярлаудағы жаңа басымдықтар белгіленуде. Сондықтан, жоғары оқу орындарының қызметіне бағдарланған заңды құжаттарда келесі міндеттер айқын

көрсетілген:

- кең көлемді іргелі білімге ие, бастамашыл, еңбек нарығы мен технологияның өзгермелі талаптарына бейімделуге қабілетті жаңа формациядағы мамандар даярлау;
- білім беру үдерісін демократияландыру арқылы бүкіл жоғары білім беру жүйесінде сапалы білім беру қызметін ұсыну мотивін күшейту;
- жекелеген жоғары оқу орындарын халықаралық аккредитациядан өтуге даярлау, элиталық жоғары оқу орындарын дамытудың нақты шарттарын құру;
- жоғары оқу орындарын басқарудың жаңа ұстанымдары мен практикасын қалыптастыру, стратегиялық жоспарлау жүйесін ендіру және ЖОО автономдылығын (дербестігін) көтеру;
- студенттердің сапалы білім алу құқығын жетілдіру, жоғары оқу орындары басшылығының сапалы білім беру қызметіне жауапкершілігін анықтайтын механизмдерді жасау және ендіру;

Әлемдік білім беру үдерісіне ену өз кезегінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың педагогикалық теориясы мен практикасына айтарлықтай өзгерістерді қажет ететін білім беру деңгейіне, маман даярлау сапасына жаңа талаптар қояды.

Жоғары білім беру жүйесін Болон типі бойынша қайта құруға бағытталған елдерде жоғары оқу орнының қазіргі заманғы бітірушілеріне тұрақсыз, өзгермелі еңбек және әлеуметтік өмір шарттарына даярлығының жетекші критерийі ретінде құзырлар мен құзырлықтарды қарастырады.

ЖОО қызметінің ақырғы нәтижесі – кәсіби іс-әрекетіне қажетті білім, білік және дағдыларды меңгерген маман даярлау. ЖОО жұмысының ықпалдылығы оның бітірушілерінің дайындығы мен құзырлығы деңгейінен көрінеді.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесі нарықтық өзгерістер контекстінде дамуда, сондықтан жаңа – «бәсекеге қабілеттілік», «маркетинг», «нарық», «тауар» категорияларын да қарастыру мүмкіндігі бар.

Стандарттарды жасау және тұрақты өзгерту жаңа қозғаушы күштердің пайда болуын көрсетіп, маман даярлау сапасын көтеруді қажет етеді. Мұндай тәсілдің негізінде артықшылықтар мен мақсатқа бағытталу ұстанымдары жатыр.

Білім беру мекемелерінің алдына білім беру сапасының анықталған деңгейін қамтамасыз ету қабілеттілігін бағалаумен байланысты Мемлекеттік білім беру стандарты талаптарын сипаттайтын міндеттер қойылуда.

Жас мамандардың еңбекпен қамтылу мәселесін шешудің қазіргі заманғы тәсілдерінің бірі бітірушінің кәсіби ғана емес, мекеменің нағыз бастамашыл мамандарға деген қажеттілігін қанағаттандыратын жеке тұлғалық мінездемесін ескере отырып, тұлғалық-бағдарланған еңбекпен қамту ұстанымын іске асыру болып табылады.

Маманның бәсекеге қабілеттілігі ерекше рөл атқарады [6]. Біздің ойымызша, бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыру жастарды еңбекпен қамтудың қалыптасқан жағдайынан шығу жолы болып табылады. Осы мәселені кеңірек қарастырайық.

Бәсекеге қабілеттілік түсінігінің негізінде келесі анықтаманы берейік. *Бәсекеге қабілетті маман* – бұл анықталған тұлғалық сапалары бар және кәсіби міндеттерді шешу әдістерінің түрлі жолдарын меңгеру арқылы түрлі өзгермелі жағдайларда қойылған мақсатқа жету қабілеті бар маман.

Бітіруші тұлғалардың білімділік деңгейіне қойылатын талаптар.

Жалпы білімділікке қойылатын талаптар: ұжымда істей білетін, еңбек және технологиялардың өзгермелі талаптарына бейімделуге қабілетті, бастамалы кең іргелі білімі бар жаңа формацияның маманын даярлау.

Әлеуметтік-тұлғалық құзырлыққа қойылатын талаптар түрлі әлеуметтік жекебастылық

мәселелерді шешуге қабілетті, азаматтық тұғыры бар, кәсіби мәдениеті жоғары, жоғары кәсіби мәдениет деңгейінде ұжымда жұмыс істей білетін; бүкіл белсенді өмір қызметінде өз бетімен шығармашылық пен жаңа білімдерді игеру дағдылары мен қажеттілігі, өзін-өзі жетілдіруге және дамытуға қабілетті жаңа формация маманын даярлау.

Ал кәсіби құзырлыққа қойылатын талаптар:

Кәсіби құзырлыққа ие даярлық деңгейі:

- болашақ мамандардың кәсіби білімдік бағдарламасын белгілейтін теориялық және практикалық дағдыларын анықтайтын жиынтық ретінде кәсіби құзырлығын қалыптастыру;
- қызметтің бір немесе әлденеше түрлері деңгейінде кәсіби қызметті атқару қабілеттілігі;
- ЖОО тұлғаны, атап айтқанда, бәсекеге қабілеттілікті сипаттайтын сапаларды қалыптастыруға өте күшті ықпал етеді.

Е.В.Тараканова: «Бәсекеге қабілетті маман бұл қойылған мақсатқа кәсіби міндеттер мен анықталған тұлғалық сапаларға ие болу есебінен жылдам әрі өзгермелі орта шартына бейімделуі, оларға жеткілікті жеңіл бағдарлануы, күрделі міндеттердің шешімін табуын» атайды [7].

Болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігі кәсіби іс-әрекеттегі және шығармашылықтағы кәсіпқойлықтың ең жоғары шыңына жету тұрғысында кеңінен зерттелді, атап айтқанда, акме (А.А.Деркач және т.б.) [8], ЖОО жағдайында бәсекеге қабілетті маман даярлаудың акмеологиялық стратегиялары, кәсіпқойды дамытудың жалпыланған тұжырымдамасы.

Акмеологияда бәсекеге қабілетті маман ретінде тар кәсіпқойлықпен әмбебаптықты біріктіруге кешенді тұлғалық қажеттілікке, өзін-өзі дамытудағы акмеологиялық қажеттілікке, оның бәсекелі ортада кәсіби табыстылығын, кәсіби өсіп-жетілуін, ықпалды тұлғааралық коммуникацияға қол жеткізуін қамтамасыз ететін маман анықталады.

Біз маманның бәсекеге қабілеттілігі оның талапкерлермен еңбек нарығындағы ұсыныстарды орындауда жұмыс түрлеріне инновацияларды құру мен ендіруде бәсекелестік шартындағы өзінің жеке қажеттіліктерін, кәсіби саладағы іс-әрекеттер есебінен қанағаттандыру қабілеті деп түсінеміз.

Е.А.Климов адамның психикалық іс-әрекетінің үш деңгейлі тәуелділігін көрсетеді [9]. Тұлға коммуникацияда ұжымдық тәжірибені жеке жетістік ретінде танып меңгереді; өзімен және серіктестермен сұхбатта дәйектеу арқылы идеялар мен ойлардың шығармашылық дамуына қол жеткізеді.

Адам бейсанасында дыбыс, жарық, температура, қысымға назары аударылып, автоматты түрде нормалар шеңберінде тілдік формада жиі көрініс таппайтын интуиция пайда болады. Ақпаратты қабылдау мен қайта өңдеу:

- аудиалды (есту) арнамен – техникалық орталар көмегімен трансляцияланатын «тірі» сөйлеу;

- визуалды (көру) арнамен – экрандағыны қабылдау;
- кинестикалық (қозғалмалы) арнамен жүргізіледі.

«Білім» дәстүрлі ұғым ретінде берілген тарихи кезеңге сай, адамды рухани дамыту дегенді білдіреді.

Болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігінің негізгі элементтері төменде көрсетілген:

- даярлау үдерісінде меңгеру нысандары (маман мәдениетінің құрылымы),
- болашақ маманның тұлғалық сапаларына қойылатын талаптар,
- іс-әрекеттің тәсілдеріне, білік және дағдыларына қойылатын талаптар.

Кәсіби білім берудің әрбір бөлімі “өзінің” қасиеттер құрамымен және осы қасиеттердің сапасымен сипатталады. Кәсіби білім беру сапасы кірігу сапасын – маман сапасын қамтамасыз етуге бағдарланған, сапалардың көпдеңгейлі, динамикалық күрделі жүйесін бейнелейді. Сондықтан, сапаның негізгі әр түрлі ішкі сапаларының әртүрлілігінің жиынты-

ғын ерекшелену қажет.

Сондай-ақ, білім беру сапасы әлеуметтік жоспар категориясына кіретіндігін және кәсіби білім берудің аталған білімді алушы тұлға мен әлеуметтік қажеттіліктерге парапар болатындығын ескеру қажет. Кіріктірілген түрдегі нәтижелік сапа маман (бітіруші) құзырлығы сапасында көрінеді. Қоғамның дамуы, кешенділігі, қоғам қызметінің кең өлшемділігі білім беру мақсатын өзгерту мәселесін өткір қояды.

Соңғы онжылдықта мамандардың айтуынша, білім беру нәтижелерін бағалау «даярлық», «білімділік», «жалпы мәдениет», «тәрбиелілік» ұғымдарын «құзыр», «құзырлық» түсініктеріне шұғыл бағдарлауды қажет етіп, білім беру үдерісін құзырлық тәсіл негізінде ұйымдастыруды ұсынады [10].

Білімді ақпараттандыру оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарына жету үшін білім саласында мағлұматтардың (білімнің) барын жүйеге келтіріп, жаңасын қалыптастыруды қамтамасыз ететін ақпаратты жинақтау, сақтау және тарату технологиялары мен құралдарын қолдануға бағытталған адамзат қызметінің ғылыми-практикалық саласын білдіреді [11].

Қазіргі кезде білім беру жүйесінің түрлі аумақтарында ақпараттық технологияларды ендіру барынша кең әрі кешенді сипатқа ие. Білімді ақпараттандыруда стратегиялық мақсат – ақпараттық қоғам талаптарына сай жаңаша ойлау типіне ие мамандарды даярлау сапасын арттыруда қамтамасыз етіледі.

Қоғамдағы заманауи технологиялардың даму үдерісі, экономикалық, саяси, әлеуметтік салалардың дамуындағы жаңа стратегиялық бағыттар сәйкесінше білім беру жүйесінен жаңа түбегейлі өзгерістерді талап етеді. Атап айтқанда, білім беру жүйесінің ашықтығы мен халықтың барлық өкілдері үшін қолжетімділігі әрі білім беру деңгейінің әлемдік стандарттар мен талаптарға сай болуы.

Білім берудің жаһандануы – бұл қазіргі білім беру жүйесінің жаңаруы мен кемелденуі. Білім беру жүйесінің болашаққа қатысты қабылдаған шешімдері қоғамның барлық салаларының талаптарын қарастырады және елдің даму бағыт-бағдарын, бәсекеге қабілеттілігін, интеллектуалдық әлеуетін қамсыздандырады.

Әлемдік деңгейдегі интеграциялар және жоғары білім беруді реттеудегі талаптар, заманауи өндірістің күрделену динамикасы, жұмыс берушілер тарапынан болашақ мамандардың біліктілігіне қойылатын талаптар және болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың барлық салаларының мазмұны мен құрылымын кезең-кезеңімен түбегейлі реформалаудың қажеттілігін көрсетуде [12].

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени салалардағы оң өзгерістер, халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарылауы қоғамның білім беру саласы мен болашақ мамандарды кәсіби даярлау сапасына қойылатын талаптар деңгейін де жоғарылатты. Маманның бәсекеге қабілеттілігі кәсіби іс-әрекет, мінез-құлық мәдениеті, оның жоғары адамгершіліктік-этикалық деңгейі негізінде маманның оң имиджін қалыптастырады.

Білім беру – білім беру субъектісінің тұлғалық ерекшеліктері үлкен мәнге ие болатын күрделі жүйе, үдеріс. Оқытудың өнімділігі үшін болашақ мамандардың шешім қабылдауда өзіне деген сенімділікті, оптимизмді, ашықтықты, бейімделушілікті, бастамашылдықты тандай білуді іске асыру мен ой жүйелілігін қалыптастыру қажет. Бүгінгі күнгі жоғары білім берудің мақсаты – болашақ мамандарды өзіндік құндылықтар жүйесін құруға, өзін-өзі ұдайы кәсіби тұрғыда жетілдіруге даярлау.

Қоғамдағы жаһандану үдерістері соңғы уақытта жоғары білім беру саласында да айқын көрініс бере бастады. Бұл табиғи құбылыс, өйткені, болашақ маманды кәсіби даярлау және білім беру саласын жетілдіру бағытындағы зерттеулер мемлекет деңгейіндегі шекаралар ау-

мағынан асып кетеді.

Білім беру жүйесінде әлем бойынша әрбір тұлғаның өзінің өмір жолы мен кәсібін таңдау қабілетін жетілдіруге, субъектілік тәжірибеге бағдарлауға, шығармашылық құндылықты жауапкершілікпен үйлестіре отырып, өз әрекеттерінің нәтижесі ретінде дамытуға күш салынууда. Білім берудегі құндылықтар болашақ мамандардың өзін-өзі басқару, кәсіби ақпараттар ағынымен сыни көзқараста жұмыс жасай алу іскерліктері мен қабілеттері арқылы анықталады.

Ғылыми-техникалық прогресс білім беру саласындағы қалыптасқан дәстүрлі ұғымдар мен әдістердің де шұғыл өзгерістеріне әкелуде. Болашақ мамандар үздіксіз білім алуға ұмтылу нәтижесінде кәсіби пән салалары бойынша оқытудың жетілдірілген озық технологияларын меңгерулері тиіс. Болашақ мамандарды кәсіби даярлаудағы жоғары оқу орнының міндеті оларға өз білімдерін ұдайы жүйелі толықтыру мен өзін-өзі жетілдіруге даярлықтарын, атап айтқанда, кәсіби әлеуеттерін қалыптастыруы тиіс. Бұл мақсат қазіргі кездегі білім берудің негізгі құраушыларының бірі болатын білімгердің кәсіби қалыптасуы мен тәрбиеленуі үдерісінің барлық компоненттерін біртұтас кешенді жүйеге біріктіреді.

Білім берудің көпдеңгейлі жүйесі – білім беру реформасын саналы түрде бастамашыл басқару орталарының бірі. Маман даярлау сапасы мемлекет пен қоғамның болашағын анықтайтындықтан оны жетілдіру жолдарын іздестіру қазіргі кезеңдегі маңызды стратегиялық міндет ретінде сипатталады.

Әлемдік білім беру үдерісіне ену өз кезегінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың педагогикалық теориясы мен практикасына айтарлықтай өзгерістерді қажет ететін білім беру деңгейіне, маман даярлау сапасына жаңа талаптар қояды.

Жоғары білім беру жүйесін Болон типі бойынша қайта құруға бағытталған елдерде жоғары оқу орнының қазіргі заманғы бітірушілеріне тұрақсыз, өзгермелі еңбек және әлеуметтік өмір шарттарына даярлығының жетекші критерийі ретінде құзырлар мен құзырлықтарды қарастырады [13].

ЖОО қызметінің ақырғы нәтижесі – кәсіби іс-әрекетіне қажетті білім, білік және дағдыларды меңгерген маман даярлау. ЖОО жұмысының ықпалдылығы оның бітірушілерінің дайындығы мен құзырлығы деңгейінен көрінеді.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесі нарықтық өзгерістер контекстінде дамуда, сондықтан жаңа – «бәсекеге қабілеттілік», «маркетинг», «нарық», «тауар» категорияларын да қарастыру мүмкіндігі бар.

Стандарттарды жасау және тұрақты өзгерту жаңа қозғаушы күштердің пайда болуын көрсетіп, маман даярлау сапасын көтеруді қажет етеді. Мұндай тәсілдің негізінде артықшылықтар мен мақсатқа бағытталу ұстанымдары жатыр. Білім беру мекемелерінің алдына білім беру сапасының анықталған деңгейін қамтамасыз ету қабілеттілігін бағалаумен байланысты Мемлекеттік білім беру стандарты талаптарын сипаттайтын міндеттер қойылуда.

Жас мамандардың еңбекпен қамтылу мәселесін шешудің қазіргі заманғы тәсілдерінің бірі бітірушінің кәсіби ғана емес, мекеменің нағыз бастамашыл мамандарға деген қажеттілігін қанағаттандыратын жеке тұлғалық мінездемесін ескере отырып, тұлғалық-бағдарланған еңбекпен қамту ұстанымын іске асыру болып табылады. Маманның бәсекеге қабілеттілігі ерекше рөл атқарады. Біздің ойымызша, бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыру жастарды еңбекпен қамтудың қалыптасқан жағдайынан шығу жолы болып табылады. Осы мәселені кеңірек қарастырайық.

Бәсекеге қабілеттілік түсінігінің негізінде келесі анықтаманы берейік. *Бәсекеге қабілетті маман* – бұл анықталған тұлғалық сапалары бар және кәсіби міндеттерді шешу әдістерінің түрлі жолдарын меңгеру арқылы түрлі өзгермелі жағдайларда қойылған мақсатқа

жету қабілеті бар маман.

Бітіруші түлектердің білімділік деңгейіне қойылатын талаптар.

Жалпы білімділікке қойылатын талаптар: ұжымда істей білетін, еңбек және технологиялардың өзгермелі талаптарына бейімделуге қабілетті, бастамалы кең іргелі білімі бар жаңа формация маманын даярлау.

Болашақ мамандарға қойылатын мұндай талап кез келген маманның басқа тілдерде, оның ішінде ағылшын тілін еркін меңгеруі олардың көп ұлтты әлеммен байланыстары мен қарым-қатынастарын кеңейтуге, өздерінің рухани, танымдық және әлеуметтік-адамгершілік қажеттіліктерін толық қанағаттандыруға, ой-өріс, білім деңгейін, шығармашылық еңбек аясын кеңейтуге, сонымен қатар жалпыадамзаттық құндылықтар мен әлемдік мәдениетті танып, білуге мүмкіндіктер береді. Болашақ маманның тілді жетік меңгеруі олардың кәсіптік, әлеуметтік пайдасына жаратуы үшін ғана емес, жеке тұрғыда да үлкен мәнге ие. Олар: жан-жақты, біліммен қаруланған, белсенді, шығармашылықпен және еркін ойлай алатын, жаһандану заманында әрқилы өзгерістерге төтеп бере алатын, өз бетінше адамгершілік тұрғыдан шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері.

Міне, осындай жағдайда жоғары білім беру жүйесінде болашақ мамандарға ағылшын тілін меңгерудің теориялық негіздері ғылыми тұрғыдан зерттелуі қоғамдық қажеттілік болып табылады. Мұндағы мақсат болашақ мамандардың интеллектуалдық, шығармашылық мәдениетін арттыру, олардың кәсіптік бағытта қатысымдық құзырлығын қалыптастыру, ағылшын тілін меңгерту арқылы тәрбиесіне ықпал ету болып табылады [14].

Жоғары білім беру жағдайында болашақ мамандардың ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын іс-жүзінде нәтижелі қалыптастыру жолдарын бір жүйеге келтіріп, олардың ғылыми-педагогикалық негіздерін анықтау мәселелері толық шешілмей отыр. Осылайша, білім беруді ақпараттандыру жағдайында тұлғаның ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздерін анықтау басым бағыт алып, өзекті мәселенің бірі болып отыр.

Шетел тілін оқытуда негізгі басымдық коммуникативтілікке, интербелсенділікке, мәдени және кәсіби контексте, оқытудың автономдылығы мен ізгілендірілуінде тілді үйренуге беріледі. Біз оқытуды студенттердің қабілеттерін, оқу деңгейлері мен бейімділіктерін ескере отырып, тұлғалық бағдарлануы дұрыс деп санаймыз.

Өзгермелі еңбек нарығы болашақ мамандардың кәсіби іс-әрекет аумағында коммуникативтік міндеттерді шешуге қабілеттілігі мен даярлығы, шетелдік тәжірибелерді үйрену үшін қажетті ақпаратты іздеуді және талдауды орындай алулары, таңдалған мамандық бағытында шетел тіліндегі техникалық әдебиеттермен және құжаттармен жұмыс істей білуін талап етеді.

Қазіргі таңда кәсіби шет тілінде білім беру жүйесі еңбек нарығына жетімсіз бейімделген. Нәтижесінде жоғары білімі бар адамдар өте көп болғанымен, өз ісін жетік білетін мамандар мүлде жетіспейді. Сондықтан шет тілін оқыту үдерісіне жаңа көзқараспен қарау қажет. Кәсіби біліктілігін көрсету үшін маман шет тілін меңгерудің аса маңызды екенін ескергені жөн.

Өйткені ол – жаңа заман талабы. Техникалық білім беру орындарында әдеттегі тілдік білім беру парадигмалары ескіргендіктен, тілді үйретудің жаңаша технологияларын қолдану қажет. Тәжірибелер барысы көрсеткендей, техникалық білім беру орындарында шет тілін оқытуда болашақ маманның кәсіби жан-жақтылығын жетілдіру үшін ауызекі тілді ғана үйрету аздық етеді. Бұл дегеніміз студент кәсіби тілде сөйлей білмейді деген сөз. Сөйлей білмегендіктен, кәсіби жетістіктерге жете алмауы мүмкін. Бітірушілер мамандық бойынша әдебиеттерді оқи алады, бірақ шет тілінде еркін сөйлеп, мамандығына байланысты өз ойла-

арын еркін жеткізе алмайды. Бақылау, әңгімелесу, сауалнама жүргізу нәтижелері көрсеткеніндей, мынадай қиындықтар кездесіп отыр: коммуникативті-функционалды сөздіктерді дәлме-дәл жүзеге асыра алмауы, коммуникативті тапсырмаға сөйлесудің қажетті типін таңдап, өзінің ойын жеткізе алмау, сонымен қатар өзінің ойын жеткізуде тіл таңдау сенімсіздігі орын алады. Қазіргі таңда жас маман кәсіби бәсекелестікке бейім болып, өз қоғамының дамуына белсенді түрде ат салысқаны абзал.

Бүгінгі күнде жұмысқа қабылданушылардың 70 пайызынан жұмысқа алу үшін шет тілін білу талап етіледі. Шет тілін «сөздікпен оқып» пайдалану тәсілі қазір ескірген. Қазіргі маман шет елдік әріптестермен ауызекі тілде сөйлесіп қана қоймай, олармен халықаралық кәсіби іс-тәжірибесін дамытуы керек. Әлеуметтанушылардың зерттеулері бойынша әлемде ең сұраныстағы басты қабілеттілік бұл шығармашылық шабыт пен өзін-өзі шыңдау қабілеті екен. Яғни, әңгімелесу кезінде шығармашылық шешім қабылдау қабілеттілігі халықаралық дәрежедегі шет тілін жетік білген кезде ғана жүзеге асады.

Маманның жоғары кәсіби біліктілігі оның өз мамандығына деген ықыласына байланысты. Шет тілін меңгеру деңгейі де жан-жақты мүдделердің кәсіби қабілетпен сәйкес келген жағдайда ғана ойдағыдай болмақ. Бұл жоғары білім берудің Мемлекеттік стандартымен сипатталады. Техникалық мамандықтарда шет тілін үйрену үшін студенттерге оның өз мамандығын жан-жақты меңгеріп қана қоймай, оның қазіргі қоғам сұранысына, талаптарына дайын болуы қажет екенін де кәсіби тұрғыда түсіндіру керек. Қазіргі таңда кәсіби бағдарламаға сай шет тілін оқыту білім саласындағы өте маңызды мәселелердің бірі.

Мемлекеттік міндетті білім беру стандарттарының қатаң регламенттелуі оқу орындары мен оқытушылардың еңбек нарығы өзгерістеріне жедел бейімделуіне кедергі келтіреді. Оқу бағдарламаларының теориялық, жалпылама мазмұны, оқытудың ескірген технологиялары құзырлық дағдыларды қалыптастыруға, өзіндік білім алудың, эвристикалық сапалардың дамуына ықпал ете алмайтын механикалық есте сақтауға негізделген білімді меңгерудің өнімдік деңгейін ғана қамтамасыз етеді.

Жоғары оқу орындарында оқу үдерісі сапасын көтерудің маңызды кедергілерінің бірі оқу-әдістемелік қамсыздандыру деңгейі, әсіресе арнайы пәндер бойынша мемлекеттік тілде қазіргі заманғы оқу әдебиеттерінің жоқтығы болып табылады. Білім беру мекемелерінде білім беру қызметінің тұтынушыларымен, тапсырыс берушілермен тұрақты байланыс жетіспейді. Оқу орындары мен мекемелер стратегиялық табысты әріптестікті дамыту, оқу орындарының консалтингтік қызмет көрсету практикасының жетімсіздігі, оқу орындарының тұйықтығы көрініс алуда.

Қазіргі уақытта жоғары мектептегі оқыту мазмұны мына білім беру тенденцияларымен байланысты бірнеше өзгерістерге ұшырауда:

іргелі (фундаменталдық) – арнаулы және негізге алынатын ғылыми салалардағы ғылыми, негізгі білімге мақсаттау, ғылыми зерттеулердің жаһандық, объективті мәліметтер негізінде студенттердің шығармашылық ойлауын дамыту және жалпы мәдениетін қалыптастыру;

теориялық – жоғары мектептегі білім берудің мазмұнының құрылымын анықтауымен байланысты;

гуманитарлық – білім берудің жалпы мәдени құрамдас бөліктерінің басымды дамуына бағытталған;

аксиологиялық – студенттердің көздеген мамандығына деген құндылық бағытты қалыптастыратын мақсатқа жетелеу;

кәсіби – ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі даму деңгейін біліктілігі жоғары мамандарды даярлауға бағыттау;

тұтастық және интеграциялық – әр түрлі ғылыми салалардағы материалдарды инте-

грациялау негізінде жүйелік-құрылымдық білімді қабылдауға бағыттау;

вариативтілік – жоғары оқу орындарының жасаған оқу бағдарламаларының бір-бірімен үйлесуі;

көпдеңгейлік және үздіксіздік – болашақ мамандарды әр сатыларда даярлаудағы ұйымдастырушылық;

стандарттық – мемлекеттік нормативтік құжаттарға сәйкес оқу пәндерінің игерілу мазмұнының көлемін, деңгейін, сипатталуын регламенттеу [15].

Болашақ мамандардың кәсіби тұлға болуының мәні – әрдайым кәсіби білімін жетілдіріп отыру, тәрбие мен қоғамдағы барлық сұрақтарға жауап іздеу, тыныштық пен қамсыздыққа жол бермеу, қанша қиын болса да зерделі адам болуға ұмтылу. Қазіргі уақытта «интеллект» түрліше талдау кезеңін бастан кешуде, жаңа мағыналар көбеюде, «ескішілдіктен» құтылу мен оған деген қатынастың болымсыз жақтары көрініс табуда. Бұл болашақ мамандарға қоғамның кез келген қарбаласынан шығуына көмек береді, рухани және материалдық мәселелер арасынан жол тауып, өз шешімдеріне жауапкершілікпен қарап, «өз мамандығының нағыз іскері» болуға мүмкіндік береді.

Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды кезеңге қадам басып отырған жағдайда бүгінгі білім беру жүйесіне, ұрпақ тәрбиесіне ұлттық дәстүрлерді сақтай отырып, әлемдік озық деңгейлерге жету бағытында білім берудің қазіргі кезеңінде білім алушылардың өздігінен танымдық және практикалық іс-әрекет дағдысын қалыптастыру міндеті ерекше көкейкесті болып отыр. Жоғары білім беру жүйесі үшін жаңғырту жоспары бүгінде өз қызметінің тиімділігін көтеруге бағыттылған және нақты жүзеге асырылатын қадамдардың бірі. Жоғары оқу орындарында заман талаптарына сай болашақ маманның толыққанды білімін қалыптастыруға, өздігінен жұмыс істеуге және білім дағдыларын дамытуға жағдай жасау керектігі күннен күнге артып отыр. Әр маман өзінің тұлғалық сапасын, дағдыларын, шеберлігін жетілдіруге, толықтыруға, сыртқы әлеммен ақпараттық-коммуникативтік қарым-қатынастарда өз орнын табуға, өзінің ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын қалыптастыруда белсенділік танытуға ұмтылуы тиіс, - деп қорытындылаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылғы 5 қазандағы Жолдауы // www.akorda.kz.

2. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауы // www.akorda.kz.

3. 2018-2020 жылдарға арналған «Цифрлық экономика үшін адами капиталды дамыту жөніндегі жол картасы» / https://www.vkgu.kz/sites/default/...v.../doroj_kart_kz.pdf. 06.11.2017 ж. 11-б.

4. Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтар N370-II Заңы. / <http://adilet.zan.kz/>

5. Kerimbaeva B.T. Modern technologies in teaching foreign language // Scientific works of International Scientific and Practical Conference «Topical issues of science and education in the modern world». – Beijing, 2012, march 27-29. – P. 21-25.

6. Масырова Р.Р., Кайдарова А.Д. Теория и технология формирования профессиональных интересов у будущих учителей в условиях университетского образования. – Алматы: Ғылым, 2005. – С.176-180.

7. Тараканова Е.В. Организация подготовки специалистов в условиях сотрудничества высших профессиональных учебных заведений и производственных предприятий // образо-

вание и наука. Известия Уральского отделения Российской академии образования, 2007. – № 4 (46). – С. 31-39

8. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А.Деркач. – М.: Изд-во Москв. психол.-соц. института; Воронеж: МОДЭК, 2004. – 752 с.

9. Климов Е.А. Психология: воспитание, обучение: Уч. пособие для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 367 с.

10. Kerimbaeva B.T., Bekbulatova I.U., Rysbekova A.K., Iskakova P.K., Musatayeva I.S. The formation of professional competence of a future teacher professional training by means of information technology // The social sciences 11 (Special Issue 4): 6720-6725, 2016. ISSN: 1818-5800. Medwell Journals, 2016.

11. Kerimbaeva B.T., Kaya K. To the question of the using of information computer technologies in learning English language // The Education and science journal. - 2016. - №10 (139) Education and science.

12. Kerimbaeva B.T., Berkimbaev K.M. The formation of information competence of future specialists – as a factor of improvement of quality of preparation // Life Science Journal. – 2013. - Vol. 10. - P. 198-202.

13. Berkimbaev K.M., Kerimbaeva B.T. Communicative competence of future specialist / European Science and Technology Materials of the II International research and practice conference. – Germany, 2012, may 9-10. - Vol. 3. - P. 312-317.

14. Kerimbaeva B.T. The methodology of the formation of the communicative orientation of the «ITT» in the institutions of higher education// Journal of Language and Literature. - Volume 6, Issue 4, November 2015. – P. 351-354.

15. Kerimbaeva B.T. The use of information technologies in the training of students / 5th World Conference on Educational // Procedia-Social and Behavioral Journal. – 2013, february 5-8.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respýblikasynyń Tuńgysh Prezidenti – Elbasy N.Á.Nazarbaevtyń «Qazaqstandyqtardyń ál-aýqatynyń ósýi: tabys pen turmys sapasyn arttyrý» atty 2018 jylǵy 5 qazandaǵy Joldaýy // www.akorda.kz.

2. Qazaqstan Respýblikasynyń Tuńgysh Prezidenti – Elbasy N.Á.Nazarbaevtyń 2018 jylǵy 10 qańtardaǵy Qazaqstan halqyna Joldaýy // www.akorda.kz.

3. 2018-2020 jylдарǵа арналған «Тсифрлық экономика үшін адамı капиталды дамыты жоніндегі жол картасы» / https://www.vkgu.kz/sites/default/...v.../doroj_kart_kz.pdf. 06.11.2017 j. 11-b.

4. Elektronдық kuzhat zhane elektronдық tsifrlyk kholdanba turaly. Khazakhstan Respublikasinin 2003 zhylygy 7 kantar N 370-II Zany / <http://adilet.zan.kz/>

5. Kerimbaeva B.T. Modern technologies in teaching foreign language // Scientific works of International Scientific and Practical Conference «Topical issues of science and education in the modern world». – Beijing, 2012, march 27-29. – P. 21-25.

6. Masyrova R.R., Kaydarova A.D. Teoriya i tehnologiya formirivaniya professionalnyh interesov u budushih uchiteley v usloviyah universitetskogo obrazovaniya. - Almaty: Gylym, 2005. – S.176-180.

7. Tarakanova E.V. Organizatsiya podgotovki spetsialistov v usloviyah sotrudnichestva vysshih professionalnyh uchebnyh zavedeniy i proizvodstvennyh predpriyatiy // *Obrazovaniye i nauka. Izvestiya Uralskogo otdeleniya Rossiyskoi akademii obrazovaniya*, 2007.– № 4 (46). – S. 31-39.

8. Derkach A.A. Akmeologicheskiye osnovy razvitiya professionala / A.A.Derkach. – M.: Izd-vo Moskv. psihol.-sots. instituta; Voronezh: MODEK, 2004. – 752 s.

9. Klimov E.A. Psihologiya: vospitaniye, obucheniye: Uch. Posobiye dlya vuzov. - M.: YUNITI-DANA, 2000. – 367 s.

10. Kerimbaeva B.T., Bekbulatova I.U., Rysbekova A.K., Iskakova P.K., Musatayeva I.S. The formation of professional competence of a future teacher professional training by means of information technology // *The social sciences 11 (Special Issue 4): 6720-6725*, 2016. ISSN: 1818-5800. Medwell Journals, 2016.

11. Kerimbaeva B.T., Kaya K. To the question of the using of information computer technologies in learning English language // *The Education and science journal*. - 2016. - №10 (139) Education and science.

12. Kerimbaeva B.T., Berkimbaev K.M. The formation of information competence of future specialists – as a factor of improvement of quality of preparation // *Life Science Journal*. – 2013. - Vol. 10. - P. 198-202.

13. Berkimbaev K.M., Kerimbaeva B.T. Communicative competence of future specialist / *European Science and Technology Materials of the II International research and practice conference*. – Germany, 2012, may 9-10. - Vol. 3. - P. 312-317.

14. Kerimbaeva B.T. The methodology of the formation of the communicative orientation of the «ITT» in the institutions of higher education// *Journal of Language and Literature*. - Volume 6, Issue 4, November 2015. – P. 351-354.

15. Kerimbaeva B.T. The use of information technologies in the training of students / 5th World Conference on Educational // *Procedia-Social and Behavioral Journal*. – 2013, february 5-8.

ӘОЖ 37.01:001.8

МҒТАР 14.07.03

А.С.ИСАБАЕВА¹, А.А.САДЫКОВА², Ж.У.КЕРИМБЕКОВА², Ұ.А.АБДУКАРИМОВА²

¹п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
E-mail: isabaeva_aupan@mail.ru (Шымкент, Қазақстан)

²М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы
(Шымкент, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Қазақстан Республикасындағы инклюзивті білім беру мәселелері қарастырылады. Ерекше білім алу қажеттіліктері балаларды тек арнайы мектепте білім алуға шектей алмайды. Аталған тақырыпты зерттеу Қазақстандағы инклюзивті білім берудің дамуы қарқын алу үстінде және мемлекет қолдауында екендігін көрсетті. Қазақстандық білім беру жүйесін модернизациялау жағдайында ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларға арналған бейімделу стратегиясының механизмдерін жасау қоғам мен мемлекеттің ерекше білім алу қажеттіліктері бар адамдарға деген қатынасын қайта қараумен байланысты заңдылықты кезең болып табылады.

Кілт сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, ерекше білім алу қажеттіліктері, инклюзивті білім беру, қазіргі қоғамға бейімдеу, инклюзивті саясат.

А.С.Исабаева¹, А.А.Садыкова², Ж.У.Керимбекова², У.А.Абдукаримова²

¹к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова

²старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауезова

ОСОБЕННОСТИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Статья рассматривает вопросы инклюзивного образования в Республике Казахстан. Особые образовательные потребности не могут ограничивать детей только на образование в специальной школе. Исследование данной темы показало, что развитие инклюзивного образования в Казахстане набирает обороты и поддерживается государством. Разработка механизмов стратегии адаптации для детей с особыми образовательными потребностями в условиях модернизации казахстанской системы образования является закономерным этапом, связанным с пересмотром отношения общества и государства к людям с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями, потребности в специальном образовании, инклюзивное образование, адаптация к современному обществу, инклюзивная политика.

A.S.Issabayeva¹, A.A.Sadykova², J.U.Kerimbekova², U.A.Abdukarimova²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan State University

²Senior Lecturer of M.Auezov South Kazakhstan State University

FEATURES OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article deals with inclusive education in the Republic of Kazakhstan. Special educational needs of children are not limited only to education at a specialized school. Studies of the subject has

shown that the development of inclusive education in Kazakhstan is gaining momentum and is supported by the state. In the context of the modernization of Kazakhstan's education, the development of mechanisms for adaptive strategies for children with special educational needs is a natural step related to the reinterpretation by society and the state of their attitude to people with special educational needs.

Keywords: Children with restricted access, need in special education, inclusive education, children with restricted access, adaptation to modern society, inclusive policy.

Қазақстан Республикасы қоғамдық-саяси құрылымының өзгеруі, қоғамды БҰҰ халықаралық құқықтық құжаттарына сәйкес демократияландыруға бағытталған іс-шараларды өткізу мемлекет пен қоғамның мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға деген, оның ішінде балаларды оқытуға деген жаңа позициясының, қатынасының қалыптасуына ықпал етті.

Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» мақаласында «Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», - деп көрсетті [1].

«Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» инклюзивті білім беруді дамытудың алғышарттары жасалынды [2].

Елімізде бәсекеге қабілетті білім беруді жоғарылату үшін сапалы білім беру арқылы адам капиталын дамытуға бағытталған Қазақстан Республикасында Білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Әлем жаһандық сын-тегеуріндер кезеңінде өмір сүруде. Бұл жаңа технологиялық жетістіктер мен инновацияларды енгізу, ІТ-технологиялардың қарқынды дамуы және адам ресурстарының ұтқырлығы. Осы жағдайда білім және ғылым өзгерістердің алдыңғы қатарында тұруы тиіс... Адамның бәсекеге қабілеттілігін арттыру ұлт жетістігінің факторы болып табылады, сондықтан әр қазақстандықта заманауи технологиялар кезеңінде және жаңа мамандықтардың талаптарына қажет функционалдық, ІТ сауаттылық, ағылшын тілін білу, адамгершілігі мол тұлға сынды қасиеттер мен құзыреті болуы керек», - деп көрсетілген [3].

Мемлекеттік бағдарламада арнайы және инклюзивті білім беру стратегиясын әзірлеу және оны енгізу қарастырылған. Бұл бағдарламаға сәйкес, инклюзивті білім беруге жағдай жасайтын мектептердің үлесін жалпы мектеп санынан 70%-ға дейін арттыру (қазіргі уақытта 38%), мүгедек-балалар үшін «кедергісіз қол жетімділікті» құрайтын мектептердің үлесін жалпы мектеп санынан 20%-ға арттыру, инклюзивті білім берумен қамтылған балалардың үлесін, дамуында арнайы қажеттілігі бар балалардың жалпы санынан 50%-ға арттыру қарастырылған.

Мүмкіндігі шектеулі адамдар тұрмыстық қызмет көрсету, тағам өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында жұмыс істей алады», - деп мүмкіндігі шектеулі жандарға

қолдау көрсетіп, олардың оқып-білім алуына, еңбек етуіне мүмкіндік туғызу керек екендігіне баса назар аударды [4].

Қазіргі таңда Қазақстанда жеке тұлғаның мүдделерінің қоғам мүдделерінен басымдық принципі әр адамның құқығы мен еркіндігін сақтауға кепіл беру арқылы көрсетілген. Мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға деген қатынас әлеуметтік оңалту идеясына негізделеді, ол мүмкіндігі шектеулі тұлғаның барынша дербестік пен қоғамдағы тәуелсіздікке жетуін көздейді. Мақалада Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру ерекшеліктерін анықтау мақсатында даму мүмкіндігі шектеулі балаларды балалармен бірге оқыту мәселесі бойынша әлеуметтік сауалнаманың, эксперименттік зерттеу нәтижелері келтіріледі.

Білім алу құқығы – бұл кез-келген адамның құқығы. Ал балаларға білім беру – бұл оларды әлеуметтендірудің, қоғам өміріне толыққанды қатысуының негізгі және ажырамас шарты.

Дәл осы себепті Қазақстанда 2011-2020 жылдарда білім беруді дамыту бағдарламасы аясында мүмкіндігі шектеулі балалар шын мәнінде басқалармен бірдей толыққанды оқуға және білім алуға мүмкіндік алуы үшін инклюзивті білім беруді біртіндеп дамыту қарастырылған. Әлеуметтік бейімдеу – Қазақстандағы инклюзивті білім берудің басым бағыттарының бірі.

Келтірілген сауалнама нәтижелері қазақстандық жалпы білім беру мектептеріне инклюзивті білім беруді енгізудің алда кезігетін қиындықтары мен перспективаларына бағдар алуға мүмкіндік береді. Авторлар білім беру жүйесіне, оның ішінде мұғалімдердің инклюзивті мектепте жұмыс жасауға кәсіби даярлығыне өзгеріс әзірлеу мен жобалаудың өткір қажеттілігі бар екенін атап өтуде.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында [5] барлық адамдардың сапалы білім алуға тең құқылығына, әрбір адамның интеллектуалдық дамуын, психофизиологиялық және жеке ерекшеліктерін ескере отырып тұрғындардың барлық деңгейлеріне білім алудың қолжетімділігіне кепілдік берілген. 2011-2020 жылдарда білім беруді дамыту Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес инклюзивті білім беруге жағдай жасайтын мектептер үлесі жалпы саннан 70%-ға дейін артатын болады.

Мүгедек балаларға арналған «кедергісіз жету» жасалған мектептер саны 20%-ды құрайды. Инклюзивті білім беруге қамтылған балалар пайызы даму мүмкіндігі шектеулі (ДМШ) балалардың жалпы санының 50%-ын құрайды. 2012-2018 жж. Қазақстан Республикасында мүгедектердің құқығын қамтамасыз ету және өмір сапасын жақсарту бойынша ұзақ мерзімдік перспективалық әрекет етудің Ұлттық жоспары, 2015-2020 жж. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру жүйесін ары қарай дамыту бойынша шаралар кешені бекітілді (ҚР Білім және ғылым министрлігінің бұйрығы, 19 желтоқсан 2014 ж. №534) [6].

Әзірге білім беру жүйесі мүгедек балалардың қажеттіліктеріне нашар бейімделген, қоғам мүгедектерді социумның тең құқылы мүшесі ретінде қабылдауға дайын емес, барлығы да: балалар да, педагогтар мен ата-аналар да дайын емес. Мүгедек балалардың толыққанды білім беру қызметіне қол жеткізудің шектеулі болуы да мәселе болып табылады. Мұның салдары – балалар мен олардың отбасының материалдық қиындықтар мен ары қарай дамуы үшін беталысының болмауын сезінуімен тереңдейтін әлеуметтік оқшаулануы. Сол себепті «кәдімгі» балалардың ата-аналарының «ерекше» балалармен бірге оқытуға дайындығын қалыптастыру бойынша педагогикалық жұмыстардың қажеттілігі қазіргі таңда өте өзекті мәселе болып тұр. Бұл мәселені шешуде оң көзқарас маңызды болып табылады. Бұл мәселеде отбасы негізгі рөл ойнайды, себебі көбінесе дәл осы ата-аналар ырықты және ырықсыз түрде жаулық, жиреншектік, жек көру мен теріс қарым-қатынастың дәнін сеуіп жатады. Жасырын емес, балалар теріс қарым-қатынасты көшіріп алады да, оны ұжымда көр-

сетіп жатады. Оқыту процессінде де педагог уақытының көп бөлігін «ерекше» балаларға жұмсайды, сол себептен басқа балалардың ойы бөлініп кете береді, қажетті білім, білік, дағдыларды толыққанды игере алмайды деген негізді алаңдаушылық туып жатады.

Әлемдік мектеп тәжірибесінде инклюзия даму бұзылыстары бар балаларды кәдімгі жалпы білім беретін мектепте құрдастарымен бірге оқыту ретінде қарастырылады. Халықаралық тәжірибеде (ЮНЕСКО) «интеграцияланған оқыту» (integration) термині «инклюзивті білім беру» терминіне алмастырылды. Ерекше даму қажеттіліктері бар балаларды тұрғылықты мекен-жайы бойынша жалпы мектеп білім беруге ендіру бұл қазақстандық заманауи білім беру үшін жаңа қатынас, Оның артықшылықтары: мектепте ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды үшін арнайы оқыту жағдайын жасау; аталған мектептің барлық білім алушыларының білім алу қажеттіліктеріне сәйкес келетін икемді бейімді білім беру ортасын құру; ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларды жалпы мектепте арнайы педагогтардың: логопед, дефектолог, психологтардың қажетті психологиялық-педагогикалық қолдауын ұсына отырып оқыту; ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқушылар, педагогикалық және ата-аналар ұжымының қабылдауына даярлық және барлық балалар үшін ыңғайлы, барынша даму деңгейіне жетуге ықпал ететін оқыту жағдайын жасау, сонымен қатар, баланы әлеуметтік оңалту және оны қоғамда интеграциялау; қоғамда (сынып, топ, мектеп) толеранттылық, яғни шыдамдылық, өзара құрмет дағдыларын қалыптастыру. Біздің еліміздегі инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы тек орта білім жүйесінде ғана емес, сонымен қатар, мектепке дейінгі, кәсіби және қосымша білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістердің болуын талап етеді.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен инклюзияның білім беру механизмдерін жасау мен жетілдіру жолында тұрған кедергілер мәселесін қарастыратын болсақ, дәстүрлі оқыту түрі мен оқыту принциптері, олардың икемсіз, адаптивті емес екендігіне негізделген кедергілерді айтуға болады. Қазіргі таңда инклюзивті білім беру үшін бірнеше кедергілерді атап көрсетуге болады: икемді білім беру стандарттарының болмауы; жалпы мектеп педагогтарының ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың ерекшеліктері туралы, білім беру және түзету үдерісін ұйымдастыру әдістемесі мен технологиясы туралы түсініктерінің болмауы; мектептің педагогикалық ұжымының арнайы даярлығының болмауы, коррекциялық педагогика мен арнайы психология негіздерін білмеуі, еңбекке оқытудың, жеке бағдарламасының, ерте кәсіби бағдарлаудың болмауы; жалпы білім беретін мектептердің ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар қажеттілігіне сай материалдық-техникалық жарақтандырылуының жеткіліксіз болуы (пандус, лифт, арнайы оқыту, оңалту, медициналық құрал-жабдықтардың, арнайы жарақтандырылған оқу орындарының, оның ішінде қашықтықтан оқыту үшін). Сонымен қатар, бүгінде республикамызда Ы.Алтынсарин атындағы ұлттық академияда, Ұлттық ғылыми-практикалық коррекциялық педагогика орталығында инклюзивті білім беруді дамыту үшін нормативтік-құқықтық база даярланды: білім беру вертикалі жасалды; инклюзивті оқытуды дамыту үшін ұйымдастырушылық жағдайлар жасалды (психолого-педагогикалық сүйемелдеу қызметі, «кедергісіз» орта, арнайы құралдармен жарақтандырылу); инклюзивті білім беруді қамтамасыз ету үшін ресурстық орталықтар, инклюзивті білім беруді қамтамасыздандыру орталықтары құрылды; жеке оқу бағдарламалары жасалды; ерте кәсіби бағдарлау, кәсіби даярлау үшін жағдай жасау бойынша жұмыстар басталды.

Жыл сайын, жалпы білім беретін мектепте білім алатын мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың саны өсуде, себебі білім берудегі инклюзия механизмі өзін ақтауда.

Еліміздегі білім беруді реформалау жағдайында туындап жатқан әлеуметтік-педагогикалық үдерістерді түсінетін жаңа тұжырымдамалық ойлау жүйесі бар педагогтерді дайындау қажеттілігін жоғары оқу орындары да дер кезінде түсініп, туындаған мәселені

шешуге жан-жақты кірісіп жатқаны белгілі.

Инклюзивті білім беру саласындағы тәжірибе мен зерттеулерді жинақтап талдау, қоғамның мүгедек балаларды қалыпты дамып жатқан қатарластарымен бірге оқытуға деген оң көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқу орындарының өздеріне де маңызды орын беріледі, себебі олардың оқытудың жаңа үлгісіне дайындығы табыс өлшемдерінің бірі болып табылады.

Қазақстанның білім беру жүйесіне ендігі ретте тек дені сау балаларға ғана емес, сонымен қатар әр түрлі әлеуметтік факторларды, әлеуметтену ерекшеліктерін есепке ала отырып, дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға да білім беріп, тәрбиелейтін жоғары білікті мектеп мұғалімдері ауадай қажет. Бұл мәселенің маңыздылығы сонша, бұл туралы халықаралық және отандық құқықтық құжаттарда ашық та айқын анықталған. «Дүниежүзілік мүгедектік туралы баяндамада» инклюзивті білім беруді дамытуда жалпы білім беретін педагогтің арнайы даярлығы шешуші мәнге ие екендігі айтылған [7]. Аталған құжатта: «Мемлекеттік жалпы мектеп мұғалімдерінің арнайы оқытылуы олардың сенімділігін нығайтып, мүгедек балаларды оқыту дағдыларын жақсартуы мүмкін. Инклюзия қағидалары мұғалімдерді дайындау бағдарламаларына ендірілуі және мұғалімдерге инклюзивті білім беру саласында кәсіби білім мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік беретін басқа да бастамалармен қосылуы керек», – деп көрсетілген.

Мұнан басқа, ересектер өз балаларының «ерекше» балалармен қатынас жасауы олардың интеллектуалдық дамуына теріс әсер етеді деп мазасызданады. Сол себепті педагогтардың алдында ата-аналарды «ерекше» балаларды «кәдімгі» балалармен теңдей қабылдауға деген дайындығын қалыптастыру міндеті тұр. Француз моралисті и эссеист Жозеф Жубер баланы оқыту керек емес, үлгі көрсету қажет деп дұрыс көрсетті. Шын мәнінде, мінез-құлық, барлық адамдарды психофизикалық ерекшеліктеріне, ұлты мен ұлысына қарамастан құрметтеу тәжірибесін игеруде ата-аналардың жеке басының үлгісі ерекше маңызға ие. Осыған байланысты, ата-аналармен инклюзивті білім беру және оның мәні идеологиясын түсіндіру, оларға өз балаларында барлық адамдармен ешқандай ерекшелігіне қарамастан қарым-қатынас жасау мәдениетін қалыптастыру бойынша мақсатты түрде жұмыстарды жүргізу қажет. Ата-аналарды қайта тәрбиелеу мүмкін емес, бірақ бірге оқытуға деген қатынасына ықпал жасау, ынтымақтасқан және арнайы ұйымдастырылған жұмыстар нәтижесінде олардың іс-әрекетін түзетуге толықтай болады. Ата-аналарды инклюзивті білім беруге дайындауды кеңес беру түрінде мақсатты жүргізуге болады, оның барысында мұның мәні түсіндіріліп, барлық жағымды сәттері ашылады, ата-аналардың алдағы тұрған бірлескен тәрбиелеу мен оқыту алдындағы қорқынышы жойылады. Және біздің қоғамымызда бұл қатынас балалық шақтан бастап қалыптасады. Бұл мәселені шешудің Қазақстан Республикасында мүмкін болатын нұсқаларының бірі:

- мүмкіндігі шектеулі балаларды білім беру үдерісіне тартуға;
- мүгедек балаларды қазіргі қоғамға бейімдеуге;
- мүгедек балалардың өздерін қазіргі қоғамда сенімді сезінуіне белсенді мінез-құлықтық көзқарасын қалыптастыруға;
- өз кемістіктерін артықшылыққа айналдыра білуге;
- қазіргі қоғамның мүмкіндігі шектеулі адамдарға деген қатынасын өзгертуге бағытталған инклюзивті білім беруді дамыту болып табылады. Инклюзивті саясат – бұл құқықтық саясат, оның аясында ата-аналардың мектепті таңдауға құқығы болуы керек. Жақын шетелдік мемлекеттерде және елімізде жүргізіліп жатқан зерттеулер көрсеткендей, қазір ата-аналардың барлығы бірдей өз балаларын жалпы білім беру жүйесіне бергісі келмейді, өйткені әзірше қажетті жағдайлар тек арнайы білім беру жүйесінде ғана жасалғанын түсінеді [8].

Қазақстанда инклюзивті білім беруді ендіру жолында әлі де шешімін таппаған мәселелер мен кедергілер сол күйінше қалуда:

- мүмкіндігі шектеулі балаларға деген дұрыс емес қатынас;
- арнайы дайындалған педагогикалық құрамның болмауы;
- оқу мекемелерінің материалдық-техникалық және әдістемелік жарақтандырылуының өте төмен деңгейі;
- физикалық қол жетімділік кедергісі;
- мемлекеттік стандарттың қатаң талаптары.

Білім алушылардың жетістіктерін бағалаудың кең нұсқалы жүйесін ендіру балалардың жалпы ағынына зият дамуында түрлі тежелулері бар балаларды қосуға мүмкіндік береді. Бастапқы кезеңде мемлекеттің басты міндеті ғылыми-педагогикалық қауымдастықтар мен жалпы қоғам арасында ақпараттық-ағарту жұмыстарын жүргізу болып табылады.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың, немесе ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың қолжетімді сапалы білім алуға құқығы бар, олар қоғамға дені сау балалар әлемінің ережелері бойынша бейімделуі керек емес, өздерінің жағдайлары бойынша интеграциялануы тиіс. Біз оларды үйде, тіпті оларға күрделі құрал-жабдық, тіпті қашықтықтан оқытуды бере отырып та үй жағдайында оқытуға қалдыра алмаймыз. Біз оларды өз бетімен іске асыруға, мамандық алуға және өздері өмірге келген қоғамға пайдалы болуына өмірлік үміт беруіміз керек және бұл әрқайсымыздың миссиямыз. Бұл бізге кәсіби маман ретінде, жалпы адам ретінде біз үшін жаңа сөз - «инклюзивті білім берудің» мағынасын түсінуге жауапкершілік жүктейді. Қазақстанда қалалардан қашық азғана тұрғындары бар елді мекендердің көп екендігін ескеру қажет. Және осындай жерлерде тұратын ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар инклюзивті білім берумен қамтылмай қалады. Тағы бір маңызды мәселе - ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытуға оқытушылардың кәсіби дайындықтарының болмауы болып табылады. Орта мектептерде жұмыс істейтін мұғалімдер арнайы психология мен түзету педагогикасы бойынша білім алмаған. Олар мұндай балалармен қалай әрекет ету керектігі туралы білмейді, сонымен қатар, 20 оқушы отырған сыныпта баланы қалай оқыту керектігі туралы хабардар етілмеген. Көптеген мұғалімдерді өздеріне артылған жауапкершілікті атқара алмайтыны қорқытады. Бұдан өзге, оқу үдерісінде әр баланың физикалық және ақыл-ой қабілеттерін ескеретін оқу бағдарламалары жоқтығымен жағдай қиындайды [9].

Тағы бір мәселе дені сау балалардың ата-аналар қауымдастығымен туындайды. Көптеген жағдайларда олар өз балаларының кемістіктері бар балалармен бірге оқуына қарсы тұрады. Олардың ойынша, бұл жағдайда олардың балаларына уақыт пен көңіл аз бөлінеді, ал оқу үдерісінде «тежеледі». Ата-аналар белгілі бір аурумен ауыратын балалардың мінез-құлқымен таныс емес және өз балаларына зиян келтіруі мүмкін деп қорқады.

Сонымен қатар, мүгедек балалардың ата-аналарымен де мәселелер туындайды. Ерекше балалардың ата-аналарының көпшілігі балаларын жай сыныпқа оқуға беруге қорқады, мұны балаларын онда ренжітеді, қысым көрсетеді деп және т.б. түсіндіреді.

Мәселелер балалардың құрдастарымен қарым-қатынаста да пайда болуы мүмкін, себебі қалыпты дамыған балалар өздеріне ата-аналары арқылы қалыптасқан теріс көзқарастарына сәйкес әрекет етеді.

Осылайша, мектептердің дайындық жағдайында болмауының қазіргі жағдайында әр бала инклюзивті білім беру жағдайында оқи алмайтынын көріп отырмыз. Атап өтерлігі, барлық мәселелерді жою үшін мемлекеттік бюджеттен елеулі инвестициялар қажет болады. Дегенмен, инклюзивті білім беру бағдарламасын табысты іске асыру үшін ең маңыздысы - бұл адамдардың жүрегіне жол табу, олардың осы бағдарламаның маңыздылығын түсінуі.

Қазақстанда инклюзивті білім беру тек алғашқы қадамдарын жасауда, бірақ әлемнің көптеген елдерінде барлық мектептер дерлік инклюзивті. 2011 жылдан қазіргі уақытқа дейін Республикамыздың аймақтарында «Сорос-Қазақстан» қорының қолдауымен жалпы орта білім беру жүйесінің басшылары үшін «Инклюзивті білім беру: халықаралық тәжірибе және Қазақстанда іске асыру жолдары» тақырыбында Дөңгелек үстелдер бағдарламасы жұмыс істеуде. Ағымдағы кезеңде www.inclusion.kz сайтының базасында Қазақстандағы инклюзивті білім беруді дамытуға мүдделі тараптардың ақпараттық қолдауымен интернет-жоба жүзеге асырылуда [10].

Инклюзивті білім берумен қатар, Қазақстанда ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларды оқытудың өзге нұсқалары бар: арнайы мектептер мен интернаттар – ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушылар тәулік бойы болатын білім беру мекемелері, оқушыларды тәрбиелеуде отбасына көмек көрсету, олардың өз бетінше өмір сүру дағдыларын қалыптастыру, әлеуметтік қорғау және шығармашылық қабілеттерін жан-жақты ашу мақсатында құрылған. Сондай-ақ Ресей аумағында әлеуметтік қорғау интернат-үйлерінің жүйесі бар, онда әр түрлі білім беру бағдарламалары әлеуметтік педагогтардың күшімен жүзеге асырылады. Алайда мұндай интернат-үйлер білім беру мекемелері болып табылмайды және білім туралы құжат бере алмайды.

Интернат үйлері үшін арнайы білім беру стандарты әзірленуде. Жалпы білім беретін мектептердің түзету сыныптары – ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларға уақтылы белсенді көмек көрсету міндеттерін шешуге мүмкіндік беретін білім берудің дифференциациясының нысаны, бұл жағдайда оң фактор басқа сыныптардағы өз құрбыларымен тең мектеп іс-шараларына қатысу мүмкіндігі, сондай-ақ оқушылардың үйге жақындап, отбасында тәрбиеленуі болып табылады. Үйде оқыту-ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларды оқыту нұсқасы, онда білім беру мекемесінің оқытушылары оқушыларға ұымдасқан түрде барады және онымен тікелей тұрғылықты жері бойынша сабақтар өткізеді. Мұндай жағдайда, әдетте, оқыту жақын жердегі білім беру мекемесінің педагогтарының күшімен жүзеге асырылады, алайда Қазақстанда ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларды үйде оқытатын мамандандырылған мектептер бар. Үйде оқыту оқушының мүмкіндіктерін ескере отырып құрылған жалпы немесе қосымша бағдарлама бойынша жүргізілуі мүмкін. Оқу аяқталғаннан кейін оқушыға оқу бағдарламасы көрсетілген жалпы үлгідегі мектепті бітіргені туралы аттестат беріледі.

Қашықтықтан оқыту – арнайы ақпараттық-білім беру ортасының көмегімен ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларға ұсынылатын білім беру қызметтерінің кешені, ол қашықтықта оқу ақпаратымен алмасу құралдарына (спутниктік теледидар, радио, компьютерлік байланыс және т.б.) негізделген. Қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін мультимедиялық жабдықтар (компьютер, принтер, сканер, веб-камера және т.б.) қажет, оның көмегімен оқушының қашықтықтан оқыту орталығымен байланысы сақталады. Оқу үдерісі барысында оқытушының онлайн режимінде білім алушылармен қарым-қатынасы, сондай-ақ оқушыларға электрондық түрде жіберілген тапсырмаларды орындау, нәтижелерін қашықтықтан оқыту орталығына жіберу арқылы жүргізіледі. Бүгінгі күні Қазақстанда қашықтықтан оқыту арқылы бастауыш және орта кәсіптік білім алуға болады, бірақ жоғары кәсіптік білім – қашықтықтан оқыту бағдарламаларына көптеген жоғары оқу орындары белсенді қосылды, бұл инклюзивті білім берудің құрамдас бөлігі болып табылады [11].

Әлеуметтік зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, қазақстандықтардың 68%-дан астамы бұл балалар тезірек дамып, қоғамға енуі үшін кәдімгі ортада білім алуы тиіс деп санайды. Бірақ бүгінде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім алуға кедергі болатын көптеген кедергілер бар. Қазақстан қоғамы білім беру жүйесінің мүгедектігі бар балаларды қабылдауға дайын еместігін жақсы біледі. Ерекше балаға барынша қол жетімділікті арттыру

үшін ортаны модернизациялау қажет, арнайы құрал-жабдықтар қажет.

Екі категориядағы балалардың да ата-аналары балаларды бірге оқытуға дұрыс қатынасын қалыптастыруда қолдауды қажет етеді. Дамыған елдердің тәжірибесі толыққанды инклюзивті топтар мен сыныптарды ұйымдастыру қажет екендігін, ең бастысы, олардың қызмет етуі үшін оңтайлы жағдайларды жасау, сондай-ақ осы гуманистік идеяны сәтті жүзеге асыруды қамтамасыз етуге бағытталған ересектерді ынталандыру керектігін көрсетеді.

Осы мәселені шешудің бір жолы Қазақстан Республикасында инклюзивтік білім беруді дамыту болып табылады, ол:

- мүгедектігі бар балаларды оқу үдерісіне тартуға;
- мүгедек балаларды заманауи қоғамға бейімдеуге;
- кемістіктерін артықшылықтарға айналдыру мүмкіндігіне;
- қазіргі қоғамның мүмкіндігі шектеулі адамдарға деген көзқарасын өзгертуге бағытталуы тиіс.

Қазақстанда инклюзивтік білім беруді жүзеге асыруда бірқатар шешілмеген проблемалар мен кедергілер бар:

- мүгедектігі бар балаларға деген дұрыс емес қатынас.
- арнайы оқытылған педагогикалық құрамның жоқтығы.
- оқу мекемелерінің материалдық-техникалық және әдістемелік жарақтандырылуының өте төмен деңгейі.
- мемлекеттік стандарттың қатаң талаптары.

Білім алушылардың жетістіктерін бағалаудың кең нұсқалы жүйесін ендіру балалардың жалпы ағынына зият дамуында түрлі тежелулері бар балаларды қосуға мүмкіндік береді. Бастапқы кезеңде мемлекеттің басты міндеті ғылыми-педагогикалық қауымдастықтар мен жалпы қоғам арасында ақпараттық-ағарту жұмыстарын жүргізу болып табылады. Нормативтік-құқықтық базаны құру, оқу материалдарын, педагогикалық кадрларды даярлау, инклюзивтік білім беруді жүзеге асырудағы отандық және шетелдік тәжірибені зерделеу Қазақстанға сауатты оқыту жүйесін біртіндеп қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мамандар инклюзивтік білім беру жүйесін жоспарлы дамытуды қолдайды. Дегенмен, олар арнайы мектептердің толық жабылуының және мүмкіндігі шектеулі барлық балаларды орта мектептерге ауыстырудың мүмкін еместігін атап өтті [12].

Кейбір адамдар үшін инклюзивтік білім беру жүйесі қалыпты балаларға білім беру сапасының төмендеуінің мүмкін болуына байланысты алаңдаушылық тудырады. Дегенмен, сарапшылар инклюзия білім беру үдерісіне қатысушылардың бәрін қанағаттандыратын жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз етуге бағытталғанын түсіндіреді және тыныштандырады.

Болашақта Қазақстанның білім беру жүйесіне инклюзивтік білім беруді ендіру бойынша бағдарламасын жүзеге асыруды дұрыс ұйымдастыру арқылы жоғарыда көрсетілген үрдістің барлық қатысушыларына оң нәтижелер береді.

Нормативтік-құқықтық базаны құру, оқу материалдарын, педагогикалық кадрларды даярлау, инклюзивтік білім беруді жүзеге асырудағы отандық және шетелдік тәжірибені зерделеу Қазақстанға сауатты оқыту жүйесін біртіндеп қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мамандар инклюзивтік білім беру жүйесін жоспарлы дамытуды қолдайды. Дегенмен, олар арнайы мектептердің толық жабылуының және мүмкіндігі шектеулі барлық балаларды орта мектептерге ауыстырудың мүмкін еместігін атап өтеді [13].

Инклюзивтік білім беру саласындағы зерттеулерді шолу және талдау барысында Қазақстанда инклюзивтік білім беру кеңістігін құрудың ең жиі аталатын және белгілі бір мөлшерде тұрақты болып келе жатқан қиындықтарын анықтауға мүмкіндік болды. Оларға

мыналар жатады:

- мектептердің материалдық-техникалық жарақталуының жеткіліксіздігі (кітаптар мен әдістемелік әдебиет, арнайы жабдықтар, техника);
- сыныптардағы оқушылар санының көптігі (инклюзияны қиындатады, денсаулығында ақауы бар балаларға ерекше көңіл бөлуге мүмкіндік жоқ);
- педагогтің күн тәртібінің тиімсіздігі (өз бетінше дайындалуға уақыты жоқ);
- мүмкіндігі шектеулі оқушылардың бойында өзіне деген сенімсіздіктің қалыптасуы [14].

Қазақстандық мамандардың көпшілігі инклюзивті білім беру елімізде жаңа аяғына тұрып келе жатыр деп түсіндіреді. Атап кету керек, ол мамандардың барлығы дерлік инклюзивтік жүйені оқу үдерісіне белсенді енгізу керектігі жөнінде ортақ пікірге келген. Себебі білім берудің мұндай үлгісі мүмкіндігі шектеулі балалардың тұлғалық дамуы үшін тең жағдайларға ие болу мүмкіндігін беретініне сенім мол. Мектептерде тиімді инклюзивті білім беруді қалыптастырудағы түзетуші-дамытушы кеңістіктің маңызды рөлін А.К.Жалмұхамедова өз еңбегінде айқын талдап көрсеткен [15].

Ортаның дамытушы және кедергісіз болып қалыптасуы үшін оған орта ресурстарының әсері тиеді деген түйін жасауға болады. Баланың жеке басының психофизиологиялық ерекшеліктері ортаның мазмұндық құрамына да біршама әсер ететінін жоққа шығаруға болмайды. А.Т.Баймұратованың пікірінше, білім беру үдерісінде инклюзиясының табысқа қол жеткізуі ортаның пәндік құраушы бөлшектеріне, атап айтқанда, оқу сыныптарының санитарлық талаптар мен қауіпсіздік нормаларына сәйкестігіне, дербес түзету құралдарының, компьютерлік бағдарламалардың, әдебиеттің, көру мүмкіндігін жақсартатын жабдықтардың және тағы басқа қажетті құралдардың толық болуына байланысты [16].

Инклюзивті білім беруге арналған кеңістік ресурстарына мынадай маңызды құраушылар жатады: турникеттер, шектеуші сызықтар, жеделсатылардың болуы, оқу сыныптарының жарықтандырылу деңгейі, сыныптардағы және жалпы мектеп бойынша дыбыстық белгі беру тіректері. Инклюзивті білім беруде тұлғаны тәрбиелеу мен дамытуға арналған дидактикалық және түзетуші жабдықтарға айрықша маңыз беріледі. Оқушыларға берілетін сыныптағы деген түйін жасауға болады. Баланың жеке басының психофизиологиялық ерекшеліктері ортаның мазмұндық құрамына да біршама әсер ететінін жоққа шығаруға және сыныптан тыс жүктемені дұрыс есептеу аса маңызды. Өйткені оқудан бөлек, толыққанды тұлға қалыптастыру үшін және олардың қабілеттерін ашу үшін оқушыларды денсаулық жағдайы мен дамуына қарамастан, сабақтан тыс іс-әрекеттерге де қатыстыру керек.

Инклюзивті білім беру үдерісінің әлеуметтік-психологиялық ресурстары әр оқушының бойында мынадай маңызды қасиеттердің қалыптасуына тірек болады:

- ынтымақтастықта жұмыс жасауға қабілетті болуы;
- білім беру үдерісіне және сабақтан тыс іс-шараларға белсенді қатысуы;
- жетекшілік етуге және жетекшіге еруге ынталы болуы;
- сыртқы келбетінің қанағаттанарлық болуы;
- қолайлы әлеуметтік мәртебеге ие болуы;
- дене белсенділігі өсуі, т.б.

Мектептерде бірыңғай білім беру кеңістігін құру үшін әлеуметтік-психологиялық ресурстар пайдаланылады. Мектепте дамуында ерекшелігі бар балалардың әлеуетін ашуға басты назар аударылуы тиіс. Мұндай бағыт жан-жақты дамуға ұмтылған үйлесімді тұлғаны қалыптастыру мақсатында оның әлі де ашылмай, жасырын қалған ішкі қабілеттерін ашу үшін жеке тұлғаның болмысын белсенділікке негіздеп қайта құруға арналады.

Осы айтылғандарға сүйене келе, инклюзивті білім беру ортасын – бұл дамуында ерекшелігі бар балалардың әлеуметтенуге және білім, біліктер мен дағдыларды игеруге деген дербес қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрылатын құндылықты-бағдарланған орта деп

танымыз. Инклюзияның әлеуметтік құраушысы педагогика саласына қарағанда, басым артықшылыққа ие. Білім беру инклюзиясының тиімділігі көп жағдайда мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік бейімделуінің нәтижелілігімен айқындалатын болады. Бұл – ерекшеліктері бар тұлғалардың әрбір санаты үшін белгілі бір орталар санымен жеке білім беру кеңістігі құрылуы қажет деген сөз [12].

Қазақстан Республикасының адам құқықтары бойынша заңдылықтары еліміздің басты құндылығы болып табылатын балалардың барлығының да білім алуға тең құқылы екендігіне негізделген.

Қазақстан Республикасында өмір сүретін әрбір бала мектепте білім берудің талаптарына сай болуы немесе болмауына қарамастан, оның жеке басын сыйлау және оның даралығын гуманистік тұрғыдан түсініп- қабылдауын қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру идеясы педагогтердің құзыреттілігіне заман дамуына сай жаңа талаптар қойып отыр.

Қазақстандық қоғамда орныққан адамгершілік, ізгілік, гуманистік идеялар мен ұстанымдар қазақстандық білім беру жүйесіндегі инклюзивтік білім берудің орнын айқындап, оның қалыпты балаларға білім беру жүйесінен өзіндік орнын табиғи жолмен табуына сенімді тұғырлар қалап келеді.

Ұлттық даму жолымыздың бастауын сонау ежелгі замандардағы гуманистік ой-пікірдің бесігі болған фольклордан таба аламыз.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды қолдауға, оларға қалыпты балалармен бірге білім алып, тәрбиеленуіне жол ашуға, олардың жағдайларын жайлы етіп, дүниені тануына, болашақта өзінің ешкімге тауқымет әкелмей, барынша өз күшімен өмір сүруге тырысуына сенімді ететін білімге негізделген дағдыларды қалыптастыруда фольклордың әлеуеті зор, дидактикалық мүмкіндігінің ұшы-қиыры шексіз. Қазақ фольклорының барлық компоненттері – қазақ ұлттық педагогикасының негізгі құралы. Мұндағы барлық мазмұн баланы оқытуға, тәрбиелеуге, оның ішінде адамгершілік ережелері мен нормалары, идеалдары, жақсылық пен жамандықтың күресінде жақсыға жақ болу ды, махаббат пен зұлымдық шайқасқан кезде махаббаттың жеңуіне қолдау беру жолдары үйретіледі. Сөйтіп, инклюзивті білім берудің негізгі тұтқасын – ізгі дүниетанымды қалыптастырады.

Инклюзивті білім берудің гуманистік тұғырының бастауы ұлттық фольклорымыздың барлық жанрынан табылады. Бірақ, түйінді, парасатты ойлар синтезделген мақалдар мен мәтелдерді, эпостар мен ертегі-аңыздарды талдай отырып, инклюзивті білім беру жүйесінің қалыптасуы мен теориялық және практикалық негіздерінің сенімді тұғыры ретінде қаланатынын түсінеміз. Халық даналығында «Жақсының алдында жазыларсың, жаманның алдында тарыларсың» дегеніндей, жақсылықтың жолы жайылғанда, кез келген мүгедек бала өзінің қалыпты баладан айырмашылығын ұмытып, жүрегінің нұрлы қазынаға айналуына өзіне мүмкіндік сыйлайды [13].

Кейбір адамдар үшін инклюзивті білім беру жүйесі қарапайым балаларға білім беру сапасының төмендеуіне байланысты алаңдаушылық тудырады. Дегенмен, сарапшылар білім беру процесіне қатысушылардың бәрін қанағаттандыратын жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз етуге бағытталғанын түсіндіреді және түсіндіреді. Болашақта Қазақстанның білім беру жүйесінде инклюзивті білім беруді іске асыру бағдарламасын жүзеге асыруды дұрыс ұйымдастыру арқылы жоғарыда көрсетілген процестің барлық қатысушыларына оң нәтижелер береді.

Кейбір адамдар үшін инклюзивті білім беру жүйесі қалыпты балаларға білім беру сапасының төмендеуінің мүмкін болуына байланысты алаңдаушылық тудырады. Дегенмен, сарапшылар инклюзия білім беру үдерісіне қатысушылардың бәрін қанағаттандыратын жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз етуге бағытталғанын түсіндіреді және тыныштандырады.

Болашақта Қазақстанның білім беру жүйесіне инклюзивті білім беруді ендіру бойынша бағдарламасын жүзеге асыруды дұрыс ұйымдастыру арқылы жоғарыда көрсетілген үдерістің барлық қатысушыларына оң нәтижелер береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру / <http://www.akorda.kz>.
2. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: 2010 жылғы 7 желтоқсан №1118 / www.nkaoko.kz/documents/law_of_education/
3. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://edu.gov.kz>
4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ, 17 қаңтар 2014 ж. / <http://www.akorda.kz/>.
5. Закон РК «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.10.2011 г.). / Электронный ресурс <http://www.edu.gov.kz/>.
6. Кузгибекова Г.М., Кулешова Т.В. Инклюзивное образование: реальный опыт, проблемы, перспективы / <http://zkoipk.kz/ru/nconf2019/3-section/4819-conf.html>.
7. Мошенская Н.А. К вопросу об инклюзивном образовании // Вестник КАСУ, №1. – 2011.
8. Сулейменова Р.А. К вопросу об инклюзивном образовании // Открытая школа, №06 (147), август, 2015.
9. Елисеева И.Г. Становление инклюзивного образовательного процесса в общеобразовательных школах в рамках реализации Государственной программы развития образования РК до 2020 года // Открытая школа, №06 (147), август, 2015.
10. Лекерова Г.Ж., Исабаева А.С. Формирование профессионально-педагогических ориентаций и мотивации в системе высших профессиональных школ // Европейский журнал педагогики и прикладной психологии. – Вена, 2015. - С. 43-49.
11. Ижванова Е.М. // Информатизация образования и науки. – 2011. – №4 (12). – С. 152–157.
12. Aylazova N.Zh. Inclusive education of children with cochlear implants // Grade school of Kazakhstan. - 2013. - № 12. - P. 5-7.
13. Baitursynova A.A., Kuptileuova S.K. About historical background of the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan // Bylym Publ. - 2014. -№ 2. - P. 27-32.
14. Lekerova G.Zh., Dlimbetova B.S., Kylyshbayeva G.B., Karbozova G.K., Zholdasbekova K.A., Sikhimbayeva Zh.S., Aymenov A.Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students. Espacios, 2017, vol.38, no. 25, pp. 26-33.
15. Lekerova G.Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A.S., Dlimbetova B.S., Mamykova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students' Motivation // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, no.11(8), pp. 1711-1720.
16. Lekerova G.Zh., Isabaeva A.S., Erepbaev N.K., Dlimbetova B.S., Kashaganova T.U. Research of formation features of the system of value personality orientations in the learning process and its impact on motivation professional choice. Ponte, vol. 74 | no. 1, pp.107-112.
17. <http://www.kazguiu.kz/wpcontent/uploads/2019/06>
18. [http://bulpolit.enu.kz/storage/polit%203\(124\)2018](http://bulpolit.enu.kz/storage/polit%203(124)2018)

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Á. Bolashaqqa baǵdar – rýhanı jańǵyrý / <http://www.akorda.kz>.
2. Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń Jarlyǵy. QR bilim berýdi damytýdyń 2011-2020 jylǵarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy: 2010 jylǵy 7 jeltoqsan №1118 / www.nkaoko.kz/documents/law_of_education/
3. Qazaqstan Respýblikasynda bilim berýdi jáne ǵylymny damytýdyń 2016-2019 jylǵarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy // <http://edu.gov.kz>
4. Qazaqstan Respýblikasynyń Prezidenti N.Á.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. Qazaqstan joly – 2050: Bir maqsat, bir múdde, bir bolashaq, 17 qańtar 2014 j. / <http://www.akorda.kz/>.
5. Zakon RK «Ob obrazovanii» (s izmeneniami i dopolneniami po sostoianiui na 24.10.2011 g.). / Elektronny resýrs <http://www.edu.gov.kz/>.
6. Kýzgbekova G.M., Kýleshova T.V. Inklýzivnoe obrazovanie: realny opyt, problemy, perspektivy / <http://zkoipk.kz/ru/nconf2019/3-section/4819-conf.html>.
7. Moshenskaia N.A. K voprosy ob inklýzivnom obrazovanii // Vestnik KASÝ, №1. – 2011.
8. Sýleimenova R.A. K voprosy ob inklýzivnom obrazovanii // Otkrytaia shkola, №06 (147), avgýst, 2015.
9. Eliseeva I.G. Stanovlenie inklýzivnogo obrazovatel'nogo protsessa v obeobrazovatel'nyh shkolah v ramkah realizatsii Gosýdarstvennoi programmy razvitiia obrazovaniia RK do 2020 goda // Otkrytaia shkola, №06 (147), avgýst, 2015.
10. Lekerova G.J., Isabaeva A.S. Formirovanie professionalno-pedagogicheskikh orientatsii i motivatsii v sisteme vysshikh professional'nykh shkol // Evropeiskii jýrnal pedagogiki i prikladnoi psihologii. – Vena, 2015. - S. 43-49.
11. Ijvanova E.M. // Informatizatsia obrazovaniia i naýky. – 2011. – № 4 (12). – S. 152–157.
12. Aylazova N.Zh. Inclusive education of children with cochlear implants // Grade school of Kazakhstan. - 2013. - № 12. - P. 5-7.
13. Baitursynova A.A., Kuptileuova S.K. About historical background of the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan // Bylym Publ. - 2014. -№ 2. - P. 27-32.
14. Lekerova G.Zh., Dlimbetova B.S., Kylyshbayeva G.B., Karbozova G.K., Zholdasbekova K.A., Sikhimbayeva Zh.S., Aymenov A.Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students. Espacios, 2017, vol.38, no. 25, pp. 26-33.
15. Lekerova G.Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A.S., Dlimbetova B.S., Mamykova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students, Motivation // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, no.11(8), pp. 1711-1720.
16. Lekerova G.Zh., Isabaeva A.S., Erepaev N.K., Dlimbetova B.S., Kashaganova T.U. Research of formation features of the system of value personality orientations in the learning process and its impact on motivation professional choice. Ponte, vol. 74 | no. 1, pp.107-112.
17. <http://www.kazguiu.kz/wpcontent/uploads/2019/06>
18. [http://bulpolit.enu.kz/storage/polit%203\(124\)2018](http://bulpolit.enu.kz/storage/polit%203(124)2018)

ӘОЖ 37.01 И83

МҒТАР 14.35.09

Г.Б.ИСАБЕКОВА¹, Н.Т.ДУЙСЕНОВА², А.АХМЕТОВА³

¹PhD доктор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
E-mail: gelnur_taraz@mail.ru (Тараз, Қазақстан)

²Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
E-mail: nasym67@mail.ru (Тараз, Қазақстан)

³Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы,
E-mail: adelera91@mail.ru (Тараз, Қазақстан)

ГЕРМАНИЯНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Мақалада Германия және Қазақстандағы білім беру жүйесіне, ондағы өзгерістер мен орта білім берудің негізгі ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасалған. Сондай-ақ, шетел тілінде жүргізілетін оқу пәнін таңдау, CLIL сабақтарына арналған оқу материалдарының жасақталуы, CLIL мұғалімдерге қойылатын айрықша талаптары жайлы ақпараттар берілген. Шетелдік маман – «native speakers», ЖОО-да мұғалімдер дайындау және мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру, физика пәнін ағылшын тілін кіріктіріп оқыту мәселесі бойынша германиялық тәжірибенің ұтымды тұстары ашып көрсетілген. Германиядағы билингвалды оқыту, Солтүстік Рейн-Вестфалия және Баден Вюртемберг облыстарындағы қазіргі мектептерге шолу жасалған, CLIL технологиясының даму тарихы, шет елдік және отандық зерттеушілердің көзқарастарына талдау жасалып, билингвалды оқытудың тиімді және тиімсіз болған тұстары анықталған.

Кілт сөздер: білім беру жүйесі, CLIL технологиясы, пәнаралық интеграция, физика.

Г.Б.Исабекова¹, Н.Т.Дуйсенова², А.Ахметова³

¹PhD доктор, Таразский государственный педагогический университет

²старший преподаватель Таразского государственного педагогического университета

³преподаватель Таразского государственного педагогического университета

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ CLIL В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ГЕРМАНИИ

В статье проведен сравнительный анализ системы образования Германии и Казахстана, изменениях в ней и основных особенностях среднего образования. Также представлена информация о выборе учебной дисциплины на иностранном языке, формировании учебного материала для занятий CLIL, особых требованиях к учителям CLIL. Зарубежный эксперт – «native speakers», раскрыты эффективные стороны германского опыта по вопросам подготовки учителей и повышения профессиональной квалификации учителей в вузах, интеграции физики в английский язык. Был сделан обзор существующих школ в Германии, двуязычного образования в Северном Рейне-Вестфалии и Баден-Вюртемберге, обзор истории развития технологии CLIL, анализ мнений зарубежных и отечественных исследователей, а также эффективности и неэффективности двуязычного обучения.

Ключевые слова: образовательная система, технология CLIL, межпредметная интеграция, физика.

G.B.Issabekova¹, N.T.Duisenova², A.Akhmetova³

¹PhD, Taraz State Pedagogical University

²Senior teacher of Taraz State Pedagogical University

³Teacher of Taraz State Pedagogical University

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF TECHNOLOGY CLIL IN THE GERMAN EDUCATION SYSTEM

The article analyzes the comparative analysis of the education system in Germany and Kazakhstan, its changes and the main features of secondary education. There is also a selection of study subjects in a foreign language, training materials for CLIL lessons, and specific requirements for CLIL teachers. The foreign expert - the “native speakers”, the rationales of the German practice on the issues of teacher training and professional development of teachers, integration of physics into the English language are disclosed. A review of current schools in Germany, bilingual education in North Rhine-Westphalia and Baden-Wurttemberg, the history of CLIL technology development, analysis of the views of foreign and domestic researchers, and the effectiveness and inefficiency of bilingual learning were identified.

Keywords: educational system, CLIL technology, interdisciplinary integration, physics.

Бүгінде, Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін, оның ішінде жоғары білім берумен қатар, жалпы орта білім беруді жетілдіру бойынша кең көлемді іс-шаралар жүзеге асырылуда. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаттарының бірі – жалпы орта білім берудің мазмұнын жаңарту болып табылады [1]. Бұл, өз кезегінде оқытудың жаңа моделіне өтуге тиімді жағдай жасайтын білім беру жүйесін дамыту бағдарламасын талап етеді. Мұндай бағдарламалардың бірі – «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы». Бұл бағдарламаны нәтижелі орындаудың негізгі жолдарының бірі ретінде орта білім беру мектептерінде жаратылыстану бағытындағы оқу пәндерін ағылшын тілінде оқытуды қолға алу болып саналады [2].

«CLIL» (Content and Language Integrated Learning) терминін тұңғыш рет ғылыми айналысқа 1994 жылы Финляндия мемлекетінің Ювяскюля Университетінде, көптілді білім беру аймағының зерттеушісі Дэвид Марш енгізді. Д.Марштың ойынша, оқыту жағдайларын белгілеу үшін пәндер немесе жеке бөлімдері «қосымша» тілде жүргізілуі керек. Мұндай оқытудың мақсаты бір уақытта оқытылатын пән мен тілді оқыту болып табылады, яғни мұнда тіл оқу объектісі ретінде емес, басқа пәндерді білу құралы ретінде қарастырылады.

Елімізде көптілді білім беруді қамтамасыз ету, пән мен тілді кіріктіре оқыту мәселелері Б.А.Жетпісбаева, Б.М.Айтбаева сынды ғалымдардың еңбектерінде тереңінен қарастырылған [3].

Бұл ұғым Қазақстанға Болондық жүйесі бойынша 2010 жылдан бастап енгізілді, CLIL әдісі бізге үлкен өзгеріс әкелді, өйткені барлық оқу орындары (университет, колледж, мектеп) кіріктірілген білім беру әдістін қолдана бастады.

Қазіргі таңда, CLIL технологиясы Европа мемлекеттерінде кеңінен тараған, соның ішінде Германияда арнайы интеграцияланған білім беру бағдарламалары қолданылып келеді.

Германияның мектеп және білім беру жүйесі 16 облысында әрқилы ұйымдастырылған, сол себепті Германияда билингвалды оқыту кең тараған, өте көп билингвалды мектептері бар. Және бұл салаға айрықша көңіл бөлінетін екі облыс: Солтүстік Рейн-Вестфалия және Баден Вюрттемберг. Бұл аймақтар зерттеу тобының осы федералдық облыстарда орналасқан Эссен-Дюсбург университеті мен Швэбиш Гмюнд педагогикалық университеттерінде CLIL айналысып жүрген зерттеуші-ғалымдармен байланыс орнатылған.

Қазақстан Республикасында жалпы орта білім беру жүйесіне үштілді оқытуды енгізу жаңадан қолға алынып жатқандықтан бұл саладағы өзге дамыған елдердің тәжірибесімен танысу маңызды. Әрине шетелдік тәжірибе қазақстандық білім беру жүйесіне тікелей көшіріліп қояды деген сөз емес, өйткені Германияның оқушылары, ата-аналары, мектеп басшылығы, сабақ құрылымы мен формасы өзгеше, онда билингвалды оқытуда ұсынылатын шетел тілдері де басқа. Тіпті олардың шетел тілі мен оны сөйлеушілерге деген көзқарасы мен мотивациялары да өзгеше. Билингвалды оқытуға оқушыларды қатыстыру үрдісінің өзі Германия мен Қазақстанда әртүрлі ұйымдастырылады. Германияда оқушылар ата-аналарының өтініші бойынша, мектептің кеңесімен, әдетте ешқандай іріктеусіз жүзеге асырылады. Тек талапкерлер көп болып, орын тапшы болғанда ғана іріктеу болуы мүмкін, Солтүстік Рейн-Вестфалия облысында ғана мұндайда іріктеу жұмысы жүргізіледі. Қазақстанда билингвалды (қазақ-ағылшын) оқыту барлық орта буын сынып оқушылары үшін міндетті. Оқушыларда таңдау, ал мектепте іріктеу мүмкіндігі қарастырылмайды.

Германияда билингвалды оқытудың тәжірибеге енгізіле бастағанына қырық бес жыл болған. 1963 жылы мәдени және тілдік келісім туралы Елисей (Elysee) келісімінің нәтижесінде билингвалды неміс-француз мектептерін дамыту туралы идея туындады. Белгілі бір пәндер бүкіл оқу кезеңінде екі тілде де оқытылуы тиіс деп шешілді, өйткені «Мұнда француз тілі шет тілі ретінде қолданылды, және басты мақсаттардың бірі осындай неміс-француз тіліндегі билингвалды сабақтар арқылы неміс және француз халықтарының татуласуына үлес қосу болып табылды. Соған орай билингвалды оқу пәндері ретінде би/қос-мәдени құзыреттілікті қалыптастыруға үлес қосатын пәндер ретінде география, тарих және саясат айрықша бейім пәндер ретінде таңдалды» [4, 29-32].

1969 жылдан бастап қолға алынған неміс-ағылшын тілінде оқытудың мақсаты да осыған ұқсас болды. Ұзақ жылдар бойы оқу пәндерінің тізімі өзгеріссіз қалып отырды.

Бүгін жағдай едәуір өзгерді. Қос тілде оқытылатын пәндер қатарына тілдік пәндермен қатар мектепте оқытылатын барлық оқу пәндерді көруге болады.

Германиядағы билингвалды оқыту жағдайы белгілі бір уақыт аралығында федералдық білім министрлігі (Kultus minister konferenz (КМК) тарапынан сарапталып отырады. Сондай соңғы сараптамада (2013 ж.) Германияның барлық федералды облыстарында билингвалды оқыту енгізілгені айтылады. Германияның білім беру жүйесінің өз ерекшелігіне сәйкес билингвалды оқыту гимназия мектептерінде барлық облыстарда қамтылған, бастауыш мектеп саласында Саксония-Ангальт облысы, кәсіптік білім беру саласында Мекленбург-Форпоммерн облысында ғана ұсынылмаған. Ал Hauptschule деңгейінде тек Баден-Вюрттемберг билингвалды оқытуды ұсынатын бірден-бір федералды облыс болса, Realschule деңгейінде Баден-Вюрттемберг, Бранденбург, Бавария, Гессен, Солтүстік Рейн-Вестфалия, Рейнланд-Пфальц және Саарланд облыстарында CLIL ұсынылады.

Қос тілде оқыту әдістемесі жайлы сөз болғанда екі мүдделі топтың: пән мұғалімдері мен тіл мұғалімдерінің көзқарасы мен қажеттіліктері алға шығады. Пән мұғалімдері пәннің шетел тілінде оқытылуына байланысты пән мазмұнының саны мен сапасын жоғалтқысы келмейді. Екінші жағынан, пәнді шетел тілінде оқыту оқушылар үшін белгілі бір қиындықтар тудыратынан ескермеуге болмайды. «Пән мен тілді оқытуды бір-біріне қарама қарсы қоюға болмайды: қостілді оқушыларға бұл екеуі де қажет» (Vollmer, 2000a, 70). Мұнда екі пәннің де мүддесі кіріктірілуі қажет.

Мысалы, Канадада иммерсия оны оқыту әдістемесі терең ойластырылмай жатып қолға алынды. Осылайша ұзақ жылдық таза коммуникативтік сабақ қағидасымен жүргізілген оқыту ешқандай нәтижеге алып келмегенін мойындауға тура келді. Сабақты ғылыми тұрғыдан бақылау, сараптау Канадада иммерсиялық программаларды қайта қарап, кемшілікті жою үшін таза коммуникативтік және сараптамашылық перспективаны үйлестірі-

ген аралас форманың тууына алып келді.

Германияда «Шетел тілдерін зерттеумен айналысатын Неміс Қоғамы» тарапынан жыл сайын ұйымдастырылатын Шетел тілі дидактикасы Конгрессінде 1997 жылы билингвалды сабақтың дидактикасын дамытуды мақсат ететін «Билингвалды пән сабағы» жұмыс тобы құрылды. Сондай-ақ өзге де халықаралық жиындарда билингвалды сабаққа деген қызығушылық арта түсті, себебі Еуропаның тұс-тұсында билингвалды сабаққа арналған дидактикалық материалдар құрастырылып, мұғалімдердің біліктілігін арттыру мәселесі қызу қолға алынып жатты. Олардың жүзеге асырылуы үшін негізді әдістемелік аспектілер қажет. Оқу материалдарын құрастырушылар үшін де әдістемемен қарулану қажеттігі анық [5].

Осы кезге дейін билингвалды сабақ теориясы, құрылымы мен әдістемесі шетел тілінің дидактикасына негізделген. Билингвалды оқыту тақырыбына байланысты ғылыми дискурс шетел тіліне басымдылық береді. Сабақты пәндік және тілдік тұрғыдан жоспарлауда өзара бірлік жоқ. Сондықтан шетел тілі дидактикасы мен пән дидактикасы арасында диалог болуы тиіс. Шетел тілі аспектісінің басымдығы пәнге бағытталған шет тілінде оқытудың әдістемесі мен дидактикасы қажеттігін көрсетті. Өйткені пәнді шетел тілінде оқыту көбінесе екі тілді терминдер сөздігіне басымдылық береді деген пікір айтылады.

Сабаққа сараптама жасау мақсатында қатысу барысында қос тілді терминологиялық сөздіктермен ешқандай тілдік жұмыс жасалмайтыны анықталды.

Келесі бір кемшілік – билингвалды сабақта мұғалімге бағытталған оқу әдістемесінің қолданылуы (teacher centred). Фронталды сабақта оқушылар алған білімдерін толық көрсету мүмкіндігі аз. Мұғалім топтық, жұптық жұмыс ұйымдастырудан қашқақтайды, өйткені ол кезде оқушылар өзара ана тілінде сөйлесетін болады деп қорқады. Алайда ғалымдар шетел тілі сабағында ана тілінен қорқудың орнына, оны билингвалды сабақта оқу мазмұнын түсіндіруде жағымды жақтарын тиімді пайдалана білген жөн екенін айтады.

Сондай-ақ оқытудың ақпараттық құралдары мен оқытудың интерактивті әдістерін кеңінен пайдалану оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыра түсуге себін тигізеді.

Билингвалды оқытуда қолданылатын тілді таңдаудың негізін анықтаудан алдын «Пәндерді оқытуда белгілі бір тілдер басқа тілдерге қарағанда бейімдірек па?» деген сұраққа жауап алған дұрыс болар. Тіл таңдаудың басқа себептері неде болуы мүмкін? Тіл мен мазмұнды кіріктіріп оқытуда шетел тілі мен пәнді таңдауда басты мақсат - тілдік дағдыны қалыптастыру ма, әлде қосмәдениетті құзыреттілікті қалыптастыру ма? - анықтап алу керек. Пәнді оқыту тілі ретінде ағылшын тілі таңдалған жағдайда бірінші мотив алға шығады: ағылшын тілі – халықаралық тіл ретінде, яғни *lingua franca*. Ал неміс-француз жұбында қосмәдениетті құзыреттілік алдыңғы орында тұрады.

Тіл таңдаудың келесі маңызды себептері – сол тілде сөйлеушілердің саны, тілдің халықаралық маңызы, шет тілді мемлекеттің көршілес орналасуы, экономикалық және саяси байланыс болуы мүмкін. Осы себептерді ескере отырып, негізінен екі түрлі концепцияны байқауға болады: тілдің әлемдік тіл немесе көршінің тілі болуы.

CLIL жаппай енгізілуі білім саласындағы жауапты мекемелер мен соған қажетті заңды негіздеменің болуымен жүзеге асырылары анық. Білім саласындағы CLIL енгізуге байланысты жауапты шешім тілдік емес пән қос тілде оқытылуына барлық әлеует жеткілікті болғанда ғана қабылданатыны белгілі. Германияның мектеп жүйесінде айрықша ерекшелікке ие пән – “European Studies”, өйткені бұл пән жоғарыда аталған екі федералды облыста ашық түрде билингвалды оқытылатын міндетті пән ретінде анықталып отыр.

Сонымен, Германияда тілдік емес пәндерді шетел тілінде оқытуға жауапты министрлік тарапынан да, оны жүзеге асыратын мектептер тарапынан да CLIL саласында пәнге байланысты қиындық жоқ деуге болады.

Дегенмен, ғылыми әдебиеттерден және практиктермен әңгімелесу барысында пән таң-

даудың бірнеше себебі анықталды. Олар:

- пәннің бейімділігі;
- CLIL сабағының мақсаты;
- мұғалімдер әлеуеті;
- қолда бар оқу материалдары.

Бұған қоса, пән таңдауды өзге тұрғыдан да қарастыруға болады: атап айтқанда, шетел тілінде жақсы көрсеткішке қол жеткізу үшін неше пән оқытылуы керек? Бұл сұрақ күні бүгінге дейін толық зерттелмей келеді. Канадалық үлгіге сүйенсек, дәстүрлі шетел тілі сабағында жақсы тілдік көрсеткішке қол жеткізу үшін сабақтың 50%-ға жуығы шетел тілінде өтуі тиіс. Нидерландыда CLIL сабақтарының үлесін бүкіл оқу пәндерінің 50% жеткізуге тырысуда. Ал неміс мектептерінде екі сабақпен ғана шектеліп отыр.

Оқу пәндері мазмұндық жағынан CLIL сабақтарына бейімділігі тұрғысынан қарастырылады. Пәндердің өзі қоғамдық және жаратылыстану деп екіге топтастырылады. География мен тарихты CLIL сабағына таңдауда көптеген мектептер қоғамдық пәндерде күнделікті қолданыстағы ауызекі тіл жаратылыстану бағытындағы пәндерге қарағанда кең ауқымда қолданылады деген себеп айтады [6].

Сәйкес пәнді таңдауда CLIL сабағының мақсатын анықтап алу үлкен маңызға ие. Басты назарда - тілдік дағдыны қалыптастыру ма, әлде шетел тілінің сөйлеушілеріне, олардың мәдениетіне деген толеранттылықты қалыптастыру ма?

Тілдік дағдыны қалыптастыру үшін мазмұны суреттер, презентациялар немесе оқушылардың өз тәжірибелері арқылы көрсетуге болатын, мысалы, математика және жаратылыстану пәндері жақсы сәйкес келеді. Мұнда *lingua franca* және ғылымның халықаралық тілі ретінде ағылшын тіліне екпін жасалады. Осы тенденция Қазақстанда да ағылшын тілін саналы түрде CLIL сабағының тілі ретінде таңдалуына негіз болып отыр. Жаратылыстану бағытындағы пәндер серіктес елдің мәдениетіне аса үлкен қатысы жоқ. Ал география, тарих, әдебиет және философия өзге тілді аймақтың мәдениеті жайлы терең түсінік болуын талап етеді.

Мұғалімдер мен оқушылар арасында жүргізілген сұхбаттардан келіп шығатын қорытынды: оқу пәнінің шетел тілінде оқытылуға бейімділігі мен CLIL сабақтарының мақсатымен қатар мектептердің тілдік және пәндік құзыреті үйлесімді білікті ұстаздар пән таңдауда шешуші рөл ойнайды. Германияда математика/физика және шетел тілі сынды пәндер комбинациясын меңгерген мұғалімдер саны аз. Сонымен қатар шетел тілі мұғалімдерін дайындау негізінен әдебиет пен сол тілді елдің мәдениетін үйренуге бағытталатын болғандықтан, көп кісілер жаратылыстану бағытындағы пәндер шетел тілінде оқытуға сай келмейді деген жаңсақ пікірде. Өзіміз сұқбаттасқан бір мұғалімнің сөзіне қарағанда, неміс мектептерінде мұғалімдер бір пәнді ғана оқығандықтан CLIL сабақтарын енгізу олардың өз пәнін шетел тілінде оқытуға ынтасы мен шет тілін үйренуге деген ықыласына тікелей байланысты. Яғни пән таңдау мектепте негізінен пән мұғалімдерінің CLIL сабақтарын енгізу мен жүргізуге деген қызығушылықтарына, олардың ынта-жігеріне байланысты болып тұр.

CLIL пәнін таңдаудағы келесі маңызды критерий – қолда бар оқу материалдары болып саналады. Германияда география мен тарихтан CLIL арналған кең спектрлі оқу материалдары жеткілікті деп санауға болады. Жергілікті практиктермен сұқбаттасу барысында билингвалды оқытуды ұсынатын мектептер үйреншікті пәндер: география мен тарихты өзгерткісі келмейтіні байқалады, өйткені жаңа CLIL пәні мұғалімдер тарапынан қосымша іздену мен артық жұмыс істеуді талап етері анық. Бұған қоса, кейбір оқу пәндері бойынша қолайлы/ыңғайлы материалдар көптеп табылады және мұғалімдер оларды өз практикасында қолдануына болады. Мысалы, географияны нидерланды тілінде оқыту

ыңғайлы, өйткені Нидерландыда қиындық деңгейі Германияда жарық көрген оқулықтардан әлдеқайда төмен оқу материалдары бар. Сондықтан оларды тілдік жағынан өңдемей-ақ, мазмұндық жағынан қосымша материалдармен толықтыра түсуге болады.

Сондай-ақ физика сабағында да аутентті британдық немесе американдық материалдарды қолдануға әбден болады, өйткені бұл пәнде қарастырылатын тақырыптар бойынша халықаралық консенсус көптеп кездеседі. Бұл барлық жаратылыстану бағытындағы пәндерге қатысты деуге болады. Мектептердегі тәжірибелер көрсеткеніндей, физикадан CLIL сабағына арналған дайын/ арнайы материалдар көп. Бұл физиканы билингвалды пән ретінде таңдауға басымдылық береді.

Соңғы жылдары қиындық тудырып отырған - биология, химия және физикаға арналған британдық және американдық оқу материалдары, өйткені бұл пәндердің мазмұны combined science немесе integrated science Ұлыбританияда да, АҚШ-та да көбінесе пәнаралық контексте оқытылады. Сондықтан пәнаралық байланыс қағидасын басшылыққа алатын оқулықтар CLIL сабақтарында шартты түрде қолданылуы мүмкін. Көп жағдайларда пән мазмұны өз еліндегі ситуацияға бағытталған болғандықтан, шетелдік ағылшын тілді оқу материалдарын қолдану мүлдем мүмкін болмайтын кезі де кездеседі. Бұл экономика сынды пәндерге қатысты [7].

Мектепте CLIL енгізудегі келесі проблема - пән бойынша шетел тілінде оқытуға бейім оқу материалдарының тапшылығы. Ағылшын тіліндегі оқулықтар тілдік тұрғыдан неміс оқушыларының деңгейіне лайықты болғанымен, білім деңгейі сәйкес келе бермейді. Олар жас балаларға арналған. Ал мазмұны жасы шамалас оқушыларға арналған ағылшын тіліндегі оқулық алынатын болса, оның тілдік деңгейі неміс оқушылары үшін тым күрделі болуы мүмкін. Мұндайда жаңа сөздерді түсіндіруге уақыт көп жұмсалып, пән сабағы тіл сабағына айналып кету қаупі артады. Ондай оқулық алдымен мақсатты аудиорияға сәйкестендіріліп дидактикалық жағынан өңделгені жөн, яғни мәтіндер қарапайым тілмен қайта жазылуы тиіс-ақ. Оқу техникасын жетік меңгермеген кейбір оқушылар low reading ability ғана емес, үлгірімі жақсы оқушылардың өзі аутентті мәтінді оқуда қиындыққа кездесері сөзсіз. Ана тілді оқушыларға арнап құрастырылған оқулықтар лексикалық жағынан күрделі болып келіп, оқырманынан айрықша құзыреттіліктер талап ететіні белгілі.

Ағылшын тіліндегі оқу фильмдерін қолдану да айтарлықтай күрделі. Тілдік тұрғыдан сөйлеу жылдамдығы мен сөйлеушінің акценті оқушыларға қиындық тудырады. Демек олар да дидактикалық өңдеуді қажет етеді. Алайда тыңдалымды үйрету және ана тілді сөйлеушілермен сөйлесу үшін аса маңызды. Визуалды материалдар, сызбалар, суреттер, презентациялар CLIL сабағының бастапқы фазасында аса пайдалы, олар мазмұнның күрделі әрі аутентті болғанына қарамастан шетел тіліндегі кедергілерді жеңуге көмектеседі. Оқу материалдарын таңдауда оқушылардың шетел тіліндегі білім деңгейі міндетті түрде ескерілуі қажет.

CLIL сабағын жүргізетін пән мұғалімдерімен сөйлесу барысында билингвалды сабаққа арналған оқу материалдарының көптеп ұсынылатынына қарамастан Германияда мұғалімдер өздері көп материал әзірлейді. Неміс-француз қостілді оқытатын гимназиялардың мұғалімдері 1975 жылдан бері өзара көмек тобына біріккен, олар тәжірибе және өздері құрастырған материалдарымен алмасып отырады.

Сонымен, ағылшын тіліндегі дайындық сабақтары бастауыш мектептен басталып, билингвалды сабақ тек орта буын мектебінде ғана басталады. Демек оқушылардың білім деңгейі бірдей (гомогенді). Қазақстанда үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған Жол картасын іске асыру шеңберінде үш тілде білім беруді енгізуге дайындық басталып, орта білім беру жүйесінде 2013-2014 оқу жылынан бастап ағылшын тілін оқыту бірінші сыныптан енгізілді. Бастауыш сыныптарда білім беру оқыту тілінде

жүргізіледі, оқушылар қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жеке пәндер ретінде оқиды. Негізгі мектепте 2019 оқу жылынан бастап «Қазақстан тарихы» қазақ тілінде және «Дүние жүзі тарихы» орыс тілінде оқытылады (мектептердің оқыту тіліне қарамастан). 2019-2020 оқу жылынан бастап жоғары сыныптарда (11-12) мектептердің жағдайына қарай және 4 пәннің (информатика, химия, биология, физика) 2-ін ғана таңдау бойынша ағылшын тілінде оқыту жоспарлануда. Сонымен бірге үш тілде оқыту шеңберінде 2019-2020 оқу жылынан бастап барлық мектепте (7-сыныптан) оқыту тіліне қарамастан «Қазақстан тарихы» пәнін қазақ тілінде, «Дүние жүзі тарихы» пәнін орыс тілінде оқыту жоспарлануда. Осылайша қазақстандық мектептер кезең-кезеңімен үш тілде білім беруге көшеді [8].

Демек, оқушыларымыз негізгі мектепке тілдік дайындықпен келеді. Ал егер билингвалды оқу пәні ретінде ағылшын тілінен басқа тіл таңдалатын болса, оқушылар бастауыш мектептен ешқандай тілдік дайындықсыз келіп, билингвалды сабақ шетел тілінде басталады.

Материал таңдауда тілдік қиындықпен қатар оқу материалының жас ерекшелігіне сай келуі мен пәннің оқу мақсатын да ескеру қажет. Шетел тіліндегі оқу материалдары кейде тақырыбы бірдей болғанымен оқу жоспарында қарастырылған сабақ мазмұнына сай келмей жатады. Сондықтан қоғамдық пәндерде отандық мәдениетпен қатар шетелдік мәдениет саласын да назардан тыс қалмауы қажет (қосбағытты перспектива). География мен тарих пәндерінің мұғалімдері көбінесе британдық немесе француздық перспективадан қарастырылып, неміс феномені ескерусіз қалған оқулықтарға жиі кездеседі.

Сондықтан мұғалімнің міндеті – оқу материалын өзге де оқу құралдарынан алынған материалдармен толықтыру немесе ана тіліндегі мектеп оқулықтарындағы мәтіндерді шетел тіліне аудару.

Негізінен, оқу материалдарын құрастыру, шығару үш басты топтың: білім министрлігі, жергілікті зерттеу институттары мен кітап баспаларының және соған ат салысқан пән мұғалімдерінің құзырында.

Сабақ материалдары/жоспарлары практикаға/іс-әрекетке және әртүрлі сөйлеуге баулуға бағытталған жаттығулар ұсынады. Олар бесінші сыныптан он екінші сынып аралығындағы оқушыларға арналып, шағын ғана 20 минуттан бастап алты сағатқа дейін сабақ үлгілерін қамтиды. Қысқа әрі қарапайым сабақтар билингвалды модульдер аясында билингвалды сабақты сынап, практикаға жылдам ауысуға ыңғайланған/подходит. Сабақ материалдары pdf-форматта және word-құжат түрлерінде берілген. Бұл мұғалімдердің ұсынылып отырған сабақ материалдарын өз қалаулары бойынша тұтас немесе сабағына сәйкестендіріп тек қажеттісін ғана қолдануына мүмкіндік береді.

Барлық материалдардың басты ерекшелігі әрекетке/ практикаға бағытталған кезеңнің болуы, онда оқушылар кәсіби шет тілімен қатар пәндік құзыраттіліктерді/компетенцияны меңгереді. Ұсынылған материалдар алуан түрлі. Цифрлы материалдар: ұялы телефонға арналған тапсырмалар, видеофайлдар құзыреттілікті меңгеруге ықпал етеді. Материалдардың тағы бір маңызды ерекшелігі – күнделікті өмірмен байланысы. Оқушылар өздері зерттеп отырған феномен қай жерде қолданылатынын және неліктен маңызды екенін әрдайым біледі. Соңында материал тағы пысықталады. Бұл тапсырмалар құрылымының айқындығы мен түсініктілігіне және оқушыларды ұдайы ынталандыруға ықпал етеді.

Қазақстанда қазіргі таңда үш тілді мектептерде отандық және шетелдік, сонымен бірге, қазақ-түрік лицейлеріндегі оқулықтар мен ОӘК пайдаланылады. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендердің, құралдардың және басқа да қосымша әдебиеттердің 2015-2016 оқу жылына арналған тізбесіне 6-9-сыныптарға арналған биология, 7-8-сыныптарға арналған физика, 8-9-сыныптарға арналған химия, 5,6,7-сыныптарға арналған информатика пәндері бойынша «Pearson Education Limited» баспасы әзірлеген (8 аталым) оқу әдебиеттері енгізілді.

Ағылшын тілінде биология, физика, химия пәндері бойынша «Cambridge University Press» баспалары әзірлеген оқулықтар Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарына бейімделген, сараптамадан өткен. 2015-2016 оқу жылында әр өңірдегі тірек мектептердің базасында аталған кешендерге сынақ өткізілді, сынақ қорытындысы бойынша оқулықтар Тізбеге енгізілді. Сонымен қатар, Тізбеде «Атамұра» баспасы әзірлеген «Биология», «Келешек-2030» баспасы әзірлеген «Ағылшын тілінде қосымша оқуға арналған кітап» атты отандық оқулықтар мен ОӘК бар. 2016-2017 оқу жылына арналған тізбеде «Астана-кітап» баспасы ұсынған 7,8 сыныптарға арналға ағылшын тіліндегі алгебра, геометрия, биология, физика бойынша оқулықтар, «Cambridge University Press» және «Pearson Education Limited» баспалары әзірлеген 4,5,6,11 сыныптарға арналған ағылшын тілін оқуға арналған 5 оқу әдістемелік кешен енгізілген. 2019 жылға дейін физика, химия, биология, информатика пәндерін үш тілде оқытатын мектептер үшін шетелдік баспалардың ағылшын тіліндегі оқулықтары жалпы мектептер үшін бейімделетін және сараптамадан өтетін болады деп жоспарланған.

CLIL сабақтарының мақсатына сәйкес сол сабақты жүргізетін мұғалімдерге қойылатын басты талап ретінде қос мамандықты: пән мен тілді қатар меңгеру күтіледі. CLIL мұғалімдері үшін ең маңыздысы – пән мазмұны мен пәнге байланысты құзыреттіліктерді шетел тілінде оқыту алу. Жекелеп алғанда бұл келесідей CLIL-ге тән құзыреттіліктер:

Шетел тіліндегі пәндік дискурс

-Терминология және жалпы, пәннің шеңберінен шығатын және пәнге тән дискурсивті конвенциялар.

CLIL оқыту құзыреттілігі:

- пәнмен байланысты құбылыстарды, оқу материалын таңдау мен құрастыруды қоса алғанда дидактикалық өңдей алу іскерлігі;

- тілдік және әдістемелік көмек көрсете алу;

- пәнді оқыту үшін маңызды оқу және жазу техникаларына оқушыларды баулу.

Пән мазмұны мен пәнге байланысты құзыреттіліктерді шетел тілінде оқыту іскерлігі:

- оқушылардың бойында пән бойынша/ сәйкес ойлау және сөйлеу процесін қалыптастыру;

- мәдениетаралық құзыреттілік пен мультиперспективаны қалыптастыру іскерлігі;

Оқу жетістігін бағалау және тиімді түзету іскерлігі:

- пәннің мазмұндық және құзыреттілік талаптарының басымдылығын ескеретін корректуралық/түзету практикасын үйрену және қолдану;

- және талапқа сәйкес тілдік құзыреттілікті ескеру.

CLIL сабағында оқушылардың оқу жетістігін бағалауда осы екі бағыт арасында тепе-теңдік сақталуы тиіс. Оқушылардың тілдік жетістігі 20% дейін бағалауы тиіс және ал тілдік қатенің жиі қайталана беретін болса, баға екі балға дейін кемітілуі тиіс (КМК 2013, 15).

CLIL сабақтарға деген сұраныс артып, ол білім беру жүйесінде берік орнығып, енді мұғалімдердің осы саладағы кәсіби біліктілігін арттыру қажеттігі туындады. Германияда CLIL сабақтарының ұйымдастыру формасының әртүрлілігі – мектептер, қостілді салалық сабақтар, модульдер, проекттер – мұғалімдердің біліктілігін арттырудан да көрініс тауып отыр. Дегенмен, мұғалім дайындаудың барлық кезеңінде кәсіптік және біліктілікті арттыру бағдарламалары бар. Олар оқу мақсатына, мазмұнымен ауқымына қарай бір-бірінен ерекшеленеді. Германияда CLIL сабақтың алғашқы пионерлері біліктілікті арттыруды өз инициативаларымен ұйымдастырған болса, бүгінде ол жүйелілікті қажет ететіні мойындалып отыр. Пән мен тілді меңгерген мұғалімнің өзіне CLIL квалификациясы қажет, яғни тілдік емес пән мазмұнын шетел тілінде оқыту және оқушыларды оны меңгеруге үйрете білу қажет. Сонымен, CLIL мұғалімдерінің біліктілігін арттыру профилі сабақтың мақсаты мен оған

қойылатын талаптармен тікелей байланысты. CLIL сабағына деген әртүрлі көзқарас шетел тілі-пән-ана тілі үштігімен анықталады.

Көп жағдайда билингвалды сабаққа қарапайым тілмен жазылған, суреттермен безендірілген, жан-жақты жаттығулар легі қарастырылған ағылшын және француз басылымдары қолданылады. Бұған қоса Cambridge University Press немесе Oxford University Press басылымдарынан тікелей тапсырыспен оқулықтар алынады. Бүгінде мектеп баспалары тарапынан инициативаның кем болуының өзіндік экономикалық себептері бар. Қостілді оқытудың мектептерде кеңінен таралып отырғанына қарамастан оның шынайы үлесі қалыпты сабақтан әлдеқайда аз болып отыр.

Германияның әр облысында бұл үрдіс әрқилы: Солтүстік Рейн-Вестфалия мен Саксония-Ангальт CLIL үшін арнайы рұқсат қажет. Рейнланд-Пфальц облысында қос мамандықты бірдей меңгерген маман жоқ болған жағдайда Team-Teaching яғни шетел тілі мен пән мұғалімінің ұжымдық оқытуы жүзеге асырылады. Бремен әрбір мектепте ана тілді британдық/американдық болуын қамтамасыз етуге күш салуда.

Қазақстанда жағдай өзгеше. Бүгінде қостілді білім беруді жүзеге асыратын мектептерде негізінен шетел тілін меңгерген отандық пән мұғалімдері сабақ беруде. Билингвалды пән сабағын өткізетін пән мұғалімдері шетел тілінен арнайы дайындықтан өтуде. Ал қос мамандықты меңгермеген шетел тілінің мұғалімдеріне жаратылыстану бағытындағы пәнді оқытуға рұқсат етілмейді. Шетел тілінің мұғалімдері пән мұғаліміне ассистенттік етуі мүмкін, өйткені олар да CLIL технологиясы бойынша арнайы әдістемелік дайындықтардан өтуде.

Әлі де болса көп мұғалімдер сабақ материалдарын толығымен өз беттерімен дайындауына тура келуде, олар газет-журналдардан түпнұсқа мәтіндерді, радио мен телехабарлар материалдарын, әдебиеттер, ойындар, эксперименттерді алып, дидактикалық жағынан өңдеп, сабаққа қолдануда. Осы орайда педагогикалық ЖОО студенттері мен оқытушылары, мектеп мұғалімдерімен бірлесе отырып, жекелеген модульдер бойынша сабақ материалдарын әр сыныптың жас ерекшелігі, тілдік деңгейі мен қызығушылығын ескере отырып, оқу жоспарына сай құрастыруды бүгіннен бастап, ұлттық сабақ материалдарының қорын жасақтауды қолға алған жөн болады. Және оның орталықтандырылған дұрыс (CLIL-Network). Ол CLIL байланысты ақпараттарды, тәжірибені, материалдарды бір орталыққа жинақтайтын болады және мұғалімдер, ғалымдар мен министрлік арасында белсенді әрі ашық пікір алмасу алаңына айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2016 жыл 1 наурыз. - №205.
2. Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы. Утвержден совместным приказом и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 ноября 2015 года № 622.
3. Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология: монография. – Алматы: Білім, 2008. – 328 с.
4. Marsh, D. Content and Language Integrated Learning: The European Dimension – Actions, Trends and Foresight Potential. -2007.
5. Lapinska I. CLIL in the Context of Latvian Language Agency. [CLIL Latviešu valodas aģentūras kontekstā]. In S., Lazdiņa (Ed.), CLIL or Subject Content and Language Integrated Learning: Paradigm Shift in Education. For Bilingual Teachers. [CLIL jeb mācību satura un valodas integrēta apguve: izglītības paradigmas maiņa. Bilingvālo mācību skolotājiem]. - Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015. - pp. 38-83.

6. Skujiņa V., Anspoka Z., Kalnbērziņa V., Šalme A. Dictionary of Linguo-didactic Terms. [Lingvodidaktikas terminu vārdnīca]. –Jelgava: Jelgavas tipogrāfija, 2011.
7. Druviete I. Bilingual Education and CLIL: Historical Overview and Development Perspectives. [Bilingvālā izglītība un CLIL: vēsturisks atskats un attīstības prognozes]. - Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015. - pp. 19-37.
8. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Third Edition. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters Ltd., 2001.
9. Новожилова Н. Проблемы и практика преподавания в билингвальной аудитории / Межвузовская научно-практическая конференция «Mūsdienu izglītības problēmas». - Рига: Институт транспорта и связи, 2010. - С.44-49.
10. The Constitution of Latvia (1922, with subsequent amendments) Available from <http://www.saeima.lv/en/legislation/constitution>. Accessed July 20, 2017.

PEFERENCES

1. Kazakstan Respublikasinda bilim berudi zhane gyimdy damitudin 2016-2019 zhyldarga arналган мемлекеттик, ағдарламасы. - Astana, 2016 zhyl 1 nauryz. - № 205.
2. Dorozhnaya karta razvitya trehyazichnogo obrazovanya na 2015-2020 gody. Utverzhdennym sovmestnym prikazom i.o. Ministra obrazovanya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 5 noyabra 2015 goda № 622.
3. Zhetpisbayeva B.A. Polyasichnoya obrazovanya: teorya i metodologya: monographya.- Almaty: Bilim, 2008. – 328 s.
4. Marsh, D. Content and Language Integrated Learning: The European Dimension – Actions, Trends and Foresight Potential. -2007.
5. Lapinska I., CLIL in the Context of Latvian Language Agency. [CLIL Latviešu valodas aģentūras kontekstā]. In S., Lazdiņa (Ed.), CLIL or Subject Content and Language Integrated Learning: Paradigm Shift in Education. For Bilingual Teachers. [CLIL jeb mācību satura un valodas integrēta apguve: izglītības paradigmas maiņa. Bilingvālo mācību skolotājiem]. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015. - pp. 38-83.
6. Skujiņa V., Anspoka Z., Kalnbērziņa V., Šalme A. Dictionary of Linguo-didactic Terms. [Lingvodidaktikas terminu vārdnīca]. –Jelgava: Jelgavas tipogrāfija, 2011.
7. Druviete I. Bilingual Education and CLIL: Historical Overview and Development Perspectives. [Bilingvālā izglītība un CLIL: vēsturisks atskats un attīstības prognozes]. - Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2015. - pp. 19-37.
8. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Third Edition. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters Ltd., 2001.
9. Novozhilova N. Problemy I praktika prepodavanya v bilingvalnoy auditorii. // Mezhvuzovskyy nauchno- prakticheskaya konferencia «Mūsdienu izglītības problēmas», - Riga: Institut transporta i sviazy, 2010. - str.44-49.
10. The Constitution of Latvia (1922, with subsequent amendments) Available from <http://www.saeima.lv/en/legislation/constitution>. Accessed July 20, 2017.

А.АЛТЫНБЕКОВ¹, Т.П.МЕЙРБЕКОВ², Б.З.АБУСЕЙТОВ³, Қ.ОРАЗБЕКҰЛЫ⁴

¹*PhD доктор, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, E-mail: alramis.altinbekov@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

²*Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, E-mail: talgat.meyirbekov@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

³*п.э.к., профессор м.а., Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, E-mail: begakhmet.abuseitov@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

⁴*п.э.к., доцент, Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, E-mail: kuandyk.orazbekuly@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)*

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЛІМДІК ОЙЛАР

Мақала Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығындағы әлеуметтік-тәлімдік ойларды анықтауға арналған. ХХ ғасыр басындағы қазақ ағартушыларының бірі ретінде ақынның педагогикалық көзқарастарының арасында оның адам баласына тән мінез-құлықтық кемшіліктерін білім мен тәрбие арқылы түзетуге қатысты ойлары барынша аз зерттелген. Соған байланысты мақалада ақын-ағартушының осы бағыттағы көзқарастары жүйеленеді. Сонымен қатар әлеуметтік педагогикаға байланысты ойлары жіктеліп, талданады. Әлеуметтік-тәлімдік бағыттағы тұжырымдары дәстүрлі этикалық көзқарастарды өрбіте отырып, адам бойындағы мінездік, құлықтық кемшіліктерді анықтау мен оларды «тезге салу», яғни түзетуге болатындығы туралы ойлары Шәкәрімді ағартушы-ойшыл деп бағалауға және отандық педагогика ғылымында әлеуметтік педагогиканың негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастыруымызға болады деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, әлеуметтік-тәлімдік ойлар, әлеуметтік педагогика, рухани жаңғыру, философиялық дүниетаным, білім беру.

А.Алтынбеков¹, Т.П.Мейрбеков², Б.З.Абусейтов³, Қ.Оразбекұлы⁴

¹*PhD доктор, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави*

²*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави*

³*к.п.н., и.о.профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави*

⁴*к.п.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави*

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАКАРИМА

Статья посвящена выявлению социально-образовательных идей в творчестве Шакарима Кудайбердыұлы. Педагогические взгляды поэта, как одного из казахских просветителей начала ХХ века, относительно коррекции поведенческих недостатков, характерных для человека, через образование и воспитание мало изучены. В связи с этим, в статье систематизируются взгляды поэта-просветителя в этом направлении. Также классифицируются и анализируются мысли, связанные с социальной педагогикой. В соответствии с концепцией социально-нравственного ориентирования, изложенных в традиционных этических представлениях, мы можем оценить Шакарима как просветителя-мыслителя и рассматривать его как одного из основоположников социальной педагогики в отечественной педагогической науке.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердыұлы, социально-образовательные идеи, социальная педагогика, духовная модернизация, философское мировоззрение, образование.

A.Altynbekov¹, T.P.Meyrbekov², B.Z.Abuseitov³, Kh.Orazbekuly⁴

¹*PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

E-mail: alpamis.altinbekov@ayu.edu.kz

²*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor,*

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

⁴*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

SOCIAL-PEDAGOGICAL, EDUCATIONAL IDEAS IN THE SHAKARIM'S CREATIVITY

The article is devoted to the identification of socio-educational ideas in the works of Sh.Kudaiberdiev. As one of the Kazakh enlighteners in the early twentieth century, the poet's pedagogical views focused his attention on correcting behavioral deficiencies in education and upbringing. At the same time, their thoughts on social pedagogy are classified and analyzed. The findings of the social and educational direction come from traditional ethical approaches to human behavior, along with the behavioral, to identify gaps and create your own idea that you can correct, as a teacher and thinker of Shakarim and national pedagogical science, to evaluate the conclusions that can be considered as one of founders of social pedagogy.

Keywords: Shakarim Kudaiberdiev, social and educational ideas, social pedagogy, spiritual modernization, philosophical Outlook, education.

Кіріспе

Тұңғыш президент – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Бәсекелестік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге білім, қызмет, әлеуметтік-тәлімдік ойлар, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдардың бәсекелестік қабілетімен айқындалады. Сондықтан әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, әлеуметтік-тәлімдік ойлар мен мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басыуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында», - деген болатын [1].

Қазақстанның рухани жаңғыру аясында білім саласындағы жаһандық бәсекелестікке неғұрлым бейімделген білім алушылардың ұлттық тәлім-тәрбиелік қорын шоғырландыру мақсатында ағартушы-ойшыл, ХХ ғасырдың бас кезіндегі көрнекті ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының педагогикалық қырларын жан-жақты зерттеуге өзек болған оның әлеуметтік-тәлімдік ойларын жүйелеу болып саналады. Шәкәрім поэзиясының әлеуметтік қажеттілігін айта келе, М.Әуезов пен Ж.Аймауытов «Абайдан соңғы ақындар» мақаласында: «Шәкәрім, көбінесе, өлеңі халыққа ұғымды болуын көздейді және өлеңі арқылы халықтың ақыл-парасатын да тәрбие қылып жетілдіргісі келеді... мінді, кемшілікті айтқанда жерлеп, шенеп, оңдырмайтын Шәкәрім өлеңінде шанышпа, ащылық бар» деген. Сонымен қатар, сараң билерді, әділетсіз басшыларды сынға алған ақынның әлеуметтік-педагогикалық ой-пікірлері «Ей, көп халық», «Адамшылық», «Кәрілік туралы», «Жастық туралы», «Ашу мен ынсап», «Мақтау мен сөгіс», «Мінеу мен күндеу», т.б. өлеңдерінде көрініс тапқан [2]. Демек, Шәкәрім шығармашылығында әлеуметтік педагогикаға қатысты ой-пікірлердің мол-

дығы бізді осы тақырыпты зерттеуімізге негіз болады.

Негізгі бөлім

Ғұлама ақын, қарапайым халықтың ауыр да қараңғы өміріне немқұрайдылықпен қарай алмады. Жоқшылық пен аш-жалаңаштыққа душар болған ауыл кедейлерінің тұрмыс-тіршілігінің соншалықты ауыр екенін өз шығармаларында бейнелеген. Шәкәрім шығармаларының әлеуметтік-тәлімдік мәні де осында. Өйткені, Шәкәрім кемшілікті көрсетумен қоса оны түзету жағын да ескерген. Ол адалдықты, әділдікті, шындықты, адамгершілікті айта келе, жастарды білімге, өнерге шақырады. Оның әлеуметтік-тәлімдік ойлары дегенде біз осы мәселелерге баса назар аударамыз.

Шәкәрімнің шығармашылығындағы философиялық толғамдар туралы белгілі абайтанушы Ғарифолла Есім бірсыпыра мақалалар жариялады. Ол ойшыл ақынның бес сұрағына жауап беруді қолға алып, «Абай» журналында өзі тапқан жауаптарын жариялаған болатын.

Г.Әбдірәсілова Шәкәрімнің философиялық дүниетанымы тарихи, саяси-әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты халқымыздың ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басындағы рухани даму дәрежесін көрсетеді. Солай бола тұра осы халықтың арнайы оқу орнында оқымаған, жүйелі білім алмаған Шәкәрім тәрізді өкілінің өздігінен ізденіп, оқып-үйреніп жасаған бірегей философиялық ой-тұжырымы, ойшыл ақынның даналығын байқатады және оны алғашқы ұлттық философиялық жүйе [3] деп көрсетеді.

Д.Кішібеков Шәкәрім Құдайбердіұлы дарынды ақын ғана емес, терең ойшыл, ғылымға берілген, танымдық дүниесі жоғары, ұдайы ізденіс үстінде өткен философ ғалым болғанын атап кетеді [4].

Шәкәрімнің «Үш анық» еңбегін Т.Кәкішев құрылымы және қозғаған мәселелері жағынан үш бөлімге бөледі. Біріншісі – дүниені ғылыми тұрғыдан түсіну, ғылыми тұжырымдар жасау. Екіншісі – магнетизмге, телепатияға сену. Бұл бөлімде де Шәкәрім Батыс елдері авторларының көтерген мәселелерін өзінше талдау арқылы топшылайды. Үшіншісі – рух, жан, ұждан туралы пікірлер. Сөйтіп, Шәкәрімнің «Үш анық» деп отырғаны мына мәселелер деп көрсетеді: біріншісі – затшылдық, дүниені ғылыми жолмен тану, екіншісі – діни ұғымдар, ғажап жағдайларға сену, үшіншісі – ұждан, нысап, әділет, мейірім деп бөліп, адамдардың моральдық мәселелерін арнайы қозғайды.

Ақынның көп ғалымдарды толғандырған осы еңбегі жайлы Р.Бақытжан [5] және Ж.Алтай, А.Қасабек, Қ.Мұхамбетәли [6] «Философия тарихы» деп аталатын оқулығында Шәкәрімнің «Үш анығына» байланысты зерттеулерде орын алған кейбір қате пікірлерді келтіреді.

Дегенмен, Шәкәрімнің әрбір сөзі тұнып тұрған иман, сыры терең мәнді дүниелер. Жалпы кез-келген өлең өз табиғатында ешқашан материалистік бола алмайды. Шәкәрімде үшінші анық деген ұғым жоқ. Онда «Үш анық» қана бар. Шәкәрімнің ойынша, адамның барлық рухани қасиеттері жаннан шығады. Адамның жаны өледі ме, жоқ па? «Үш анық» философиялық трактатындағы басты мәселесі осы. Жоғарыда айтылған оқулықтағы Шәкәрім дүниетанымына байланысты пікірлер жас ұрпақтың санасына ойшылдың дүниетанымын теріс насихаттап, зиянын тигізуі мүмкін.

Шәкәрімнің өмір сүрудің мәні – адамның өз болмысына, жан дүниесіне үңілуі, өзін тану және жаратушысын тануға ұмтылысы идеясы адам мен қоғам, адам мен жаратушы қарым-қатынастарын терең тануға жол салады. Әлеуметтік педагогикада бұл өсіп келе жатқан жас адамның өзін тануы, сол арқылы басқаларды тануы, жаратушы жайлы ой пікірін реттеуіне мүмкіндік береді. Ғұлама ақынның адам, жаратушы, Алла, жан, рух жайлы пікірлерін жас буындардың дүниетанымын қалыптастыруда пайдалану нәтижелі болары хақ. Өйткені ақынның ой пікірлері терең ғылыми таным мен нанымнан туындаған.

Филология ғылымдарының кандидаты А.Сейсекенова Шәкәрім мен Гете шығармашылығындағы ой, мен сөз, іс-әрекет тұтастығы пікірінің сабақтастығын көрсете келе мыналарды атап өтеді:

1) Шәкәрім де, Гете де өз шығармаларында идеалистік философияны жақтаушылар ретінде әлемді ең бірінші ой жаратты деген идеяны алға тарта отырып, ой мен сөз және іс-әрекеттің бөлінбейтін тұтастығында екендігін айтады;

2) Екі ақын шығармаларында кез-келген қозғалыс ұғымы жан, мән, қуат, ой, сөздің адамнан жоғары болмысқа қатынасы үйлесімді қамтылған дегенді білдіреді;

3) Қозғалыс түсінігі сонымен қатар әлемді оймен, сөзбен, іспен өзгерту, халық игілігі үшін еңбек ету мағынасындағы ағартушылық ойларымен де тұтасатындығына назар аударған.

Екі ақын шығармаларындағы ой мен сөз және іс-әрекет тұтастығы қазіргі психологиялық және әлеуметтік педагогикалық тұрғыдан алып қарағанда күнделікті тұрмыста, кез-келген қызметте, тіпті қарым-қатынаста адамның болмысын көрсететін өлшеуіш десе де болады. Осы үшеуінің бірінің кем болуы, Абай сөзімен айтсақ «жол да жоқ жарым есті жақсы демек» [7]. Қатты айтылса да әділ сөз. Осылардың жеткіліксіздігі адам бойындағы ауытқушылыққа болмаса да кемшілікке жатады.

Қазақ топырағында ғұмыр кешіп, артына өшпестей жауһар мұралар қалдырған ғұламалардың ойлары, еңбектері жөнінде, олардың ой-пікірлерінің астарындағы сыр-сипат, мағына жайында тереңірек зерттеулер жүргізудің маңызы арта түсуде. Сондықтан, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығын талдау арқылы оның даналық ой түйіндерін жүйелеуге, тәлім-тәрбие турасындағы ұстанымдарын ғылыми айналымға енгізуге бетбұрыстар басталды. Елімізде соңғы кездері Шәкәрімнің рухани мұрасы арнайы зерттеу нысанына айналып, ғылыми сала ретінде қалыптасып келеді. Ғалымдар ойшылдың әлеуметтік және тәлім-тәрбие жайлы көзқарастарының негізін анықтауға талпынуда. Мәселен, Ғ.Есім ақынның философиялық көзқарастарын жан-жақты талдап, жүйелеуде көп жұмыстар атқарса, Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, А.Құдияровалардың зерттеулерінде Шәкәрімнің тәлім-тәрбиелік дүниетанымы әртүрлі қырларымен көрініс тапқан. А.Құдиярованың диссертациялық зерттеуі алғаш рет Шәкәрімнің педагогикалық көзқарастарын арнайы тақырып етіп қарастырумен ерекшеленеді. Осы еңбектерді атай отырып, біздің зерттеуімізде Шәкәрімнің әлеуметтік-педагогикалық ой-пікірлері арнайы желі ретінде алғаш рет қарастырылып отырғандығын айтуымыз керек.

Шәкәрім жөнінде жарық көрген әдебиеттерді жан-жақты талдай отырып, оның педагогикалық көзқарасын, ағартушылық қызметін, ақынның даралық ерекшеліктерін танытатын қасиеттерін саралай келе ғылыми жүйеге келтіріп зерттеу және болашақ мұғалімдерді даярлау жүйесінде кеңінен пайдалану, мектеп мұғалімдеріне бұл бағытта әдістемелік нұсқаулар беру қажеттілігі туындайды.

Шәкәрімнің педагогикалық-ағартушылық және психологиялық көзқарастары туралы айтқанда, ұлы ғұламаның ағартушылық-психологиялық мұрасын зерделеуде белгілі педагогика және психология ғылымдарының тарихын зерттеуші көрнекті ғалымдар Қ.Б.Жарықбаев пен С.Қалиевтің [8] Шәкәрім Құдайбердиев туралы зерттеу еңбектерін ерекше атауға болады.

Үздіксіз әлеуметтік тәрбие мен білім беру бала-бақшадан бастап, жоғары оқу орындарына дейін белгілі бір ойға негізделіп құрылып, жалғасын тауып отырса, оң нәтиже береді. Біздің алға қойған мақсатымыз да осы. Қазіргі заманғы жастар өзінің болашағын өзі жасаушы, өзінің күнделікті алып жүрген білімін ерік-жігері мен шығармашылық белсенділігін іс-әрекеттің белгілі бір түрін меңгеруге жұмылдырып, өмір ағымына икемделе білетін өз болашағына сеніммен қарайтын жеке тұлға болуы тиіс екені белгілі. Әлеуметтік педагогика тарихындағы ақтаңдақ парақтарды ақтаруға бағыт алған осынау үрдіс үздіксіз

жалғасын тауып, монографиялық зерттеу еңбектерін дүниеге әкелді. Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Базарбаев, Ә.Дербісәлин, М.Дулатов, М.Жұмабаев жөнінде ой толғаған С.Қирабаев [9], т.б. еңбектері осынау алып қаламгерлердің шын мәніндегі шығармашылық қуатын айқындап, лайықты бағасын берген зерттеулер болды.

Педагог және психолог ғалымдар мен әлеуметтанушылар зерттеулерінде ауытқулардың себептерін физикалық (дене кемістігіне байланысты) типтегі, психологиялық талдаулар (психоаналитикалық) теориясы, әлеуметтік және мәдениет теориясы негізінде бөліп қарастырады. Осы және басқа да алғашқы ауытқулар, мәдени ауытқулар, девиантты (қылмыс) және делинквентті (қылмысқа жақын) мінездердің пайда болуы себептеріне қатысты зерттеулерге сүйене отырып бұндай келеңсіздіктер мен қылмыс секілді теріс әрекеттерге итермелейтін себептерді З.Фрейд, Ч.Ломброзо, Э.Кречмер, В.Шелдон, Э.Дюркгейм секілді ғалымдар зерттеп талдаған. Айталық, З.Фрейд «мәдениетті танымайтын» деген ұғым пайдаланады. Ғалымның осы «мәдениетті танымайтын» деген пікіріне сүйене отырып, мінезінде Шәкәрім айтқан «шалақ ойлап, шолтандап сырттан сынбақ» белгілері көрініс тапқан және бұдан басқа да «арсыз, арам, асығыс, айлакерлік» тағы басқа өз басына да, қоршаған ортаға да зиянды қылықтарды әлеуметтік мәселе ретінде қарастыруға болады деген пікірдеміз. Зерттеуші ғалым Р.Мертон мақсат және оған қол жеткізу жолдарына байланысты адамдардың мінез-құлық типтерін - конформист, жаңашыл, оқшауланушы, бүлікшіл деген типтерге бөледі. Күнделікті өмір сүру нормаларында кездесетін келеңсіздіктер мен тұрақсыздықтар себепті тұлғаның белгілі бір мінез-құлық, жүріс-тұрыс жолын таңдап ала алмауын Э.Дюркгейм аномия немесе норманың жоқтығы деп атаған [10]. Шәкәрім мұндайларды «қу менен сұмды кім жиса – шын мықты сол. Ардан күсіп, арамның біреуі...» деген ұғыммен білдіреді.

Бұл типтерді практикада қолдануда жекелеген адамдарда бұлардың таза түрде кездеспейтінін, мысалы, бір адам конформист, біреу бүлікшіл деп ат қойып, айдар тағу өте күрделі. Адамның мінезі мен қылық-жорығында олардың қайсысы басым болса соған байланысты анықталатынын ескеру керек екенін қаперге алу маңызды. Ұзақ жылдар ауқымында адамның мінез-құлық, жүріс-тұрысы мен іс-әрекетіндегі ауытқуларды бағалау және ондай адамның дені сау мен ауру арасында болуы себепті, қайсысына жататындығын, шекарасын бөліп қарастыру мәселесіне ғалымдар бір есептен мән бермеді, екінші бір жағынан оны «сотқарлық» деп қана қарастырды. Кейін келе қоғамдық тәртіп бұзушыларды кейбіреулер психикалық ауру тұрғысынан бағаласа кейбіреулер оны көрмеуге тырысты. Мысалы, мінез-құлықтағы ауытқуларды танып-білетін девиантты психология ғылым ретінде туындағанша «құмар ойындарға» әуестік немесе құмарлыққа берілу, шизофрения мен психозға қарағанда маңызды емес деп танылды.

Сонымен, Шәкәрім шығармаларында адамдардың бойындағы кейбір қисынсыз қылықтар, кері кеткен әдеттерге тоқталсақ, оларды былайша сипаттайды: надан, еріншек, маскүнемдік, нашақорлық, ұрлық, ашушаңдық, ұрыс-керіс, араздық, алдау, өтірік, қулық, сұмырайлық, мақтан, ел қыдыру, сұрамшақ, дарақы, шабан, бәңгі, тантық, жалқау. Ғұлама ақын оларға сипаттама бере отырып түзету жолдарын да қарастырған.

Шәкәрім және одан бұрынғы, кейінгі ақын-жыраулар, ғұлама ғалымдардың барлығы да өз шығармаларында халықтың әлеуметтік ахуалын жырлап, келеңсіздікті жою немесе тәрбиелеу, қайта тәрбиелеу және т.б. тәлімдік тұрғыда айтқаны, жазғаны белгілі. Сонымен бірге, қазақ халқының ауыз әдебиеті, ертегі, аңыз, мақал, мәтел, жыр, дастандар, би-шешендердің қалдырған мұраларының барлығы да адам және оның өмірі, балалар мен жастар тәрбиесіне арналған. Олар сынау, мінеу арқылы келеңсіз істерді айқын көрсетіп алады да, одан соң түзету, реттеу, болдырмау туралы ақыл-кеңестер береді. Шәкәрім Құдайбердіұлының әлеуметтік-тәлімдік ойларына ықпал еткен ахуалдарды қарастырудан

бұрын әлеуметтік педагогиканың тарихы мен теориясына тоқталу арқылы, оларды Шәкәрім шығрамаларындағы ойлармен сабақтастыра қарастыру қажет деп ұйғардық. Әр нәрсенің даму, қалыптасу жолын кезеңдермен зерделеу, оның ішкі үрдістерін пайымдауға, сол арқылы қажетті тұстарын бөліп алып нақтылап көрсетуге көмектеседі. Сондықтан ғұлама ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының өміріндегі де әлеуметтік педагогикалық ойларының қалыптасуына ықпал еткен ахуалдарды, оның шығармаларымен қабыстыра зерделеуге ұмтылды.

Ғұлама ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық өмірі мен ғылыми шығармашылық өмірін кезеңдеуге оның өзінің «Мұтылғанның өмірі» шығармасының мазмұнында айтылған сипаттамалары мен баяндаулары көмектеседі. Бұл өлеңін ол 1929-1931 жж. аралығында жазған.

Шәкәрім он жасқа келгенде мылтық атып, домбыра, гармонь үйреніп, тіпті, бала қиялмен киімді сырлап киіп, сағат пен органға (күй сандыққа) таңырқап қарап, сырын білу үшін ішін бұзып ашып та көреді, телеграмма жайын білуге ұмтылады. Сурет те салады, өз киімін өзі пішіп тігіпті деген де сөз бар.

Он беске толғанда қаршыға, бүркіт ұстап, құс салып, серуенге шығады. Осы тұста ағасы Абайдың өлеңдерін тыңдап, оқып: «ойым бар өлең айтқандай, ғылымға таман қайтқандай» деп, ақындық өнерге де бет қояды. Абай інісі Шәкәрімнің бойында туа біткен ақындық қасиеттің бар екенін ескеріп, өз тәрбиесіне алғанын жоғарыда айттық.

Шәкәрім жиырма жасынан былай қарай, аз да болса ғылым жолына түскенін «Мұтылғанның өмірі» атты өмірбаяндық дастанында былайша баяндайды:

Жиырмадан өткенде,
Аз ғана ғылым оқыдым.
Алғызып кітап шеттен де,
Көңілге біраз тоқыдым.

Жиырма-жиырма бір жасында жазған өлең-жырларында елдің қотырын қасымай, мұңдарын ескермей, жастарға ғана ұнайтын, солар ғана тыңдайтын «Жастық туралы», «Кәрілік туралы» атты өлеңдер жазады. Абайдың ақындық кітапханасына терең үңіліп, ақыл-кеңесімен шеттен кітаптар алғызып, білмеген, түсінбеген жерлерін сұрап, ғылым жолына енді түсіп келе жатқанда, еріксіз болыстықтың тоқымын жамылады.

Болыс болып сайланған Шәкәрім еріксіз жемтік шоқып, ақындық, ғылым жайы жолына қалып, атақ тағынып, айла жамылып:

Жиырма мен қырық арасы-
Жас өмірдің сарасы,
Бос өткенін қарашы, -

деп, жиырма жыл өмірін бос өткізгені үшін қатты өкінеді.

Шәкәрім қырық жасқа дейін түрікше біліп, араб, парсы, орысшаны аудармамен ғана оқи білетін-ді. Қырықтан былай қарай адасқан азғын діншілдердің, пәншіл ғалымдар мен философ ойшылдардың жазғандарын оқып, ақылға сыймаған дәлелдерін сынайды.

Өмірінің алғашқы жылдарына берген сипаттамасынан оның «Тоймаса да ойынға, тағылық бар бойымда, ерекшелік ойымда» дегені, өзінің көп нәрсеге қабілетті болғанын сезгендігін білдіреді, ол «он жасыма кірген соң, домбыра, гармонь білген соң, мылтық атып жүрген аңшы боп түстім азапқа» деген екен. Осы кездегі өзінің әр нәрсеге қызығушылығын «сағат пен орган жүргенін, таңырқап ашып көргемін...телеграм жайын білгемін...» бір үйден екінші бір үйге қазыққа ішекті тартып (шекті керіп қадаққа) телеграм сымын жасап көргені, ғылымға, инженерлік іліміне қызығушылығын көрсетеді.

Ертеректегі тарихта аты қалған ғұламалар мен кейінгі ғалымдардың көпшілігінің сурет пен музыка өнеріне еліктегені тарихтан белгілі. Шәкәрім де «сурет жасап, тұр ойдым»

дегені көркем суретке еліктегенін және қол өнеріне де қызыққаны, оны солардың қатарына қосуын меңзейді. Оның өзіне киім тіккені де айтылады зерттеушілер тарапынан. Бұл – психологиядағы бір нәрсеге дарынды, қабілетті адамның көп қырлы болатындығының Шәкәрім бойынан табылған мысалы. Өйткені, ол адамның психофизиологиясы мен өскен ортасы, туа біткен дарыны мен қабілетіне байланысты.

Осы өлеңінде *«Он бесіме келгенде... құс салып жүрдім серуенде... ойым бар өлең айтқандай, ғылымға қарай айтқандай...»* деп ерте ақыл тоқтата бастағанын *«Жиырмадан өткенде аз гана ғылым оқыдым, жолына түстім осының»* дегені енді ғылымға бет бұрғанын білдіреді. Жиырмадан қырық жасқа дейінгі аралықтағы бір дәуренін ақын мәнсапқа бой ұрып, ел басқаруға араласқанын және одан елге пайда жоқ болғанын ұғынуын *«Өнерлі, шебер тіл-жақты, алады-деп бұл бақты, еріксіз маған ел жапты, болыстықтың тоқымын»* - деп келтіреді.

Ақын өзі өмірінің осы кезеңін *«Жиырма жыл өткенше, өткіздім сүйтіп өмірін, қырыққа жасым жеткенше»* дегенінен жиырма жастан кейінгі қырық жасқа дейінгі аралықтағы көрген күні, істеген ісінен хабар береді. Ол туралы отыз жас аралығында төрт нашар іске еліктегенін өзі мінеп *«Жуандық тағы, бір қыл құрт, жетім, ерке болып қырт мансапқа мінген мен бір мас»* дегеніндегі «жуан» сөзі бай, шонжарларға қарай айтылған, ал еркелік те бір кемшілік, «қырт» дегені орынсыз қылық, сөзге байланысты айтылатын, мансапқорлық та жақсылық әпермейтін кемшілік. Бұларды өзі сезініп, дер кезінде бас тартқан.

Сөйтіп ғалым, ақынның өмірінің **алғашқы кезеңіне** қырық жасқа дейінгі аралықты жатқызуға болатынын және бұған дәлел, оның өзінің осы «Мұтылғанның өмірі» шығармасындағы лебізінен көруге болады, *«Жиырма мен қырық арасы – жас өмірдің сарасы, бос өткенін қарашы»* деп өкінеді ол. Ғалымдықтың бір белгісі «болдым, толдым» демей, тағы да іздене түсуге ұмтылу, үнемі жан дүниесін байытуға ынталы болуы.

Бұл жастар мен балаларды әлеуметтендірудің басты ұстанымы басқаша айтқанда Шәкәрімнің өз басы, өзіне риза болмай өткен өмірін бос кетті-ау деуінің өзі үлгі аларлық іс.

Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен, алғашқы ықпал – ұстазы ұлы Абайдың тәрбиесі, сонымен бірге шетелдерге сапарға шығып, Еуропаның Париж, Стамбул сияқты атақты шаһарларын аралауы себепкер болды. Ойшыл ақын сол сапарында аталған қалалардың кітапханаларына кіріп, көне кезеңнен бастап, ХІХ ғасырға дейінгі ғалымдардың еңбектерімен танысты, әр мектептің, әр бағыттың көзқарастарын оқып-білді.

Елге келгеннен кейін Шәкәрімнің қаламынан философиялық, теологиялық сарындағы көлемді трактаттар туындады. «Үш анық», «Мұсылмандық» шарты сияқты дүниелер ойшылдың діни, философиялық танымының жоғары дәрежеде кеңейгендігін көрсетеді. Осыған орай Д.Досжан Абай мен Шәкәрімнің шығармаларындағы рухани сабақтастықты Абайдың «Адам бол!» дегені Шәкәрімнің «Адам немене?» дегенімен байланысады дей келе олардың рухани үндестігін, екі ақынның да халық жайын ойлап, өркениетке жетуін аңсағанын атап көрсетеді.

Жастайынан мұсылмандық тәрбие көрген, Құран, тәпсір, фикһ, хадис ілімдерін ділге тоқыған Шәкәрімнің дүниетанымдық бастаулары Ислам дінінің негізінде қалыптасты. Ол зерделей келгенде, Ислам дінінің қағидаларын, шарттарын өте терең меңгерген теолог ғалымның сипатын танытады. «Мұсылмандық шарты» деп аталатын еңбегінде шарифат шарттарына жүйріктігін көрсетеді, әр айтқан сөзіне, пікіріне дәлел ретінде Құран аяттарынан, пайғамбар хадистерінен сілтеме келтіріп, ұсынған уәждерін нақты дәйектермен шегелеп отырады. Бұл еңбектің діни тіршілігін жандандыруға бет бұрған бүгінгі қоғам үшін мысқалдай маңызы төмендемеген дүние екендігіне дау жоқ.

Осы жерде «Мұсылмандық шарты» сияқты шариғат талаптарының бүге-шігесіне дейін талдаған шығарма иесінің «Үш анық» деген туындыны жазудағы көздеген мақсаты не? Шынайы ақиқаттың, кемелдіктің қағидаларын тек діннен іздесе, түпкілікті ойына бөгде сөз, бөтен пікір араластырмай-ақ қойса болмай ма? Және не үшін атеизмге, материализмге немесе дінге үш қайнаса сорпасы қосылмайтын теорияларға ауқымды орын беріп, оларды жеке-жеке талдап, тексеріп, түп негізіне көз жеткізуге талпынған?» деген сұрақтар туады.

Бұлар болашақ ғұлама (оқымысты) ақынның қалыптасуына ұрымтал ықпал еткен әлеуметтік жақын орта. Басқаша айтқанда, отбасы тәрбиесі және ондағы Абай сынды танымал ғұлама ақынның ықпалы. Бұны ақынның әлеуметтік тәлімдік ойларының қалыптасуына әсері мол өмірінің алғашқы бірінші кезеңіне жатқызуға болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының сабақ алған мектептерінің бірі халық ауыз әдебиеті болағаны белгілі. Мақал-мәтелдердің ерекшелігі, оларды ғасырлар бойы халық өткен ұзақ өмірдің шежіресі деуге болады. Осыған орай Шәкәрім мақал-мәтел, жұмбақтарды, шешендік сөздерді өз шығармаларына арқау етіп, оның тәлімдік-тәрбиелік танымдық мәнділігін жоғары бағалаған.

Шәкәрім мақал-мәтелдерді пайдаланумен бірге, кезінде өзі жинап, баспаға әзірлеген, олар баласы Ахаттың көшірмелерінде қалған барлығы жүз отыз жеті мақал-мәтелдері бар. Шәкәрім шешендік сөздерге де ерекше мән берген. Қазақ халқының, кейбір мақал-мәтелдері мен шешендік сөздерін жинап, газет-журналдар беттерінде бастырады және шежіре жинайды. Ол жеті жасынан бастап өлең жазуға икемділігін көрсеткен.

Ақын өмірінің **екінші** кезеңінде ол өз өмірі және жақын ортадағы тарихи, саяси, әлеуметтік ахуалдарға назар аударып ой жүгіртіп, биліктен бас тартып ғылымға тереңдете кіріскенін және тапқан ілімін қара сөзбен де, ғылыми тұжырымдармен де, өлең сөзбен де елге жеткізуге ынталы болғанын байқатады.

Шәкәрім өмірінің кезеңдерін айқындауда оны шартты түрде деуге келмейді. Өйткені ол өзінің әрбір көтерілген жаңа сатысын атап өтіп ондағы жеңісі мен табысын жіберген кемшілігін айтып, жазып отырған. Мысалы, *«қырыққа келіп астым бел, деді бір ой көзіңді аш!»* деп жаңа кезеңнің бастамасын атап кетеді де *«түрікше гана білуше ем,...перевод оқып жүруші ем, орысша, араб аралас»* дейді де ендігі өмірін ғылым, білімге арнағанын, осы жолға мықтап қадам басқанын *«философ-ойшыл жазғанын, сынауға енді бұрдым бас»* дей келе *«қырықтан соңғы сөзімді, сынап, таны өзімді...жас қырыққа келген соң, бір ой түсті жаңадан»* дейді.

Осы кезден бастап адамтану, елтану, қоғам тану, ортаны тану секілді әрекеттерге бас қойып, ізденіске кіріскен. Осы кезден бастап әр түрлі сұрақтарға жауап іздейді. Мысалы, бұны өзі *«жаздым Қазақ айнасын... қазақтың мінін көп қаздым...»* дей келе адам, жан, өмірмен өлім туралы ой жүргізіп іздене келе *«Осы оймен Мекке барғамын, әр түрлі кітап алғамын...»* деп жазады, осы *«Мұтылғанның өмірі»* өлеңінде.

Ғалым, ақынның өмірін зерттеушілер оның осы жолға түсуіне ағасы Абай Құнанбаевтың көп себепші болғанын, ұстазы ретінде жол сілтеп, соның айтуымен Мекке, Париж, Стамбул және т.б. қалаларға барып кітапханаларда отырып, зерттеулерге кіріскенін жазады. Осы кездегі дінтану бағытындағы ізденулері жайлы *«дін шатағын көп көрдім... іздедім таптым анығын, тастадым ескі танығын... талай дінді тексердім... діншілік көбі адас жүр»* деп тұжырымдайды. Ақын өмірінің екінші кезеңінде дін мен ғылым арасын ажыратуға байланысты бірқатар еңбектер жазды және басқа да өлеңдер мен дастандар, аудармалар жаратты.

Атап айтсақ, «Шежіре» кітабында «Қазақ айнасы» лирикалық жинағын жариялады. Елден кетуін, оңашада еркін жұмыс істеуге, ғылымға толық кірісуге қажеттенуінен деуге болады, ел туралы ойларын *«елімнен кеттім елсізге, елуден асқан кезімде... ойға оңаша жер*

керек...» деп келтіреді. Осы жердегі «Қауымнан қаштым қағылып, Оңаша өмір сағынып, жасымда біткен тағылық» дегені ақынның жас кезінде-ақ оқшауланғанды ұнатқанын байқатады.

Шәкәрімнің діни фанатизмнен бойын аулақ салуға білімі мен ақылының жеткендігі, ақылға жүгініп, таза ақылдың, ойдың қуатын жүзеге асыруды артық санағаны, шын хақиқатқа көңілін бекітуді мақсат тұтқаны байқалады. Дін қағидаларын ақылға салмайтын, ойланбайтын, «шолақ ойлы» діншілдер ақынның үнемі сын найзасына түйреліп отырған.

Діни наным-сенімдердің адамның ішкі жандүниесіне әсерінің қуатты екендігі ғалымдар тарапынан да күнделікті тұрмыста да дәлелденіп келеді.

Шәкәрім «Үш анық» еңбегінде «пәншілдер» мен «діншілдердің» дәлелдеріне байыппен қарай отырып, жан туралы өзінің жаңаша көзқарасын ұсынады. Мұндағы «пәншілдер» - «материалистер» деген мағынаға сәйкес келеді. Яғни заттың ішкі мәнін, сапасын емес, сыртқы көрінісін зерттеу нысанына айналдырған ағым.

Шәкәрімнің құнды еңбектерінің бірі 1911 ж. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты шығармасы жарық көрді. Оның осыған дейін «Қалқаман-Мамыр» мен «Еңлік-Кебек» поэмалары жеке кітап болып баспадан шыққан болатын. Ол шетел, орыс және шығыс классиктері Бичер-Стоу Гариет, Л.Н.Толстой әңгімелері мен шығыстың классиктері Хафиз және Физули шығармаларын қазақ тіліне еркін аударған. Ақын шығармаларының толық жинағы 1988 ж. «Жазушы», «Жалын» баспаларынан жарық көрді.

Шәкәрім ислам дінінің қыр-сырларына өте жетік болған, діни сауаттары өте жоғары, бірнеше шығыс тілдерін білген. Шәкәрім қажы Абайдың ақылымен Түркия, Франция елдеріне сапар шегіп, мұсылман елдерін аралап, ондағы хал-ахуалды көзімен көреді. Ел кезудегі мақсаты - жеткілікті білім жинап, сол жиналған қазынаны ел үшін, халық үшін қарыштау болды. Стамбул, Париж кітапханаларында көз майын тауысып, кітап, қолжазба қараған Шәкәрім қажының ибн Араби, әл-Фараби, әл-Ғазали туындыларымен танысып, есепсіз тағылым түйгендігі ақиқат. Әсіресе, Ғазалидің «Дін туралы ілімдердің қайта жандануы» («Ихия'у 'улум әд-Дин») еңбегінде моральдық, мінез-құлық жөнінде кең талдаулар жасалған. Сонымен бірге, ислам әлемінде Хасан әл-Басри, шах Кирманий, әл-Уасити, Сәһл ибн Тустари, Фузайл ибн 'Ияз сынды көркем мінез жөнінде сөз қалдырған даналардың ой-пікірлерімен танысуы Шәкәрімнің дүниетанымы мен көзқарасын байытып, жаңа деңгейге көтерді.

Қорытынды

Қазақстанның рухани жаңғыру аясында білім саласындағы жаһандық бәсекелестікке неғұрлым бейімделген білім алушылардың кәсіби-шығармашылық деңгейіне, қоғам мен әлеуметтік саладағы ғылымдардың жетістіктеріне қойылатын талаптар күшеюде. Осы тұрғыда Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеуде оның философия, әдебиет, дін, тарих және педагогика салалары бойынша көзқарастарының жүйелі құрылғандығын, осы салалардағы жасаған тұжырымдарының бірін-бірі теріске шығармайтын бірізділігін аңғарамыз. Соның ішінде, педагогикалық ойларында әлеуметтік-тәлімдік бағыттағы тұжырымдары дәстүрлі этикалық көзқарастарды өрбіте отырып, адам бойындағы мінездік, құлықтық кемшіліктерді анықтау мен оларды «тезге салу», яғни түзетуге болатындығы туралы ойлары Шәкәрімді ағартушы-ойшыл деп бағалауға және отандық педагогика ғылымында әлеуметтік педагогиканың негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастыруымызға негіз болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы / [http: www.akorda.kz](http://www.akorda.kz).
2. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар // Абай, 1993. №5. Б. 45-52.
3. Әбдірәсілова Г. Шәкәрімнің дүниетаным ерекшеліктері // Ақиқат. - №6. - 1994. - 85-88 бб.
4. Кәкішев Т. Шәкәрімтану мәселелері. 2 том. – Алматы: Раритет. - 158-194 бб.
5. Бақытжан Р. Шәкәрімнің үш анығы немесе таным таразысындағы ақиқат. - Новосибирск: Талер-Пресс, 2007. - 198 б.
6. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли Қ. Философия тарихы. – Алматы: Раритет, 2006. - 232-238 бб.
7. Сейсекенова А. «...Қозғауға керек қолқабыс» // Шәкәрім атындағы Семей мем. ун-нің Хабаршысы. - № 2. - 2001. 59-71 бб.
8. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікірлер антологиясы. – Алматы: Рауан, 1994. - 74 б.
9. Қирабаев С. Шындық және шығарма. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жалын, 1981.
10. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. - СПб., 1912.

REFERENCES

1. Elbasy N.Ä.Nazarbaevtyñ «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyrý» atty maqalasy / [http: www.akorda.kz](http://www.akorda.kz).
2. Aımaýytov J., Áýezov M. Abaıdan sońǵy aqyndar // Abai, 1993. №5. B. 45-52.
3. Ábdırásılova G. Shákárimniń dúnietanym erekshelikteri // Aqıqat. - №6. - 1994. - 85-88 bb.
4. Kákishev T. Shákárimtaný máseleleri. 2 tom. – Almaty: Raritet. - 158-194 bb.
5. Baqytjan R. Shákárimniń úsh anyǵy nemese tanym tarazysyndaǵy aqıqat. -Novosibirsk: Taler-Press, 2007. - 198 b.
6. Altaı J., Qasabek A., Muhambetalı Q. Filosofıa tarihy. – Almaty: Raritet, 2006. - 232-238 bb.
7. Seisekenova A. «...Qozǵaýǵa kerek qolqabys» // Shákárim atyndaǵy Semeı mem. ún-niń Habarshysy. - № 2. - 2001. 59-71 bb.
8. Jaryqbaev Q., Qaliev S. Qazaqtyń tálimdik oi-pikirler antologıasy. – Almaty: Raýan, 1994. - 74 b.
9. Qırabaev S. Shyndyq jáne shyǵarma. Maqalalar men zertteýler. – Almaty: Jalyn, 1981.
10. Dıyrkgeim E. Samoýbustvo. Sotsiologicheskuı etıyd. - SPb., 1912.

ӘОЖ 37.01:001.8

МҒТАР 14.01.07

Қ.ҚАДАШЕВА¹, Ұ.О.АСАНОВА², А.Қ.МЫРЗАХАНОВА³

¹п.ғ.д., профессор, Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы,

E-mail: karlygash-54@mail.ru (Астана, Қазақстан)

²п.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проф.м.а.,

E-mail: assanova_62@mail.ru (Астана, Қазақстан)

³п.ғ.к., Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,

E-mail: akbota.myrzachanova@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРДЫҢ РӨЛІ

Фольклорлық шығармалар – тұнып тұрған өнегенің қайнар көзі, идеологиялық тәрбиенің өткір құралы. Түркілердің көркем мәдениеті мен озық педагогикалық идеялары фольклорлық шығармаларында көрініс тапқан. Түркі халқы ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиенің жақсы үлгілерін (адамгершілік-имандылық қасиет, елін, жерін, Отанын сүю, қоршаған ортаны қорғау, еңбекке баулу және т.б.) ұрпағының санасына өзінің фольклорлық шығармалары арқылы сіңіруді көздеген. Сондықтан да ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан түркі халықтарының рухани мұраларын жас ұрпақ тәрбиесінде пайдалану бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отырғаны ақиқат.

Кілт сөздер: түркілік тәрбие, салт-дәстүр, ұлттық сана, рухани мұра, фольклорлық шығармалар.

К.Кадашева¹, У.О.Асанова², А.К.Мырзаханова³

¹д.п.н., профессор, Национальная академия образования имени И.Алтынсарина

²к.п.н., и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

³к.п.н., старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи

РОЛЬ ФОЛЬКЛОРА В СИСТЕМЕ ТРАДИЦИОННОГО ВОСПИТАНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Фольклорные произведения – богатейший источник и полезный инструмент в деле воспитания будущего поколения. Художественная культура и передовые педагогические идеи тюрков отражены в фольклорных произведениях. Тюркские народы впитывали в сознание своего будущего поколения лучшие примеры воспитания, формировавшиеся на протяжении веков (гуманитарно-нравственное воспитание, любовь к народу, земле, Родине, охрана окружающей среды, обучение труду и т.д.), с помощью фольклорных произведений. Поэтому использование в деле воспитания подрастающего поколения духовных ценностей тюркских народов, передающихся из века в век, из поколения в поколение, становится актуальным вопросом сегодняшнего дня.

Ключевые слова: тюркское воспитание, традиции и обычаи, национальное сознание, духовное наследие, фольклорные произведения.

К.Кадасхева¹, У.О.Асанова², А.К.Мырзаханова³

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Academy of Education named after I. Altynsarın

²Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University

³Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University

E-mail: akbota.myrzaxanova@ayu.edu.kz

THE ROLE OF FOLKLORE IN THE SYSTEM OF TRADITIONAL EDUCATION OF THE TURKIC PEOPLES

Folklore works are the richest source and useful tool in the upbringing of the future generation. Artistic culture and advanced pedagogical ideas of the Turks are reflected in folklore works. Turkic peoples are the best examples of upbringing (human and moral upbringing, love for the people, land, homeland, environmental protection, and training for work, etc.) that have been formed over the centuries and provided for the absorbing of folklore works into the consciousness of their future generation. Therefore, the use of spiritual values of the Turkic peoples, transmitted from century to century, and from generation to generation in the upbringing of the younger generation has become an urgent issue of the day.

Keywords: Turkic upbringing, traditions and customs, national consciousness, spiritual heritage, folklore works.

Бүгінде түркі халықтарының тәрбиелік мұраларын зерттеп, оның тарихи-педагогикалық маңызын көрсету ғалымдар назарында екендігі белгілі. ХХІ ғасыр – ақпараттық кеңістік дәуірі. Олай болса, бүгінгі түркі жастарының назары төрткүл дүниенің тіршілігінде болып жатқан түрлі ақпараттың қайсысының пайдалы, қайсысының пайдасыз екендігін сүзгіден өткізбестен, оның тәрбиелік жағына мән бермей қабылдап, еліктеуі қоғамды қатты аландатуда. Ендеше түркілік идеялар негізінде бүкіл түркі жастарына тәрбие беру қазіргі заманғы рухани өмірімізде айрықша орын алмақ. Сондықтан жастар мен жасөспірімдерге имандылық, адамгершілік, отансүйгіштік, еліне, жеріне деген сүйіспеншілікті бойына сіңірудің негізгі түп-тамыры – ата-бабадан жалғасып келе жатқан бай дәстүр-салтты, әдет-ғұрыпты, халықтың бай ауыз әдебиеті мұраларын өрнек ретінде ала отырып, оны жаңаша түрлендіріп, бауырмалдыққа, мейірімділік пен ізгілікке тәрбиелеуде. Бұдан шығатын қорытынды – жарық дүниеге келген сәтінен бастап түркілік өзіндік мінез, өзіндік сана, өзіндік рухы мықты тұлғаның қалыптасуы үшін түркілердің тағылымдық мұраларындағы тәлімдік иірімдерді жас ұрпақтың бойына сіңіру.

Бүгінгі түркі жастарының тәрбиелі және жан-жақты рухы биік мәдениетті азамат болып өсуінің қайнар көзі – халық даналығы мен салт-дәстүрі, кешегі-бүгінгі тарихы, жыр-дастандар мен ата-бабасының қалдырған өсиет-нақыл сөздері. Олай болса, түркілік тәрбиенің құндылығы да осы біз айтқан ұғымға байланысты болмақ. Бұлай дейтініміз түркілік тәрбиенің негізгі қазығы, өшпес қағидасы ел мен жерді қадірлеу мен қастерлеу, оған деген сүйіспеншілік, ата-баба мұрасынан нәр алу, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетудің тәрбиелік үлгісін байқатады. Бұл қағидалар түркілік ұғымдардың негізі барлық түркі халықтарына ортақ екендігін көрсетеді. Мұндай ортақ ұғым аясында түркілік ынтымақтастық пен рухани жақындық бар екені өзінен-өзі түсінікті жағдай. Шындығында түркі халықтарының бай рухани және мәдени мұрасы жастардың адами болмысының қалыптасуына, олардың отансүйгіш азамат болып өсуіне, өткеннің тәлімдік өнегелерін бойына сіңіріп, өмірде қолдана білуіне, осылар арқылы түркі халықтарының арасындағы тәрбие мәселелерін шешуге үлкен ықпал ететінін айрықша айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері. Түркі жұртының өткен тарихындағы батырлық пен ерлікке толы

болмыс-бітімі, отанға деген махаббаты, туысқа деген қамқорлығы, басқаларға бауырмалдығы т.б., үлкен адами қасиеттер түркілердің отбасында бесік тәрбиесінен бастау алған. Түркілік рухы жоғары елге тән сипат – түркі әлемінің құндылықтарын, яғни Отанын, туған жерін, ана мен баланы, тілі мен ділін, салты мен дәстүрін қадірлеу арқылы қалыптасатын отансүйгіштік ізгілік, қайсарлық, батылдық, намысқойлық, ұстамдылық, ерік-жігер және бауырмалдық сияқты құнды қасиеттер.

Түркілердің озық мәдениеті, идеялары, негізінен, фольклорлық шығармаларында көрініс тапқан. Парасаттылықтың биік деңгейінен көрінетін бесік тәрбиесі, ақыл-ой, ерлік-отансүйгіштік, сұлулық-сымбат және экологиялық тәрбие мәселелері халық педагогикасында айрықша орын алады. Ал фольклорлық шығармалардан алынатын тәлімдік-тәрбиелік өрнек – жас ұрпақтың айналасындағы сұлулықты көріп, сезініп, түйсініп өсудің, өнердің кез келген түрін бағалай білудің, ұл-қыздарымыздың бойында отансүйгіштік, имандылық, әдептілік, батылдық, жомарттық сияқты қасиеттерді, туған жерге, табиғатқа деген сүйіспеншілігін қалыптастырудың түп қазығы. Олай болса, түркілік тағылымдарды бүгінгі тәрбие үдерісінде қолдану уақыт талабына сай туындап отыр.

Түркілік мұраларды, салт-дәстүрлерді саналы түрде таңдауға қабілеті бар, Отанын құлай сүйіп, туған жеріне және өзі тіршілік етіп жатқан қоғамның дара тұлғасы ретінде өзіндік шешім қабылдай алатын азаматтар мен азаматшаларды тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты талабы.

Түркілік тәрбие беруді жүзеге асырудың бірден-бір жолы түркі халықтарының тағылымдық мұраларындағы бесік тәрбиесі, ақыл-ой, ерлік-отансүйгіштік, еңбек, адамгершілік-имандылық, экологиялық, сұлулық-сымбат және дене тәрбиесі әлеуетін көтеру қажеттілігімен байланысты. Олай болса, «түркі этносының байырғы тарих қойнауындағы ең құнды қазынасы мен асыл дүниелерін бүгінгі ұрпақ зердесіне ұсынуымыз әбден орынды» [1, 7].

Нәтижелерді талқылау. Біз білетін ғылыми еңбектерден түркі халықтары бала тәрбиесіне ерекше назар аударып, үнемі оны көзінің қарашығындай сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырғаны туралы мол мәлімет алуға болады. Нәресте шыр етіп дүниеге келген күннен бастап оның тәрбиесімен ата-анасы, әжесі мен атасы айналысқан. Сәбиге арнап «шілдехана» тойын жасаған. Түркі халықтарының осындай салттан туған жыры – бесік жыры. Бесік жыры арқылы сәбидің анасы баласына деген ерекше мейірімін, махаббатын бесікті тербете отырып, жырмен жеткізген. Мәселен:

*Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем.
Жылама, бөпем, жылама.*

*Айналайын, шырағым,
Көлге біткен құрағым,
Жағамдағы құндызым,
Әуедегі жұлдызым.
Әлди, балам, әлди-ай!*

*Айналайын, балам-ай,
Айналсын сенен анаң-ай.
Әлдилеп сені сүйгенде,
Атаңның болар көңілі жсай.
Әлди, әлди, әлди-ай! [2.19-22]*

*Алдей, алдей бөбөгүм,
Жапқан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн толтосу,
Алдей, алдей бөбөгүм,
Садагасы кетейин,
Сарысына жетейин,
Ат тээп ийгенсип,
Томолонуп кетейин [3,27]*

*Әлли-бәлли итәр бу,
Әлли-бәлли итәр бу.
Ефәк читле бишектә
Оеп-йоклап китәр бу.
Шулай оеп йоклагач,
Менә үсеп жітәр бу.*

*Алдей алдей ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк,
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк.
Алдей алдей бөбөгүм,
Алдей бөпөм ыйлаба,
Менин жаным кыйнаба,
Атаң тойго кетиптир,
Аккисе толгон эт келет.*

*Alla aytib uxlataman,
Alla, qo'zim, alla.
Qanday seni yurataman,
Alla, bolam, alla.
Kichkinasan, lolasan,
Alla, bolam, alla.
Qachon katta bo'lasan,
Alla, bolam, alla.
Alla, alla, orastasan,
Alla, qo'zim, alla.
Gunohi yo'q norastasan,
Alla, qo'zim, alla.
Bog' ichida chaman gullar,
Alla, qo'zim, alla.
Sayraydi shaydo bulbullar,
Alla, qo'zim, alla.
Sendan kelar gul isi,
Alla, bolam, alla.*

*Әлли-бәлли итәрғә
Сығылмалы сиртмәсе.
Төн йокысын өч бүлеп
Тирбәтәдер әнкәсе.
Тәти уенчык алырға
Базарға китте әткәсе.
«Әнә әттәм кайта» дин,
Каршы чыга бәбкәсе [4, 9-16]*

*Ota-onamning birisi,
Alla, bolam, alla.
Senga allalar aytaman,
Alla, qo'zim, alla.
Soyalaringda yotaman,
Alla, bolam, alla [5]*

*Biner atın iyisine
Çıkar yolun kıyısına
Ak ellerin kınalamış
Kahve gelir dayısına*

*Dandini dandini dayısı bakar
Yanına yağlık emmisi takar
Ağzına şeker babası eker
Cebine harçlık dedesi döker [6, 367]*

Бесік жыры, негізінен, тікелей балаларға арналған жыр. Түркі халықтарының фольклорына арналған еңбекте бесік жыры – «балалар фольклорында ата-анасы айтатын халық шығармасы» деп көрсетілген [7, 283]. Алайда бұл жырдың жас ұрпақ санасына сазды, әуезді әуен арқылы ана сүтімен сіңетін тәрбие екені ақиқат.

Жаңа туған сәбидің тез жетіліп, аяғын нық басып кетуі үшін анасы оның аяқ-қолын, денесін сипап-сылап, әуенді ырғақпен «Өс, өс, балам!» (қаз.), «O's, o's, o's!» (өзб.), «Үс-үс-сс!» (там.) т.б. деп өлеңдерін айтып, оны мейірлене иіскеп, аймалаған. Осылайша ана бөбегінің жан сұлулығына да, тән сұлулығына да алғашқы күннен бастап ерекше мән берген. Сөйтіп, кішкентай сәби дүниеге келген күннен бастап анасының бесік жырын тыңдап, әкесі мен анасы, әжесі мен атасының тәрбиесін көріп өседі, өсе келе ол елінің өнегелі салт-дәстүрін бойына сіңірген тәрбиелі тұлға болып қалыптасады.

Адамгершілік-имандылық қасиеттер – адамзаттың рухани байлығы. Адамгершілік қасиеттер түркі халықтарының салт-дәстүрлерінде, әдет-ғұрыптарында, мақал-мәтелдері мен дастандарында, батырлар жырларында, мифтері мен ертегілерінде, жұмбақтары мен жаңылтпаштарында айрықша көрініс тапқан. Түркілер ауыз әдебиеті туындылары мен бабалар сөзін жас ұрпақты тәрбиелеудің қайнар көзі және тәрбиеге ықпал етуші құралы деп білген. Міне, бұл – жас ұрпақты адамгершілікке, бауырмалдыққа, имандылыққа баулитын игі дәстүр. Осындай құндылықты сәбиінің бойына сіңіруде ата-анасының рөлі үлкен.

Адамгершілік тәрбиенің ең басты негіздері – үлкенді сыйлау, кішіні құрметтеу, қайы-

рымды болу, туыстарының басына қиындық туғанда қол ұшын беру, жомарттық таныту және т.б. Бұл белгілер түркі халқының мақал-мәтелдері арқылы былайша сипатталады.

Қазақ тілінде: «Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Әдептілік, ар-ұят – адамдықтың белгісі», «Жарлы болсаң да арлы бол», «Жақсылыққа жақсылық – әр адамның ісі, жамандыққа жақсылық – ер адамның ісі», «Кекшіл болма, көпшіл бол», «Кішіпейілділік – кісінің көркі».

Қырғыз тілінде: «Жақшыға жуучу келет, жаманға куучу келет», «Ата – аскалуу тоо, эне – боорундағы булак, бала – экөөнө шам чырак», «Атанын баласы болбосоң да, адамдын баласы бол», «Бала жақшысы атанын даңқы, қыз жақшысы эненин даңқы», «Адамдын урматтуусу карыя», «Ата-эненин кадырын билген уул эл багар», «Жашка – кызмат, карыга – урмат».

Татар тілінде: «Ата-бабасын искә алмаган кеше игелек күрмәс», «Башына бәла төшкәндә туганыңны танырсың», «Тату туганнар таштан койма корганнар», «Сабыр иткән морадына житкән», «Сабыр төбе – сары алтын».

Өзбек тілінде: «Odamning yuzi quyoshni ilitar», «Otangni ko'rsang, otdan tush», «Siylagan siy ko'rar», «Yuzi yo'qning ko'zi yo'q», «Yomonda or bo'lmas, Yaxshi xor bo'lmas», «Otonasini tanimagan, Tangrini tanimas».

Түрік тілінде: «Baba himmet, oğul hizmet», «Er olana gayret gerek», «Koluna kuvvet, kesene bereket», «Ağaç yarpağı ile güzeldi», «Herkes kendi evinde ağadır», «Çalışan aç kalmaz», «Ulu sözü yerde kalmaz».

Осындай құндылықтардан тәлім алу – жас ұрпақтың парызы. Жасы үлкен адамдармен амандасу, қарт адамдарды сыйлап төрге отырғызу, олардың сөзін бөлмеу сияқты атадан балаға жалғасып келе жатқан дәстүр тек қана түркі халықтарына тән құбылыс.

Түркі халықтары – пейілі кең дарқан халық. Бала кезінен бойына сіңірілетін дәстүрлі қонақжайлылық – туыс-туғандарына, бауырларына, көршілеріне, сондай-ақ бейтаныс адамдарға құрметпен қарауға тәрбиелеудің маңызды құралы ретінде түркі халықтары мәдениетіндегі ізгілік белгісі.

Түркілер сараңдықты ұнатпаған, оны сынаған. Оны түрлі аңыздардан көруге болады. Соның бір үлкен белгісі – халықтың өзі жасаған Қожанасыр бейнесі. Халық өз кейіпкерін сараңдықты күлкіге айналдырған бейне ретінде өсіп келе жатқан ұрпақтарының бойына сіңіруге әрекет еткен. Сондай-ақ түркі халықтарының дәстүрінде күншілдік, надандық сияқты адамгершілікке жат қылықтарды сынаған. «Кекшіл болма, көпшіл бол», «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деп адамға жақсылық жасап, тура сөйлеп, әділ сөзге тоқтауға үйреткен.

Бүгінгі күні жас ұрпаққа тән түркілік сана – түркі әлемінің құндылықтары болып табылатын Отан, ана, туған жер, тіл, дін, діл, ата салтын сақтау және бауырмалдық, жомарттық, қонақжайлылық, күншіл болмау, сараң болмау және т.б. қасиеттер.

Түркі халықтарының тәрбиелік-тағылымдық мұраларындағы отансүйгіштік пен ерлікке тәрбиелеу мәселесі ғасырдан-ғасырға ұласып келе жатқан мақсат-мұраты. Ол мақсат жастарды түркілік рухта тәрбиелеу, елі мен жерінің, отанының алдындағы қарызы мен парызын, намысын, ар-ұятын түсіндіруімен байланысты. Рухы биік, санасы жоғары, күшті елдер ғана гүлденіп, дамып, қанатын кең жайған. Оны жасаушылар – рухы биік тұлғалар, ондай тұлғалардың отансүйгіштік, ерлік, батырлық сияқты қасиеттерінің қалыптасуына отбасы тәрбиесі, әлеуметтік орта ықпал еткен. Осындай тұлғалардың келбетін батырлық жырлардан кездестіруге болады. Олар: Көрұғлы, Алпамыс, Манас және т.б.

Мәселен, әзірбайжан халқы «*Koroğlu*» дастанында Көрұғлының батырлық тұлғасын оның батыл қимыл-қозғалысы, киім киісі мен айбарлы кейпіне сипаттама беру арқылы көрсеткен. Ол дастанда: «*Koroğlu qılinc bağladı, qalxan asdı, әmud götürdü*», – деп беріледі [8].

Ал қазақ халқы Алпамыс батырдың күштілігін:

«Суға салсаң батпайды,
Отқа салсаң күймейді,
Батыр туған Алпамыс», – деп жырласа [9, 94],

қырғыз халқы Манастың қайсарлығын:

Кыраан Манас кабылан
Кочку баштап ошондо.
Жети жүзгө кол салып,
Орто жерин зор Манас,
Он әкиде кези экен», – деп сипаттайды [10, 136].

Түркі халықтары осылайша халық батырларының, ел қорғаған ерлерінің ерліктерін, олардың өзіндік ерекшеліктерін, кескін-келбетін өскелең ұрпаққа үлгі-өнеге еткен. Түркілік отансүйгіштік құндылықтарды бағалау – жастардың алдында тұрған басты міндеттердің бірі, сондықтан да «ел үшін, жер үшін, атамекен үшін» деген отансүйгіштік қағида барша түркілердің ортақ борышы болып есептеледі.

Түркі халықтарының түсінігінде дүниеге келген әрбір ұл бала «ел қуанышы», «ел қорғайтын ұрпақ жалғасы» деп ұғынылады. Олар құралайды көзге атқан мерген, ат құлағында ойнайтын шебер, халыққа қызмет ететін, халқының салт-дәстүрін қорғайтын қамқоршы, қара қылды қақ жарған әділ, рухани-моральдық жағынан жетілген намысқой «батыр» тұлғасында қалыптасатындығы сөзсіз.

Түркілер де басқа халықтар сияқты өзіндік ұлттық болмысына тән мәдениетін, өнерін қалыптастырған. Олар ұрпағының «сегіз қырлы, бір сырлы болуын» және сәби кезінен бастап өнердің қай түрі болмасын қадірлей білуге, жоғары бағалауға үйреткен. Балаларына өз халқының ұлттық аспабында ойнауды, сондай-ақ атқа салатын ер-тұрманы, жиһаздары мен әшекейлері, киізі мен кілемдеріне ою-өрнек салып, күміспен безендіру сияқты жұмыстармен айналысатын арнайы ұсталардың тәжірибесін бойларына дарыту мақсатында өнерге баулу тәрбиесіне үлкен көңіл бөлген. Әкелері ұл баланы үйдің асыраушысы деп, ал аналары қыздарын кесте тоқып, киім тігіп, еңбекке араласуына мол мүмкіндік берген және соған тәрбиелеген. Әр отбасы жас ұрпақты еңбексүйгіштікке, өзі өмір сүріп жатқан қоғам игілігі үшін еңбек етуге, он саусағынан өнері тамған өнерлі ұрпақ етіп тәрбиелеуге үлес қосқан.

Сөйтіп, өз ұрпағына тіршіліктің көзі еңбекте екенін түсіндірген түркілер еңбексіз өмірдің мәнісі болмайтындығын өлең-жырлар мен мақал-мәтелдерінде былайша түйіндейді:

*Ilma tikdim ilib-ilib,
Tomoshani hamma qilib,
Rahmat deydi ko 'rgan kishi,
Hargulimga hayron qolib.* (өзб.)
*Белсенип кызмат биз кылсак,
Эмгек кетпес тегинге.* (қырғ.)
Gününe gün, arkana yün, durma çalış, işindir her gün (түрік)
Нәр кәс өз ішінін рәнгінә бойанар (әзірб.)
Бақыт кілті еңбекте (қаз.)
Кайда яхшы эш – шунда яхшы исем (тат.) [1, 394].

Халқымыз сәбиі дүниеге келгеннен бастап оның ақыл-ойының дамуына, білімді, адал, көркем мінезді болуына баса назар аударған. Өмір сүру тіршілігінде көздеген мақсатына жету үшін қиындықты ақылға салып, түйінін шешетін шешен сөздер, ойын дамытатын аңыздар мен ертегілер, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, зияткерлік ойындар (мысалы, Тоғызқұмалақ) түрлері ақыл-ойдың дамуына көмектесетін қазына екенін біліп, жас ұрпақтың

бойына сіңіруге тырысқан. Халық фольклоры балалардың қиялына қанат бітіріп, ойын ұштап, тапқырлыққа баулиды. Тіпті сөздерді дұрыс, анық айту үшін түрлі жаңылтпаштарды ойлап тапқан. Әже мен атаның қатысуымен айтылатын «Қаламақ», «Санамак» тақпақтары баланың көңілін көтеріп, сезімін оятып, түрлі қимылдар жасап, жат нәрседен көңілін аудару үшін тәлім-тәрбиелік мақсатта пайдаланылған. Мәселен,

Бір дегенің – білеу,	Bir, iki, üç, dört
Екі дегенің – егеу.	Hanım kız eteğini ört
Үш дегенің – үскі,	Beş, altı, yedi, sekiz
Төрт дегенің – төсек,	Çalışkanız hepimiz
Бес дегенің – бесік,	Dokuz, on
Алты дегенің – асық.	Güvercinim ortaya kon [6]
Жеті дегенің – желке,	(түрік)
Сегіз дегенің – серке.	

Тоғыз дегенің – торқа,	Birim – bilak,
Он дегенің – оймақ,	Ikkim – elak,
Он бір дегенің –жұмбақ [8,15]	Uchim – uchak,
(каз.)	To‘rtim – to‘shak’
Бер дисәң – беләу,	Beshim – beshik,
Ике дисәң – игәу,	Oltim – oshiq,
Өч дисәң – өчаяк,	Ettim – elkang,
Дүрт дисәң – түшәк,	Sakkizim – sarmog‘ipg,
Биш дисәң – бишек,	To‘qqizim – to‘qmog‘ing,
Алты дисәң – ашық,	O‘nim – o‘ymog‘ing,
Жиде дисәң – жылбегәй,	O‘n birim – o‘n bog‘im! [5]
Сигез дисәң – сирәй,	(өзб.)
Ун дисәң – очмақ,	
Унберенче – чыкмақ [4,26-32] (тат.)	

«Санамак» ойыны баланың есту, есінде сақтау қабілетін дамытады, ал зияткерлік ұлттық ойындар олардың жан-жақты жетілуіне бағытталады. Мұндай ойындар балаларды тапқырлыққа, жылдамдыққа, өз бетінше дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелейді.

Тілімізде «жан мен тән тәрбиесі» деген қасиетті сөз бар. Тән тәрбиесі жан тәрбиесінен туындайды. Бұл екеуі – егіз ұғым. Тән және жан тәрбиесі фольклорлық шығармаларда баланың дене сымбатын қалыптастыру мақсатында насихатталған. Сәбидің дүниеге келген күнінен бастап дені сау болып өсуін армандаған түркілер баласын тұзды суға шомылдырып, денесін сылап-сипап, қол-аяғын созып, түрлі жаттығулар жасап отырған. Ұл баланың сыртқы тұлғасы мен мінезіне ерекше көңіл бөлген.

Сондай-ақ қыз баланың да денсаулығының мықты болуына, көрікті болып өсуіне айрықша мән берген. Қыздарының сыртқы сұлу келбетіне сай ішкі жан дүниесінің де көрікті болуын армандаған. Сондықтан да түркілердің ғашықтық жырлары мен дастандарында суреттелетін қыздардың сұлулығы мен жүріс-тұрысы бізді қоршаған әлемнің көріністерімен салыстыра сипатталады. Мысалы:

... Ақ бетінің ажары,	<i>Siyah saçlar dal gərdənə düzüliü,</i>
Ақ тауықтың қанындай.	<i>Qara gözlər xumarlanıb süzüliü,</i>
Екі беттің ажары,	<i>E lə baxma, indi canım üzülüü,</i>
Жазғы түскен сағымдай. (каз.)	
Кашың кара, күзең зәңгәр,	<i>Xanım, hansı bəxtəvərin yarısan?! (əzirb.)</i>
Керфегең каралтасың. (тат.)	[1,500].

Сондай-ақ мифтік аңыздарда Ай мен Күнді егіз сұлу қыз, апалы-сіңлілі қыздар, қыз бен жігіт бейнесінде сипаттап, Күн сәулесінің өткірлігі, оның сұлу жүзіне, мінезінің өжеттігіне, ал Ай сәулесінің әлсіздігі, оның жұмсақ мінезіне, салқын қандылығына байланысты түсіндіріледі. Мұндай әдемі қыздардың бейнесі суреттелген жырлар мен аңыздарды оқи отырып жастар әсемдікке, сұлулыққа ұмтылады, соларға еліктеп, үлгі алады, айналасындағы әдемілікті көріп, сезініп, түйсініп өседі.

Мифтік аңыздарда аспан денелерінің қозғалысы, тау, өзен, көл тәрізді табиғат көріністері мен құбылыстарының суреттелуі де жас ұрпақтың көркемдік талғамын жетілдіруге әсер етеді: *Мысалы:*

Жер жаһанды жаратқан ай мен күн – бір-біріне қосыла алмаған ғашық-машықтар, ай – ару, күн – күйеу екен. Соның үшін бұл екі ғашық бір-біріне ынтық болып, қанша іздесе де кездесе алмайды. Бірақ бұлар әсте үміт үзбейді. Жарық жүздерінен шұғыла шашып күлімдейді.Жауған жаңбыр – олардың сағынышынан саулаған көз жасы
(«Ай мен күн» мифтік әңгімесі) [12, 12].

Yaz aǵzi üstündən qar əsik olmayan tərələri başında buludlar oynar, şimşəklər çaxar, göy guruldar, Çənlibel leysan yaǵışının altında öz daşlarını, yamaclarını yuyardı.
(әзірб. «Koroǵlu») [8].

...Илгери жер бетинде томолой жетим бир кыз болгон экен. Ал ошончолок сулуу болгондуктан, ай көрүп ажары, күн көрүп көөнү түшүп калат. Ошондо күн айдан күчтүүлүк кылып, нурын таштап, кызды тартып алаарда ай андан кадырын салып жатып сурап алып чыгып кетет. Жакшылап караган кишиге ай бетиндеги элес челектерин бакандап бара жаткан кыздай көрүнөт.

(қырг. «Ай жөнүндө») [1,500].

Сұлулыққа қызығушылық адамның табиғат көріністеріне сүйіспеншілігінен, одан ләззат алуынан көрінеді. Мұндай әсерлі суреттеме жас ұрпақ түйсігіне, санасы мен сезіміне әсер етіп, қиялына қанат бітіреді.

Ерте заманнан-ақ «тіршіліктің бастауы – табиғат, ал адам – табиғаттың бір бөлшегі» екендігін түркілер өз ұрпақтарына ұғындыруға тырысқан. Табиғатты, қоршаған ортаны қорғау жастардың басты міндеті екендігін түсіндіре отырып, олардың денсаулыққа үлкен ықпал ететінін, сұлу табиғатты сезінуі арқылы эстетикалық талғамның қалыптасатынын білген. Осы тұрғыда табиғатты аялау мақсатында халықтың әдет-ғұрпын үгіттеп отырған. Олардың дені сау тұлға болып қалыптасуына табиғаттың тікелей әсері барын айта отырып, табиғатқа жанашырлықпен қарауға тәрбиелеген. Соның бір үлгісі – Наурыз мейрамын қарсы алу.

Наурыз мерекесі (*Nevruz* (түрік), *Нәүрүз* (тат.) *Novruz* (әзірб.), *Navro'z* (өзб.), *Нооруз* (қырг.)) – түркі халықтарына ортақ мереке. Көне заманнан бері түркілерде Жаңа жыл күнінің аты – Ұлыс. Наурыз табиғаттың ояну және жаңару мерекесі. Түркі халықтарының ежелден келе жатқан түсініктері бойынша жыл алты ай жаз және алты ай қыс деп бөлінеді. Бұл бөлудің шекарасы – көктемгі күн теңелуі.

Наурыз күні адамдар таңды бірге қарсы алған. Ерте тұрған ер адамдар арықтар мен бұлақ көздерін тазаласа, қарт адамдар ағаш отырғызып, ал қыз-келіншектер осы отырғызылған ағаштарға, тазаланған бұлақтарға ақ құйып, жер ананың берер ырысының мол болуын тілеген.

Бұл күні мерекелік дастарқан жайылып, ұлттық тағам пісіріледі. Бұл – түркілердің тамақтану мәдениетіне тікелей қатысты. Мысалы, қазақтар жеті тағамнан тұратын «*Наурызкөже*», әзірбайжандар жеті ұлттық тағам қосылған «*Yedi levin*», өзбектер бидайдан жасалаған «*Sumalak*» тағамын, қырғыздар жеті түрлі тағамнан дайындалған «*Нооруз кәджем*» мен «*Ауз кәджем*», татарлар «*Карга боткасын*» әзірлейді. Түріктер де бұл күні ұлттық тағам-

дарын дайындап, мол дастарқан жайған. Бұл айды түріктер «*Sultan Nevruz*» атаған.

Әзірбайжан халқы Наурыз қарсаңында бидай сынды дәнді дақылдарды (*Səməni*) өсіріп, солардың өскінімен үйлеріне әшекей жасайды. Бұл – үйден тоқшылық кетпесін дегенді білдіреді, сондай-ақ өсіп-өркендеудің нышаны іспетті. Халық бұл мезгілде сүт тағамдарына (сүт, қаймақ, уыз, ірімшік, айран т.б.) көшеді. Наурыз дастарқаны – ежелгі жомарттық, қонақжайлылық пен кеңпейілділік сияқты дәстүрлердің бірі.

Көктемгі күн теңелуі қарсаңында адамдар үйлерін шаң-тозаңнан тазартып, қарыз алған болса, қарыздарынан құтылып, ренжісіп қалғандар татуласып, бір-біріне жақсы сөз айтып, құшақтасып көрісіп, сәнді киініп, көңілді болуға әрекет жасаған. Наурызда мерекелік іс-шаралар өткізіліп, ұлттық ойындар ұйымдастырылған.

Түркі халықтарының мифологиялық түсінігінде 21-ші наурыз түні кең даланы, әрбір үйді Қызыр ата аралайды. Ол жақсылықтың хабаршысы, күн сәулесінің нышаны аспан шамшырағы тұрғысында назары жерге түссе, қатты жердің кеудесі жібиді, ал тасқа түссе, тасты жібітеді екен. Қызыр түні үйде қос шырақ жағылады. Наурыз мейрамы күні ел басқарған ұлы көсемдер мен көнекөз қариялар ұрпақтарының есінде жүретіндей, тәрбиелі де, тағылымдық мәні бар бата-тілегін айтады. Татарлар «*Нәүрүз мәбәрәк булсын!*», түріктер «*Nevruz Bayramınız Kutlu Olsun!*», әзірбайжандар «*Novruz bayramınız mübarək; Neçə novruzlaraçıxasan; Həmişə bayramlarda*», өзбектер «*Navro'z ayyomingiz tuborak bo'lsin!*» қазақтар «*Ұлыс оң болсын! Ақ мол болсын!*» дейді. Осындай ерекше мерекеде жетім балаларды үйлендіріп, кішілеріне қайырымдылық көрсетіп, шырқы бұзылған отбасын жарастырып, мүгедек адамдарға туыстық, бауырмалдық, құшақ жаю мақсатындағы міндеттер орындалады. Наурыздың осындай айрықша тәлім-тәрбиелік, үлгі-өнегелік, сән-саланаттық, мәрт-жомарттық, қадір-қасиеттілік нышан-белгілері мен таным-ұғымдарының үлгі түрлері өте көп. Оның бәрі жас ұрпақты жоғары саналылыққа, әдептілікке, өнегелілікке, бауырмалдылық пен мейірімділікке, көрегенділік пен ізеттілікке баурайды.

Түркі халықтары ерте заманнан бері «тіршіліктің бастауы – табиғат, ал адам – табиғаттың бір бөлшегі» екендігін өз ұрпақтарына ұғындыруға тырысқан. Айналасындағы қоршаған ортаны қорғау жас ұрпақтың басты міндеті екенін айта отырып, оның денсаулыққа үлкен ықпал ететінін түсіндірген. Сондай-ақ табиғаттың сұлу көріністерін сезіну арқылы жастардың эстетикалық талғамы, табиғат туралы түйсік-таным қалыптасатындығын білген. Ұрпағының бойында табиғатты сүю, оны аялау сезімін ояту мақсатында халықтың әдет-ғұрыптары мен көркем шығармаларын, фольклорлық ғұрпын (*ертегілер, аңыздар, батырлық жырлар* т.б.) насихаттап отырған. Бұл қазақтың «Ай мен Күн», әзірбайжан халқының «Ауш үзү піуә ләкәлідір?», қырғыздың «Ай жөнүндө» деген мифтік аңыздарында көрініс тапқан.

Түркі халықтарының біраз бөлігі – көшпелі халық. Осыған орай тағдыры көшіп-қонумен байланысты болған халықтар табиғат құпиясын түсінуге, түрлі көріністерді тамашалап, бағалай білуге ұмтылған. Көшпелі түркілердің мифтік аңыздарындағы құпия – адам мен табиғат байланысына құрылған Жер мен Суға, Ай мен Күнге табынуы. Аспан денелері, өсімдіктер мен жануарлар әлемінде тылсым бір күш бар деп санап, оған құрметпен қарауды, сақтап қалуды ұрпағына аманат еткен. Олардың дені сау тұлға болып қалыптасуына табиғаттың тікелей әсері барын түсіндіре отырып, табиғатпен етене байланыста болуға және оған жанашырлықпен қарауға тәрбиелеген.

Түркі халықтарының ауыздан-ауызға тараған поэзиялық шығармаларында, эпсаналары мен жырларында табиғат тамашасы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі туралы әңгімеленеді. Осы шығармалар арқылы жағымсыз іс-әрекеттерден (аң-құсты ату, т.б.) сақтандыру, туған жердің табиғатын аялау, экологиялық тазалығына көңіл аудару мәселесін түсінуге ой салады.

Қорытынды. Ойымызды қорытындылай келе айтқымыз келген түйін – түркілік тәрбие деген құнды қазынаның түркі халықтарының бәріне ортақ екендігін көрсету. Осындай бай,

рухани қазына қазіргі жастарымыздың бойына түркілік сананы ұялатары анық. Ол үшін түркі халықтарының фольклорық бай мұрасын сәбидің балалық шағынан бастап, ержетіп өсіп-өну кезеңдерінде өмірлік «бойтұмары» ретінде зерттеп, зерделеп, пайдасына жаратады деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Түркілік тәрбие антологиясы. – Алматы: Интелл-сервис, 2013. – 1004 б.
2. Ақ сандық, көк сандық: Балалар фольклоры (Бесік жырлары, тақпақтар, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, ойын өлеңдері мен ойындар, ертегілер) / Құраст. Ш.Ибраев. – Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
3. Балдар фольклору: /А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында; Түз. Г.Орозова; Иллюстрациясы Т.Курмановдуку. Кырг. Улут. И.А. ж.б. – Б.: Шам, 1998. – 480 б.
4. Балалар фольклору. Энже чәчтем – энже жыям. Йомгак таптым. – Казан: Мәгариф, 2000. – 159 б.
5. Allayo-alla. O‘zbek xalq qo‘shiq-lari. –Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 160 b.
6. KAYA, Doğan. Anonim Halk Şiiri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
7. Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтарының фольклору. – Көкшетау, 2009. – 432 б.
8. Koroğlu. – Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005. – 380 s.
9. Бабалар сөзі: жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2006. – Т. 33: Батырлар жыры. – 364 б.
10. Манас: С.Каралаевдин варианты б-ча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; Сөздіктү даярлаған А.Мамытов. Сүрөттөрү Т.Герцендики. – Б.: Турар, 2010. – 1008 б.
11. Табылдиев Ә. Халық тағылымы (қазақтың халық педагогикасы және тәрбие). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 200 б.
12. Қазақтың мифтік әңгімелері / Құраст. Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 320 б.

REFERENCES

1. Türkilik tərbiə antologiasy. – Almaty: Intellservis, 2013. – 1004 b.
2. Aq sandyq, kók sandyq: Balalar folklorı (Besik jyrlary, taqpaqtar, jańyltpashtar men jumbaqtar, oıyn óleńderi men oıyndar, ertegiler) / Qurast. Sh.Ibraev. – Almaty: Jazýshy, 1988. – 256 b.
3. Baldar folklorý /A.Akmatalievdin jalpy redaksiyası astynda; Túz. G.Orozova; Illıýstratsıası T.Kúrmanovdýký. Kyrg. Ýlyt. I.A. j.b. – B.: Sham, 1998. – 480 b.
4. Balalar folklorı. Enje cháchtem – enje jyıam. Iomgak taptym. – Kazan: Mágarıf, 2000. – 159 b.
5. Allayo-alla. O‘zbek xalq qo‘shiq-lari. –Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 160 b.
6. KAYA, Doğan. Anonim Halk Şiiri. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
7. Ibraev Sh., Bahadyrova S., Rahymov B. Türkı halyqtarynyń folklorı. – Kókshetaý, 2009. – 432 b.
8. Koroğlu. – Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005. – 380 s.
9. Babalar sózi: júztomdyq. – Astana: Foliant, 2006. – T. 33: Batyrlar jyry. – 364 b.
10. Manas: S.Karalaevdin varyanty b-cha / Túz.: A. Jainakova, A. Akmataliev; Sózdúktú dairarlağan A.Mamytov. Súróttóru T. Gertsendiki. – B.: Týrar, 2010. – 1008 b.
11. Tabyldiev Á. Halyq taғыlymy (qazaqtyń halyq pedagogıkasy jáne tərbiə). – Almaty: Qazaq únıversiteti, 1992. – 200 b.
12. Qazaqtyń miftik ángimeleri / Quras. Ybyraev Sh., Áyesbaeva P. – Almaty: «Gylym» gylymy baspa ortalygy, 2002. – 320 b.

ӘОЖ 398; 801.8

МҒТАР 17.71.01

М.Б. ШАЙХЫСТАМОВА¹, Қ.С.ЕРГӨБЕК², Л.С.АҚТАЕВА³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты,
E-mail: malika.shaikhystamova@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)

²ф.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: ergobek.kulbek@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)

³Орталық мемлекеттік мұрағатының (ҚР ОММ) директоры,
E-mail: info@cga.kz (Алматы, Қазақстан)

БЕЙСЕМБАЙ КЕНЖЕБАЙҰЛЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Бейсембай Кенжебайұлы – әдебиеттану ғылымының барлық саласында қалам тартқан білікті ғалым-түріктанушы, зерттеуші, сыншы, фольклортанушы, ұлағатты ұстаз. Түріктанушы ғалым Бейсембай Кенжебайұлы фольклортану саласында да көптеген пайдалы ой-пікірлерді ортаға салып, ұлттық мәдениетімізге өлшеусіз үлес қосқан ғалым. Ғалымның фольклортану саласындағы зерттеу еңбектері сол кездегі кесек ойлардың, тұжырымды пікірлердің, ірі проблемалық мәселелердің түйінін аңғартады. Сонымен қатар, қазақ фольклортану ғылымының жай-күйі жөнінде көптеген пайдалы ой-пікірлерді ортаға салып отырған. Жүздің бірі бара алмайтын қиын тұста, ұлт болашағы үшін күрескен ғалымның фольклорлық зерттеу еңбектерінің бағасы әрқашанда ізденушілер үшін құндылығын жоймайды. Осы орайда, мақалада ғалымның фольклортану саласындағы зерттеу еңбектері талданып көрсетіледі.

Кілт сөздер: Б.Кенжебайұлы, ауыз әдебиеті, фольклор, эпос, халық әдебиеті, Алтын Орда, толғау, жыр, жыршы, ертегі, айтыс.

М.Б.Шайхыстамова¹, К.С.Ергобек², Л.С.Ақтаева³

¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

² д.ф.н., профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

³директор Центрального государственного архива

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ БЕЙСЕМБАЯ КЕНЖЕБАЙҰЛЫ

Бейсембай Кенжебайұлы – известный ученый-тюрколог, исследователь, критик, заслуженный педагог, фольклорист, литературовед. Ученый-тюрколог Бейсембай Кенжебайұлы внес большой вклад в развитие фольклористики, а также в национальную культуру казахского народа. Результаты исследований ученого в области фольклора представляют идеи, выводы и основные проблемы того времени. Кроме того, у ученого имелось большое количество полезных мыслей о состоянии казахского фольклора. Ценность фольклорных исследовательских работ ученого была и будет актуальной для молодых соискателей. В связи с этим в статье анализируются исследовательские работы ученого в области фольклористики.

Ключевые слова: Б.Кенжебайұлы, устная литература, фольклор, эпос, народная литература, Золотая Орда, толғау, жыр, жыршы, сказки, айтысы.

M.B.Shaikhystamova¹, K.S.Ergobek², L.S.Aktaeva³

¹PhD student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

E-mail: malika.shaikhystamova@ayu.edu.kz

²Doctor of Philology, Professor of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

³Director of the Central State Archive

FOLKLORE STUDIES OF BEISEMBAY KENZHEBAYULY

Beisembay Kenzhebayuly is a famous scientist-turkologist, researcher, critic, honored teacher, folklorist, literary critic. The scientist-turkologist Beisembay Kenzhebayuly made a great contribution to the development of folklore, as well as to the national culture of the Kazakh people. The results of a scholar's research in the field of folklore present the ideas, conclusions and main problems of that period. In addition, the scientist had a large number of useful thoughts about the state of Kazakh folklore. The value of the folklore research works of the scientist was and will be relevant for young applicants. In this regard, the article analyzes the research work of a scientist in the field of folklore.

Keywords: B.Kenzhebayuly, Oral Literature, Folklore, Epics, Folk Literature, Golden Horde, Tolgaus, Zhys, Psalms, Fairy Tales, Aitys.

Халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған аса бай әдеби және мәдени мұрасын зерттеуде фольклортану ғылымының маңызы ерекше. Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқының фольклорын жинап, зерттеу ісіне Ш.Уәлиханов, В.Радлов, Г.Потанин, И.Березин, А.Веселовский, Н.Катанов, П.Мелиоранский, Н.Пантусов секілді басқа да көптеген ғалымдар үлес қосып келген болса, одан бергі жерде сол мол қазынамызды жинап, одан әрі зерттеп, зерделеу ісіне Ә.Диваев, Х.Досмұхамедов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, М.Ғабдуллин, т.б. белгілі ғалымдарымыздың үлесі зор болды. Осы зиялы ғалымдарымыздың шоғырында қазақтың көрнекті ғалымдарының бірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Бейсембай Кенжебайұлы да бар.

Негізгі бөлім

Ғалым Бейсембай Кенжебайұлы қазақ халқының ауыз әдебиетін жинау ісін ғылыми негізде сөз еткен ғалымдардың бірі. Қырықыншы жылдары «Қазақ әдебиеті тарихының» томдықтарын шығару қолға алынады. Осы кезде «Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші томы фольклор тарихына арналды. Редакциясын басқарған ғалым М.Әуезов болды [1, 12-13 б.]. Б.Кенжебайұлы бірінші томның I, II, VIII бөлімдерін жазады. Бірінші бөлімі «Фольклор және ол жөніндегі советтік ғылым» (кіріспе), екінші бөлімі «Салт өлеңдері», сегізінші бөлімі «Тарихи жырлар туралы түсінік» деп аталады. Бірінші бөлімде фольклор ғылымы туралы және оның совет дәуіріндегі даму тарихын баяндайды. Ауыз әдебиеті үлгілерін көркем әдебиеттің негізі деп дәлелдер келтіреді. Сонымен қатар, осы бөлімде «Қазақ фольклорын зерттеу тарихынан» деп арнайы тарауша беріп, қазақ фольклорын жинаған Ш.Уәлиханов, В.Радлов, Г.Потанин, Ә.Диваев және М.Көпеев секілді ғалымдардың өмір жолдарына, сіңірген еңбектеріне тоқталып өтеді.

1974 жылы халық мұрасын жинаушы ғалым Нысанбек Төреқұловтың «Профессор Бейсембай Кенжебаевтың творчестволық өмірі» атты кітапшасы шыққан. Осында Н.Төреқұлов қазақ хандығы тұсындағы әдебиетті ауыз әдебиеті дей келе, Б.Кенжебайұлы зерттеп жүрген үлкен бір сала деп көрсетеді. Бұл пікірдің айғағы ретінде, ғалымның «Қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесі» деп аталатын проблемалық мақаласын атайды. Яғни, «1456 жылдары Алтын Ордадан Жәнібек, Керей хандығы бөлініп шығып, Шу, Ертіс жағалауында өз алдына хандық құрады. Осы кезден бастап үш жарым мың жылға созылған қазақ хандық-

тары тұсындағы әдебиет өсіп қалыптасады. Ол әдебиеттің Асан, Сыпыра, Бұхар жыраулар сияқты атақты өкілдері болады. Ғалым еңбегінде осы ақын, жыраулар творчествосы кеңінен қарастырылғандығын айтады.

Зерттеудің екінші бөлімінде ақын, жыршы, жырау деген ұғымға және олардың бір-бірінен ерекшелік, ұқсастықтарына анықтама береді. Осы анықтама төңірегінде бұрын-соңды жазып жүрген жазушы, ғалымдармен пікір таластырады. Ақында кенеттен сөз тапқыштық, импровизаторлық қасиет болады. Жыршы, жырауларда да сондай ақындық өнер болуға тиіс. Егер ол ақын болмаса, жыршы да, жырау да бола алмайды. Аузының ебі бар, өлең шығаратын, оны өзі мәнерлеп орындайтын өнерпазды жыршы, жырау деген. Ал, ақын деген сөз жазба мәдениет нәтижесі. Хат біле бастағаннан бермен қарай ақын деп аталған. Б.Кенжебайұлының бұл пікірлерінің қазіргі тұжырымдарға сәйкес келмейтін жақтары бар. «Қазақ әдебиетінің тарихында» (1964) жыршы, жырауда ақындық өнер болмайды. Олар тек басқа ақындар жырын жаттап алып жырлаушы ғана делінген. Ал, «Ақын» деген атау ежелден бар, ақын, жыршы, жырау бұл үшеуі үш түрлі өнер деп қорытылған.

Ғалым еңбегінде хандық дәуірдегі әдебиеттің бірқатар ерекшеліктерін атап көрсетеді. Ол кездегі әдебиет нұсқалары түгелдей дерлік поэзия өлең, жыр, толғау, дастан түрінде ауызша таралды, ауызша жетті бізге, яғни ол кезде жазба әдебиет, проза жанры болмады.

Хандық дәуірдегі әдебиеттің бәрі хан сарайының әдебиеті емес еді. Ондағы ақындар өзінің өлең, толғауларын көбінше бұқара халыққа арнады. Асан ел қамын ойлап шарық ұрып, толғанды. Бұхар еңбекші халық мұңын, хан-бектер мінін сол хандардың бетіне тіке айтты. Олар туған елін, мекендеген жерін шапқыншы жаудан қорғауды, сол айқас, шайқаста ерлік көрсеткен батырларын мақтан етіп жырлады. Міне, осының бәрінен ол кездегі поэзияның түгелдей (ертеректе кейбір әдебиетшілер айтқандай) хандарды үстем тапты ғана дәріштеген туынды еместігін көреміз [2, 48-49].

XV ғасырдың басында Алтын Орда мемлекеті ыдырап, орнына жеке-жеке шағын хандықтар құрылды. Солардың бірі Қазақ хандығы деп аталды. Қазақ ру тайпалары Қазақ хандығы құрылғаннан бастап халық болып қалыптасты. Қазақ хандығы тұсында да халық қоғамдық тұрмысына қарай, өз мәдениетін, әдебиетін, өзінің халықтық әдеби тілін жасады.

Осы орайда профессор Б.Кенжебайұлы қазақтың ертеден келе жатқан дәстүрлі ауыз әдебиеті, көбінесе бұрынғы әдет-ғұрыпқа, қоғамдық тірлік, шаруашылыққа байланысты әр кезде туған салт өлеңдері, кәсіп жырлары, батырлық дастандары бар екендігін айта келіп, олардың тағы дамып, қазақ хандығы тұсында «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» сияқты эпостық жырлар, «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» секілді салт жырлары жасалды. Сонымен қатар, осы дәуірде қазақтың Асан Қайғы, Мұхамед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалаири сияқты ойшылдары, тарихшылары: Сыпыра жырау, Шалғез, Қодан тайшы, Қазтуған, Доспанбет, Марқасқа, Ақтамберді, Жиенбет, Тәтіқара, Үмбетей, Шал, Бұхар сияқты ақындары мен жыраулары болған. Осыған қарағанда, бұл дәуірде көшпенділік жағдайға байланысты, қазақ халқының ауыз әдебиеті, соның ішінде эпостық, салттық жыр-дастандары, ақындық, жыраулық өнері молырақ дамығаны байқалады [3, 18-19] - дейді.

Ұлттық фольклорымыздың даму жолдарын көрсету, оның жекелеген жанрларының туу, қалыптасу, өркендеп-өзгеру үдерістерін айқындау барысында қай жанрдың болса да пайда болған мезгілін дәл осы уақыт деп кесіп айту қиын. Сондықтан бір жанр бір дәуірде қарастырылса, ол нақ сол кезеңде туған деп түсінбеу қажет. Өйткені, ол жанрдың бастауы бұрыныраққа барады, ал қалыптасуы, өркендеуі сол қарастырылып отырған кезге келеді.

Қазақ хандығы тұсындағы фольклорда да кейбір жанрлар тап сол заманда тумаған, олар ертеректе пайда болып, хандық кезінде өркендеп, көркем фольклорға айналғанын көреміз.

Осындай жанрлардың бірі тарихи жырлар. Ғалым Б.Кенжебайұлы зерттеулерінде тарихи

жырларды тарихи шындықтармен салыстырып отырады. Ғалым жоғарыда айтылған «Тарихи жырлар туралы түсінік» туралы бөлімінде: «Халықтың ауыз әдебиетін дұрыс та терең ұғу үшін оның тарихы қандай қажет болса, тарихын дұрыс жете, толық білу үшін ауыз әдебиеті сондай қажет деуге болады» [1, 300] дейді.

Тарих пен ауыз әдебиетінің бірдей еместігін де ескертеді. Тарихшы болған оқиғаны нақтылы жазады. Онда қоспа болмайды. Ал, ақын, жыршылар сол тарихи оқиғаларды бейнелеп, пернелеп, әрлеп, әсерлеп жырлайды. Мұнда тарихи нақтылықты сақтау бола бермейді, қиялға, шарықтауға ерік беріледі деп түйеді.

Ертеден жазба мәдениеті болмаған қазақ халқының тарихы ел жадында ауызша сақталып келді. Ол көбінесе аңыз, әңгіме хикая жыр түрінде таралды. Сондықтан бізде тарихи жазбалардан гөрі, ауызша айтылып жүрген аңыз жырлар мол. Қазақ тарихының бірқатар мәселелері сол аңыз жырлардан шығатыны белгілі. Осыған орай тарихымыздың кейбір түйінін шешіп беретін аңыз, әңгімелерді, өлең жырларды әлі де жинай түсуіміз керек деген ұсынысын да айтады.

Бұл тарауда тарихи жырлардың ең көп тараған үлгілері деп, Аблай, Сырым атына байланысты жыр, дастандарға арнайы тоқталады. Шоқан Уәлиханов жазып қалдырған «Аблай жырын» мазмұндап, оған ғылыми дәйектемелер келтіреді.

«Аблай туралы дастанның композициясы тартымды құрылған. Жыр Сабалақ баланың ерлігінен басталып кетеді. Жұрт ол кім деп сұрай бастағанда барып оның ата-тегі, балалық шағы суреттеледі. Осы сюжет аңызда бар. Бірақ Аблайдың шешендігі мен тапқырлығы жырдағыдан гөрі аңызда айқынырақ көрінеді» [1, 300] дейді.

«Аблай» туралы жыр ел арасында көп екендігін, Аблайдың Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай, Барақ, Жанатай сынды батырларының әр қайсысының жорық, жеңістері жөніндегі қисса, дастандарының сол кезде әлі де жинақтап үлгерілмей жатқанын да өзекті мәселе етіп көтеріп отырған.

Сондай-ақ, ғалым Б.Кенжебайұлы қазақ халқының 1783-1797 жылдардағы көтерілісін бастаушы Сырым батыр туралы аңыз, әңгіме, өлең, жырлардың көп болғанын, бірақ олардың сол кезде әлі толық жете қоймағаны да жазылған. Сырымның Бұқара, Үргеніш, Хиуа хандарымен сөз сайысына түсіп, оларды жеңіп кеткенін аңыз ете отырып, Сырымның Оның тек қана батыр емес, «Қара қылды қақ жарған» әділ төреші, әрі шешен екенін көрсетеді.

Б.Кенжебайұлының 1939 жылы «Әдебиет және искусство» журналында «Қазақтың халық эпосы туралы» [4] мақаласы жарияланған. Осы мақаладан кейін 1940 жылы «Едіге батыр» жыры туралы» [5], «Қобыланды батыр туралы» [6] мақалалары да жарияланады. Осы мақалалары жөнінде ғалымның жанашыр ұлына айналған сыншы ғалым Қ.Ергөбек осы жылдарды халық дастандарын зерттеген еңбектерге тиым салынып, қылышынан қан тамып тұрған кез еді дейді. Тәуекелшіл ғалымның халық игілігі үшін жасаған осы тәуекелді әрекеті кеңестік идеологияның «қырағы» назарына іліккенін, беріге дейін тартыста келгенін айтады [7]. Тағы бір осындай жағдай Б.Кенжебайұлының «Аблай» (1941) деген кітапшасын белгілі тарихшы Р.Сүлейменов сұратты дейді. Сұрататын себебі кітап қолданыстан алынып, кітапханаларда пайдалануға тиым салынған. Біршама уақыттан кейін тарихшы ғалымның (Р.Сүлейменов) Аблай жөнінде зерттеу кітабы жарық көреді, бірақ дереккөздерінде Б.Кенжебайұлының кітабы көрсетілмеген дейді. Сыншы ғалым (Қ.Ергөбек) ашумен кітапты қайтартуға барғанда, Р.Сүлейменов еңбекке сілтеме бергенін, бірақ «көрсетуге рұқсат жоқ» деп алып тасталғанын айтады [8]. Фолькорист ғалым Б.Қорғанбеков те Б.Кенжебайұлының қазақ эпосына қосқан үлесін, ғалымдар тарапынан бағаланып зерттелуін айта келіп, жоғарыда аталған ғалымның зерттеу мақалаларының 1929-1937 жылдардағы репрессия құрбандарының көбі эпос мәселесімен айналысқанын, халық дастандарын зерттеген еңбектерге тиым салынғандығын, сол үшін аталмыш мәселеге санаулы ғана ғалымдар барды деп, М.Әуезов,

Қ.Жұмалиев, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаевтардың атын атап көрсетеді [9].

Б.Кенжебайұлы зерттеулерінде эпос теориясына барлау жасап, тарихи жырлармен салыстыра отырып ол жөнінде тиянақты қортынды жасап отырған. Мысалы, «Тарихи жырларға түсінік» деген мақаласында «Эпостық жырлар мен тарихи жырлардың бұл айырмалары «Қобланды батыр» жыры мен Аблай туралы жырды салыстырсақ айқын көрінеді. «Қобланды батыр» жырының оқиғасы, Қобландының өзі дәл қай кезде, дәл қай жерде болғаны жырда да, тарихта да көмескі айқын мәлім емес; Қобланды әкесі Тоқтарбай мен шешесі Аналықтың Қорасанға қой, әруаққа ат айтып, дүние кесіп, әулиелерге түнеуі, құдайға жалбарынуы арқасында жаралады және ол күн санап өседі, тез ержетеді, Қобландының аты Тайбурыл адамша сөйлейді, айшылық жерді алты-ақ аттайды. Ал, Аблайдың қай жылы туып, қай жылы өлгені, Қалмаққа қарсы қай жылы, қай жерде соғысқаны, қай жылы хан сайланғаны, не істегені жырда да, тарихта да айқын, дәл көрсетіледі. Осыған сай жырда оның өзі, аты өмірдегі, кәдімгі көп адамның, көп аттың бірі сияқты болып, белгілі заманның, белгілі бір орталықтың адамы болып суреттеледі дей келе, тарихи жыр тарихтық фактыларға, бір тарихи оқыйғаның сүрлеуіне сүйеніліп жазылады. Сондықтан ол қанша әсерлесе де тарихтың шеңберінен шығып, ұзап кете алмайды. Ал, эпостық жыр адамның хыйал дүниесі бойынша жазылады, адам баласы хыйалының жемісі, тарихтың жас, әлі ержетпеген кезіндегі хыйалының жемісі» [10] секілді нақты тұжырымдармен көрсетеді.

Н.Төреқұлов Б.Кенжебайұлының эпос туралы зерттеулерін талдай келіп, ойын былай жеткізеді: «Халық өмірінің диалектикалық даму жолдары сол халықтың әдебиетін, өнерін, дәлірек айтқанда, эпикалық жырларын ертек аңыздарын туғызады. Өнердің бәрі өмір тәжірибесінен алынады. Әрбір халықтың тарихы күрессіз өтпеген. Сол күрес жолында халық ішінен қол бастайтын батырлар, ел бастайтын қамқорлар, сөз бастайтын шешендер шығады. Олардың күрес жеңісін, алғырлық тапқырлығын халық аңыз, жыр етеді. Міне, ғалымның толғануынша эпос осылай туады. Демек, эпос әрбір халықтың алғашқы дәуірінде жасалады екен. Кейін экономикасы, мәдениеті өркендеген соң эпосты туғызу саябырсиды. Кейбір елдерде тіптен тоқталады. Оның орнын әдебиет пен өнердің басқа түрлері роман, драма басады. Автор бұл ойларын дәлелдер кезінде Белинский қағидаларына арқа сүйейді. Сөйтіп, қазақ эпосының шежіресінен сыр тартады» [2, 47].

Қобыланды батыр туралы зерттеуінде [6] Қобыландыны тарихта болған ба, болса қай заманда деген сұраққа жауап іздейді. Қобыланды Ақсақ Темір мен Тоқтамыс хан тұсында (14-15 ғ.) өмір сүрген. Оған дәлел: Тоқтамыспен егескен Едіге батыр Ақсақ Темірге барып қолбасы болғанда оның артынан кері қайтаруға тоғыз кісі жіберіледі. Соның бірі Қарақыпшақ Қобыланды болыпты дейді. Екіншіден, қазақ хандығы құрылған кезде Қобыланды мен Дайырқожа би Әбілқайыр ханның қадірлі адамдары болған. Б.Кенжебаевтың бұл сөзі академик Қ.Жұмалиев пікіріне дәл келеді. Қ.Жұмалиев та сол кездегі бір мақаласында «Қобыланды батыр 14 ғасырдың ішінде Түркістан маңында хандық құрған Әбілхайыр ханның кезінде болған» дейді [2, 47].

«Едіге батыр» жыры туралы [5] мақаласында басқа эпостарға қарағанда «Едіге жырының» тарихи деректерге жақын келетінін атайды. Жырдағы Тоқтамыс 1380 жылдары Ақ ордаға хан сайланған. Ол орданың орталығы Сығанақ шаһары болған. Бұл кезде монғол басқыншылары арасында алауыздық туады. Тоқтамыс Алтын орданы билеп тұрған Мамай ханға шабуыл жасайды. Жырдағы Сәтемір хан деп отырғаны – Ақсақтемір еді, дейді ғалым.

Едігенің тарихта болғандығын кезінде Шоқан Уәлиханов та дәлелдеген. Темірлан мен Тоқтамыстың тарихта болғаны анық болса, Едіге де солай. Ол Ұлытауды мекендеген. Сарыарқада «Едіге тауы», «Едіге обасы» деген жер аттары бар деп жазыпты Шоқан. Профессор Мелиоранскийдің «Едіге мен Тоқтамыс туралы ертектер» аталған еңбегінде Едіге

Тоқтамыс ханның қолбасшысы болады. Кейін Тоқтамыс пен Едіге егесі басталады. Араздықтың бас себебі, қарадан шыққан Тоқтамыс өз адамдарын төңірегіне топтастырады. Оған төре тұқымынан шыққан Едіге наразылық көрсетеді. Ақыры Едіге Тоқтамыстан бөлініп, өз алдына хандық құрмақ болады. Екеуі талай рет соқтығысады. 1406 ж. бір соғыста Тоқтамыстың баласы Қадірберді Едігені мерт қылады. Осының бәрі болған оқиғалар деп түйеді ғалым.

Едіге туралы жырдың бір ғана бізде емес, қарақалпақ, татар, башқұрт, құмық, ойрат, қырым татарлары арасында да бар екенін айтады. Б.Кенжебайұлы Едіге жырының аңыздық, мифтік сырларын да ашады. Оның әртүрлі нұсқада кездесетінін, бірақ, соның бәрінің қазақ топырағында жырланғанын да айтады [2, 47]. Көреген ғалым эпосты зерттей отырып, ол эпос пен тарих бірлігін, оның әр түрлі нұсқаларын, шығу тегін анықтаған.

Осы дәйектемелерден ғалым Б.Кенжебайұлының хандық дәуір әдебиетін зерттеумен қатар әдебиет тарихының даму барысында хандық дәуір фольклорына да көп еңбек сіңіргенін көреміз. Халық мұрасын жеткізуде бар ғұмырын арнап, туған халқының әдебиетін, тарихын, рухани мәдениетін жеткізіп отырғанына да көз жеткіземіз.

Ғалым Б.Кенжебайұлы Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» (Бірінші кітап. Билер дәуірінің әдебиеті) атты оқулығына да алғашқылардың бірі болып пікір жазған [11]. Бұл оқулықты ғалым сол кездегі жаңа бастама деп бағалап, бірінші бөліміндегі қазақ тарихы жөніндегі мақаласы туралы пікірін білдіреді. Екінші бөліміндегі ауыз әдебиеті туралы мақаласы бойынша ғалым қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөліп қарауды ұсынады.

Сонымен қатар, ғалым Б.Кенжебайұлының ертегілер туралы зерттеулерінен қазақ ертегілерінің тегінен, қайдан қалай шығып таралуын көреміз. Қазақ ертегілерінің ішінде ұлттық түрі де, басқа елден келгені де кездеседі. Оның бәрін қазақтың өз тұрмысынан туды, немесе, іргелес елдерден ауысып келді, деп қарауға болмайды. Бұл құбылыстың екі жағы да бар. Қазақтың қолтума ертегілері де, көшпелі сюжет жолымен келгені де бар. Ғалым бұл жөнінде бір елден екінші елге ертегі біткеннің, ертегі атаулының бәрі бірдей көше, ауыса бермейді, әлде қалайлары, үйреніп, қабыл етіп алушы халықтың көңіліне ұнағандары ғана ауысып, көшіп отырады. Басқаша айтқанда бір халық өзінен басқа халықтан ертегі алғанда оның барлық ертегісін, әйтеуір аты ертегісін ала бермейді, әбден таңдап, өзінің көңіліне ұнаған, тілегіне сай келген, сұрауына жауап берген ертегілерін ғана алады деп П.Лафарктың мына сөзін айтады: «Көп уақытта ертектер сюжетінің бір халыққа сырттан, бөтен жұрттан енуі де мүмкін. Бірақ оны алушы, қол бала етуші халық өзінің көңіліне, сана, сезіміне сай келсе ғана қол бала етіп алады» [12]. Ертектердің бұлай ауысып, араласып жатуы басқа халықтардан көрі баяғыда бір болған, бәрі бірге жүріп, бірге тұрған қазақ, қырғыз, өзбек, қара қалпақ, татар, башқұрт, түрікмен, манғол, қалмақ тағы басқа халықтар арасында күшті болуға тиісті. Солай болғандықтан қазақ арасында, сол сияқты, әлгі аталған халықтардың қай қайсысының болсын арасында айтылып жүрген ертектердің бәрі де түп-түгел солардың өздерінің қолтума ертектері деуге болмайтындығын айтады.

Н.Төреқұлов фольклорист ғалым Б.Кенжебайұлының әр ұлттың ұқсас ертектерін жинап аударғанын, оларға ғылыми салыстырулар жүргізгенін айтады. «Әдебиет және искусство» журналында (№3, 1940) «Бармақтай бала» деген жалпы атпен қазақтың, орыстың, француздың осы тақырыптас үш ертегі жарияланып, оған өзі түсінік беріп, өзара ұқсас, үндес жақтарын ашып, мұндай ертектер үлгісін көшірме де, аударма да емес, әр халықтың ой-қиялынан параллель туған ертектер деп дәлелдейді дейді [2, 50].

Сондай-ақ, «Байғыз», «Жауды аяған жаралы қалады», «Шайтан» деген латыштың ертегілерін аударған. Қазақ ертектерін жинап, зерттеп, оны өзге ел ертектерімен салыстыра жүріп, кейбір үлгілерін өзі жазған. Оған «Қарлығаштың достығы» («Әдебиет және искусство» №4, 1945), «Бармақтай бала», т.б. айтуға болады.

Сол сияқты, ғалымның «Тымпи» (1945), «Қазақтың күлдіргі әңгімелері» (1964), «Көңіл ашар» (1971) деген жинақтарында халықтың алуан түрлі ертегі, аңыздары қамтылған. Фольклорист ғалым Б.Кенжебайұлы қазақ ертегілерінің түп төркінін, олардың басқа елдер ертегілерімен ұқсастық, ерекшелігін айқындаған. Көңілді аңыз әңгіме нұсқаларын да мол жинаған.

Н.Төрөқұлов ғалымның «Хисса-сұл Әнбия» туралы «Жұлдызда» (№7, 1968) жарияланған мақаласына айрықша тоқталып өтеді. Себебі, онда қазақ фольклорына қатысты ертедегі түрік тектес тайпалардың хисса, хикаялары, аңыз ертектері, жырлары жинақталған. Б.Кенжебайұлы «Хиссаның» 1914 жылғы Қазанда Каримовтар баспасынан шыққан нұсқасында жетпістен аса хисса, хикая, ертек, аңыз, қамтылғанын атап, оларды тақырыбына қарай бөліп жіктейді. «Нұх пайғамбар» хиссасын мазмұндайды. Лұқпан Хакімнің ғалымдық, тапқырлығына қызыға қарайды. «Жүсіп-Зілихадай» өлеңмен жазылған хикаяның реалистік романдар санатына жататынын аңғартады. Ғалым «Әбіл-Каин» әңгімесін тұңғыш көркем әңгіме деп шамалайды. Жинақ 14-ғасырда шыққан. Оны жинап тапсырған оғуз тайпасынан шыққан Рабғұзи (Насреддин ұлы Бурдахдин) екен. Ол оғуз Рабат қаласының қазысы болған. Бұл кітапты ол сол шаһардың монғолдан шыққан әкімі Тоқбоғаға бағыштаған. Тоқбоға әдебиетті сүйетін адам екен. Ол бұл кітапты түрік тектес халықтарға түсінікті болу үшін әдейі шағатай тілінде жаздырған.

«Қисса» қазақ арасына көп тарған. Оны арапша оқи, жаза алатындар жатқа да білген. Бір мысал: Біржан мен Сара айтысында: «Бұл үйде Сара барма, шықсын бері!» - деген Біржанға ақын Сара: «Хисса әнбияны» оқымаппең? Адам Ата алдымен Ауа анаға өзі барған емес пе еді? – дегенді ескертеді.

Сонымен зерттеуші бұл шығарманы Қазақстан, Орта Азия халықтарына ортақ әдеби фольклорлық мұра деп қарап, оны қазақ әдебиеті тарихының алғашқы дәуіріне жатқызу керек дейді [2, 50].

Ғалым Б.Кенжебайұлы айтыс жанры жөнінде де келелі пікірлер қозғаған. Бұл жөнінде Біржан мен Сара айтысын айтуға болады. Сол кезеңде баспа беттерінде осы айтысты бірде Жүсіпбек қожа Шайхысламұлы, бірде Әріп Тәңірбергенов жазған деген әртүрлі пікірлер талас тудырады. Ғалым өзінің «Біржан сал мен ақын Сараның айтысқаны» [13] деген еңбегінде Біржан мен Сараның кездесіп айтысқаны рас, оны қағазға түсіріп, өңдеп, баспадан шығарған Әріп Тәңірбергенов деп, нақты деректерге сүйеніп дәлелдер келтірген.

Қорытынды

Б.Кенжебайұлының қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселелеріндегі концепциялық ойлары түріктану ғылымын жаңа бағыттарға бастап келеді. Түріктануға-қазақтанумен келген Б.Кенжебайұлының еңбегі мен ерлігі жөнінде М.Әуезовтен басталған көзқарас әлі күнге дейін тоқталған емес. Ғалым көзі тірісінде қазақ әдебиеті тарихының көне дәуірі мұраларына зерттеуші шәкірт дайындап, ғылыми мектеп қалыптастырды [14].

Ғалым Бейсембай Кенжебайұлының фольклор жөніндегі зерттеу еңбектерінің қайсыбірін алып қарасақ та одан, сол кездегі кесек ойлардың, пікірлердің ірі проблемалық мәселелердің түйінін аңғарамыз. Сонымен қатар, қазақ фольклор ғылымының жай-күйі жөнінде талай пайдалы ой-пікірлерді ортаға салып, ұлттық мәдениетімізге өлшеусіз үлес қосқан ғалым. Фольклорлық зерттеу еңбектерінің де ғылымылығы салмақты. Теориялық ойлары қазіргі таңда да қолданылып келеді. Жүздің бірі бара алмайтын қиын тұста, ұлт болашағы үшін күрескен ғалымның фольклорлық зерттеу еңбектерінің бағасы өлшеусіз. Осының бәрінен фольклорист Бейсембай Кенжебайұлының фольклортану саласындағы еңбегін танимыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Фольклор / Редакциясын басқарған Қазақ ССР Ғылым Академиясының толық мүшесі профессор М.Әуезов. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1948. – 440 бет.
2. Төрекұлов Н. Профессор Бейсенбай Кенжебаевтың творчестволық өмірі. – Алматы, С.М.Киров атындағы ҚазМУ, 1974. – 64 бет.
3. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... / Құрастырып, алғы сөзін жазған – ф.ғ.д., профессор Қ.Ергөбек. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2004. – 344 б.
4. Кенжебаев Б. Қазақтың халық эпосы туралы // Әдебиет және искусство. 1939, №2. - 123-128 б.
5. Кенжебаев Б. «Едіге батыр» жыры туралы // Әдебиет және искусство. 1940, №7-8. - 91-97 б.
6. Кенжебаев Б. «Қобыланды батыр» туралы // Әдебиет және искусство. 1940, №12. - 70-72 б.
7. Ергөбек Қ. Сарасөз: (Әдебиеттану сын әлемі). – Алматы: Қазақстан, 2013. – 572 б.
8. Ергөбек Қ. Ханды арашалаған қараша // Түркология. - №1. – 2015. – 137-140 б.
9. Қорғанбеков Б. Б.Кенжебаев – эпостанушы // Түркология. - №5. – 2005. – 57-65 б.
10. ҚРОМА, 1739-қоры, 1-тізбе, 18-іс.
11. Кенжебаев Б. Қазақ ауыз әдебиетінің тарихы туралы // Әдебиет Майданы. - №6-9. 1933.
12. ҚРОМА, 1739-қоры, 1-тізбе, 26-іс.
13. Кенжебаев Б. Біржан сал мен ақын Сараның айтысқаны. - Алматы: С.М.Киров атындағы ҚазМУ, 1959.
14. Shaikhystamova, M., Ergobek, K., Islam, L., Burkitbaeva, M., Korganbekov, B. (2016). «Common Measure-patterns of Ancient Turkic Literature in Teaching B.Kenzhebayuly's Research «The structure of the Kazakh poem» // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. No. 2. May, p.140-145.

REFERENCES

1. Qazaq ádebietiniń tarihy. I tom. Folklor / Redaksiyasyn basqarǵan Qazaq SSR Ǵylym Akademiasynyń tolyq múshesi professor M.Áýezov. – Almaty: Qazaq SSR Ǵylym Akademiasynyń baspasy, 1948. – 440 b.
2. Tórequlov N. Professor Beisenbai Kenjebaevtyń tvorchestvolyq ómiri. – Almaty, S.M.Kirov atyndaǵy QazMÝ, 1974. – 64 b.
3. Kenjebaev B. Túrrik qaǵanatynan búginge deirin... / Qurastyryp, alǵy sózin jazǵan – f.ǵ.d., professor Q.Ergóbek. – Almaty: «Ana tili» baspasy JShS, 2004. – 344 b.
4. Kenjebaev B. Qazaqtyn halyq eposy týraly // Ádebiet jáne iskýsstvo. 1939, №2. - 123-128 b.
5. Kenjebaev B. «Edige batyr» jyry týraly // Ádebiet jáne iskýsstvo. 1940, №7-8. - 91-97 b.
6. Kenjebaev B. «Qobylandy batyr» týraly // Ádebiet jáne iskýsstvo. 1940, №12. - 70-72 b.
7. Ergóbek Q. Sarasóz: (Ádebiettaný syn álemi). – Almaty: Qazaqstan, 2013. – 572 b.
8. Ergóbek Q. Handy arashalaǵan qarasha // Túrkkologia. - №1. – 2015. – 137-140 b.
9. Qorǵanbekov B. B.Kenjebaev – epostanýshy // Túrkkologia. - №5. – 2005. – 57-65 b.
10. QROMA, 1739-qory, 1-tizbe, 18-is.
11. Kenjebaev B. Qazaq aýyz ádebietiniń tarihy týraly // Ádebiet Maidany. - №6-9. 1933.
12. QROMA, 1739-qory, 1-tizbe, 26-is.
13. Kenjebaev B. Birjan sal men aqyn Saranyń aitysqany. - Almaty: S.M.Kirov atyndaǵy QazMÝ, 1959.
14. Shaikhystamova, M., Ergobek, K., Islam, L., Burkitbaeva, M., Korganbekov, B. (2016). «Common Measure-patterns of Ancient Turkic Literature in Teaching B.Kenzhebayuly's Research «The structure of the Kazakh poem» // Journal of Language and Literature, ISSN: 2078-0303, Vol. 7. No. 2. May, p.140-145.

Р.Б.ТАУКЕБАЕВА

*к.ф.н., доцент, Международный гуманитарно-технический университет,
E-mail: dekan52@mail.ru (Шымкент, Казахстан)*

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КРЕАТИВНОЙ СРЕДЫ В ВУЗЕ

Данная статья посвящена проблеме создания креативной иноязычной среды в вузовской аудитории на занятиях по английскому языку. В статье дается анализ функционирования ролевых игр и их особенностей, рассматриваются аспекты креативного письма и метод проектов, которые являются основными методическими приемами в создании креативной среды. Следует отметить, что создание иноязычной креативной среды в процессе обучения иностранному языку в вузе способствует формированию новых ценностных компетенций и развитию иноязычной коммуникативной деятельности (слушание, говорение, чтение и письмо) обучающегося. В связи с этим, автор статьи рассматривает вышеназванные методические приемы как в теоретическом плане, так и в своей практической аудиторной деятельности.

Ключевые слова: креативность, креативная иноязычная среда, коммуникативная компетенция, инновационные методы, метод проектов, креативное письмо, ролевые игры, мотивация.

Р.Б.Тәукебаева

ф.ғ.к., доцент, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ШЕТ ТІЛІ КРЕАТИВТІ ОРТА ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала ағылшын тілінде университет аудиториясында өткізілетін сабақтардың шет тілі креативті орта құрылуының мәселесіне арналған. Мақалада рөлдік ойындардың орындалатын қызметі мен олардың ерекшеліктері талданады. Шет тілі шығармашылық ортаны құрудың негізгі әдістері болып саналатын шығармашылық жазба және жобалар әдісі талқыланады. Шет тілі креативті ортаның құрылуы шет тілін үйрету үдерісінде жаңа, құнды құзіреттіліктердің қалыптастыруына және шет тілдік коммуникативтік белсенділіктің дамуына үлес қосатынын атап өту қажет. Осыған байланысты мақала авторы жоғарыда айтылған әдістемелік тәсілдерді теория жүзінде ғана емес, сонымен қатар өзінің практикалық, аудиториялық жұмысында қарастырады.

Кілт сөздер: креативтілік, шет тілінің креативті ортасы, коммуникативтік компетенция, инновациялық әдістер, жобалар әдісі, шығармашылық жазба, рөлдік ойындар, мотивация (ынталандыру).

R.B.Taukebayeva

Candidate of Philology, Associate Professor, International Humanitarian and Technical University

THE PECULIARITIES OF FORMATION FOREIGN LANGUAGE CREATIVE ENVIRONMENT AT HIGH SCHOOL

This article deals with the problems of formation foreign language creative environment at high school. The article analyzes the functions and the peculiarities of role plays, it considers the

aspects of creative writing and method of projects which are the main methodical devices of formation creative environment. It must be noted, that the creation of foreign languages environment in the process of teaching foreign languages promotes the formation of new value competences and the development of foreign communicative activity of a learner (listening, speaking, reading and writing). In connection with this, the author of the article considers the aforementioned methodical devices not only theoretically, but gives the examples from her own practical, auditorial activity.

Keywords: creativity, foreign language creative environment, communicative competence, innovative methods, the method of projects, creative writing, role plays, motivation.

На сегодняшний день процесс модернизации системы языкового образования в РК связан с пересмотром всей “парадигмы образовательной деятельности” и с изменением целевых установок развития личности. Пристальное внимание уделяется формированию общих универсальных и учебных действий и умений обучающегося, усилению работы с новейшими инновационными технологиями, становлению и воспитанию творческой (креативной) личности. Ряд ученых-исследователей (Селевко Г., Л.Занков, Д.Эльконин, И.Волков, Г.Альтшуллер, И.Якиманская и др.) правомерно отмечают новые положения в современных тенденциях в системе образования, где анализируются важные переходы к новому этапу, рассматриваются существенные изменения, происшедшие в системе образования наиболее развитых стран мира за последние десятилетия. Были выделены существенные изменения: 1) пересмотрено отношение к «знаниям, умениям и навыкам» как к приоритетной цели образования; на первый план выходят ценности мышления, творчества, компетентностей личности; 2) совершен переход от традиционных подходов к содержанию образования – т.е. переход к сообразному со временным уровнем развития общества компетентностному подходу; 3) создана иная иерархия целей образования: интегративные цели обучения доминируют над предметными, деятельностный подход вытесняется компетентностным; 4) изменен характер педагогических отношений: авторитаризм переходит в сотрудничество, вдалбливание знаний «сверху» уступает место партнерству в познании и деятельности [1]. Глобализационные процессы в сфере образования (Болонский процесс, создание международной образовательной среды, развитие академической и профессиональной мобильности в образовательной сфере и др.) повышают роль языковой подготовки и обуславливают повышение роли коммуникативной компетенции и поиска путей ее развития и совершенствования. В современной методической науке реализация креативного аспекта речевой деятельности основывается на актуализации принципа новизны. Одним из ключевых механизмов её осуществления является креативность, отраженная в процессе и продукте деятельности, в личностной характеристике студента, что обосновывает актуальность креативно-коммуникативной компетенции. Индикаторы ее сформированности выступают ориентирами при разработке методики формирования креативно-коммуникативной компетенции применительно к конкретным условиям учебного процесса по иностранному языку [2].

Развитие социальных отношений в период глобализации ведет к экономической, политической и культурной интеграции в современном мире и “...в связи с этим возрастает роль иностранного языка как средства межкультурной коммуникации с представителями других культур... Для полноценной коммуникации человеку необходимо не только знание соответствующего языка, но и умение правильно понимать и объяснять лингвострановедческие факты, учитывая знания своей и чужой культуры, а также сформированные ценностные ориентации” [3]. В современных условиях развития полиязычной личности, приоритетная цель обучения иностранному языку может быть сформулирована в следующем

ракурсе: научить обучающегося коммуникации (общению) на иностранном языке, что означает, научить его не только участвовать в иноязычной коммуникации, но и "...активно участвовать в становлении и развитии личности обучаемого, приобщая его при этом к иноязычной культуре. Успешное достижение поставленной цели возможно осуществить лишь посредством равнозначности и взаимосвязанности всех аспектов обучения..." [4].

Бесспорно, что проявление интереса обучающегося к конкретной теме, эффективное усвоение нового материала, основано не только на умении преподавателя использовать в процессе обучения новые технологии и современные методические приемы (подходы), но и в создании психологического контакта с коллективом обучающихся, в поиске подхода к каждому индивидууму, ибо результативность каждого занятия зависит от его создавшейся атмосферы, где нет "культы личности" преподавателя, где существует благоприятная среда для проявления личности каждого отдельного обучающегося, и где цели и задачи настоящего педагога совпадают с потребностями обучающихся. В процессе обучения иностранному языку необходимым условием является создание "коммуникативной мотивации", которая будет стимулировать обучающихся к общению с собеседником с конкретной целью, в русле которого будет меняться тематический диапазон общения [5].

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что на современном этапе развития социума, в образовательном пространстве особое внимание уделяется формированию креативно-компетентной личности, способной к творческой деятельности, к самосовершенствованию и самореализации. Перед иноязычным образованием возникли существенные проблемы, одной из которых является проблема формирования личностных качеств обучающегося иностранному языку, то есть возникла необходимость в создании креативной личности, способной обладать такими качествами как креативное мышление, инициативность, коммуникабельность и социальная активность. Следует отметить, что креативная личность – это личность, обладающая творческими способностями, которые могут проявляться в мышлении, в общении и в отдельных видах социокультурной деятельности. В связи с многогранностью и неоднозначностью понятий: «креативность, креативная личность и креативная среда», до сих пор ученые-исследователи теоретического и практического толка не пришли к единому мнению. История исследования феномена креативности (новизна, важность и осмысление) довольно обширна и неоднородна; она берет свое активное начало с прошлого столетия. Ряд отечественных, российских и зарубежных исследователей дают различные трактовки феномену «креативность» и его производным. Некоторые исследователи феномена креативности считают данное явление мыслительным процессом и полагают, что «...креативные навыки и творческие способности как неотъемлемые характеристики креативного (нестандартного) мышления обучающихся имеют особую природу и могут формироваться в релевантных условиях, т.е. в рамках обучающих моделей, имеющих креативный характер, стимулирующих процесс протекания креативной мыслительной деятельности» [6]. Российские ученые-исследователи дают различные определения: «креативность» как источник и механизм движения, атрибут материи (Я.Пономарев); креативность как создание нового, в том числе и во внутреннем мире субъекта (Л.Выготский); креативность как создание оригинальных ценностей, имеющих общественную значимость (С.Рубинштейн); креативность как выход за пределы на личные ситуации или имеющихся знаний (Д.Богоявленская, А.Матюшкин) [7]. В западной науке, посвященной понятию «креативность» также нет единой точки зрения, об этом свидетельствует обширный и систематический «Обзор зарубежных теорий креативности» ученого-исследователя В.Мороз [8]. Ряд ученых рассматривают креативность как явление мыслительного, психологического характера, в то время как другие исследователи относят креативность к социально-личностному явлению. Д.Гилфорд в процессе исследования соз-

дал известную теорию, названную «структура интеллекта», которая открывала существование различных «категорий мысли» при достижении креативного поведения. Исследование Д.Гилфорда привело к развитию широко известных «тестов дивергентного мышления» [9]. Т.Амабайл, чей вклад в область креативности считают новаторским, создала трехкомпонентную модель, которая объединяет взаимосвязанные понятия такие, как «внутренняя мотивация», «опыт в области исследования», «навыки креативного мышления». Внутренняя мотивация связана с желанием решить проблему или создать что-то новое. Опыт предполагает знание технического, ...когнитивного аспектов, а навыки креативного мышления охватывают креативные процессы, например, вдохновение, воображение, гибкость и соединение нетрадиционного в новую идею... Позже Т.Амабайл добавила к своей модели еще один компонент-среду, которая может как стимулировать, так и препятствовать развитию креативности... [10]. Исследователь А.Рунко, анализирует проблему креативности с различных точек зрения, выявляет эмоциональные способности и различные состояния личности, стимулирующие креативное поведение в социуме, что свидетельствует о взаимосвязи мыслительного и социально-личностного процесса в креативной деятельности [11]. Следует отметить, что количество научных работ и исследовательских изысканий, затрагивающих проблему креативности увеличивается и по сей день, ибо роль, которую играет креативность как феномен в социуме, в науке и образовании является весомой, но в определенном системном ракурсе она неисследована и не завершена.

Исходя из вышесказанного, следует отметить, что мы придерживаемся мнения о том, что креативность состоит из множества аспектов: когнитивных, личностных и социальных и подчеркнута считаем, что мотивация при обучении иностранному языку является «фундаментально важной стимуляцией для создания креативной среды» (В.Мороз).

Безусловно, значимой проблемой иноязычного образования является создание и формирование образовательных условий, которые способствуют раскрытию креативного потенциала преподавателя и студента. Создание иноязычной креативной среды в процессе обучения иностранному языку в вузе способствует: 1) обретению опыта в сфере обучения иностранному языку и развитию креативных способностей студента; 2) формированию новых, ценностных (креативных) компетенций в условиях современных технологий обучения; 3) развитию иноязычной и коммуникативно-познавательной деятельности (listening, speaking, reading and writing) обучающегося.

Для создания креативной среды на занятиях по иностранному языку, следует сформировать некоторые условия (высокая степень проблемности и занимательности занятий, непрерывности и преемственности, разнообразия их тематики), под влиянием которых обучающийся будет иметь возможность не только развивать свой творческий потенциал, но и пробуждать потребность в своем дальнейшем творческом саморазвитии и самореализации. Общеизвестно, что креативная среда имеет ряд научно-практических определений: 1) методист-исследователь креативности В.Петрова определяет, что: «...креативная образовательная среда является личностным пространством, индивидуальным для каждого обучающегося, гибко реагирующим на его запросы и опирающегося на его системные ценности, мотивы и обладающие способностью к самоорганизации.» [12]; ученый-методист Е.Ларионова дает следующее определение креативной среды – «...креативная иноязычная образовательная среда представляет собой разнообразие поликультурного образования творческих личностей для развития которых требуется проведение целого ряда работ по разработке конкретных образовательных технологий, создание принципиально новой методической базы образовательных комплексов, введение новых методов и организационных форм иноязычного общения. Креативная иноязычная образовательная среда предоставляет возможность каждому обучающемуся развить творчес-

кий потенциал, побуждает его к дальнейшему самопознанию и творческому саморазвитию...» [13]. В своей статье исследователи креативности Г.Железовская, Н.Абрамова, Е.Гудкова рассматривают креативную среду как фактор творческого саморазвития личности. Следует отметить, что для трансформации образовательного пространства в креативную среду, в процессе взаимодействия, входящих в него компонентов, она должна иметь специфические признаки: 1) гибкость, 2) непрерывность, 3) вариативность, 4) интегрированность, 5) открытость, 6) саморазвитие и саморегуляцию, 7) установку на совместное деятельное общение всех субъектов образовательного процесса. «...В таком понимании креативная среда – это, прежде всего, социокультурное пространство, т.е. определенная система, структура, в рамках которой происходит интеграция социальных институтов различных типов и назначения, взаимодействие которых оптимальным образом способствует процессам развития и саморазвития творческой личности...» [14].

При создании креативной иноязычной среды следует учитывать ряд принципов: 1) приоритетное внимание к мотивационному обеспечению в процессе обучения и самообучения; 2) опора на процессы саморазвития и индивидуализация обучения; 3) постепенное расширение сферы самостоятельности обучающихся и уменьшение доли педагогического руководства ими; 4) обеспечение принятия обучающимся некоей роли в учебном процессе; 5) обучение рациональным способам учебной деятельности и самостоятельного приобретения знаний; 6) инициирование обучающегося к анализу и сравнению своих собственных результатов и достижений (рефлексии); 7) ориентация на достижение конкретных учебных целей и освоение конкретных действий [15].

Современный преподаватель иностранного языка имеет в своем методическом арсенале множество средств, методов и приемов, позволяющих преподавать язык (в частности, английский) на высоком языковом уровне, эффективно и качественно подготовить процесс обучения, способствующий развитию творческих способностей обучающегося. Создание креативной иноязычной среды в вузовской аудитории – процесс трудоемкий, ибо он включает в себя методический опыт преподавателя, его потенциальные возможности (языковая база) в создании креативных ситуаций и естественно, здесь следует подчеркнуть языковой уровень студентов, он должен быть на достаточно хорошем образовательном уровне. Следует отметить, что для создания иноязычной креативной среды существуют различные приемы и методы проведения нетрадиционных форм учебных занятий, таких как ролевая игра, метод проектов, креативное письмо, драматизация, презентация на различные, внеаудиторные темы, которые формируют творческую самостоятельность обучающихся в разрешении большого спектра проблем коммуникативного значения.

В методической науке последних десятилетий активно изучается и исследуется коммуникативный метод обучения иностранному языку (Е.И.Пассов), что обуславливает актуальность проблематики формирования коммуникативной компетенции, которая рассматривается как способность студента самостоятельно создавать коммуникативность (общение) посредством свободного использования языковых средств при решении коммуникативных заданий и при этом не использовать общепринятые шаблоны речи, изучаемые на занятиях по иностранному языку. Методической основой создания иноязычной креативной среды, где формируются и совершенствуются различные аспекты коммуникативной компетенции, является качественное преподавание иностранного языка, педагогический и языковой опыт преподавателя, а также личностный, образовательный потенциал обучающегося.

Необходимо отметить, что созданию креативной иноязычной среды способствуют нетрадиционные формы проведения занятий по иностранному языку. Нетрадиционным формам занятий присуще: 1) осуществление контроля знаний, навыков и умений учащихся

по конкретной теме; 2) обеспечение деловой, креативной атмосферы в процессе занятия; 3) минимизация участия преподавателя в проведении занятия. Все вышеназванные принципы способствуют созданию атмосферы необычного мероприятия, снятию психологического барьера, который обычно возникает на традиционных занятиях из-за боязни совершить грамматическую или лексическую ошибку. Нетрадиционные формы занятий проводятся после изучения какой-либо темы или нескольких тем, выполняя функции обучающего контроля, в целом, такие занятия проходят в необычной, непринужденной обстановке и осуществляются при обязательном участии всех студентов группы. Такие нетрадиционные формы учебных занятий как ролевая игра, метод проектов, креативное письмо, драматизация, презентация на различные темы, будучи методически эффективными и результативными (эти занятия вызывают живой интерес, неподдельную активность и творческую самостоятельность в овладении иностранным языком), способствуют формированию и развитию социолингвистической компетенции у обучающихся.

Ролевая игра, как метод обучения иностранному языку, имеет обширную историю изучения и исследования в различных областях науки: лингвистики, философии, социологии, истории культуры различных этносов (Л.Выготский, Г.Либшер, Г.Клаус, В.Истомин, В.Устименко, И.Сикорский, Дж.Уоллер и др.). Следует отметить, что ролевая игра в своей основе, функционально направлена на отражение окружающего мира и на воспроизведение социально-культурных отношений на «чужом» языке. Ролевая игра – это особо организованное занятие, требующее напряжения эмоциональных, умственных и творческих сил, ибо посредством игры происходит развитие познавательной сферы обучающегося: восприятия, памяти, образного мышления, развития речевых навыков при изучении иностранного языка. Необходимо отметить, что ролевая игра – это увлекательное, захватывающее занятие, так как в игре все равны, раскованы, она посильна даже самым слабым по языковым знаниям обучающимся, потому что дает им возможность преодолеть стеснительность, скованность при использовании в своей речи лексики «чужого» языка. Ролевая игра, являясь одним из видов человеческой деятельности, привлекает внимание людей различных профессий и, естественно, в обучении иностранному языку она является незаменимым видом учебной деятельности, так как игра имеет мотив, который заключается в самом игровом процессе. Мотивация в организации обучения иностранному языку играет важное значение, так как способствует активизации творческого мышления, вызывает глубокий интерес не только к выполнению какого-либо конкретного задания, но и к учебному процессу в целом. – «...Активизации мышления способствуют мотивация учебного процесса, и самым действенным приемом обучения является ролевая игра... Ролевая игра представляет собой условное воспроизведение ее участниками ... практической деятельности людей, создает условия ... общения. Эффективность обучения здесь обусловлена, в первую очередь, повышением мотивации и интереса к предмету...» - определяют в своих исследованиях ученые-методисты Жук Н., Тузова М., Ермакова Л. [16]. Далее авторы исследования роли и функций ролевых игр в иноязычном обучении, правомерно рассуждают, что «...ролевая игра мотивирует порождение речевой деятельности, так как обучаемые оказываются в ситуации, когда актуализируется потребность что-либо сказать, выяснить, доказать, чем-то поделиться с собеседником... Являясь моделью межличностного общения, ролевая игра вызывает потребность в общении, стимулирует интерес к участию в общении на иностранном языке, и в этом смысле она выполняет мотивационно-побудительную функцию... В зависимости от особенностей группы и личностных характеристик учащихся, а также от степени владения ими иностранным языком выбирается ситуативный сюжет ролевой игры и распределяются роли...» [17]. По определению Дж.Уоллера, ролевая игра помогает обучающемуся быть более гибким и управ-

ляемым, так как овладев мастерством в языковом поведении, он сможет без затруднений применять приобретенные навыки и умения в новых языковых ситуациях [18]. В процессе исследования различных аспектов ролевой игры, особое внимание уделяется развитию коммуникативного принципа в обучении, который в своей основе формирует социолингвистическую компетенцию. - «...Использование ролевой игры на уроке иностранного языка повышает эффективность учебного процесса, помогает сохранять интерес учащихся к изучаемому языку на всех этапах обучения. Ролевая игра является одним из наиболее эффективных приемов реализации коммуникативного принципа в обучении иностранному языку. Ролевая игра – это обучения в действии. Ролевая игра является в высшей степени мотивирующей, поскольку содержит элемент игры и непредсказуемость развязки...» [19].

На основании теоретических изысканий многих исследователей по проблемам функционирования ролевых игр в учебном процессе, было установлено, что коммуникативные компетенции формируются в процессе изучения иностранного языка и имеют достаточно сложную структуру, ибо они являются основой формирования социолингвистической компетенции. «Социолингвистическая компетенция – это способность использовать язык в определенном социальном контексте..., при этом обучающемуся необходимо овладеть различными регистрами общения, правилами вежливости, лингвистическими маркерами социальных отношений и т.д.» [20]. На уроках иностранного языка социолингвистическая компетенция может быть сформирована с помощью технологий, имитирующих различные условия социокультурного контекста. К таким технологиям можно отнести метод глобальной симуляции, аутентичный метод или обучение на местности», - пишет казахстанский ученый-методист Т.Аренова. В целом, все названные Т.Ареновой методы являются ролевыми играми, развивающими воображение, фантазию и естественно, формирующими лингвистические способности и психологические возможности (настрой) студенческой аудитории. В сущности, все спонтанные, различного характера задания или ситуации в учебном процессе являются своего рода игрой, то есть обучающийся исполняет некую роль при выполнении того или иного задания и где игра служит основой создания иноязычной креативной среды. В нашей учебно-практической деятельности, занятие начинается с описания погоды за окном и сообщения какой-либо новости (студенты играют роли диктора телевидения, спортивного комментатора, журналиста-международника или случайного прохожего и др.). Если студент затрудняется в использовании новой лексики или новых разговорных фраз, то помощь преподавателя заключается в написании их на доске, с объяснениями значений на английском языке, иногда используя жесты, мимику и разные мимические движения, применяя “чистый” перевод лишь в крайних случаях.

Метод глобальной симуляции (Т.Аренова) является ролевой игрой, в процессе которой обучающийся играет какую-либо роль; он проходит через реальные ситуации общения, присущие для конкретного персонажа, а преподаватель корректирует поведение студента и выбор языковых средств, соответствующие нормам социокультуры. Из нашей преподавательской практики, в качестве примера мы приводим учебный материал из учебного пособия “New English File” (C.Oxenden, Ch.Latham-Koenig, P.Seligson Oxford). В книге имеются разделы Practical English, Writing, которые служат для создания креативных ситуаций и развивают социолингвистическую компетенцию обучающихся. Practical English включает следующие разговорные темы: On a plane, At a hotel, In a coffee shop, In a clothes shop, In a gift shop, In the street, At a restaurant, Going home и др. Местом действия в ролевой игре может быть любое ограниченное пространство – дом, улица, магазин, отель, ресторан и др. Фрагмент симуляции заключается в том, что студентам предлагается увидеть то, о чем рассказывает преподаватель или то, что изображено на картинке. Например, занятие, посвя-

ценное теме: At a restaurant (Unit 7), где преподаватель подробно описывает здание и место действия, уточняет все детали, поясняет характерные черты данной социальной ситуации. Далее обсуждение начинается с вопросо-ответной работы преподавателя: What kind of building is this? Where is the restaurant situated? How many people do you see at the restaurant? Would you like to go to the restaurant? Would you like to work at this restaurant? To be a waitress is a good job, isn't it? and etc. После проведения данного вида работы наступает очередь распределения ролей. Студенты выбирают себе по желанию роли: директора ресторана, официанта и посетителей; один из студентов выбирает роль шеф-повара, составителя меню. Каждый студент, играющий свою роль, создает характер своего персонажа и составляет своего рода профессиональный монолог или диалог в данной креативной ситуации. Играя свою роль, студенты вступают в беседу друг с другом, используя ситуативные выражения (Useful phrases): Do you have a reservation? Yes, a table for two. Non-smoking room, please. Would you like some wine? It was delicious! What do you order for dessert? Nothing for me, thanks. The same for me, please. Could we have the bill, please? Студент, играющий роль составителя меню, предлагает красочно оформленное меню с ценами блюд; он может использовать меню из учебника или же заранее подготовить свою собственную интерпретацию - (Main courses - Onion soup, Goats cheese salad, Steak and chips, Roast chicken with vegetables, Fresh lasagna, For dessert: Home-made vanilla ice cream with hot chocolate sauce, Fresh fruit salad, Tiramisu. В этом учебном процессе, преподаватель направляет студентов, задавая вопросы различного содержания, помогает формулировать различные ситуации, в то время как студенты действуют в соответствии с представлениями о поведении своих персонажей. Так как невозможно предвидеть все ситуации, которые произойдут в следующий раз, то план и сценарий игры в разных группах имеют свои особенности, но основные креативные ситуации, которые включают в себя необходимые грамматические конструкции и активный вокабуляр, не меняются, например, темы: food, countable / uncountable nouns, how much / how many? drinks, holidays, to be going to and etc.

Для создания иноязычной креативной среды и дальнейшего развития социолингвистической компетенции у обучающихся, в нашей практике используется аутентичный метод (Т.Аренова), который заключается в воспроизведении повседневной жизни людей, во время которого обучаемым предлагается пройти через основные социальные ситуации, сформировать свое адекватное речевое поведение. Это – ситуации, связанные с проблемами на работе и дома (недовольство руководства, какое-либо событие в семье), с бытовыми проблемами (взаимоотношения с соседями, поиск работы, ремонт квартиры и т.д.). Следует отметить, что отношения между персонажами в повседневной жизни формируются в зависимости от их поведенческого настроения в конкретной ситуации, например, в разделе (Unit 6) вышеназванного учебника имеется учебный материал «Neighbours from hell», который является хорошей базой для создания ролевых игр. Студенты заранее готовятся к роли соседей и, работая в парах, создают различные жизненные (бытовые) ситуации, касающиеся взаимоотношений соседей. Одна группа студентов-соседей составляют диалоги в вопросно-ответной форме: Love your neighbor? - Sometimes it can be difficult! Do you have good or bad neighbours? Do you know your neighbours? Are they friendly? Do they help you? Do they make a lot of noise? And what kind of noise? Do you have any unpleasant problems with your neighbours? Ответы студентов-соседей бывают произвольными, потому что они быстро вживаются в роль, изображая довольных и недовольных соседей. В этой игре студенты используют грамматику (Present Continuous) и весь активный словарь данного урока в различных ситуациях: You can choose your friends but you can't choose your neighbours, Tell about your neighbours' behaviour: They are watching TV late at night; They are moving furniture. They are playing a musical instrument; They are talking

loudly; Their babies are crying; Their dogs are barking; They are always arguing with their partner and etc. Вышеназванные ситуации, связанные с проблемами роли соседей, вызывают живой интерес, адекватную или неадекватную реакции на некоторые моменты взаимоотношений студентов-соседей, что порой они теряются в поиске нужных слов и фраз, так как различные ситуации создают особое эмоциональное состояние и психологический настрой. Роль преподавателя на данном этапе ролевой игры заключается в том, чтобы оказать помощь студентам в использовании спонтанной, разговорной лексики, а также вовремя скорректировать поведение персонажей и не дать развитию негативных отношений между участниками игры.

Одной из технологий формирования социолингвистической компетенции у студенческой аудитории в процессе применения ролевых игр, служащая непосредственной основой формирования иноязычной креативной среды, является так называемый, принцип обучения на местности (Т.Аренова). Основываясь на методические положения ученого-исследователя Т.Ареновой, мы готовим и проводим ролевую игру «Travel to Turkestan», которая будет иметь продолжение на каком-нибудь из следующих занятий внеурочного характера. Данная ролевая игра организуется следующим образом: на занятии преподаватель показывает фильм о городе Туркестане, где расположен мавзоль Ахмеда Яссави; затем студенты выполняют задания для получения информации о городе и мавзолее; далее преподаватель предлагает студентам поездку в этот город и посещение мавзолея. Для этого студенты должны получить следующую информацию: 1) What buses and trains go to Turkestan (departure and arrival); 2) How many hours do they go to Turkestan? How much does the ticket cost?; 3) Is it possible to have lunch at the station? Can we book a hotel?; 4) When does the Mausoleum of Akhmed Yassawi open? How to get there? and etc., и чтобы ответить на все эти вопросы, студент должен посетить вокзалы, прочитать информацию на телефоне, поговорить со служащими и с пассажирами. На одном из следующих занятий по данной теме, студенты обсуждают полученную информацию, играют свои подготовленные роли (кассир, водитель автобуса, проводник вагона, пассажиры и др.) и на этом занятии, преподаватель предлагает им уже другое задание, например, “Walk around Almaty”. Следует отметить, что такие методические приемы как аутентичный метод и обучение на местности, в силу их трудоемкости вполне, можно заменить на “путешествие” по Интернету (Т.Аренова). Выполняя это задание, студенты будут искать ответы на вопросы преподавателя, используя информацию, полученную с интернета, что позволит им расширить познавательные интересы и обогатить языковые навыки и умения для развития и становления социолингвистической компетенции у обучающихся. Необходимо отметить, что использование в учебном процессе различных креативных методов, проявляющихся посредством применения ролевых игр, способствует созданию иноязычной креативной среды, что является отличительной, специфической чертой современного занятия по иностранному языку.

Одной из нетрадиционных форм проведения учебных занятий является креативное письмо, которое служит необходимым методическим средством при создании иноязычной креативной среды. Общеизвестно, что при обучении иноязычной коммуникации выделяют устную ее форму – говорение. Однако, роль письменной речи как продуктивного вида иноязычной речевой деятельности должна занимать особое место на занятиях по иностранному языку. Следует отметить, что письменное высказывание – это монолог, построенный довольно обширно и достаточно полно, так как письмо содержит дополнительные сведения, определения, объяснительные детали. В целом, информация в письменном виде излагается людьми последовательно, логично и сжато, так как у автора не возникает возможности что-либо изменить, повторить и разъяснить написанное. “...Поэтому именно письменная речь тщательно продумывается, оттачивается, автор что-то переделывает

вает, переформулирует, пытается правильно оформить написанное... Письменный текст четче структурирован, т.к. есть возможность его проверить. Одна из главных характеристик устного текста – его спонтанность. Говорящий может походу прерываться, импровизировать, порой теряя логику высказывания. Для создания письма требуется больше времени, однако из письменного сообщения получить информацию можно быстрее, чем из устного. Письменные тексты более требовательны к нормативности языка. Очень сильно отличается длительность формирования навыков устной и письменной речи... Чтобы научиться писать, надо прилагать усилия, необходимы специальные и длительные упражнения”, - в таком русле, анализирует письменную речь ученый-методист Е.Житкова [21]. Для того, чтобы мотивировать обучающихся предпринимать большие старания и усилия для составления письменной речи следует воспользоваться потенциалом креативного письма. Рассматривая письменную речь (письмо) как продуктивную коммуникативную деятельность, проявляющаяся в потребности написать письмо, заявление (личные мотивы) или составить доклад, отчет (общественная работа), то в процессе обучения иностранному языку, вполне, закономерными являются письменные упражнения коммуникативной направленности с различными заданиями.

Известно, что в современной методике преподавания иностранных языков существуют различные подходы к обучению письменной речи. В своих исследованиях, ученый-методист Е.Соловова, выделяет директивный, лингвистический и деятельностный подходы [22]. Целью директивного (формального) языкового подхода является, в первую очередь, корректность написанного, а содержательная сторона отходит на второй план и основным признаком лингвистического или формально-структурного подхода является «жесткое» управление процессом письменной речи. Целью деятельностного процесса является продукция текста на основе индивидуального творчества обучающихся или учебной группы. Деятельностный подход позволяет организовать процесс овладения иноязычной письменной речью в соответствии с принципами личностно-деятельностного обучения (написание сочинений, эссе, сказок, стихов и т.п.), а ориентация на личностное повышает мотивацию к изучению иностранного языка (Е.Житкова). При деятельностном подходе к обучению иностранной письменной речи, роль преподавателя заключается в мотивировании обучающихся к творческой работе, в ознакомлении их с различными приемами работы, в редактировании собственных текстов. По своей сущности и содержательности, деятельностный подход способствует созданию креативного письма, которое дает возможность обучающимся использовать имеющиеся лексические и грамматические навыки, проявить свою индивидуальность, использовать собственные письменные произведения для тренировки умений чтения и говорения. Креативное письмо создается в особой атмосфере творческой свободы, которая включает в себя различные исследования языковых форм, открытие новых явлений в языке, ощущение структуры языка: его стройность, ритм, звучание, юмор – то есть, все эти явления, составляющие креативное письмо, должны быть признаны преподавателем, который должен способствовать развитию навыков креативной письменной речи, если в будущем ожидать от обучающихся творческого самовыражения в письменной форме. Если преподаватель на занятии не придает особого внимания созданию креативной письменной речи, если присутствует неуверенность у обучающихся, то атмосфера абсолютно бесперспективна для творчества, в том числе и для креативного письма. Главенствующей целью обучающегося в создании креативного письма является присутствие положительного психологического настроения в процессе его написания. Результативное креативное письмо может применяться на раннем этапе обучения. Первоначально следует рекомендовать различные виды опор: зрительную наглядность (предметы быта, картинки, фотографии), звуковую наглядность (аудиотексты, песни, инстру-

ментальные музыкальные произведения), письменную наглядность (стихи, рассказы, пословицы и т.д.). В силу обретения обучающимися опыта создания креативного письма, снижается роль опор, а иногда возможны их отсутствие, например спонтанное творческое письмо о вашем эмоциональном состоянии (тревога, веселье, удивление, возмущение и т.д.). В нашей практической работе, мы используем раздел Writing в вышеупомянутой книге New English File (Unit 4). В этом разделе тема креативного письма: Describing a friend. В аудитории дается задание прочитать большое письмо с описанием подруги, ее зовут Стефания (имеется фото); далее проводится вопросо-ответная работа - How old is she? Where is she from? Where does she live? What does she do? What does she like doing? Занятие продолжается устным описанием студентов друг друга, далее они описывают своих друзей по фотографиям. И последнее задание, которое преподаватель предлагает студентам, заключается в написании письма – описание своего друга, согласно изучаемой лексике и грамматического материала данного занятия. Описания носят креативный характер, так как студенты, описывая своих друзей, пишут об интересных фактах их жизни, о своих взаимоотношениях с ними, порой с юмором, что свидетельствует о творческой свободе и о хорошем эмоциональном состоянии обучающихся.

Известно, что некоторые исследователи креативного письма обращают свое внимание на упражнение с опорой на музыкальный текст, т.е. на инструментальную музыку без слов, которая создает субъективные ассоциации слушателя и особое настроение для создания креативного письма. В связи с этим, следует отметить, что эти ассоциации находятся в центре внимания, так как музыка сама по себе теряет самостоятельное звучание. В этом случае, она интересует нас как средство, побуждающее к творчеству, к созданию креативного письма. От выбора музыкального произведения зависит либо ее расслабляющее, либо аффективное влияние, например, медитативная музыка хорошо подходит при описании фантастических действий и событий. Существует еще одна форма креативного письма – это написание эссе на свободную тему. Студенты с большим желанием готовят материал для эссе, создают креативные письменные истории от своего лица или какого-либо другого человека. Следует отметить, что эссе является своего рода письменным изложением какой-либо истории или истории известного человека, события. Эссе часто представляют собой мини-сочинение на различные проблемы, темы и ситуации (My favourite book, I love my family, Water – facts and myths, Can men cook? How well do you know your country? and etc.). Письменные креативные задания обладают огромным обучающим потенциалом и, по нашему мнению, могут быть использованы на каждом занятии по иностранному языку. Преподаватель подбирает и включает их в учебный план, исходя из учебных целей и образовательного уровня обучающихся. Таким образом, креативное письмо, имея сугубо творческое начало в своей основе (природе) и, являясь нетрадиционным методом проведения учебных занятий, способствует формированию иноязычной креативной среды, которая повышает языковой потенциал студенческой аудитории.

Метод проектов, как одно из эффективных средств обеспечения студентов образовательными стратегиями и языковыми умениями, способствует созданию креативной среды на занятиях по иностранному языку – “Метод проектов был представлен американским ученым Джоном Дьюи в 20-е годы XX-го века и до настоящего времени остается актуальным методом обучения. Метод проектов относится к проблемным методам и определяет его основную идею – решение проблемных ситуаций с целью получения знаний, и подразумевает при этом интеграцию знаний из различных областей наук” [23]. Для формирования навыков речевой деятельности наиболее приемлемым методом считается создание коммуникативно-креативных ситуаций, которые служат основой создания креативной среды, т.е. студент имеет возможность самостоятельно мыслить, принимать

действенные решения, обсуждать проблемы и искать пути их разрешения – “... Метод проектов может позволить решить эту задачу и соответственно превратить занятия по иностранному языку в дискуссионный, исследовательский клуб, в котором решаются действительно интересные, практически значимые и доступные проблемы” [24]. Именно такой подход при обучении иностранному языку будет способствовать формированию коммуникативности, которая позволит студентам повзвесоно и грамотно реагировать на любую речеую ситуацию, которая сопряжена с решением различных языковых проблем. По нашему мнению, метод проектов предусматривает сочетание индивидуально-творческой и самостоятельной познавательной-поисковой деятельности обучающихся. Необходимо отметить, что “...основными факторами, обуславливающими необходимость использования проектной методики, являются следующие: 1) повышение мотивации к изучению иностранного языка; 2) развитие навыков речеого взаимодействия; 3) развитие самостоятельности, активности обучающихся” - такие определения дает ученый-методист Ахраменко Е. [25]. К основным особенностям организации проекта относятся: поиск проблемы коммуникативно-познавательного характера; циклическая организация учебного процесса; самостоятельное планирование содержания проекта и реализация коммуникативной деятельности обучающегося в виде проекта. Общеизвестно, что успешность проекта определяется следующими условиями: выбор темы (обмен мнениями с группой); тематика проектов должна быть связана со своей страной или страной изучаемого языка; сбор и обработка информации должна происходить в парах или самостоятельно; постановка проблемы в рамках выбранной темы должна быть очень интересной для обучающегося и должна быть достаточно доступной и обычной для всех студентов; при выборе темы необходимо учитывать языковую подготовку и образовательный опыт обучающихся; оформление проекта должно соответствовать современным параметрам и т.д. Приведем в качестве примера, из нашей практики, проект на тему: “The London Eye”(Unit 6). Он начинается с чтения статьи об этой достопримечательности Лондона – Quickly read the guidebook extract about the London Eye and answer the questions. Студенты в парах ведут вопросо-ответную работу (10 вопросов), содержащую все детали этой достопримечательности (“Колеса обозрения”): его высота, устройство, время открытия, скорость движения колеса, количество капсул, лимитное количество пассажиров, время открытия и закрытия, виды билетов и т.д. Функция преподавателя заключается в помощи поиска дополнительного материала на английском языке и предложениями креативного характера: Would you like to go to London? Would you like to go on the London Eye? Why (not)? Для развития творческого потенциала студентов далее преподаватель предлагает: Is there a building in your town with a very good view? Where is it? What’s its name? and etc. Студенты собирают информативный материал с различных источников: энциклопедия, туристический справочник, интернет. Для презентации своего проекта, студенты готовят слайды, фотографии, коллажи и защищают свою творческую работу перед аудиторией, используя всевозможные языковые и технические средства. Исходя из вышесказанного, следует отметить, что существенным результатом проектной деятельности на занятиях по иностранному языку является возможность овладения обширными языковыми знаниями в силу креативности данного метода и который, всецело, способствует созданию иноязычной креативной среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., 1998. – 256 с.
2. Козловская Е.В. Креативно-коммуникативная компетенция: Содержательный аспект // Современные проблемы науки и образования. - №2. - 2015. - С.1.

3. Баклашкина М.В. Обучение иноязычному межличностному общению на занятиях по иностранному языку в школе и вузе // Иностр. языки в школе. - №3. - 2009. - С. 17-20.
4. Кирий Н.Ф. Современные направления в методике преподавания иностранного языка // Научный вестник ЮИМ. - №4, 2015, с.68-70.
5. Таукебаева Р.Б. О современных направлениях в методике преподавания иностранного языка / Сб. межд.научно-практ.конф. "Казахстан на пути духовного возрождения: развитие и будущее". – Шымкент: МГТУ, 2017, 2-ой т. - С.308-310.
6. Касымбекова М.А. Креативные технологии в русле новых образовательных реформ // Вестник КазНУ. Серия филологическая. - №3 (143). - 2013. - С.210-213.
7. Мороз В.В. Развитие креативности студентов университета в процессе обучения иностранному языку // Вестник Оренбургского государственного университета. - №10 (210). - 2017. - С.113.
8. Мороз В.В. Обзор зарубежных теорий креативности // Вестник Оренбургского государственного университета. - №12(200). - 2016. - 35-41 с.
9. Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. - №5. - 1950. - P.444-454.
10. Amabile, T.M. The social psychology of creativity. - New York: Springer, 1983. - 390 p.
11. Runco A. Creativity Theories and Themes: Research, Development, and Practice. - San Diego: Elsevier Inc., 2007. - 492 p.
12. Петрова В.Н. Формирование креативной личности в процессе обучения в вузе // Элект.журн. "Знание. Понимание. Умение". – 2007. - №7.
13. Ларионова Е.В. Образовательная среда как социокультурный феномен. В сб.: Образование в современном мире. Изд.Сар.унив. - Выпуск 13. - Саратов, 2018. - С. 45-49.
14. Железовская Г., Абрамова Н., Гудкова Е. Креативная среда как фактор творческого саморазвития личности // Perspectives of Science and Education, 2014, №1 с.120-125.
15. Петрова В.Н. Формирование креативной личности в процессе обучения в вузе // Элект.журн. "Знание. Понимание. Умение". – 2007. - №7.
- 16-17. Жук Н.В., Тузова М.К., Ермакова Л.В. Ролевая игра как метод обучения иностранному языку в высшей школе / Материалы IV межд.науч.конф. «Актуальные вопросы современной педагогики». - Уфа, ноябрь, 2013.
18. Fried-Booth Diana L. Project Work (in Resource Books for Teachers). Ed. by Alan Maley.- Oxford, 1988.-53 p.
19. Сбитнев К.В. – Ролевая игра в обучении иностранному языку студентов первого курса неязыкового вуза // Lingua mobilis. - №6 (39), 2012. - С.130-133.
20. Аренова Т. К вопросу о формировании социокультурной компетенции на уроке иностранного языка. – Болгарская русистика, 2009/1-2. - С.69-75.
21. Житкова Е.В. Креативное письмо в процессе обучения иностранному языку в вузе // Вестник Томск. гос.унив., 2009. - №3. - С.101-104.
22. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. - М.: Просвещение, 2002.
23. Горбатова Т.Н., Кудряшова А.В., Рыбушкина С.В. Метод проектов как средство формирования коммуникативной мобильности студентов при обучении иностранному языку // Молодой ученый. – 2015. - №6. – С. 582-584.
24. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностр. языки в школе. - №2, №3. – 2000.
25. Ахраменко Е.В. Проект на уроке английского языка // Молодой ученый. - №12. – 2013. – С. 404-406.

REFERENCES

1. Selevko G.K. *Sovremennye obrazovatelnye tehnologii*. – M., 1998. – 256 s.
2. Kozlovskaya E.V. Kreativno-kommunikativnaya kompetentsiya: Soderzhatelnyy aspekt // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. - №2. - 2015. - S.1.
3. Baklashkina M.V. Obycheniye inozazychnomy mejlichnostnomy obenyiy na zaniatiyah po inostrannomy iazyky v shkole i vyye // *Inostr.iazyki v shkole*. - №3. - 2009. - S. 17-20.
4. Kirii N.F. *Sovremennye napravleniya v metodike prepodavaniya inostrannogo iazyka* // *Nauchnyy vestnik IyIM*. - №4, 2015, s.68-70.
5. Taýkebaeva R.B. O sovremennykh napravleniyah v metodike prepodavaniya inostrannogo iazyka / *Sb. mejd.nauchno-prakt.konf. "Kazahstan na pyti dyhovnogo vozrojdeniya: razvitiye i bydyey"*. – Shymkent: MGTÝ, 2017, 2-oi t. - S.308-310.
6. Kasymbekova M.A. Kreativnye tehnologii v rýsle novykh obrazovatelnykh reform // *Vestnik KazNÝ. Seriya filologicheskaya*. - №3 (143). - 2013. - S.210-213.
7. Moroz V.V. Razvitiye kreativnosti stýdentov ýniversiteta v protsesse obycheniya inostrannomy iazyky // *Vestnik Orenbyrgskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta*. - №10 (210). - 2017. - S.113.
8. Moroz V.V. Obzor zarybejnykh teorii kreativnosti // *Vestnik Orenbyrgskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta*. - №12(200). - 2016. - 35-41 s.
9. Guilford J.P. *Creativity* // *American Psychologist*. - №5. - 1950. -P.444-454.
10. Amabile, T.M. *The social psychology of creativity*. - New York: Springer, 1983. - 390 p.
11. Runco A. *Creativity Theories and Themes: Research, Development, and Practice*. - San Diego: Elsevier Inc., 2007. - 492 p.
12. Petrova V.N. Formirovaniye kreativnoy lichnosti v protsesse obycheniya v vyye // *Elekt.jýrn. "Znanie. Ponimanie. Ýmenie"*. – 2007. - №7.
13. Larionova E.V. *Obrazovatelnaya sreda kak sotsiokýltúrnyy fenomen*. V sb.: *Obrazovaniye v sovremennom mire*. Izd.Sar.ýniv. - Vypýsk 13. - Saratov, 2018. - S. 45-49.
14. Jelezovskaya G., Abramova N., Gýdkova E. *Kreativnaya sreda kak faktor tvorcheskogo samorazvitiya lichnosti* // *Perspectives of Science and Education*, 2014, №1 s.120-125.
15. Petrova V.N. Formirovaniye kreativnoy lichnosti v protsesse obycheniya v vyye // *Elekt.jýrn. "Znanie. Ponimanie. Ýmenie"*. – 2007. - №7.
- 16-17. Jýk N.V., Týzova M.K., Ermakova L.V. *Rolevaya igra kak metod obycheniya inostrannomy iazyky v vysshey shkole* / *Materialy IV mejd.nauch.konf. «Aktýalnye voprosy sovremennoy pedagogiki»*. - Ýfa, noiabr, 2013.
18. Fried-Booth Diana L. *Project Work (in Resource Books for Teachers)*. Ed. by Alan Maley.- Oxford, 1988.-53 p.
19. Sbitnev K.V. – *Rolevaya igra v obycheni inostrannomy iazyky stýdentov pervogo kýrsa neizykovogo vyya* // *Lingua mobilis*. - №6 (39), 2012. - S.130-133.
20. Arenova T. *K voprosy o formirovani sotsiokýltúrnoy kompetentsii na ýroke inostrannogo iazyka*. – *Bolgarskaya rýsistika*, 2009/1-2. - S.69-75.
21. Jitkova E.V. *Kreativnoye pismo v protsesse obycheniya inostrannomy iazyky v vyye* // *Vestnik Tomsk. gos.ýniv.*, 2009. - №3. - S.101-104.
22. Solovova E.N. *Metodika obycheniya inostrannym iazykam: Bazovyiy kýrs lektsii*. - M.: Prosveeniye, 2002.
23. Gorbatoва T.N., Kýdriashova A.V., Rybýshkina S.V. *Metod proektov kak sredstvo formirovaniya kommunikativnoy mobilnosti stýdentov pri obycheni inostrannomy iazyky* // *Molodoye ycheniye*. – 2015. - №6. – S. 582-584.
24. Polat E.S. *Metod proektov na ýrokah inostrannogo iazyka* // *Inostr. iazyki v shkole*. - №2, №3. – 2000.
25. Ahramenko E.V. *Proekt na ýroke angliyskogo iazyka* // *Molodoye ycheniye*. - №12. – 2013. – S. 404-406.

R.Sh.BERDALIYEVA

*Doç.Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
E-mail: ramilya.berdalieva@ayu.edu.kz (Türkistan, Kazakistan)*

YABANCILARA RUSÇA'YI ÖĞRETME: BEDEN DİLİYLE (SÖZSÜZ) İLİŞKİ KURMA ARAÇLARININ ÖNEMİ

Makalede yabancı ülkeden gelen öğrencilere dil öğretim süresinde biverbal hareketlerin rolünü inceleme sorunundan bahsedilir. Sözlü iletilimde bilgileri almada biverbal hareketlerin önemi insanların dikkatini çekmez. Fakat biz herhangi bir durumda iletişim kuaraken onların yerini hissedebiliyoruz. Rusların davranış ve kültürel değişimleri öğrenme, Rusların, özellikle sözlü olmayan davranışlarda dilsel özelliklere ağırlık verilmektedir. Aynı zamanda beden dili de açıklanır. İletişim kuararken, jest ve mimikleri kullanma yolları ile yöntemlerine de yer verilmiştir. Gelecek uzmanlar için deden dilinin önemi açıklanır. Dil öğrenmede biverbal davranışları kullanmadaki önemli noktalar da söz konusudur.

Anahtar kelimeler: sözsüz iletişim, kültür, Rus davranışları, eğitim süreci, dil öğrenme, jest ve mimiklerin kullanımı.

Р.Ш.Бердалиева

ф.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.

ШЕТЕЛДІКТЕРГЕ ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ ҚҰРАЛДАРДЫҢ РӨЛІ

Мақалада шетелдік студенттерді оқыту барысында коммуникацияның бейвербалды емес құралдарының рөлін зерттеу мәселесі қарастырылады. Қарым-қатынаста бейвербалды амалдардың ақпаратты таратудағы маңыздылығын білеміз және өзара тілдесуде іс-қимылдың қатысуынсыз өтпейтінін интуитивті сеземіз. Орыс халқының этикетін, мәдени айырмашылықтарын, бейвербалды мінез-құлқының ерекшеліктерін білу орыс тілін тиімді меңгеруге қажетті жағдай жасайды. Мақалада сөйлеу барысында, «әлеуметтік рөлдерді ойнауда», орыс тілі сабақтарында микросценаларды ойнауда дене қимылдары, мимика, дене қозғалыстарын тиімді пайдалану жолдары мен әдістері қарастырылады. Болашақ мамандардың лингвоелтанушылық құзыреттілігін қалыптастырудағы негізгі талап болып табылатыны дәлелденеді. Сонымен қатар, бейвербалды құралдардың минимумына ерекше назар аударылады. Мақалада коммуникацияның бейвербалды құралдарын нәтижелі қолдану үшін барлық қажетті жағдайларды есепке алу тілді толық меңгеруге қол жеткізеді деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: бейвербалды қарым-қатынас, мәдениет, орыс этикеті, оқу үрдісі, тілді үйрену, бейвербалды құралдар минимумы.

Р.Ш.Бердалиева

*к.ф.н., и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжа Ахмеда Ясауи*

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ: РОЛЬ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ

В статье рассматривается проблема изучения роли невербальных средств коммуникации в процессе обучения иностранных студентов. Невербальная сторона общения, несмотря на

свою важность в передаче информации, часто остается вне поля зрения человека, хотя мы интуитивно знаем о том, что ни одно взаимодействие не проходит без их участия. Знание этикета, культурных различий, особенностей невербального поведения русского народа создает необходимые условия для эффективного овладения русским языком представителями той или иной языковой общности. В статье рассматриваются пути и методы использования жестов, мимики, телодвижений в процессе порождения речи, в «проигрывании социальных ролей», в разыгрывании микросцен на уроках русского языка. Особое внимание уделяется активному минимуму жестово-мимических средств, усвоение которого является основным требованием в формировании лингвострановедческой компетенции будущих специалистов. В статье делается вывод о том, что учет всех необходимых условий для результативного применения невербальных средств коммуникации приводит к полноценному овладению языком.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, культура, русский этикет, учебный процесс, овладение языком, минимум жестово-мимических средств.

R.Sh.Berdaliev

Candidate of Philology, Associate Professor,

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, E-mail: ramilya.berdalieva@ayu.edu.kz

TEACHING RUSSIAN TO FOREIGNERS: THE ROLE OF NON-VERBAL MEANS OF COMMUNICATION

The article deals with the problem of studying the role of non-verbal means of communication in the learning process of foreign students. The nonverbal side of communication, despite its importance in the transmission of information, often remains outside the field of human vision, although we intuitively know that no interaction does not pass without their participation. Knowledge of etiquette, cultural differences, features of non-verbal behavior of the Russian people creates the necessary conditions for effective mastery of the Russian language by representatives of a particular linguistic community. The article deals with the ways and methods of using gestures, facial expressions, body movements in the process of speech generation, in "playing social roles", in playing micro-scenes in the lessons of the Russian language. Special attention is paid to the active minimum of sign-mimic means, the assimilation of which is the main requirement in the formation of linguistic competence of future specialists. The article concludes that taking into account all the necessary conditions for the effective use of non-verbal means of communication leads to a full mastery of the language.

Keywords: non-verbal communication, culture, Russian etiquette, educational process, language acquisition, a minimum of gestures and facial expressions.

Yabancı dil öğrenme (ikinci dil, ana dili olmayan) öğrencilerin eğitim-öğretim sürecinde ortamı tanıma motifleri olan motivasyon olmadan göz önüne getirmek mümkün değil. Günümüzde yabancılar için Rusça'yı öğretme Ruslarla ve Rusça'yı kullanan kişilerle, yani Rus kültürünü benimseyen ve Rusça'yı ana dili olarak kabul eden kişilerle tanışma kısmında ilişki kurmada beden dili kullanılmaktadır. Bu durumda dil öğrenme görevi amaçlara bağlı tespit edilir. Okul ortamında tanışma kısmında milli unsurların beden dili karakterinden ve davranışların temel kurallarından oluşur. Üniversitelerde ise, toplumsal ilişki uygulamasının asıl alanlarında gerekli alışkanlıklar kalıplaşmalıdır.

Rus biliminde, insan iletişiminin sözsüz araçlarının incelenmesi 60'lı yıllarda başlatıldı. ve şimdi birçok bilim adamı (A.A.Akishina, S.A.Grigorieva, G.E.Creidlin, T.T.Zhelezanova, I.Y.Kulish, V.Labunskaya, T.M.Nikolaeva, I.Sternin.) devam ediyor.

Kazak kurguda, sözsüz fonların sorununa ilk kez J. Aymautov yazılarında başvurdu. "Psikoloji" çalışmalarında, insan psikolojisi ile yakın bir ilişki içinde sözsüz iletişim araçlarını inceler. Kazak dilinin sözsüzlüğü üzerine çalışmaların başlangıcı da n çalışmalarında bulunabilir. Dmitriev «Türk Dili hikayesi», burada «Türk mimolojisinin incelenmesi» bölümünde yazar özel bir grup iletişim aracı görüyor.

1926 yılında A. Baytursynov çalışma kazak edebiyatının teorik sorunları ile birlikte «Tanytysh Tanytysh», sorun «keskin bethlpet» inceliyor-şekil, şekil, özellikle dikkat, mimik, jest, aytys katılımcılarının duygusal tezahürlerine odaklanan, iç tutumlarını belirgin bir şekilde ifade eden bir görünüm.

Beden Dili ve sözsüz iletişim, retorik, tıp, psikoloji, pedagojik, sanat ve fizyonomik gibi insan faaliyet alanlarının nesnelerydi; bu, bir kişinin yüzünün özellikleri, şekilleri ve ifadeleri, iç nitelikleri.

Bir kişinin sözsüz davranışının unsurları olarak yüz ifadeleri ve jestlerin, ontogenezde sindirilen ilk görsel, ikonik sistemlerden biri olduğuna dikkat edilmelidir. Belli bir jest ve taklit resim seti, bir kişinin genetik belirtileriyle olan ilişkisini kanıtlamaktadır. Sözsüz insan davranışı kendiliğinden ortaya çıksa da, diyalog katılımcılarının kültürel, durumsal anlaşmasına dayanan sembolik yüz ifadeleri, jestler, tonlama, pozlar ile kademeli olarak tamamlanmaktadır. Bu nedenle, yapı, içerik, sözsüz iletişim formu büyük ölçüde asırlık iletişim kültüründen kaynaklanmaktadır.

Buna ek olarak, sözsüz iletişim sisteminin analizi, sözsüz fonların çok fonksiyonlu olması nedeniyle sözsüz iletişim nesnesinin net bir tanımı olmadığını gösterdi.

«Sözsüz araçlar, canlı insan içeriğiyle iletişim kurar ve duygusal durumları iletirken özellikle önemlidir, birbirlerine hitap eden bir tür konuşma». İletişimde sözsüz fonlar büyük bir rol oynamaktadır ve bu nedenle sosyal ve kişisel ilişkilerin gelişiminde.

Yüz ifadeleri ve görsel etkileşim, iletişim alanı organizasyonu, jest, dokunsal temas bakış yoluyla ortakları tarafından algılanmaktadır. İletişimde, yüz ifadesi, jest, duruş aynı anda algılanır.

İletişimde önemli bir rol de pozlar ve televizyon hareketleri ile oynanır. Pozlar «insan vücudunun belirli bir süre için önemli pozisyonları» ve yüz ifadesi «yüz kaslarının önemli sabit pozisyonları». A. Pisa, insan vücudunu alabilen yaklaşık 1000 farklı sürdürülebilir pozisyon kurdu. İletişimsel bir eylemde, üç poz grubunu tahsis etmek kabul edilir.

Öğretilen dil ve kültür öğretim ortamında bir bütün ayrılmayan kısımları incelenmelidir. dilsel ülke tanıma imkanların oluşması için ilişki kurmasının tamamı dil öğretim yöntemlerinin temel görevlerinden yer almaktadır. Öğrenciler dil öğrenme esnasında o ulusun milli kültürünü yansıtan ülkenin dini özellikleriyle de karşı karşıya gelir. Öğrenmek istenilen ülkenin dilinin öğrenmek için milli kültür bakımından da bilgili olmalıdır. Böylece öğrenm durumunu yaklaştırmak için sadece matın çalışması değil, beden dilini de benimsemelidir.

Rusların kullandıkları beden dili, herhangi bir ulusta olduğu gibi yaşamın belli başlı alanlarında görülen hem genel insani, hem de milli-kültürel özelliklerine sahiptir. Milli özellik şahıs olarak günlük yaşam kavramları ile davranışları sırasında etiket alanında bulunmaktadır. Genel milli sıfatlar esnasında bölgesel, etnik, vb. özellikleri vardır.

İlişkinin sözsüz (beden dili) unsurları çeşitli görevler alır. İlk olarak işaretel görevi, yani konuşmacının duyguya ve duruma bağlı iletmesi. Örneğin, ağırlık en çok samimiliği, sevinci anlatan gülüş mimiğine verilir. İlişkiyi ayarlayan ve alıcının davranışlarına göre davet edici görevi alır. Temel olarak ilişki kurma görevini söylebiliriz ki, bu görev ilişki kurmada çok önemli rol oynar [2, 37].

YÜZ İFADELERİ. Yüz, insan vücudu içerisindeki en çok dikkat edilen ve iletişimde kullanılan bölgedir. İnsan bedeninin en dikkat çeken yeri yüz, yüzde ise en çok dikkat çeken yer gözlerdir. İki insan arasındaki gerçek iletişim göz göze gelmekle başladığından gözlerin ve bakışın büyük bir anlam ve önemi vardır. Bir kimse gözünüze bakıyorsa size ilgi duyuyor demektir. Karşısındaki

insan ya da nesneye ilgi duyan insanın gözbebekleri açılır. Öte yandan bir kimse, gözünü gözünüzden kaçırmakla, sizden bir şey saklamak durumunda olduğunu ifade edebilir. Bu nedenle karşısındakini etkilemek isteyen insanlar gözlerinin içine bakarak konuşur.

Bilindiği gibi, bir kişinin yüzü, yüz kaslarının Kas aktivitesinde ifade edilen bedensel belirtiler olan duyguların sözsüz iletiminin en yaygın olarak incelenen kanalıdır. VP Korkaklar sözsüz iletişim kanalı olarak kişinin iletişim için önde gelen ve çok karmaşık bir araç olduğuna inanmaktadır. Konuşma mesajlarının duygusal ve anlamlı alt metnini iletebilir ve ortak iletişim prosedürünün düzenleyicisine hizmet edebilir

JESTLER VE MİMİKLER Yüz kaslarının anlatım amaçlı kullanımı mimikleri; baş, el, kol, bacak ve beden kullanımı da jestleri oluşturur. Jest ve mimikler "esas" ve "ikincil" olarak ikiye ayrılır. Esas jest ve mimikler, düşünce ve duygularımızı destekleyen, onları somutlaştıran hareketlerimizdir. Örneğin sohbet sırasında göz kırpması, baş sallama, kolları açma gibi işaret ve hareketler iletmek istediğimiz ve programladığımız bir mesajı içeren jestlerdir. Öte yandan kendiliğinden gelen ve hiç beklemediğimiz bir anda bizi yakalayan esneme ya da hapsirme gibi durumlarda bile jest söz konusudur. Esas olarak anlatıma katkıda bulunmayan ve kendiliğinden (refleksiv olarak) ortaya çıkan bu hareketlere ikincil jest ve mimik denir. Esas jest ve mimikler; biyolojik kökenli ve temel duygulan dile getiren "anlatım jest ve mimikleri", gelenek ve göreneklere göre olması gereken davranışların oluşturduğu "toplumsal jest ve mimikler" ve bir öykünmeyi ya da tanımlamayı yansıtan "mimik jestler" olarak üçe ayrılır. Anlatım jest ve mimikleri özellikle yüz ifadelerinde ortaya çıkan, biyo-psikolojik kökenli temel duygulan dile getiren hareketlerdir. Mutluluk, korku, öfke, şaşkınlık, üzüntü ve tiksinti duygulan ile ilgili bu hareketler hemen hemen tüm insanlarda ortaktır. Toplumsal jest ve mimikler, toplumsal gereklere bağlı olarak gösterilenlerdir. Bireyin toplumsal konumu ve rolü gereği yaptığı ve yapmak zorunda olduğu hareketlerdir. Örneğin, işyerinde karşılaşan iki kişinin selamlaşması, bir üstün geldiği zaman astın saygı gereği ayağa kalkması gibi hareketler bu türdendir. Mimik jestler grubunda ise tiyatro oyuncularının, pandomim sanatçıların oyun gereği yaptıkları hareketleri, taklitleri, bir olayı ya da bir eylemi anlatan şematik jestleri görmekteyiz. Yüz ifadeleri, aynı zamanda iletişim işlevini yerine getiren yüz kaslarının hareketleridir. Jestlerin aksine, mimik hareketlerin önemi kişinin iç duygusal durumu ile ilişkilidir. I. N. göre Brülör, yüz ifadeleri (karabuğday. mimikos-taklit) - zihinsel durumların dış ifadesi, öncelikle duygusal, yüz kaslarının koordineli hareketleri ile birlikte kendini gösterir.

BAŞ HAREKETLERİ Başın yukarı, aşağı yönlere ve yanlara olan hareketleri söz konusudur. İnsan, kendisine yakın bulduğu ya da kendi görüşüne yakın görüş belirten kişilere doğru başıyla hafifçe yaklaşır, uzak bulduğu ya da kendisinininkinden farklı görüşler belirten kişilerden başıyla hafifçe uzaklaşır. Bu küçük hareket, insanın gerçek duygularını ortaya koymasından büyük önem taşır. Başın bu anlatım jestlerinin (şematik baş jestlerinin) beden merkezine durumu ile birlikte değerlendirilmesi daha doğru bir fikir verir. İnsanın şematik baş jestleri oldukça çeşitlidir. Şematik jestler arasında en çok kullanılan "evet" ve "hayır" jestleridir. Yapılan araştırmalar başın yukarıdan aşağıya doğru sallanma hareketinin "evet" anlamına geldiğini, sağ ve sola sallanma hareketinin ise "hayır" anlamında algılandığını ortaya koymuştur. Bundan başka başın çok küçük hareketleri ile karşımızdaki insanları cesaretlendirici, destekleyici ya da reddedici mesajlar veririz. Bu küçük mesajlar insan ilişkilerinde büyük önem taşır. Örneğin karşımızdaki kişinin söylediklerini dinlerken başımızı hafifçe yukarı kaldırmamız, konuşan kişide büyük rahatsızlık yaratır. Büyük bir olasılıkla söylendiğini tekrarlamaya veya sesini yükseltmeye başlar. Buna karşılık başımızı öne doğru hafifçe sallamamız, karşımızdaki kişide "anlaşıyorum" duygusunu yaratır, rahatlık verir ve iletişimi kolaylaştırır.

DOKUNMA. Farklı bedensel temaslar kurarak, karşımızdakine çeşitli mesajlar vermeye çalışırız. Örneğin, birisinin elini öpüp başımıza koyduğumuzda, onun bizden büyük/üstün olduğunu

kabul ettiğimizi gösteririz. El sıkıştığımız da, karşımızdakini kendimize en azından bir ölçüde eşit kabul ettiğimizi göstermiş oluruz. Karşımızdakinin dostluğunun bizim için özel bir önemi olduğunu göstermek istediğimizde, elini avuçlarımızın arasına alarak, sıkırız. Bir başka dostluk gösterme şekli karşımızdakinin koluna, omzuna, dokunmak, yakasındaki görünmeyen tozları silmektir. Diğer sözsüz iletişim şekilleri gibi bedensel temasın anlamı kültürden kültüre değişebilir. Örneğin ülkemizde iki erkeğin, el ele, kol kola dolaşmaları bir dostluk ifadesi olarak kabul edilip yadırganmazken, bazı ülkelerde, cinsel içerikli bir gösteri olarak yorumlanabilir. İnsanlar arasında yakınlık ve sevgi duyguları, dokunma davranışlarıyla da dile gelir ve güçlenir. Dokunma duyumuz gelişmemiz için yeme, içme kadar önemlidir. 19 uncu yüzyılın sonlarında 20 inci yüzyılın başlarında yetimhanelerde ölen çocuk oranı çok yüksekti. O zamanki hekimlik çocuğun sadece biyolojik beslenmesine, temiz çevrede bulunmasına önem veriyor, fakat psikolojik ihtiyaçlarının olabileceğini düşünmüyordu. Yıllar sonra yapılan araştırmalar, bebeklerin gıda yoksunluğundan değil, kucağa alınıp sevilmemekten kaynaklanan çeşitli ruhsal kökenli hastalıklardan öldüğünü ortaya koydu. Bu araştırmalardan sonra, batı ülkelerinde bugün bebeğin günde birkaç kez kucağa alınıp sevilmesi, onunla konuşulması yöntemi uygulanmaktadır. Çocukların kucağa sık sık alınması yönteminin uygulanmasıyla ölüm oranında büyük bir düşme gözlenmiştir. Ne var ki her dokunma biçimi güzel duygularla ilgili değildir ve olumlu olarak algılanmaz. Birisinin omuzuna elini koymak destek vermek anlamına gelebileceği Yabancı beden dili araçlarına sahip olma neticesinde öğrencinin tam bir ilişki noktasını elde eder ve insan konuşurken yüzünü değiştirmeden ve jest-mimik kullanmadan hareketsiz kalmaz. Böylece dil öğrenmede o dilin sadece kelime hazinesine değil, jest-mimik kullanma özelliklerine de sahip olmalıdır.

Genel insani ilişki kurma unsurları duyguyu anlatmada ruhsal davranışları ve o andaki planı taakp edilir. Genel insani araçlarına örnek olarak şunları söyleyebiliriz: kapıyı açarken, kısa ziyarete geldiğinin belirtme; lüzümsüz bir şeyle oyun aynama; elinde bir şeyi kıvrarak kızdığını kaşlarını çatarak veya dudaklarını bükerek anlatma; yüzüne bakarak ve kaşlarını yukarı kaldırarak soru sormak istediğini anlatma; yukarı bakara bir şeyi hatırlamayı belirtme; çok önemli sorunu çözmede arkadaşının bedenine dokunarak belirtme, v.s.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, öğretim malzemesini seçmede ilk önce milli değerlere önem verilmelidir. Genel insani ilişkilere ait unsurlara bilinen karakter ya da ilişki kurmada önemli sayılan o dilin milli değerleri girer.

GİYİM KUŞAM. İnsanoğlu şu ya da bu biçimde, az ya da çok örtünmeye başladıktan sonra kullandığı giysiler ve süsler de toplumsal statü ile ilgili özellikler kazanmıştır. Kişinin toplumsal statüsü, onun toplumda yaptığı işler ve üstlendiği roller tarafından belirlenir. Toplumsal tabakalaşma ve farklılaşmanın olmadığı toplumlarda bile, en azından cinsiyete, yaşa, belli becerilere ve ayrılıklara göre insanlar değişik rolleri üstlendiklerinden giyim, kuşam ve süsler de bu rollere göre biçim ve anlam taşırlar. Giyim-kuşam bireyin, sözleri ve bedeni kadar, beğenilerini, o anda içinde bulunduğu ruhsal durumu, karşısındakilere verdiği önemi, değeri yansıtır. Yerine, zamanına uymayan giyim kuşam çok değerli nice sözün üstünkörü dinlenmesine ve yanlış olarak algılanmasına yol açabilir. İnsanın başka insanların karşısına mümkün olduğu kadar temiz, düzenli, bakımlı ve iyi giyimli olarak çıkması; yani insanın kendine bakması, kendisine ve çevresine olan saygısının bir göstergesi olarak düşünülmektedir. Kendi bakımına ve dış görünüşüne hangi nedenle olursa olsun özen göstermeyen bir kişi, başkalarından da kendisine saygı beklemiyor anlamı verebilir. Günümüzde giyim konusunda çok büyük bir çeşitliliği yaşamamıza karşın dikkat etmemiz gereken, giyimimizin karşımızdakini etkilediğini bilmek ve bu etkinin toplumun hangi kesiminde nasıl olacağını önceden ve bilinçli bir biçimde saptayabilmektir.

Bilindiği gibi, çocuk sözsüz ses vokalizasyonu için hazır araçlarla doğar. Sadece sese göre, «tahmin», kalabalıktan bir kişiyi «hesapla», dış görünüşünün belirli özelliklerine sahip olduğunu öğreneceğiz. Sese göre, konuşmacının fiziksel ve zihinsel durumunu konuşma sırasında

tanımlayabilirsiniz. Ses ve dil yayılımının enlem kavramının semiyotik önemi öncelikle ikonik ikili muhalefette kendini gösterir.

İnsan sesinin nitelikleri sadece bu kişinin kişiliğini değil, aynı zamanda sosyal olarak, örneğin, üst ve astın sesini de karakterize eder. Ses özellikleri sadece sosyal değil, aynı zamanda ulusal. Her halkın konuşma ses tasarımı ve konuşmacının milliyeti ayırt etmek için izin kendi özel özelliklere sahiptir. Kelime ses bazı eylemler için bir kişinin iç dürtüleri ifade eder. Örneğin, iç ses (ışki sezim), zihin sesi (ail-oh, parasat), vicdan sesi, onur sesi. Sözsüz sinyaller konjenital, genetik, edinilmiş ve kültürel olarak şartlandırılmıştır. Sözsüz iletişimde birçok çalışmaya rağmen, sözsüz sinyallerin konjenital veya edinilmiş olup olmadığı konusunda sıcak tartışmalar yapılır, genetik olarak iletilir veya başka bir yolla edinilir. Kanıtlar kör ve sağır insanların gözetleme yoluyla elde edilmiştir. Bilim adamları, insanların doğumundan sağır ve kör gülümsemenin, doğuştan gelen jestlerin hipotezini teyit eden çok fazla eğitim almadan kendini gösterdiğini tespit ettiler. Farklı kültürel toplulukların temsilcileri, bazı sözsüz sinyallerin konjenitalliğini sonuçlandırmak için izin veren duyguların tezahüründe tamamen aynı yüz ifadeleri kullanır.

Sözsüz davranışların çoğu hareketleri satın alınır. Birçok hareket ve jestin değerleri kültürel olarak şartlandırılmıştır. Psikologlar, «beden dili» nin istediğimiz ve söyleyemediğimiz şeyleri ifade ettiğini tespit ettiler. O, kelimelerden çok daha doğrudur ve bir kişinin kelimelerden daha fazla güvenmediğini, ancak nasıl konuştuklarını söyler. Sözlerle bir kişinin güven derecesi %20 iken sözsüz iletişim güven derecesi %30'dur. Özellikle bir kişi, konuşma, duraklama, kahkahalar vb. gibi sözsüz iletişimin diğer paralingistik bileşenlerine ve muhatapın tonlamalarına güvenir.

Yüz ifadeleri ve görsel etkileşim, iletişim alanı organizasyonu, jest, dokunsal temas bakış yoluyla ortakları tarafından algılanmaktadır. İletişimde, yüz ifadesi, jest, duruş aynı anda algılanır. Ve görsel kanal tepkisi genellikle sözel, örneğin, baş başını sallamak (bas izeu) onay işareti ortalama 170 m/s önce kelime. Buna ek olarak, iletişim sürecinde yer alan her sözsüz iletişim bileşeni anlamsal yükünü taşır.

İletişimde önemli bir rol de pozlar ve televizyon hareketleri ile oynanır. Pozlar «insan vücudunun belirli bir süre için önemli pozisyonları» ve yüz ifadesi «yüz kaslarının önemli sabit pozisyonları». A. Pisa, insan vücudunu alabilen yaklaşık 1000 farklı sürdürülebilir pozisyon kurdu. İletişimsel bir eylemde, üç poz grubunu tahsis etmek kabul edilir. Durumdan etkinleştirme veya istisna (iletişim için açık veya kapalı). Örneğin, kapanma, kolların göğsüne, parmaklarınızla kilitlemiş, dizinizi «bacak ayak» pozunda kilitleyerek, sırtınızı geriye doğru saptırarak vb. ulaşılır. İletişim kurmaya hazır olduğunda, bir kişi gülümsüyor, baş ve vücut ortağa döndü, gövde öne eğildi.

Etkili iletişimin, muhatap, ortak ve yüzünde ifade edilen duyguları yeterli bir şekilde değerlendirmeden gerçekleştirilemeyeceği yaygın bir bilgidir. "İletişim ortaklarının yeterli algılanması ve anlaşılması, başkalarının tepkisinin tüm sözsüz göstergelerini hesaba katmadan imkansızdır ve kişi, konuşma yoluyla iletilen iletilerin içerik tarafını tamamlamak ve açıklığa kavuşturmak için en uygun ve bilgilendirici araçtır». Bu değerlendirme, etkileşimin daha ileri ilerlemesini etkileyen iletişimde gerekli geribildirimdir. Bu vesileyle D.Ramishvili şunları yazdı «iletişimin Mimik tarafı son derece önemlidir - bir kişinin yüzüne göre bazen söyleyebileceğinden veya söylemek istediğinden daha fazla bilgi edinebilirsiniz ve zamanında bir gülümseme, kendine güven ifadesi, iletişim düzenlemesi önemli ölçüde iletişim kurmada yardımcı olabilir».

Bilindiği gibi, bir kişinin yüzü, yüz kaslarının Kas aktivitesinde ifade edilen bedensel belirtiler olan duyguların sözsüz iletiminin en yaygın olarak incelenen kanalıdır. VP Korkaklar sözsüz iletişim kanalı olarak kişinin iletişim için önde gelen ve çok karmaşık bir araç olduğuna inanmaktadır. Konuşma mesajlarının duygusal ve anlamlı alt metnini iletebilir ve ortak iletişim prosedürünün düzenleyicisine hizmet edebilir.

P.Ekman'a göre, yüz ifadeleri biyolojik olarak doğuştan gelen motor hareketleridir ve bu nedenle belirli duyguların güvenilir göstergeleridir. O fikri ortaya koydu ve dış tezahürlerine göre

bir kişinin iç dünyasını, herhangi bir kültüre olan ilişkisini öğrenir.

P.Ekman yedi temel insan duyguları ayırt: 1) sevinç/mutluluk; 2) sürpriz/hayret; 3) korku; 4) tiksinti / hor; 5) üzüntü; 6) öfke/öfke ve 7) faiz/merak. P.Ekman'ın duygularının kültürel varyasyonu, ek duygu ve ifadelerini ifade eder. Kültürel veya sosyal bağlam Türüne göre, iletişim kanalından, cinsiyete bağlı olarak, kişinin yaşı yüz ifadeleri değişir

E.S.Petrova, 20000 mimik hareket ve kombinasyonlarını kurdu ve bu da insanın duygusal durumlarının sonsuz çeşitliliğine işaret ediyor. Bir takım çalışmalar, bir kişinin, yüksek düzeyde dış duygusallık ile, samimi bir yüz ifadesi olan bir muhatapa tercih ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda, gözlerin veya yüzün kaslarının aşırı hareketliliğinin, cansız statiklikleri gibi, iletişimde ciddi sorunlar yarattığını belirtti

İfadenin içeriğinin oluşumunda yüz ifadeleri (duygusal jestler) katılımı söz konusu daha geniş bir ilişki sorunu duygusal ve rasyonel ve duygusal ve rasyonel tabaklara ayırtmak için önceden dikkate alınması gerektiğine inanmaktadır GV Kolşanskogo, görüşüne hitap etmelidir söz içeriği . Bununla birlikte, bu ayırmanın şartlı olduğunu ve nesnenin özelliklerine aktarılamadığını bildirir.

Bilim adamına göre, "değerlendirme, nesnel dünya ve bu temas sözel ifadesi ile biliş konusunun temas olduğu her yerde ...yer almaktadır... «bu nedenle, söz içeriği duygusal ve rasyonel bir sentezdir», «özünde bir bütün olarak bazı çirkin»

Öğretim amacı olarak seçilen malzemeye dikkat edilmelidir. Üniversitelerde geleneksel olmayan ilişkiye uygun öğretimin temel unsurlarını ve alışkanlıklarını söylemek mümkündür. Bu unsurlar temel ilişki kurma uygulamasında mezunların kibar ve samimi davranmasına neden olur. Söz konusu unsurlar ilişki kurmada çok dikkate alınan aktif unsur sayılır. Geleneksel olmayan kısmı ilk olarak formalite olmayan, günlük yaşamda ilişkiye girmede kullanılan araçlardan ibarettir. Biz onları şartlı olarak passif diye tanıyoruz.

Öğretim seviye seviye olarak uygulanmalıdır. Üniversitelerde standart kurslarda dili öğrenme düzenine göre, ilk, orta ve üst seviyeye ayırabiliriz.

1) İlk seviye. Bu seviyede giriş ve tanıtma faaliyetleri yapılır. Genel olarak şu sorulara cevap aranır: ilişki kurmanın kültürlerarası ve yabancı dilsel özellikleri; ilişki kurmada beden dilinin yapısı ve önemi; Rusların ilişki kurmasının milli ve tipik yanları.

İlk seviyede mesafeli nazik şekilde davranma teknikleri öğretilir. Buna ilk önce temel, etiket ilişki kurmanın şu genel araçları girer: hitap etme ve selamlaşma, teşekkür etme, özür dileme, rica etme, anlaşma ve itiraz etme, vb. ayrıca şehir yaşamının tipik durumlarında (sokakta, taşıma araçlarında, servis yapma kurumlarında).

2) Orta seviye. Bu seviyede resmi ve beceriklilik ilişki kurma söz konusudur. İlişki kurmanın uygun araçları (resmi selamlaşma, tebrik etme, baş sağlığı dileme, vb.) ve tipik durmlar (iş yerinde hitap etme, resmi görüşme, vb.) öğretilir.

Orta seviyeden itibaren önce etiketle ilgili motivasyon metinleri ve görsel malzemeleri, sonra orijinal metinler gibi öğretim malzemeleri aktif bir şekilde verilmelidir. Jest-mimik gibi güncel beden dil unsurlarını da dil öğrenmeye katabiliriz.

3) Üst seviye. Bu seviyede resmi davranışlara devam edilir. Örneğin, yönetim ile emir altında bulunanlar arasında ve anlaşmalar esnasında. Dil öğrenenler konuşma dilini tamamen öğrenmekle birlikte, günlük yaşamda kullanılan beden dili de tanıyabilirler. Bu durumda günlük yaşamda kullanılan araçlar ele alınır ve insanların karakterleri, onların günlük davranışları ile durumları, aynı zamanda nesnelere ile kavramlar belirlenir ve tahlil edilir (para, yemekler, içecekler, vb.).

Bu seviyede keyfi belirten konuşma özelliklerine önem verilir. Öğrenciler dil öğrenme şartlarında yanlış kullanılan bazı milli değerleri bilmeleri gerekir.

Bu üç seviye esnasında ilk önce ders konusuyla ilgili jest-mimikler hazırlanmalı ve öğrenciler sınıf içerisinde kullanılacak beden dilini kabul etmelidirler.

Yabancı dilin beden dili araçlarını benimsemede şu üç seviyeye ayırabiliriz:

1. ana dilinde ilişki kurmanın beden dili araçlarını anlamamalı ve onları öğretilen dilin araçlarıyla karşılaştırmalıdır;

2. yabancı dilin beden dilini anlamamalı;

3. çeşitli sosyal rolleri yabancı dildeki film ve piyesleri görüntülerken, “yenilme”de ilişki kurmada yabancı dilin beden dilini aktif bir şekilde kullanmalı [4, 52].

Beden (sözsüz) dili öğrenme sırasında şu sözlü araçlara da ağırlık verilmelidir:

- kullanmada da, icra etmede de uygun olan jest-mimik gruplarına önem verilmeli. Bunlara günlük selamlaşma, vedalaşma, tanışma ve hayran olmak gibi jestler girer;

- kullanmada da, icra etmede de anlamca uygun olan ama kullanma alanı farklı olan jest-mimik grubu;

- anlamca ve kullanmada uygun olan, fakat icra etmesi farklı olan jest-mimikler grubu.

Örneğin, “damağa kadar tokum, aç değilim” durumu Rusça’da boyun, damak altı ise, Fransızca’da burun gösterilir;

- öğrenilen dili taşıyanların ilişki kurma davranışlarında bulunmayan beden dili araçları grubu [3, 45].

Yabancı dilde ilişki kurmayı kütle olarak öğretimi genişletilmiş ilişki kurma unsurlarıyla sağlanmış ders kitaplarına uygun alıştırmaları, yöntemleri belirtilmiş malzemelerle anlaşılır hale getirilmelidir. Özellikle ilişki kurmanın sözlü olmayan sözlükleri önemli rol oynar. Malzemeleri seçerken en önemli prensip, ilişki kurma güncelliğidir: ilişki kurmada ağırlık verilen bilerek kullanılan araçlar seçilir. Bu tür bir kavramsal ve metodolojik çerçevede en çok yaygın olarak kullanılan araçlar uygulanır. Duruma göre, sözlü olmayan dilsel araçlarla ilgili oldukları belirtilir.

Biz onun tematik ve semantik bir konum olarak malzeme düzenleyerek bir yolu sunarız (dikkat etme, tanışma, rica etme, anlaşma, reddetme, vs.). Asgari birimler değerine göre alfabetik indeksi ile sağlanır. Burada çok değerli (çok fonksiyonlu) fonların varlığına öncelikle jest-mimik varlıkları açısından başvurmak için gereklidir. Bu varlıkları, genellikle, ayrı bir birim olarak kabul edilir.

Asgarinin yapısında aktif ve pasif araçlar ele alınır (önce kullanma, sonra tanıma ve anlama). Bizim değerlendirmemize göre, jest-mimik araçlarının asgarisi için sunulanların sayısı 100-120 birime ulaşılır. Aktif asgari ilk önce etiket ve adı geçen tipik durumları üniversite mezunlarının ilişki kurma alanında bulunan araçlardan ibarettir.

Pasif araçların en azından büyük ölçüde kolaylaştırmak ve yakınlık iletişim hizmet içerir (dostluk, ailevi, vb.). Burada ilk önce görgü ve tipik durum araçları ailevi ilişki kurma kısmıdır. Ayrıca günlük hayatta güncel kavramlar, insanların günlük yaşamdaki karakteri ve duyguyu anlatma, değerlendirme, vb. belirtilir.

Öğretmen ve öğrencilerin sınıfta ilişki kurmalarında jest-mimiklerin tamamen seçilen araçlarını inceleyeceğiz.

1) İlişki kurmanın görgü ve tipik durumları. Kurallara göre, aktif benimsenen nötr-nazik veya yaygın olarak kullanılan seçilir. Bu gruba şunlar girer: sınıfa girerken selamlaşma, öğrencilerin cevapları standart veya eğilme, gösterme jestleri; ellerle kendini göstererek nötr-nazik davranma; örneğin, tahtaya çağırma; dudaklarına eparmağıyla dokunarak *tss-s*, *ş-şş* diyerek sessiz olmalarını isteme; öğretmenin teşekkür etmesi konuşurken nazik davranır, öğrencini teşekkür etmesi azıcık eğilerek gösterilir, vb.

2) Diğer jestler. Yani, öğretimle ilgili jest-mimiklerin çeşitli hareketleri kullanılmaktadır. Onlar sürdürme sırasında üslup bakımından yarumlanır. Onlardan milli ve görgü jestleri; son, yani, dil malzemesiyle ilgili kısımlarını öğrenmeyi sağlar ve jest-mimikle ilişki kurmanın genel görünümünü kurmayı sağlar. Örneğin, bunun gibi jestler: “yazmak” (parmakları soldan sağa doğru sürme jesti), “saymak” (parmakları sırayla bükme jesti), “söylemek” (elini ağza doğru yaklaştırarak fısıltıyla avucunu gösterme jestleri). Bu araçları şu sözü anlatmada kullanılabilir: “Şimdi yazmalısınız/saymalısınız, söylemelisiniz”.

Öğretim süreci dönem olarak tamamen düzenlemeyi; bu düzenlemeler malzemenin önemli kısmını doğal olarak göstermeyi öneriyor. Malzeme oldukça öğretim dönemlerine göre gruplara ayrılır, onların her biri araçların kendi aralarında belirli bir şekilde öğrenilmesi için tasarlanmıştır. Yani, belirtme dönemleri, anlaşma ve reddetme, selamlaşma ve vedalaşma sırasında direnir. Malzeme girştirilken, dönemler gruplara ayrılır (örneğin, nötr-nazik ve benzeri görgülerinin araçları); sonuçta öğrenciler konunun bütünsel bir görünümüne sahip olurlar.

Sözlü olmayan araçlar dilsel malzemeyle sıkı ilişkilidir ve onlar aynı zamanda öğretilir.

Malzeme ile çalışma yöntemi malzemenin aktif veya pasif karakterine bağlıdır. Deneyim gösterileri haftada 1-2 birimin öğretildiğini elde eder. Yeni birimi katarken, öğretmen onu gösterir ve temel dilsel ilişkileri (araçların farklı ya da benzer olduklarını) anlatır. Sonraki çalışma malzemeyi derinden öğretmeye ağırlık verilir. Ondan sonra öğrendiklerini kontrol eder. Kontrol önceden hazırlanmış olan sözlü olmayan araçlarla uygulanır.

Aktif malzemeyi öğrenme esnasında ilişki kurma ve tekrar etmeyi donatır. Tipik dilsel araçların imkanlarına göre sürdürülür. Dil öğrenenler şunları öğrenmelidirler: ilişki kurma araçlarına tanımalı ve doğru anlamalı; ilişki kuma araçlarının üslup özelliklerinin oluşmalarını belirmeli, öğrencilerin sosyal seviyesi ve kültürlerine bağlı olarak dinleyicilerle ilişki kurmalı, vb.

Araçların yardımıyla incelenen benimseme seviyesinin genel gösterileri, ilk önce uygun durumların uygulanmasını otomasyon bir şekle dönmesidir. Örneğin, karşısındaki insanın hareketi neticesinde rahatsızlık duymamanın olmaması.

Özel alıştırmalar ilk önce aktif malzemeyi öğrenmede çok önemlidir. Onlar sınıfta ve ödev şeklinde yapılır. Sınıf derslerinin temel yöntemleri, çift olarak alıştırmaları yapma ve inceleme: öğretmenle diyalog kurarak (tanışma, vedalaşma, rica etme, vs.) oyun şeklinde alıştırmak. Bunun gibi alıştırmalar çok zaman istemez ve etkilidir. İleri bir aşamada, hem de sözsüz iletişimi kurs ve seminer organizasyonu anında, orijinal malzemeler dahil etmek arzu edilir, onlar şu şekildedir:

1) bedii edebiyat, piyesler ve film senaryoları (sözlü olmayan birimleri kullanarak rollere göre okuma);

2) görsel malzemeler, ders ve orijinal malzemeler.

Son sıradaki gruba görsel malzemelerde özel birimlerin (kahramanlar) karakterleri tahlil edilerek filmler ve çeşitleri girer.

Ödev çalışmaları öğrenciler arasında ve özel olarak yapılır. Yani, aktif malzemeleri sabitlemek için sınıf dışında da kullanmalarını istemelidir.

Her insan, kendi kültürünü, belli bağı özelliklerini gösteren jest diline sahiptir. Fakat o insanda özel jestsel “aksan”ı, yani coğrafi, etniksel, sosyal, vb. bulunabilir.

Dilin tam ustalık - hesaba sözsüz iletişimin etkin kullanımını için gerekli tüm koşulları alarak ana hedefi elde edilir.

KAYNAKLAR

1. Крейдлин Г.Е. Вербальная коммуникация в её соотношении с невербальной / Типология и теория языка: От описания к объяснению. К 60-летию А.Е. Кибрика. Сб. научных работ под ред. Е.В. Рахилиной и Я.Г. Тестельца. - М.: Языки русской культуры, 1999, 580-590. (*Kreydlin, G.E., Sözlü İlişki kurmanın Sözsüz İlişki Kurma ile Bağlantısı*).

2. Галичев А.И. Сопоставительное описание некоторых элементов кинесики и проксемики носителей немецкого и русского языков / Перевод и проблемы сопоставительного изучения языков (ред. В.М. Нечаева). М., с. 18 –24. (*Galiçev, A.İ., Alman ve Rus Dillerini Kullananların Beden Dili ve Sözlü İlişki Kurmanın Bazı Birimlerini Karşılaştırılması*).

3. Акишина А.А., Кано Х., Акишина Т.Е. Жесты и мимика в русской речи. Лингвострановедческий словарь. - М., 1991 (*Akişina, A.A., Kano, H., Akişina, T.E., Rusça'da Jest-Mimikler*).

4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. - №1, 1981, 36-47 (*Vereşagin, E.M., Kostomarov, V.G., Jest-Mimiklerin Sözlü Araçlarıyla Gösterisi*).
5. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. - Москва – Вена, 2001 (*Grigoryeva, S.A., Grigoryev, N.V., Kreydlin, G.E., Rus Jest Dili Sözlüğü*).
6. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. - М., 2002 (*Kreydlin, G.E., Sözlü Olmayan Semiyotik*).
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Язык и моделирование социального взаимодействия. - М., 1987 (*Lakoff, J., Jonson, M., Bizim Yaşadığımız Metoforlar*).
8. Формановская Н.И. Русский речевой этикет. - М., 1982 (*Formanovskaya, N.İ., Rusça'nın Sözlü Görgüsü*).
9. Алексеева Л.И. Этикет и национальные особенности невербального общения. - М., 2001 (*Alekseyeva, L.İ., Beden Dilinin Görgüsel ve Milli Özellikleri*).
10. Berdalyeva R.Sh., Baituova A. Advanced integrative definition of phenomenon lie (or deception) in psycholinguistics // Life Science Journal 2014;11(5).
11. Nursaule Aitbayeva, Saltanat Beissembayeva, Ramilya Berdalieva, Zhanar Oshakbayeva, Bekzhigit Serdali. Adjunct Non-verbal Communication Components as Means of Expressing a Modal-valued Confidence Value. Anais da Academia Brasileira de Ciencias (2018) 90 (4): 3838-3847 (Annals of the Brazilian Academy of Sciences)-2018.

REFERENCES

1. Kreydlin G.Ye. Verbal'naya kommunikatsiya v yeyo sootnoshenii s neverbal'noy // Tipologiya i teoriya yazyka: Ot opisaniya k ob'yasneniyu. К 60-letiyu А.Ye. Kibrika. Sb. nauchnykh rabot pod red. Ye.V. Rakhilinoy i YA.G. Testel'tsa. - М.: "YAzyki russkoy kul'tury", 1999, 580 – 590.
2. Galichev A.I. Sopostavitel'noye opisaniye nekotorykh elementov kinesiki i proksemiki nositeley nemetskogo i russkogo yazykov / Perevod i problemy sopostavitel'nogo izucheniya yazykov (red. V.M. Nechayeva). - М., s. 18 –24.
3. Akishina A.A., Kano KH., Akishina T.Ye. Zhesty i mimika v russkoy rechi. Lingvostranovedcheskiy slovar'. - М., 1991.
4. Vereshchagin Ye.M., Kostomarov V.G. O svoyeobrazii otrazheniya mimiки i zhestov verbal'nymi sredstvami (na materiale russkogo yazyka) //Voprosy yazykoznaneya. -№1, 1981, 36-47.
5. Grigor'yeva S.A., Grigor'yev N.V., Kreydlin G.Ye.. Slovar' yazyka russkikh zhestov. - Moskva – Vena, 2001.
6. Kreydlin G.Ye. Neverbal'naya semiotika. - М., 2002 (Kreydlin, G.E., Sözlü Olmayan Semiyotik).
7. Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metaforы, kotorymi my zhivem / YAzyk i modelirovaniye sotsial'nogo vzaimodeystviya. - М., 1987.
8. Formanovskaya N.I. Russkiy rechevoy etiket. - М., 1982.
9. Alekseyeva L.I. Etiket i natsional'nyye osobennosti neverbal'nogo obshcheniya. - М., 2001.
10. Berdalyeva R.Sh., Baituova A. Advanced integrative definition of phenomenon lie (or deception) in psycholinguistics. Life Science Journal 2014;11(5).
11. Nursaule Aitbayeva, Saltanat Beissembayeva, Ramilya Berdalieva, Zhanar Oshakbayeva, Bekzhigit Serdali. Adjunct Non-verbal Communication Components as Means of Expressing a Modal-valued Confidence Value. Anais da Academia Brasileira de Ciencias (2018) 90 (4): 3838-3847 (Annals of the Brazilian Academy of Sciences). -2018.

ӘОЖ 82 М 83

МҒТАР 17.82.09

Т.Ә.МҰҚАШЕВ¹, А.М.МҰҚАШЕВА²

¹ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті (Тараз, Қазақстан)

²Тараз педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
E-mail: Mukashev_temirbai@mail.ru (Тараз, Қазақстан)

ӘДЕБИЕТТЕГІ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ МЕН ИДЕОЛОГИЯ КӨРІНІСІ

Ұлттық дүниетаным, ұлттық идеология деген ұғымдар көптен бері қазақ қаламгерлерін ойландырып келеді. Кез келген елдің әдебиеті аталған екі ұғымның басын бір ортаға жиыстырып, халықтың рухани дамуына қол жеткізеді. Қазақ әдебиеті де сол тәрізді. Аталмыш мақалада ұлттық дүниетаным мен идеологияның қазақ әдебиетіндегі көрінісі нақты мысалдармен дәлелденеді. Және де оның қазіргі таңда халықтың патриоттық рухта, рухани бағытта қалыптасуына тигізер ықпалы қарастырылады. Сонымен қатар көпті ойландырып жүрген «евроцентризм» ұғымы төңірегінде біршама ойлар айтылады. Бұл мәселеде автор әлемдік деңгейде мойындалған бірнеше ғалымдар мен еркін ойлы қаламгерлердің пікірлеріне тереңдей еніп, соның арқасында ғылыми тұжырымдар жасайды.

Кілт сөздер: дүниетаным, идеология, әдебиет, зар заман, бодандық, тәуелсіздік, ұлт, тарихи.

Т.А.Мукашев¹, А.М.Мукашева²

¹к.ф.н., доцент, Таразский государственный университет имени М.Х.Дулати

²старший преподаватель Таразского педагогического университета

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МИРОПОЗНАНИЯ И ИДЕОЛОГИИ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Вот уже давно понятия о национальном мировоззрении, национальной идеологии волнуют умы казахский писателей.

Литература любой страны объединяет в одно целое эти два понятия и тем самым достигает духовного развития народа. И казахская литература подобна им. В данной статье отражение национального мировоззрения и идеологии в казахской литературе обоснованы конкретными примерами. Кроме того, рассматривается ее влияние, оказывающее на формирование патриотического духа, духовности народа в современном обществе. А также, приводятся несколько мыслей относительно понятия «евроцентризм». Автор анализирует мнения многих авторитетных исследователей, признанных на мировом уровне, по данной проблеме и делает научные выводы.

Ключевые слова: миропознание, идеология, литература, суровое время, колонизация, независимость, нация, исторический.

Т.А.Mukashev¹, А.М.Mukasheva²

¹Candidate of Phylology, Associate Professor, M.Kh.Dulaty Taraz state University

²Senior teacher of Taraz pedagogical University

THE REFLECTION OF NATIONAL WORLD KNOWLEDGE AND IDEOLOGY IN KAZAKH LITRRATURE

Since ancient times, the concept of the national Outlook, national ideology worried the minds of Kazakh writers.

Literature of different countries combines these two concepts into one and thus achieves the spiritual development of the people. And Kazakh literature similarity to them. In this article, a reflection of the national worldview and the ideology of the Kazakh literature are substantiated with

concrete examples in addition, considered the impact that have on the formation of patriatichesky of the spirit, the spirituality of the people in modern society.

"Eurocentrism" includes many meanings. The author analyzes the positions of many authoritative researchers on this problem and presents the results of this scientific image.

Keywords: Ideology, outlook, colonization, hard times, literature, nation, independence, historical.

Қазақ әдебиетіндегі ұлттық дүниетаным көрінісі жайлы аз айтылып жүрген жоқ. Бұл тұрғыда қазақтың әдебиеттанушы, философ ғалымдары түрлі деңгейде ғылыми-көпшілік еңбектерін жазып, оқырманына ұсынып та келеді. Түрлі ғылыми дәйектемелерге негізделген зерттеулер әдеби, ғылыми кеңістікте өз орнын иеленіп те отыр. Ал енді оның ұлттық болмысымыздың нығайып бекуіне ықпалы бар ма деген сауалға ерекше назар аударған жөн. Әсіресе ХІХ ғасырдың табалдырығын аттаған сәттен бастап әлемдік жаһандану үрдісі өз күшіне мінгеннен кейін ұлттық рухани құндылықтар да біршама қыспаққа алынатыны мәлім. Бұл мәселе бұрыннан айтылып келе жатқанымен, оған жетерлік деңгейде мән бермей отырғанымыз шындық.

Ұлттық ойдың нағыз көрінетін тұсы оның әдебиетінде жатыр. Көркем әдебиет ғасырлар бойы халық жадында сақталып, заманына қарай бірде ауыздан ауызға, кейінен хатқа түскен қалыпта біздің заманымызға жетті. Осы уақыттар аралығында көркем әдебиет түрлі тарихи кезеңді басынан өткізді. Бірде дамыса, бірде дағдарысқа ұшырады. Айталық, хандық дәуірдегі жыраулар толғауынан нағыз еркін, дәстүрлі жыр өрнектерін көретін болсақ, ХІХ ғасырдағы ақындар поэзиясынан отарлық дәуірдің қысымын сезінгендей боламыз. Ал ХХ ғасырдағы қаламгерлердің туындыларында елін-жерін қорғаумен қатар, жалпы ұлтты ояту қажеттілігінен туындаған дауылпаз жыр жолдары байқалады. Кеңестік дәуір тұсында коммунистік идея қалыптастырған, тар қыспаққа алынған, еркіндіктен жұрдай ойлардан туған шығармалар дүниеге келді. Айта берсек мұның бәрі ұлттық көркем әдебиетіміздің кешегісі мен бүгіні. Ал келешегі қандай болмақ деген сауал алдымыздан қылаң беретіні тағы бар.

Әдебиет ұлттық тәрбие берудегі негізгі құрал екендігі бұрыннан мәлім. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткен түрлі жанрдағы жыр жолдарына назар аударсақ оның өн бойынан ұлттық сезім, ұлттық тәрбие құралын аңғарғандай боламыз. Бұл заңды да. Себебі аттың жалында, түйенің қомында күн кешіп, ұлан ғайыр жерін мекен еткен қазақ ұлты үшін сөз өнері негізгі тәрбие көзіне айналған. Сол сөз өнерінің түпкі мәйегі оның ұлттық дүниетанымын қалыптастырды. Өкінішке орай біз көп жағдайда сол дүниетанымның сырын ұғына алмай, негізгі арнадан ауытқып, жырақ кететін тұстарымыз кездесіп жатады.

Қаратаудың басынан көш келеді,

Көшкен сайы бір тайлақ бос келеді.

Қарындастан айырылған қиын екен,

Екі көзге мөлтілдеп жас келеді, - не деген күйзелістен туындаған жыр

десеңші! Осы жырда астарлы не бар? Бәрі анық, бәрі түсінікті. Әйткенмен, оның астарында халық тағдыры жатқан жоқ па? Сыртқы басқыншылардан көрген қорлықтың бел қайыстырар салмағы мен сол қорлыққа қарсы халықтың ішінен шыққан рухани қарсылығы хабар бермей ме? Әрине, халық жеңіл нәрседен белі қайыспайды. Жеңіл нәрсені өлеңге айналдырмайды. Ол үшін халықтың жүрегін жаралайтын, ішін алай-түлей дауылға айналдырып, мұң-шерге толтыратын тарихи оқиға қажет. Жоғарыдағы мысал бізге танымал болғанымен оның астарында тұтас кезеңді бейнелейтін тарихи дәуірдің салқыны жатыр. Халық жыры, халық мұңы ұрпақтан-ұрпаққа қаймағы бұзылмай тәрбие көзі ретінде жетіп отырды. Бәлкім соның

себебінен болар біздің бүгінгі тағдырымыз көптеген түрік туыстарымзға қарағанда көш ілгері.

Алайда, келешек ұрпағымыздың бойында ұлттық мақтаныш рухын терең сіңіру үшін, бірінші кезекте, мемлекеттігіміздің ірге тасын қалауға септігін тигізген әйгілі жыраулардың терең мәнді толғауларға баса назар аударған жөн. Жыраулар тәуелсіз ұлттық әдебиетіміздің көш басында тұр. Оған дау жоқ. Тіпті ұлттық әдебиетіміздің негізін қалаған дәл осы жыраулар десек қателеспесіміз анық. Демек, ұлттық дүниетанымның негізін қалаған да жыраулар болары анық. Сондықтан барлық деңгейдегі білім беру мекемелерінде жыраулардың толғауларын оқытып, оның астарлы тұстарын ұғындырып отырған жөн болмақ. Ұлттық намыс, қажыр-қайрат, мақтаныш пен марқайыс, жетістік пен кемшілік, ерлік пен елдік, жер мен су, кеңістік пен уақыт, соғыс пен бейбітшілік тағысын тағылар нақ осы жыраулар шығармашылығының негізгі лейтмотиві болып келеді. Жыраулар кез келген мәселеге бей-жай қарап отырмайды. Түбінен қозғап, арыдан ойлап, тереңнен тебіреніп барып кесімді ойын білдіреді. Бұл турасында танымал әдебиеттанушы ғалым Ө.Күмісбаев былай деп қорытыпты: «XV-XVII ғасырлар поэзиясын оқығанымызда, бейне бір жарқ-жұрқ етіп алыстап кеткен найзағай оттарының жарқылы көз алдымызға келеді. Соншалықты тәуелсіз, тентек поэзия сіздің ойыңызды еріксіз баурап алады. Бұнда провансальдық лирика жоқ, жандым-күйдім кездеспейді, алдаспаннан да анағұрлым өткір сөздің жүзі жалт-жұлт етеді, танымасына, табынбасына қоймайды. Кейде тұр, мазмұн жағынан бірін-бірі қайталап кететіні бар, бірақ жалықтырмайды, тап жазып, бас та қатырмайды. Сөздерінің орнықтылығы сондай ұстаның қолымен қалаған кірпішіндей келісті қиюласып көз жанарын қуантады» [1.755]. Ғалымның ойы түсінікті. Жыраулардың асыл мұралары рухани құндылықтарымыздың таза, саф түрі. Онда жасандылық, жағымпаздық, жалтақтық жоқ. Керісінше жасампаздық күшті. Рухани жаңғыртудың төте жолы осы жыраулар толғауларында жатқан жоқ па?! Оқып көрелікші:

Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірін не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген
Жер қадірін не білсін! – дейді Асан Қайғы [2.26].

Көзі тірісінде адам ненің қадірілі екендігін ойлай бермейтіні шындық қой. Күнделікті күйбең тіршіліктің өзі көп нәрсені ойлауға мұрша бермесі анық. Асанның заманындағы тарихи ахуал тіптен қиын. Бірақ айналаны қоршап тұрған қиындықтарға қарамастан, өмірдің мәнді тұстарына жұртшылықтың назарын аударып отыру, сол арқылы келешек ұрпаққа ұлттық даналықтың таза үлгісін мұра етіп қалдыру Асан сынды ғұлама ойшылдардың негізгі миссиясы болды.

XIX ғасырдағы ойшылдарымыздың негізгі ой арнасы алдыңғы буын жыраулармен үндесе ел бостандығына байланысты жалғасын тапты. Бұл тұрғыда, әсіресе, заманында «кер толғау», «зар заман» айдарын тағып, ұлттық әдебиетімізден аластатылған Шортанбай, Дулат сынды еркін ойлы ақындардың толғауларын айтқан жөн. Уақытында аталмыш ақындардың толғауларына дұрыс баға берлімеуі себепті «зар заман» ұғымын дұрыс түсіну, дұрыс қабылдауға мүмкіндік болмады. Бәлкім, осы ақындардың толғауларын барлық оқу орындарда оқытып, оның астарлы тұстарына еркін ену мүмкіншілігі болғанда бүгінгі халіміз қалай болар еді деген сұрақ та маза бермейтіні рас. Дулат, Шортанбайлардың жойқын жыр-

лары сол кезеңнің ащы шындығын жырлап қана қоймай, отарлық езгінің тарихи салмағын да айқындап кетті. Оқып көрелік:

Әуелі құдай біледі,
Шығыс, Батыс кәпірді.
Бірігіп атқа мінеді,
Байтақта жатқан қайран ел,
Астын-үстін бөледі,
Ашар шайдай ұйқыңды. [3.55].

Бұл Дулат ақынның сөзі. Ал Шортанбай не дейді? Шортанбай замандасымен үндес:

Кейінгі туған жас бала,
Ақ балтырын түрініп,
Басарына ерініп,
Көкірегі күйініп,
Тек тіршілікке сүйініп,
Ықтиярсыз жүгіріп,
Аузы түкті кәпірдің,
Етпегей еді жұмысын, [4.174].

Жоғарыдағы екі ақынның жырлап отырғаны бодандық, соның зардабы мен ауртпалығы. Алайда бұл кезеңде орыс патшасы тарапынан бодандықтың ауыр күрзисі қазақ жұртшылығының басына бар салмағымен төне қоймаған кезі. Бірақ өткенді бағамдағыш, келешекті болжағыш кәнігі жыраулар бүгінгі болып жатқан саяси ахуалдың болашақтағы батпандай салмағын сезе білді.

Дегенмен бұл кезеңде қазақ даласында кемелденген, бірақ дала заңдылығына негізделген ұлттық дүниетанымның ірге тасы қаланды. Бұл тұрғыда Абайдың дүниетанымын айтуымыз қажет. Сол сияқты зар заман ақындарында сол дәуірдегі заман шындығын жырлайтын, тек өздеріне ғана тән ұлттық дүниетаным құбылыстарын аңғарамыз. Мәселен, зар заман ақындарының жерге, діни танымға, «жақсы» мен «жаманға», отаршылдық езгіге қарсы жырларында сол кезеңнің заманауи шындығымен қатар терең ойға негізделген поэтикалық иірімдерді аңғарамыз. Мұның бәрі ақындық шеберлікпен қатар заман болмысын пайымдайтын танымдық тереңдікті талап ететін қасиеттер. Бұған жоғарыда келтірген мысалдар дәлел бола алады. Ал, Абайдың өлеңдері мен қара сөзінде ақынның терең ізденісі мен өмірлік сабағынан алынған ұлттық дүниетанымның нақты көрінісін ұғынамыз. Сондықтан болар, шығыстық дүниетанымға негізделген Абай ойы, Абай пайымы күні бүгінге дейін бізге есігін айқара ашпай отыр. Сырттай бәрі түсінікті болғанымен, оны неғұрлым терең талдай бастасаң болды, қалтарысы мен бұлтарысы алдыңды шырмап жібермейді. Бұл жөнінде танымал абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы түрлі мінбелерден айтап та жүр. Ғалымның осындай бір ойына назар аударып көрелік: «... Сондықтан, Абайды ашу үшін, Абайдың дүниетанымын ашу үшін, сөз жоқ, мұсылмандық негіздер мен исламияттың тарихын білу қажет. Қазіргі біздің философтарымыз күшті, керемет, бірақ олар неге Абайды аша алмайды? Себебі олар Европалық мәдениеттен келеді. Абайды сол мәдениеттен танып көреді. Сол тұрғыдан түсіндіреді. Сондықтан Абай ашылмайды», - дейді ғалым кезекті бір сұхбатында [5. 96].

Әйгілі М.Әуезовтің өзі Абайдың ақындық қалыптасуының үш қайнар көзі болғандығын айтып кеткені белгілі. Соның ішінде алғашқы екі көзі, яғни қазақтың ауыз әдебиеті мен өзіне дейінгі ақын-жыраулар мұралары мен шығыстық шайырлардың мұралары Абай дүниетанымының негізгі қайнар көзі болып табылады. «Қабуснама», «Құтты білік» сынды тарихи жәдігерлер Абай кітапханасының маңызды бөлігі саналады. Осы кітаптардан терең нәр алған ғұлама ақын ой-санасын шығыстық құндылықтармен сусындатып барып батыстық

кітаптарға ден қояды. Бұдан шығатын қорытынды, Абай батыстық кітаптардан тек көркем әдебиеттің мазмұн мен пішіндік тұрғыда түрленуіне қажет дүниелерді ғана ала білген. Ал ақынның дүниетанымына мысқалдай әсер етпеген деген қорытынды шығаруға болады. М.Мырзахметұлы Абай мұрасының терең білімпазы ретінде қазіргі таңдағы абайтану бағытында жүргізіліп жатқан ғылыми-ізденіс жұмыстарда жіберіліп отырған кемшіліктерге осылайша қынжылыс білдіреді.

Абай мұраларында айтылатын «жауанмәрттілік», «толық адам», «иманигүл», «инсанияттың кәмәләттығы», т.б. жұмбақ ұғымдар күні бүгінге дейін көпшілікке түсініксіз күйінде қалып отыр. Ғылым мен техника қарыштап дамыған қазіргі таңда Абайдың аталмыш ойларын танып білу аса қажет. Себебі тарих дәлелдеп бергендей ғылым мен техника неғұрлым дамыған сайын адамдар рухани құлдырай беретін көрінеді. Дүниенің күші адамзаттың ой-санасын баурап, жан қажеттілігіне мойын бұрғызбайды. Тәннің уақытша тойынғанына мәз болған адамзат баласы алдында қандай рухани қауіп күтіп тұрғанына бажайлап көңіл аударма бермейді. Нәтижесінде тек дүниенің соңынан жүгірген, тек соның құлына айналған жарымжан ұрпақ қалыптасады. Бұл жөнінде ХІХ ғасырдың өзінде-ақ Дулат ақын былай деп жырлаған болатын:

Күнәм – жойқын, тәубәм – аз,
Тіршіліктен не таптым?
Дүние – жемтік, мен – төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Брылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым [3.63].

Дулат «дүние» мәселесіне өзінше көзқарасын білдіретіні көрініп тұр. «Жемтік» дүниенің сорақы түрі. Оны тек бойында адами қасиеті жоқ, рухани қожыраған адам ғана бойына жақын ұстайды. Дулат оны «төбет» деп белгілепті. Демек, дүниеауи игіліктерді мақсат еткен адамдардың басты қажеттілігі «жемтік» аңдыған «төбет» болатыны өзі-өзінен белгілі болып шығады. Сондықтан Абай өлеңдері мен қара сөздерінде рухани игіліктерге неғұрлым жақын тұруға ниетті адамдардың негізгі сұраныстарын қанағаттандырады. Өйткені ол өзінің адами болмысын «адам болып туған соң, қайтіп надан болайын» принципімен айқындап береді.

XX ғасырдағы ойшылдарымызда ұлттық дүниетаным көрінісі тереңдей түседі. Ендігі жерде жалпыұлттық ояну дәуірі белең ала бастады. Бұл сол дәуірдегі ұлттық қажеттіліктен туындаған ойлардың жемісі дер едік. «Оян, қазақ!» осы кезеңде алға қойылған ұлттық мұраттардың басты көрінісі болды. Сонымен қатар, Шәкәрімнің бастамасымен қазақ ұлттық дүниетанымы мен әлемдік философиялық мектептің арасында байланыс орнағандай болды. Шәкәрімнің «Үш анық» атты еңбегі әлемдік философиялық ойларды жинақтап, соның негізінде «жан», «тән», «ождан» т.б. сынды тылсым, құпиялы ойлардың сырын ашуға, түсінуге ұмтылған нәтижелі еңбек болды.

Шәкәрім ұстазы Абайдың жолын жалғастырып, ұлттық дүниетанымның іргетасын бекітуге кіріседі. Ақын жеке ізденіс нәтижесінде әлемдік салмағы бар классик философтардың еңбектерімен танысып, оларда қорытылған ойларды ұлттық таным түсінігіне сай зерделеп шықты. Бұл тұрғыда кеш те болса ортамызға оралып, ұлттық рухани құндылықтарымыздың жауһарына айналған «Үш анық» еңбегін айтқан жөн. Шағын кітаптың айтпақ ойы кең, мазмұны терең. Қазақ даласында тұңғыш болып жазылған кәсіптік философиялық еңбек. Яғни аталмыш еңбекті ғасырлар бойы, сонау сақ, ғұн дәуірінен бері көшпелі өркениет қалыптастырған ұлттық дүниетанымның алғаш рет әлемдік ойлармен астасып барып қорытылған аса маңызды еңбек деуге болады.

Шәкәрімнің еңбегін «Үш анық» деуінде де терең сыр жатыр. Ол жөнінде М.Ибраев: «1 анық – тән ғылымы, 2 анық – дін ғылымы, 3 анық – ар ілімі», - деген түсініктеме беріпті. Ал

М.Мырзахметұлы болса: «1 – затшылдық ғылым жолындағы таным, 2 – дін жолындағы теологтардың дүниетанымы, 3 – мораль философиясы», - деген тұжырым жасайды. Қалай болғанда да Шәкәрім адам түсінігіне жат, жұмбақ, бірақ күнделікті өмірде кездесіп жататын тылсым дүниелерге қадам басып, оның құпиясы мен қалтарысын ашуға ұмтылды. Осы жолда ол үлкен ғылыми жетістіктерге қол жеткізді.

Шәкәрім заманында, онан кейінгі кезеңдерде де Абай салған сара жолдың ізі суымай, шәкірттерінің арқасында жалғасын тапқандай болды. Бірақ қазақтың ұлттық дүниетанымы аса тегеуірінді соққыға ұшырағалы тұр еді. Ол кеңестік дәуірдің келуімен байланысты жүзеге асты.

Кеңестік дәуірде лениндік «ұлт саясаты» аясында жер-жерде түрлі деңгейдегі ұлттық шектеулер қойыла бастағанын тарихтан білеміз. Ендігі жерде ұлттық мәселеге байланысты ойлар тасада қалып, кеңестік жүйеге негізделген, коммунистік идеология алдыңғы қатарға шықты. Яғни «кіші» ұлттарға байланысты айтылар сөздің жолы кесілді. Ел жанашырларының барлығы дерлік атылды, асылды, қуғынға ұшырады. Соның нәтижесінде ұлттық дүниетаным ұғымы лексиконнан алынып тасталынды.

Бойында шығармашылық қабілеті бар кез-келген қаламгер өлең, болмаса прозалық шығарманы жаза біледі. Бірақ ол шығарманың түп тұңғиығы, яғни көркем сөзбен әспеттелген терең ойы көп мөлшерде кездесе бермейді. Көркем шығармадағы кейіпкер дүниетанымы мен автордың дүниетанымы бір-бірімен ұштасып жатқанда ғана адамзат құндылығына айналатын көркем шығарма өмірге келмек. Әрине, көркем шығарманы жазатын сол автор. Демек, көркем шығарманы өмірге әкелуші автор болса ондағы кейіпкер дүниетанымы автор дүниетанымынан еш уақытта алыс кетпейді деп дау айтушылар кездеседі. Көп жағдайда солай болуы мүмкін. Алайда қаламгер еркіндігі дейтін ұғым бар. Бұл кез-келген қаламгердің көркем шығарма жазу барысындағы ой еркіндігі дегенге саяды. Ол үшін керекті-керексіз цензуралық бақылаудың болмағаны шарт. XX ғасырдың басынан бастып қазақ қаламгерлеріне алғашқыда патша цензурасы, кеңестік дәуірде коммунистік цензура қатты бақылау орнатты.

Өткен ғасыр ұлттық әдебиетіміз үшін «алтын ғасыр» деуге тұрарлық кезең. Әрине бұған қарсы пікір айтатын дар да табылар. Тұмшаланған ойлар, қапастағы тұлғалар, сергелдеңге түскен тағдырлар да осы кезеңде көптеп саналады. Бірақ соған қоса әлемді тамсандырған небір құнды дүниелер, ғылыми зерттеу еңбектер де осы уақытта өмірге келген жоқ па. Осы кезеңде әдебиет сахнасына кексе қаламгерлермен қатар келешектен үміт күттірген шығармашыл жастардың легі де қатар көтерілді. Қазіргі таңда таңдай қағып айтып жүрген көркем туындылардың басым бөлігі сол кезеңнің жемісі.

Бұл жөнінде әдебиеттанушы ғалым Ә.Тарақов былай деп ой білдіріпті: «1960-70 жылдары тарихи шығармаларды зерттеушілер нысанына қиын да күрделі болса да тек қана орыс мемлекеттігінің қалыптасуы мен халықтың сана-сезімін дамыту негізіндегі романдар таңдап алынды. Мұның өзі көп ұлтты совет әдебиетінде тарихи романның маңыздылығын арттырып, қаламгерлер қауымына құлшыныс туғызды. 1970 жылдардан бастап одақтас республикалар қаламгерлері бір-бірімен шығармашылық бәсекеге түскендей тарихи роман жазуға белсене кірісті», - дейді [6.17].

Тарихи шығарма дегеніміз не? Неліктен кеңес дәуірі кезінде қазақ қаламгерлері тарихи тақырыпқа өршелене қалам сілтеді? Оның өзіндік себебі бар.

Кез келген тарихи шығарма ұлттың жүріп өткен жолын көркем бедерлеп қана қоймайды, сонымен қатар сол ұлттың салт-дәстүрін, рухани болмысын, тілін, мәдениетін, сөз қолдану ерекшелігін, соғыс өнерін, бір-бірімен қарым-қатынасын, ойын түрлерін, табиғатын, т.б. суреттеп отырады. Яғни бір ауыз сөзбен айтқанда тарихи шығармаларда ұлттық дүниетаным мәселесі бірінші орынға қойылады. Демек, тарихи шығарманы оқу барысында оқырман ұлт

тарихында ата-баба жүріп өткен жолды көз алдынан өткізе отырып, ұлттық құндылықтармен қарулану мүмкіншілігіне ие болады. Сондықтан да кеңес өкіметі уақытында тарихи тақырыпқа бару аса қиын еді. Тіпті жабық тақырып саналды. Мәселен, Б.Момышұлының «Наша семья» романы 1947 жылы жазылып біткен болатын. Алайда сол тұста «екінші 37 жыл» басталып кетіп, ұлттық мәселелерге саусақ арасынан қарау белең алды. Аталмыш шығармасында қаламгер қазақтың ұлттық салт дәстүрлерге ерекше тоқталып, ұлттық сананың жаңғыруына басты мән бергендігі мәлім. Сондықтан бітіп тұрған туындыға елдегі баспа орындары үрке қарап, жариялауға үзілді-кесілді қарсы болды. Сонымен «Наша семья» повесі тек 1956 жылы, араға тоғыз жыл салып барып, Ресейдің Калининград қаласында цензуралық қысқартулардан кейін барып баспадан шықты.

Сол сияқты М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы туралы да көп нәрсе айтуға болады. Ол жөнінде танымал ғалым Қ.Ергөбек былай дейді: «Жоспарларыңызда Әуезовтің «Абай» романы бар екен. Ол баспаханада теруде жатқан көрінеді. Біздіңше сол романды шығарудың қажеті жоқ. Бір жағынан, ол соншалықты актуальды емес; екінші жағынан, авторы сенімді адам емес. Сендерге партиялық тапсырма: біз, Орталық партия комитеті айтты демей Әуезовке өздерің бір себеп айтып, оның романын тоқтатындар, шығармандар – деді Скворцов» [7, 69]. Партиялық цензураның қыспағына қарамастан қайраткер ғалым Б.Кенжебаев «Абай» романын баспадан шығарып жібергенін білеміз.

Дәл осылай І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының тағдыры да ауыр болды. Бұл жөнінде қаламгер Қ.Жұмаділов былай деп ой толғапты: «Мұның өзі, сырттай қарағанда, өз орталарынан шыққан болашақ «классикке» орын әзірлеген, жүз, ру арасындағы кикілжің сияқты көрінгенімен, шынына келгенде, екі бағыттың, екі түрлі концепсияның арасындағы тартыс болатын. Бір сөзбен айтқанда, ежелден келе жатқан бодандық пен бостандық идеясының шарпысуы. Есенберлиннің қарсыластары тіпті де осал емес-ті. Бәрі де партия, үкіметке сүйікті, Мәскеу жақта беделді. Олар жергілікті жерде коммунистік идеологияға арқа сүйесе, Мәскеуде империялық саясаттан қолдау тауып отырды» [8, 237]. Осындай ауыр тартыстардан кейін барып қаламгердің шығармалары жарыққа шығып отырды. Ал, осыншалықты қым-қуыт тартыс, ұрыс-керіс, арыз-шағым қаламгерге әсер етпеді деп кім айта алады.

Нәтижесінде саясаттың соққысына ұшыраған көркем шығармалар өмірге келді. Кез-келген ұлттың рухани қазынасына айналған көркем шығармада автордың еркін ойының жатқандығы байқалады. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында қаламгер мақсат еткен ұлттық мұрат жолындағы көркемдік шешім өз нәтижесін берді. Ал бірақ осы авторлар сол замандағы билік басындағылардан алғыс алды ма? Керісінше орынды-орынсыз сынға ұшырап, қудаланды. Міне, қыспаққа ұшыраған елдің ұлттық ойы осындай болмақ.

Осы жерде мына мәселеге ерекше мән берген жөн. Тәуелсіздік алғаннан кейін «кеңестік идеология», болмаса «ұлттық идеология» тәрізді ұғымдар көп айтыла бастады. Сонымен қатар соңғы жиырма жыл аралығында бізге ұлттық идеология керек пе, болмаса керек емес пе деген сұрақтың төңірегінде түрлі пікірлер айтылып, қоғамның өзекті мәселелерінің біріне айналды. Осы сұраққа келгенде қоғам екіге бөлініп, оның бір парасы керек деп қол көтерсе, ал екінші топ керек емес деп қарсылық білдірді. Осы мәселеге келгенде қызылкеңірдек болған екі жақтың қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екендігін тап басып айтудың өзі қиынға соғып тұрғандығы өтірік емес.

Сонымен, бірінші кезекте сол дау туғызып отырған идеология дегеніміздің өзі не? Энциклопедиялық сөздікте идеологияға мынандай анықтама беріліпті: «Идеология – адамдардың шындық өмірге қарым-қатынасын білдіретін саяси, құқықтық, діни, адамгершілік, эстетикалық, пәлсапалық көзқарастары мен идеяларының жиынтық жүйесі».

Осы ғана. Таза саяси ұғым деген пікір жоқ. Демек, идеология дегеніміздің өзі адамдардың қайбір қоғамда белгілі бір бағытқа ұйымдасқан түрде өмір сүруге бағыттайтын негізгі ойлар мен пікірлердің жиынтығы іспеттес көрінеді. Ол көп салалы. Өмірдің барлық салаларын қамтып барып, адамдардың ақыл-ой жүйесін реттейтін күш. Яғни кеңестік дәуір тұсында кеңестік идеология қоғамдық күштердің барлығын бір бағытқа бұра білді. Бұл заңды да. Себебі кез келген қоғам өзінің өмір сүру мерзімін ұзарту үшін қоғамның жүрегі һәм жаны саналатын идеологияны реттеуді бірінші орынға қояды. Ол үшін қоғам басында отырғандар бірінші болып әдебиетті, тілді, тарихты, философияны, қысқасын айтқанда ұлттық дүниетанымның негізін құрайтын, қалыптастыратын қоғамдық, гуманитарлық ілім негіздерін өз ыңғайына қарай бұрады.

Қазақ елінің ұлттық идеологиясы болды ма деген сұрақ туындауы мүмкін. Әрине болды. Басында болып өткен небір зобалаң оқиғалардан қазақ ұлты ұлттық идеологиясының беріктігі арқасында ғана аман шықты деп батыл айтуға болады. Жоғарыда аталып өткен кезеңдердегі ақын-жыраулардың, қаламгерлердің шығармалары ұлттық идеологияның негізгі қағидаттары болса, ал сол ақын-жыраулар мен қаламгерлер идеологияның сарбаздары болды.

Сонымен, ұлттық дүниетаным ұлттық идеологияның құрамдас бөлігі деуге болады. Бірінсіз бірі жоқ. Бірін бірі толықтырып отырады. Ұлттық сана, ұлттық дүниетаным, ұлттық идеология тәрізді күрделі ұғымдар төңірегінде көптеген пікірлер айтылып жүр. Айтыла да береді. Бұл ұғымдардың шекара аумағы өте кең. Сонау ерте заманда өмір сүрген дана ойшылдардан бастап күні бүгінге дейін бұл мәселеге бас қатырмаған адам кемде-кем шығар. Алайда солардың бірде біреуі кесімді тұжырым жасай алмапты. Оның себебі неде? Оның себебі жоғарыда аталған ұғымдар заман ағымы мен қоғам құбылысына қарай түрленіп тұратын тәрізді. Яғни әр қоғамда тарихи кезеңдерге байланысты адамдардың сұраныстары да өзгеріске ұшырайды. Айталық, хандық кезеңде жаңадан құрылған хандықтың ірге тасын бекіту, елін, жерін сырт жаулардан қорғау, елді бірлікке шақыру негізгі мәселе болды. Осыған орай ел басында жүрген көсемдер мен шешендер, ақын-жыраулар ұлттық идеологияны осы арнаға сай ұйымдастырды. Ұлттық дүниетаным да осы өреден көрініс табады.

Ал, ХІХ ғасырда орыс бодандығынан құтылу, жеке дербестікті сақтау, қазақ хандығын қайта қалпына келтіру тәрізді мәселелер күн тәртібіне қойылды. Демек, ұлттық идеологияның басында жүрген ақын-жыраулар, небір шешендер халықтың назарын осы мәселеге бұра отырып, ұлттық дүниетанымның жаңа моделін қалыптастырды.

XX ғасырда ұлттық идеология жалпыхалықтық ояну үндеуімен үндесіп жатты. Осы кезеңде тарих сахнасына шыққан оқымысты зиялылар елдің назарын батыстық өркениетке бұра отырып, нағыз кәсіптік ұлттық дүниетанымның негізін қалады.

Кеңестік дәуір тым күрделі, тым терең. Бірінші кезекте, тұңғыш рет жер бетінде «социализм», «коммунизм» бағытын ұстанған мемлекет пайда болды. Әлем жұртшылығы алдында беймәлім осы мемлекеттің ұстанған бағыты мен мақсаты түсініксіз болды. Алайда осы мемлекеттің көсемі «коммунистік идеология» атты утопиялық оймен ұштасып жатқан жаңа бағытқа бет алды. Соған байланысты «коммунистік дүниетаным» да дербес ғылым болып бой көтерді. Ал осының барлығы «социалистік реализм» деген атпен әдебиетте де жеке, тың, жаңа көркемдік әдіс болып қалыптасты. Осы әдіспен қазақ қаламгерлері «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» әдебиеттің отауын тікті. Бұл отаудың басында кеңестік цензура тұрып, қаламгерлердің ой еркіндігін жіті қадағалап отырды. Құрсаудағы ойдың тағдыры белгілі. Осы кезеңде өмірге келген бүкіл ғылыми еңбектердің барлығы тек кеңестік дәуір талап еткен биіктен көрініп, нағыз халыққа керек талаптан алыстап кетті. Ал ғалымдар болса аянышты күн кешуге тура келді. Неғұрлым Европаны, соның ішінде Ресейді көбірек

тілге тиек етсең қателеспейсің деген қағидаға сүйенген ғалымдар ұлттық дүниетанымнан жырақтап кетті. Ал мұның өзі жалпы ұлттық дүниетанымның дағдарысқа ұшырауына алып келді.

Мұның барлығын неге айтып отырмыз? Себебі байқағанымыздай әр кезеңде ұлтымыздың ұстанған бағытына сай ұлттық идеология мен дүниетанымымыз өзгеріп, құбылып тұрыпты. Ол кезең бірнеше ғасырға, болмаса бір ғасырға созылса да негізі ұстанған бағыт өзінің бастапқы бет алысынан өзгермеді.

Жаһандану күшінің шарықтап тұрған қазіргі уақытта ұлттық дүниетаным мен идеологияны халық санасына сіңірудің төте жолын қарастырған жөн. Оқымайтын қоғам сырттан әсер ететін идеологиялық соққыға төтеп бере алмайды. Себебі танымал қаламгер Р.Ниязбектің тілімен айтқанда «Кітаптың бетін ашпаған елге келешек есігін ашпайды» екен. Бірақ халық кітап оқымайды деп екі қолды қусырып отыруға тағы да болмайды. Демек, осы жерде қолында қаламы бар жүрдек ойлы оқымыстылар тығырықтан шығудың жолын қарастыруы тиіс. Қазақстанның басқа өңіріне қарағанда көршілес жатқан Түркістан облысы көш ілгері озып кетті. Танымал ғалым М.Мырзахметұлының бастамасымен «Қазыналы Оңтүстік» айдарымен жергілікті ақын-жазушылардың әдеби туындылары үш жүзден аса томмен басылып шықты. Оның ішінде бұрын ешқайда басылмаған, халыққа беймәлім бірнеше құнды әдеби жәдігер де оқырманға жол тартты. Осы бастама еліміздің барлық өңірлерінде жалғасын тауып жатса және өңірлердегі құнды әдеби, мәдени жәдігерлер еліміздің түкпір-түкпіріне жетіп жатса нұр үстіне нұр болар еді.

Ұлттық дүниетаным, ұлттық идеология кез-келген ұлттың болмысын, жан дүниесін, негізгі ерекшелігін айқындап тұратын басты көрсеткіштер. Өз ұлтының ойы болмай әлемдік кеңістікте орнығасың деу қисынға келмейді. Ұлттық дүниетанымның астарында ұлттық идея жатқандығын аңғаруымыз қажет. Ұлттық идея болмай тұрып патриоттық сезім туралы айтудың өзі артықшылық етеді. Көпке дейін біз ұлттық идея туралы ауыз ашпай келдік. Ескіден қалған үрей салдарынан осы мәселеге келгенде төмен қарауды әдетке айналдырғанбыз.

Патриоттық сезім, патриоттық тәрбие қандай жағдайда жемісін бермекші? Тамыры терең сұрақ екендігінде дау жоқ. Таңертеңнен кешке дейін «елінді сүй, елінді қорға» деумен көп нәрсеге қол жеткізе алмайтындығымыз анық. Қазіргі ұрпақ құрғақ сөзді ұнатпайды, оның үстіне жастар арасында белең алған батыстық экспансия мен үш жүз жылдық отаршылдық саясат өзінің нақты ізін қалдырып үлгерген. Сол сияқты түрлі ақпарат құралдары арқылы ел санасын улап жатқан түрлі идеологиялық ағымдар мен діни секталардың лаңын қоссаңыз жағдайдың қаншалықты дәрежеде күрделі екендігін байқаймыз. Байқағанымыздай ұпай үлесі толығымен қазақ ұлтының пайдасына шешіліп отырмағанын сезінуге болады.

Тағы бір күрделі мәселені естен шығармаған жөн. Ол – қоғамның барлық өміріне араласып кеткен евроцентризм болмақ. Қазіргі заманда батыс пен шығыс арасындағы теке-тірестің өршіп тұрғанын ешкім теріске шыға аламайды. Технология күшті дамыған европа мемлекеттері, онымен қоса мұхиттың арғы жағындағы алпауыт елдер әлемдік абсолютті билікке ұмтылып отырғаны жасырын емес. Небәрі он жеті миллион ғана халқы бар қазақ ұлты не істемек керек деген сұрақ сананы мазалайтыны рас. Экономикамыз да, қарулы күшіміз бен технологиямыз да, ғылым мен біліміміз де үстемдікке ұмтылған мұндай елдермен иық тіресіп тұра алмасы анық. Сондықтан ұлтымыздың жаһандануға қарсы тұрар бір ғана ұлы күші бар. Ол – рухани құндылықтарымыз.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттың санасын жаңғырту мәселесі назардан тыс қалып келді. Бодандықтың зардабын үш ғасырға жуық көріп келген қазақ жұртшылығы евроцентристердің ықпалынан шыға алмай келеді. Күні бүгінге дейін не нәрсе жаңалық бол-

са оны еропа жұртшылығына теліп қою дәстүрге айналып кеткен. Тіпті өзіміз көрінер көзге соған жол беріп отырғанымызды аңғармайтын күйге жеткенбіз. Осы орайда орыстың ойшыл ғалымы А.Бушковтың мына сөзіне назар аударып көрелік: «Европоцентризм — это, грубо говоря, шовинистическая теория, согласно которой абсолютно все мало-мальски передовое, новое, прогрессивное зародилось именно в Европе, каковая испокон веков была светочем цивилизации, кузницей прогресса и недостижимым эталоном. Ну а слово «Азия» стало прямо-таки синонимом вековой отсталости, дикости, варварства и примитива» [10]. Бұдан артық қандай дәлел керек? Ғасырлар бойы шет қағып, шеттетілген Азия жұртшылығының санасы құлдық құрсауына қамалып, оның зіл батпан салмағы күні бүгінге дейін өзінің қатерлі қыспағынан босатпай отыр.

Дәуір алға жылжыған сайын сонау бір замандарда болып өткен тарихтың тажал оқиғалары ескіріп, ұрпақ санасынан бір жола өшетіні белгілі. Оған уақыт та керек шығар. Бірақ тәуелсіздік алсақ та бодандық психологиясының ара-тұра көрініс беріп отыратыны жасырын емес. Ол үшін не істемек керек?

Бірінші кезекте, қоғамның барлық саласында гуманитарлық, қоғамдық ғылымдардың ықпалын күшейту қажет. Себебі сананың өзгеруіне әсер ететін бірден-бір құдіретті күш осы ғылымдарда жатыр. Кеңес өкіметі заманында аталмыш ғылым иелерін социалистік идеологияның жауынгерлері ретінде пайдаланғаны мәлім. Ал, сталиндік саяси репрессияның зіл батпан жұдырығы бірінші болып аталмыш ғылымдардың төңірегінде жүрген азаматтардың басына шүйлікті.

Екіншіден, келешек ұрпақтың рухани жетілуіне, ал аға буын ұрпақтың рухани жаңғыруына қажетті барлық алғышарттар қарастырылуы тиіс. Еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «рухани жаңғыруға» қатысты жазған мақаласының философиялық астарын терең түсіну қажет. Бір мезгілдік науқанға айналдырмаған жөн.

Үшіншіден, ұлтымыздың рухани кемелденуіне тиісті қаражат мөлшерін жылдан-жылған көбейтіп, оның ұлттық идеология деңгейіне дейін көтерілуіне баса назар аударуға тиіспіз. Өткен тарих дәлелдегендей экономикалық дағдарысқа ұшыраған ел әйтеуір бір уақыттарда бұл дағдарыстан құтыла алады. Ал рухани дағдарысқа ұшыраған елдің тығырықтан шығып, дербес ел болып кеткенін тарих әлі білмейді. Бұған дәлел, бүгінгі таңда жер бетінде өмір сүріп келген 49 түркі халықтарының небәрі алтауы ғана тәуелсіз өмір сүріп келсе, қалғандары әйтеуір бір елдің құрамында шықпа жаным, шықпа деп күнелтуде. Солардың басым бөлігі рухани дағдарыстан арыла алмай, ұлттық тілінен, дәстүрінен, ділінен қол үзіп, әу бастағы бітім-болмысынан жұрдай айырылған. Олардың енді өзінің бастапқы қалпына келу-келмеуі екіталай.

Алайда, ертеңге үмітпен қараған көшпелі өркениет әлі де болса өзінің бастапқы дағдысынан арыла қойған жоқ. «Үмітсіз шайтан» сенімімен өмір сүрген халқымыздың келешектен күтер жемісі көп. Сондықтан тағы да А.Бушковтың пікіріне жүгініп көрелік: «А посему, что бы там в Европе ни творилось, что бы ни делалось во всех других местах, судьбу Азии предсказать легко. Она просто вернется к своим истокам, к той дороге, откуда ее увела Европа. Тысячелетние традиции великих каганатов, выверенные и благородные законы Великой Степи – неплохое подспорье. Жизнь вновь станет неспешной, незатейливой, но честной, гораздо честнее той, что кипела в Европе. Потому что Тенгри, великое небо – та единственная вещь, что существует, пока существует Вселенная. В отличие от всего остального. Неизменное, вечное, недоступное земной грязи Вечное Небо над головой. Уткнувшейся рылом в землю Европе этого никогда не было дано понять».

И по степям вновь поскачут батыры, и будут красивые песни, и украшения, и будут любить девушек, и мериться силой, и соблюдать степные законы, собранные Чингисханом в «Ясе». Европа исчезнет, как дурной сон. Степные всадники будут веселы и счастливы» [10].

Расында да небір қанды тарихи өткелдерден аман өткен қазақ халқын ата-баба әруағы жарты жолда тастап кетпесі анық. Солай ойлаймыз. Бірақ арқаны кеңге салып, беймәлім күшке сеніп отырған тағы жараспайды. Ұлттық әдебиет, тарих, дәстүр, өнер, т.б. ұлттық құндылықтарымыздың нәзік те тылсым астарын ұрпақ санасына шым-шымдап сіңіріп, ұлттық идеологияның негізгі арқауы етудің маңызды екенін түсінетін уақыт жетті.

Заманында әлемнің екінші ұстазы Әл-Фараби: «Бағыныштыны алатын болсақ, ол өзінің жеңілуі нәтижесінде не өмірлік бақ-дәулеті жағынан зиян шегеді, тіпті құрып кетеді, онда жалғыз жеңуші ғана өмір сүретін болады, не болмаса ар-намысқа нұқсан келеді, онда ол қорлыққа, кіріптарлыққа ұшырап, жеңіп шыққан топ оны құл есебінде пайдаланып, сөйтіп ол әрі жеңушінің күрескенде көптеген игілікке жетуіне, әрі оның өмірін ұзартуға көбірек септігін тигізетін нәрсені ғана істейтін болады» - деген екен [9.370]. Егер бүгін етек-жеңімізді жинап, ұлттық болмысымызды нығайтуға бар күш-қуатымызды салмасақ, ертең ғұламаның осы ойы біздің заманымызда ақиқатқа айналатын түрі бар. Демек, тәуелсіздік алдық деп кеудені соққылай беру кез-келгеннің қолынан келеді, ал сол тәуелсіздіктің соңын баянды ету ердің мойына артылар ауыр жүк. Осыны естен шығармаған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. - 320 б.
2. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. - 382 б.
3. Бабатайұлы Д. Тұнық тұма. – Алматы: Раритет, 2002. - 386 б.
4. Қанайұлы Ш. Қайран халқым. – Алматы: Раритет, 2002. - 214 б.
5. Мырзахметов Мекемтас. Өмір-өзен ағысында. – Алматы: Шапағат Нұр, 2010. - 216 б.
6. Тарақов Ә. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 339 б.
7. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар: Әдебиеттану, сын әлемі. Отырар кітапханасы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2003. – 336 бет.
8. Жұмаділов Қ. Қалың елім қазағым... – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2000. - 368 б.
9. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975.
10. Бушков А. Чингисхан. Неизвестная Азия / <http://book-online.com.ua/read.php?book=2977>.

REFERENCES

1. Kúmisbaev Ó. Tereń tamyrlar. – Almaty: Gylym, 1994. - 320 b.
2. Bes ғasyr jyrlaydy. – Almaty: Jazyshy, 1989. - 382 b.
3. Babatauly D. Tunyq tuma. – Almaty: Raritet, 2002. - 386 b.
4. Qanauly Sh. Qairan halqym. – Almaty: Raritet, 2002. - 214 b.
5. Myrzahmetov Mekemtas. Ómir-ózen aǵysynda. – Almaty: Shapaǵat Nur, 2010. - 216 b.
6. Taraqov Á. Qazaq ádebietindegi tarihi tulǵa problemasy. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2004. - 339 b.
7. Ergóbek Q. Arystar men aǵystar: Ádebiettaný, syn álemi. Otyrar kitaphanasy. – Almaty: «Qazyǵurt» baspasy, 2003. – 336 bet.
8. Jumadilov Q. Qalyń elim qazaǵym... – Almaty: JShS «Qazaqstan» baspa úii, 2000. - 368 b.
9. Ál-Farabi. Filosofialyq traktattar. – Almaty: Gylym, 1975.
10. Búshkov A. Chingishan. Neizvestnaia Azia / <http://book-online.com.ua/read.php?book=2977>.

УДК: 398(4/9); 801.8(4/9)

ГРНТИ: 17.71.91

E.S.ADİLBEKOVA¹, MUSTAFA ARSLAN²

¹*Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
E-mail: adilbek_elmira@yahoo.com (Türkistan, Kazakistan)*

²*Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, E-mail: marslan@pau.edu.tr (Denizli, Türkiye)*

KOBILANDI BATIR DESTANINDAKI KAHRAMANLARIN FİZİKSEL VE SOSYAL ÖZELLİKLERİ

Bilindiği üzere insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kültürlerine olan tesiri büyüktür. İslamiyeti kabulünden önce temelin avcılık ve akıncılığın teşkil ettiği hayat tarzı içinde ideal insanı “alp tipi” temsil etmiştir. Kazakların meşhur destanı Koblandı Batırın da bu belirttiğimiz hayat tarzına uygun özelliklerinden önce tarihi kimliği üzerinde durmak gerekmektedir. Genellikle diğer destan kahramanları gibi Koblandı da tarihi bir şahsiyet olarak değerlendirilebilir. Çünkü doğuda Kalmuklarla, güneybatıda Kızılbaş ordularıyla savaşan ve bu yolda canlarını hiçe sayanlar, Kıpçak kahramanlarıydı. Kazak destanı Koblandı Batır’ın Kalmuklarla ve Kızılbaş hanlarıyla savaşması, kahramanlık göstermesi, yurdunu düşmanlardan kurtarması ve Kıpçakların Nogay ordusunun bir soyu olarak gösterilmesi önemlidir. Bu makalede Koblandı Batır destanındaki kahramanların fiziksel ve sosyal özellikleri belirtilmektedir.

Anahtar kelimeler: Koblandı Batır, Destan, Kazak, Kıpçak, Kalmuk, Kahraman, Tarih, Tip.

Э.С.Адилбекова¹, Мустафа Арслан²

¹*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті*

²*профессор, доктор, Памуккале университеті*

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ БАТЫРЛАРДЫҢ СЫРТҚЫ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамзатың өмір сүріп келе жатқан жері оның мәдениетінің қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді. Ислам дінін қабылдаудан кейін өмір салттарының бірі аңшылық болып табылып, “алыптар” бейнесі ортаға шықты. Қазақ халық әдебиетінің әйгілі эпосы «Қобыланды Батыр» өз кезеңіндегі өмір салтымен ерекше көзге түседі. Бұл эпостың өзіндік тарихи ерекшеліктері назарға алынуы керек. Басқа дастан кейіпкерлері секілді Қобыланды да тарихи тұлға болып саналады. Қобыланды Батыр Шығыста қалмұқтар, оңтүстік-батыста Қызылбас әскерлерімен соғысқан, бұл батыр қыпшақтың қаһарманы болып саналады. «Қобыланды Батыр» дастанында бас кейіпкер қара қыпшақ Қобыландының жауларына қарсы қалай күрескені, Қыпшақтардың Ноғай тайпасы әскерлерінің қатарынан шыққандығы туралы аңыздар өте көп. Бұл мақалада «Қобыланды Батыр» жырындағы батырлардың сыртқы көрінісі және ондағы кейіпкерлердің әлеуметтік ерекшеліктері сипатталады.

Кілт сөздер: Қобыланды батыр, эпос, қазақ, қыпшақ, қалмұқ, қаһарман, тарих, тип.

Э.С.Адилбекова¹, Мустафа Арслан²

¹*доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи*

²*профессор, доктор, Университет Памуккале*

ВНЕШНИЙ ВИД И СОЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАТЫРОВ В ЭПОСЕ «ҚОБЛАНДЫ БАТЫР»

Место проживания народа оказывает большое влияние на формирование его культуры. После принятия ислама одним из образов жизни народа являлась охота, в это же время на арену вышел образ батыров. Знаменитый эпос казахского народного творчества «Қобыланды батыр» особо выделяется тем, что отражает образ жизни того времени. Надо

принять во внимание оригинальные исторические особенности эпоса. Кобыланды также как и герои других эпосов считается исторической личностью. Кобыланды батыр воевал против калмыков на востоке и с племенем кызылбаши на юго-западе, он считается кипчакским героем. В эпосе «Кобыланды Батыр» очень много легенд о том, как главный герой Кара кипчак Кобыланды бо-ролся против врагов, как он вышел из числа воинов ногайских племен кыпчаков. В этой статье описываются образы и социальные особенности персонажей в эпосе «Кобыланды батыр».

Ключевые слова: Кобыланды батыр, эпос, казах, кипчаки, калмыки, герой, история, тип.

E.S.Adilbekova¹, Mustafa Arslan²

¹Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

²Professor, doctor, Pamukkale University

PHYSICAL AND SOCIAL FEATURES OF HEROES IN KOBYLANDY BATYR EPIC

It is widely known, geographical location of the nation effects to the birth of culture. Hunting was the only way of people living in that times. In the epic poetry Kobylandy Batyr is shown the lifestyle and social individuals of that time. In general, we can consider characters of other epic poetry as historical individuals. Heroes were never afraid from death and they believed to protect the homeland was their duty, Kobylandy was not exception, he fought against Kalmyc people on the east, and on southern west against Gezelbash. There appeared a lot of legends where heros fought against their enemies as in Kobylandy. In the epic poetry it is really important to emphasize courage and readiness to help and fight of Kobylandy and show the origin of Nogai tribe. In this article is described characters and social peculiarities in the epic poetry "Kobylandy batyr".

Keywords: Koblandı Batır, Destan, Kazak, Kıpçak, Kalmuk, Hero, History, Type.

Türklerin İslamiyeti kabulünden önce temelini avcılık ve akıncılığın teşkil ettiği hayat tarzı içindeki ideal insanı “alp tipi” temsil etmiştir. Göçebe ve at yetiştirmeye dayanan, halkın avcılık ve akıncılık yaparak hayatını sürdürdüğü bu coğrafyada da ancak dış tehlikelerden kendini koruyabilecek bir insan ayakta kalabilirdi [1, 127].

Bu yaşayış biçimi de bunun yetiştirdiği insan tipi zaman içinde çeşitli hayat tarzlarının ihtiyacı ve ifade şekli olan anlatı türlerinde, özellikle de destanlarda yerini almıştır. Ancak biz burada Koblandı'nın bu hayat tarzına uygun özelliklerinden önce tarihi kimliği üzerinde duracağız.

Destandaki kahraman Koblandı'nın ve bu tür kahramanların hareketleri, düşmana karşı savaşları hakkında pek çok efsane bulunmaktadır. Koblandı'nın yaşadığını belirten araştırmacılar da bu efsanelerin yer aldığı kaynaklara bakarak yorum yapmakta, tarihi kimliği hakkında fikir yürütmektedirler.

Yazılı kaynaklarda ve halk geleneğinde Kahraman Koblandı yaşamaktadır. Orta Asya'da Özbek, Kazak ve Kırgızların hafızalarında yaşattıkları destanlar ne kadar eskiye uzansa da, onların bildiği en büyük tarihi hadise Doğuda Kalman ve Güney batıda Kızılbash (Safevi-Özbek) savaşlarını ve şimdiki Kazakistan'daki Nogay beylerinin hakimiyeti idi. Bu sebeple daha eski hadiseleri de o döneme ait gibi düşünmeleri bu destanlarla ilgili araştırmacıları yanıltarak söz konusu destanlarda XV-XVI. yüzyıllara ait hatıraların var olduğunu belirtmelerine yol açmıştır. Kazakların meşhur destanı Koblandı için de aynı şeyi söylenebilir. Nitekim destan Kıyat (Kaylan Oymavut/Yavmavut yani Yağmalar) ve Karakıpçakların Taşkent ile Almatı arasındaki sahalarda, Çu ve İli havzasında beraberce yaşadıkları zamandaki hadiseleri aksettirmektedir. Karakıpçak Aşireti günümüzde yaşamakta ise de sadece Doğu Türkleri arasındaki Başkurtlar içinde az sayıda bulunmaktadır. Destan bunları ve Kıyatlar ı (Kay) yazın Sır Derya Kuzeyindeki Közdi Kül'de, kışın Kara Aspan

denilen yerde yaşayan gayet kalabalık bir grup olarak tasvir eder. Bu iki yer Timur ve Özbekler tarihinde çok sayıda adı geçen yerlerdir [2].

Koblandı'da Kıpçakların ve Kalmukların, Kızılbaşların Hanlıklarıyla savaşmaları anlatılır. Burada dikkatimizi çeken husus, Kıpçakların Nogay Ordusunun bir soyu olarak belirtilmesidir. Nitekim Kazak Destanında kahramanın, Kıpçak yurdunu yabancı düşmanlardan kurtarmasından ve Koblandı Batır kendisi ile birlikte savaşan Kıyat soylarının kahramanlarıyla düşmanlarına saldırıp kendi yurdunu, halkını kurtarmasından söz edilir. Koblandı, boyların bozulmasını istemez ve hep birlikte savaşır. Bu da bize destandaki olayların cereyan ettiği devirlerde Kazak ulusunun Tarih sahnesine çıktığını ortaya koyar. Çünkü birden fazla boy, aşiret aralarında savaş olsa bile, topraklarını bir üçüncü düşmana karşı koymak için birlikte savaşmışlardır. Koblandı'nın, bir başka ifadeyle onun ve içinde yer aldığı olaylar hakkında temel bir bilgi verdikten sonra, destanda yer alan başta asıl kahraman olan Koblandı Batır ve diğer kahramanlar hakkındaki tespitlerimizi ise şöyle sıralayabiliriz [3].

Şimdiye kadar Koblandı Batır Destanı hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak pek çok çalışma yapılmış; bu konuda kitaplar ve makaleler yazılmış, çeşitli ansiklopedilerde de pek çok madde yayınlanmıştır. Ekseriyeti Kazakistan'da olan bu çalışmalar: a) Kitaplar, b) Makaleler, c) Diğer yayınlar şeklinde üç grup altında toplamayı uygun görüyoruz.

Koblandı Batır, halk arasında oldukça yaygın olan ve sevilerek anlatılan bir Kazak destanıdır. Koblandı Batır'ın Kazak İlim Akademisi'nin Kütüphanesi ve Muhtar Avezov Edebiyat Enstitüsü'nün El Yazması Bölümü'nde otuz civarında el yazması, mikrofilmleri, fotokopileri ve çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Destanın ele geçirilmesi nüshaları yanında, oğulları Bökenbay ile Kiyikbay'ın maceralarının henüz yayınlanmamış olduğu düşünülecek olursa, anlatının ne kadar yaygın olduğu ortaya çıkacaktır [7, 72].

Koblandı Batır Destanı'nın bazı parçaları ilk defa XV. Asrın ilk yarısında yayınlanmış olup, destan hakkındaki ilk fikirlerin ortaya çıkması da yine bu tarihten itibaren söz konusudur.

A) Kitaplar

Destan ya da başka anlatı türleri hakkındaki en geniş bilgileri, konuyla ilgili yayınlanan kitaplarda bulabiliriz. Çünkü bu kitaplar konunun derinlemesine incelenmesine ve detaylı bilgi edinilmesine elverişlidir. O sebeple biz de Koblandı Batır ile ilgili çalışmaları tanıtırken ilk olarak bu kitapları ele alacağız ve bunu yaparken kitapları yayınlanmış tarihine göre sıralayacağız:

1) Kırgız Hrestomiyası

XIX asrın II yarısında 1860 yıllarda İbray Altınсарın meşhür ozan (akın) Marabaydan Koblandı Batır Destanı'nı dinleyerek yazıya geçirdi. Destanın en geniş bölümü olan "Tayburul'un Koşuşu"nu 1879 yılında basılan "Kırgız Hrestomiyası" adlı kitabında yayımlanmıştır. Bu çalışma "Koblandı Batır" destanı hakkında bu zamana kadar yayımlanan araştırmaların en önemlisidir.

2) Karakıpçak Koblandı Batır

Destanın eksiksiz tek nüshası XX asrın başında Mahmutsultan Tuyakbayev'in eski Kostanay bölgesinin Karabalık kasabasında yaşayan meşhür jıav Bırcan Tolumbayev'den dinleyip yazıya geçirdiği nüshadır. Bu çalışma 1940 yılında "Karakıpçak Koblandı Batır" adıyla Kazak'daki Ümit matbaasında basılarak, kitap olarak yayımlanmıştır [8, 134].

3) Batırlar

Daha sonra Koblandı Batır destanı birkaç defa kitap olarak yayımlanmıştır. Bunlardan ilki meşhür ilim adamı Abubekir Divayev'in 1922 yılında Taşkent'te yayımlanan "Batırlar" adlı eserindedir. Söz konusu nüshayı A.Divayev'e Akmeşit bölgesinden Murat Ökseoğlu göndermiştir. Bu hikayenin sonunda "tarih 1884, 12 Aralık" yazılıdır.

4) Batırlar Jırının Jıynağı

Daha sonar "Koblandı Batır Destanı" meşhür yazarımız Saken Seyfullin'in hazırladığı ve

Kızılorda şehrinde 1932 yılında bastırıldığı “Batırlar Jırının Jынағы” adlı eserinde verilmiştir. Bu destan, Sabit Muhanov’un hazırladığı Batırlar” adlı eserinde de (1939) olduğu gibi yayımlanmıştır.

Bundan sonra bu nüsha hakkında başka kitaplar ve ders kitapları da yayımlanmıştır.

5) Kazak Eposı

Kobılandı Batır destanın tamamlanmış ve yeniden düzenlenmiş olan nüshası akademik M.Avezov ve N.Smirnova’nın yönetiminde “Kazak Eposı” adlı seride 1957 yılında dördüncü kitap olarak yayımlanmıştır (Baskıya hazırlayan M.Selçenko ve V.A.Nurmaganbetova). Bu kitap yer alan metin meşhür akın Şapay Kulşmaganbetov’un tasnif ettiği (1939) “Kobılandı Batır” destanıdır.

6) Kazak Edebiyat tarihi

Bunların yanı sıra Kobılandı Batır hakkında incelemeler yapan Orazgül Nurmaganbetova Kazak Adebietinin Tarihi kitabında bu konuda önemli düşünceler vermeye çalışmıştır.

Kobılandı Batır destanındaki kitap yayınları yukarıda bahsedilenlerle sınırlı değildir. Bunlardan başka yazar Sofi Smatayev tarafından “Kobılandı Batır” adıyla çocuklar için bir kitap yayımlanmıştır. Almatı’da 1981 yılında yayımlanan bu kitapta Kazakların kahramanlık destanı “Kobılandı Batır” özellenerek verilmiştir.

B) Makaleler

Görüldüğü üzere Kobılandı Batır Destanı’nın tam nüshaları XIX asrın II.yarisında ve XX asrın başında toplanıp yayınlanmaya başlamış; bu dönemdeki gazete ve dergilerde de Kobılandı Batır hakkında yayınlar çıkmıştır. Destan pek çok ilim adamının dikkatini çekmiş aynı zamanda destan hakkında çeşitli makaleler yayımlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1) Kobılandı Batır hakkında şiir ve efsaneleri ilk defa yayınlanan araştırmacılardan birisi W.Radloff’tur. “Obrazstov norodnoy literaturiy turkski plemen” adlı eserinde “Proben” diye bilinen serinin IV cildinde Tobol Tatarlar’ından yazılı olarak geçirdiği Kobılandı hakkında kısa bir şiir yayımlanmıştır .

2) W.Radloff daha sonra 1896 yılında yayınladığı VIII cildinde Kırım Tatarları’ndan dinleyip yazıya geçirdiği “Kobılandı” adındaki küçük efsaneyi de yayınlamıştır. Ancak bu efsane Kobılandı’ya sadece isim olarak benzetmekte; içindeki olaylar çok değişik bir mahiyet göstermektedir. Nitekim bu masal Kobılandı Batır destanı’ndan çokk “Yusuf ile Zühre” Destanına benzetmektedir [9, 36].

3) 1899 yılında “Turkestanskiye Vedomostiy” gazetesinin 3.sayısında (No:34, 38,42) yayımlanan Tuzemetsin “Jensiniy Po Kırgızskoy Bılıyne Kobılandı” adlı makalesinin konusu “Kobılandı Batır Destanı’ndaki Kadın Tipleri” hakkındadır ve daha da çok makaleler yayımlanmıştır.

Koblandı Batır Destanındaki Kahramanlar Ve Özellikleri

Bilindiği üzere insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kültürlerine olan tesiri büyüktür. Bir başka ifadeyle, bitki örüsü, denisler, madenler v.b. unsurlar insanların yerleşme ve göç hareketleri, hukuki ve dini davranışları sanayi şekilleri hayat tarazıları v.b., onların kültürleri üzerinde etkili olmaktadır. O sebeple kültürlerin ortaya çıkmasına sebep olan bu tabii şartların söz konusu hayat tarzına ayak uydurmaya çalışan insan tiplerini yaratması normaldir. Zira, hem sosyal çevre, kendi özelliklerine uygun insan tipini zorunlu kılar.

Türkiye’de bu böyle olmuş, onların İslamiyeti kabulünden önce temelin avcılık ve akıncılığın teşkil ettiği hayat tarzı içinde ideal insanı «alp tipi» temsil etmiştir. Göçebe ve at yetiştirmeye dayanan, halkın avcılık ve akıncılık yaparak hayatını sürdürdüğü bu coğrafyada da ancak dış tehlikelerden kendi ve boyunu koruyabilecek bir insan ayakta kalabilirdi .

Yukarıda kısaca özetlediğimiz bu yaşayış biçimi be bunun yetiştirdiği insan tipi zaman içinde çeşitli hayat tarzlarının ihtiyacı ve ifade şekli olan anlatı türlerinde, özellikle de destanlarda yerini

almış. Ancak biz burada Koblandı'nın bu hayat tarzına uygun özelliklerinden önce harihi kimliği üzerinde de duracağız.

Araştırmacılar, genellikle giğer bazı desten kahramanları gibi Koblandı Batır'ı tarihi bir şahsiyet olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü Doğu'da Kalmuklar'a Güneybatı'da Kızılbaş ordusuna saldıran, onlarla savaşan ve bu yolda canlarını tehlikeye koyanlar, Kıpçak kahramanlarıydı [10, 77].

Koblandı Batır Destandaki kahraman Koblandı'nın ve bu tür kahramanların hareketleri, düşmana karşı savaşları hakkında pek çok efsane ve hiykaye söylenmiştir. Koblandı'nın ve kahramanların yaşadığı belirtenaraştırmacılar da bu efsanelerin yer aldığı kaynaklara bakarak yorum yapmakta, tarihi kimliği hakkında, bu yolda fikir belirtmektedirler.

Biz Koblandı Batır'ın yaşayıp yaşamadığı hakkında herhangi bir münakaşaya luzüm görmüyoruz. Zira hemen yazılı kaynaklarda hem de halk geleneğinde Kahraman Koblandı, hâlâ yaşamaktadır.

Orta Asya'da Özbek, Kazak ve Kırgızların hafızlarında yaşattıkları destanlar ne kadar eskiye uzansa da, onların bildiği en büyük tarihi hadise Doğuda Kalman ve Güney batıda kızılbaş (Saferi-Özbek) savaşlarını ve şimdiki Kazakistandaki Noğay beylerinin hakimiyeti idi. Bu sebeple daha eski hadisleri de o döneme ait gibi düşünmeleri bu destanlarla ilgili araştırma yapan ilim adamlarını yanıltarak söz konusu destanlarda XV – XVI. yüzyıllara ait hatıraların var olduğunu belirtmelerine yol açmıştır.

Kazaklar'ın meşhur destanı Koblandı Batır içinde de aynı şeyi söyleyebiliriz. Nitekim destan Kıyat (Kaylan Oymavut/Yavmavut yani Yağmalar) ve Karakıpçaklar'ın Taşkent ile Almatı arasındaki sahalarda, Çu ve İli havzasında bereberce yaşadıkları zamandaki hadisleri aksettirmektedir. Karakıpçak Aşireti buğinde yaşamakta ise de sadece Doğu Türkleri arasındaki Başkurtlar için o da az sayıda bulunmaktadır. Destan bunları ve Kıyat (Kay) ları yazın Sır Derya Kuzeyindeki Közdi Kül'de kışın Kara Aspan denilen yerde yaşayan gayet kalabalık bir grup olarak tasvir eder. Bu iki yer Timur ve Özbekler tarihinde müteaddit defa adı geçen yerlerdir [11, 89-93].

Kısacası Kazak destanı Koblandı Batır'da Kıpçakların ve Kalmukların, Kızılbaşların Hanlıklarıyla savaşmaları anlatır. Burada dikkatimizi çeken husus, Kıpçaklar'ın Noğay Ordusunun bir soyu olarak belirtilmesidir. Nitekim Kazak Destenim'da kahramanın Kıpçak yurdun yavancı düşmanlardan kurtarmasından; Koblandı Batır kendisi ile birlikte savaşan Kıyat soyları'nın kahramanlarıyla düşmanlarına saldırıp kendi yurdunui halkını kurtarmasından söz edilir . Koblandı boyların bozulmasını istemez ve hep birlikte savaşır. Bu da bize destandaki olayların cereyan ettiği devirlerde Kazak Ulusunun Tarih sahnesine çıkmadığını ortaya koyar. Çünkü birden fazla boy, aşiret aralarında savaş olsa bile, toprakların bir üçüncü üşman karşı kormak için birlikte savaşmışlardır.

Koblandının, bir başka ifadeyle onun ve içinde yer aldığı olayların temelini verdikten sonra, destanda yer alan başka asıl kahraman olan Koblandı Batır ve diğer kahramanlar hakkında tespitlerimiz ise şöylece sıralayabiliriz.

A) Destanın Asıl Kahramanı Koblandı Batır

a) Fiziki Yönü

Anlatı türleri, yaşadıkları devrin sosyal, siyasi, tarihi, dini vb. özelliklerini, kısacası o topluluğun kültürünü aksettirir. Bir yerde içinde yaşanan hayat tarzını da ortaya koyan sözlü türlerimiz söz konusu hayat tarzının doğurduğu ve toplum ihtiyaçlarına, beklentilerine cevap verecek olan insan tipini yaratmasından ve yaşatmasından daha tabii birşey olamaz [1, 155s.]. Destanlarımızda bu durum böyle olup aktif, dışa dönük bir hayatın hakim olduğu göçebe Türk toplumunun ümitlerini, arzularını temsil eden bu anlatı türünün kendi özelliklerini taşıyan insan tipini yaratması kaçınılmazdır. Bozkırda yaşayan, besledikleri at sürüleriyle yazı yaylada, geçiren Türklerin yaşadıkları bu konar-göçer hayatın, akıncı tipini gerekli kılması doğaldır. Koblandı için de aynısı söz konusudur ve destanı aynı adı taşıyan kahramanın göçebe hayat tarzının ihtiyaç ve

beklentilerini bünyesinde barındıran alp tipinin özelliklerini taşıdığı ortadadır. Destanı anlatan yıravların sözleriyle destandaki olayların gidişinde de bu durumu rahatlıkla görebiliyoruz. Meselâ Marabay – Mergenbay varyantında;

Şahin kuş gibi süzülüp / Suratını ekşitip / Arslan doğan Koblandı

sözleriyle tarif edilmekte, ak sünkar kuşa ve aslana benzetilmektedir. Bu arada anlatı türlerindeki bu çeşit benzetmeler, anlatının yaygın olduğu çevrede görülen hayvan, çiçek, ağaç vb. ile yapılırsa bir anlam kazandığı, Koblandı'da da bu aynı durumun bozulmadığını belirtmeliyiz. Koblandı fiziki özellikleriyle epik bir kahramanda bulunması gereken bütün vasıfları bünyesinde toplamaktadır. Mesela Koblandı, karşısına dizildiği, neredeyse, bir ordu sayılabilecek kadar kalabalık olan Kızılbaş askerlerini teke tek savaşta yener. Destanda:

Kırk bin atlı Kızılbaş / Kırk kişi gibi görünmez / Batırın gözüne

Koblandı yalnız başına saldırdı / Teke tek vuruştı / Sürüden ayrılan koyun gibi öldürdü

mısralarıyla verilen bu durum, onun olağanüstü kuvvetli bir insan olduğunu göstermeye yeterlidir. Koblandı Batır Kıpçak yurdunun alpler başıdır. Tayburul atı, demir polat, kılıcı, Davut'un yaptığı savutu, altın zırhı ile de Kıpçak yurdunun özlenen kahramanıdır. Koblandı Batır diğer destanlarda görülen bazı alpler gibi yedi gün uyumaktadır. Mesela Koblandı Batır Kalmuk Hanı Köbüktü'nün at sürüsünü çaldığı yolda uyuyakalmıştır. Bir örnek verecek olursak;

Uyuduğu yerde / Dokuz türlü tuzakla / Yeterince bağladı

Koblandı'yı köbüktü / Kaldırmayı düşündü / “Dur!” demiş Köbüktü

Koblandı yiğit kalkmadı / Koblandı uykusunu bozmadı

Koblandı'nın güçlü yapıda olması, aletlerinin ve atı Tayburul'un bile diğerlerinininkine benzemeyen bir özellik taşıması onun epik bir kahraman olduğu görüşünü kuvvetlendiren hususlardandır.

b) Sosyal Yönü

Sosyal bakımdan değerlendirecek olursak Koblandı, bir alptir, fakat yaptıklarıyla öğünmeyecek kadar da olgun bir kişidir. Nitekim yurdunu Kalmukların bastığını duyup, onlardan intikamını almaya giderken Köbüktü'nün kızı Kaplığa'ya şöyle der:

Düşman saldırmış yurduma / Düşman başımı tepemi / Düşman kesmiş yelimi

Kurutuverdi gölümü / Geride bıraktığım genç topraklarımı

Alçak gönüllülük, mertlik, milletine ve ailesine duyduğu sevgi onun özelliklerinden sadece bir kaçısı olarak dikkati çeker. Koblandı cömert bir Kıpçak kahramanıdır. Kendisi Köbüktü Han'ın malını, mülkünü, Kıyatlar'ın pek çok askerini ganimet olarak verir; ancak karşılığında hiçbir şey talep etmez:

Bekleyin deyip gittiği yerden / Köbüktü'nün atlarını / Kaçırıp alıp geldi

Ceylan gitti fırladı / Kıyat'tan çıkan bütün sürülere

Koblandı, Kazan Han'la savaşmış Sırlı ve Kırılı şehirleri talan edip aldıktan sonra Kazan Han'a kendi özelliklerini şöyle sıralar:

Düşmanla savaşan kahraman / Kötüden akıl soramaz / Yüzümün sıkıntı hali

Sanki yağmurla kar gibi / Müslümanın çocuğu / Canını vermeden namusunu vermez

Koblandı, kahramanlık timsali olup düşmana tek başına karşı koyarak yurdunu korumaktadır.

c) Psikolojik Yönü

Koblandı, destanda halkın dayanağı, gururu ve düşmana karşı gelebilecek güce sahip olan tek kahramandır. O her seferinde kendisine karşı koyacak güçlü bir düşmanı arar ve ezelden kin duyduğu, uzakta bulunan güçlü düşmana karşı savaşmaya gider. Düşmanlar savaşmaya giderken kızkardeşi ile eşi Kurtka'ya söylediği sözler maneviyatını güçlendirir, kin duygusunu besler, ancak gerçek kahraman söyleyeceği şu sözlerle cevap verir:

Biricik yavrum / Ancak ağabeyciğim

Yaşı büyük ağabeyim / Başıma bir şey gelebilir

Koblandı, kadın sözü dinlemez. Kadın ne kadar iyi, sadık bir arkadaş olsa da, onun sözünü dinlemeyi gurursuzlukla aynı derecede tutar. Bu yüzden kadın yardımını istemez. Köbüktü'nün kızı Karlığa'nın kendisini kurtarmak için teklif ettiği yardımı da bu sebeple kabul etmez. Destanda;

Karlığa kaç yanımdan / Kin bağladığım / İntikamımı almadan gidemem
Düşman olan babandan / Öcümü almadan gidemem
mısralarından bu anlaşılır.

Koblandı gerektiğinde çok kızgın ve sinirli bir kahraman olduğunu da belirtir. Mesela karısı Kurtka'nın sözünü dinleyen «çok korkak adamsın» demesine sinirlenen Koblandı, onu öldürmek ister. Söz konusu olay destanda şu mısralarla anlatılır:

O zaman Koblandı Batır'ın / Güneşi titreyerek / Bileğindeki tüyler
Diken diken olmuştu / Bağırıp kızmıştı / Buz gibi demiri kavramış
Kırpığına buz donmuştu / Şimdi çıksa karşısına / Başını kesip almak için

Koblandı bazen yufka yüreklidir, hassastır. Nitekim yanındaki arkadaşı Karaman ve askerleri Kazancıdan alınan malı-mülkü alıp onu tek başına bıraktığı zaman Koblandı çok üzülür. Bu durumu, destandaki:

Kahraman gibi arkadaş /Bütün Kıyatlarla birleşip Koblandı'yı hiç düşünmeden
Yapayalnız bırakıp gittikten sonra / Vefasız dünya şu mudur / Yalnızlık geldi başıma
Karınca gibi kaynaşan / Birisi gelmedi yanıma

Gerçekten sinirlenseydim / Kıyatların sadece soylarına değil / Bütün yurtlarına bile gücüm yeterdi

Yapayalnız olan zavallı benim / Omuzunda dayanacak ağabeyim bile yok / Tanrıdan başka güvencim yok

Koblandı savaşa gittiği zaman yurdunu Kalmuk Hanı Alşağır basarak annesi ve babasını köle, kız kardeşini hizmetçi yapmış, karısı Kurtka'yla da evlenmek istemişti. Bu haberi duyan Koblandı hem üzülmüş, hem de sinirlenmiştir. Nihayet memleketine geri gelerek yurdunu, halkını, malını-mülkünü eline geçiren Alşağır'ı teke tek savaşta öldürür. Destanda Koblandı'nın Alşağır'a sinirlendiğini ve ona meydan okuduğunu şu mısralardan anlamak daha iyi mümkün olacaktır:

Yiğit Koblan bağırды / Nar deve gibi bağırды / Alşağır diye haykırdı
Benim ismim Koblandı / Eline sünsünü al da çık / Önüne arkana bakmadan çık
Karacık atına bin de çık / Ak kaftanını giy de çık / Eline silahını al da çık

Koblandı Kazan Hanla savaşmaya giderken halkıyla, annesi ve babasıyla karısı Kurtka'yla ve kız kardeşiyle vedalaşır. Onların ağlayıp, arkasından koştuğu zaman, Koblandı şu sözlerle onları durdurur.

Anneciğim, ağlama bırak artık / Ağlarsan olur mu hiç / Ben seferden dönünceye kadar

Annemi, babamı, halkımı, yurdumu / Tanrıya emanet ediyorum / Yolun ortasında ağlıyordun / Biriciğime yardım et diye

B) Koblandı Batır Destanındaki Diğer Kahramanlar

a) Karaman

Koblandı Batır Destanı'nın Koblandı'dan sonraki kahramanlarından biri de Karaman'dır. Tarihi kişiliği hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız ancak Koblandı'nın sağdııcı ve savaşlara birlikte çıktığı insan olarak gördüğümüz Karaman, Koblandı'nın Kazan'a düzenlediği seferde de yanındadır. Koblandı'nın idaresinde bulunan Karakıpçaklar gibi Seyil oğlu Karaman'ın idaresinde bulunan Kıyat Aşireti de “yüz binlerce nüfusa sahip asker bir topluluk” olarak tarif edilmiştir.

Karakıpçaklar, Selçuklular devrinde Artukoğulları zamanında masal tarafında görülmektedir. Demek oluyor ki bu kavim o dönemde Sır Derya kuzeyindeki yerlerini bırakarak Ön-Asya'ya göç etmişlerdir. Kıyatlar ise bu destanda bir Çinli kavim gibi yani uzak-Doğu'dan gelmiş bir aşiret bazen de bir erli Kıyat olarak değerlendirilmektedir. Araştırmacı Abdülkadir İnan Karaman için “yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Salur boyundandır. Oğuzların Türkistan'da Sır Derya

havzasının şimal tarafında buldukları zaman bunlar Salurların en önemli kısmını teşkil etmiş olsalar gerek ki nehirler, arıklar, destani kahramanlar ve Türkmen heyeti haricindeki bazı kabilelerin küçük oymaklarında bu isim hala yaşamaktadır” demektedir [4]. Koblandı Batır Destanı’nın Marabay, Birjan Mergenbay tarafından anlatılan varyantlarında tespit edilen ve diğer anlatılarda görülmeyen Karaman’ın anlatıdaki yerinin; Koblandı’nın ne kadar ünlü biri olduğunu, yurdunu koruyan bir kahramanın hangi özelliklere sahip olması gerektiğini, kahraman ile korkak biri arasındaki farkı ortaya koymak için kullandığı bir motif olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Karaman, kendisini kahraman olarak gösterip, Kızılbaş hanı Kazan’a gitmek için asker toplarsa da oraya gitmeye cesaret edemez; bu iş için Koblandı’dan yardım ister. Daha sonra Karaman Koblandı’yla birkaç savaşa daha katılır. Karaman korkak bir insandır. Nitekim Köbüktü’nün elinde tutsak olduğu zaman, onun kızı Karlığa’ya:

Ben bir çaresizim / Ağzı bıçak açmıyor / Bu sıkıntıdan kurtarırsan

Sana kurban olayım / Karlığa bırak elimi / Bırak bu şehirden kaçayım

diye yalvarır. Fakat Koblandı “Köbüktü’den intikamını almadan gitmeyeceğini” söyleyerek onu teselli eder. Destanın bu kısmında jıravlar Koblandı ile Karaman’ı bir daha karşılaştırırlar. Karaman menfaati için tüm işleri kendinin yaptığını söyler ve Koblandı’nın yaptıklarını hatırlamak bile istemez. Mesela Köbüktü’yü öldürdükten sonra onun varını yoğunu eline geçiren Karaman büyük tören yapar, fakat Koblandı’yı davet etmez. Bunun üzerine Koblandı’nın arkadaşları onu yapayalnız bırakıp giderler. Çünkü Karaman’ın arkadaşlık, dostluk gibi şeylere değer vermediğini, insanîyetinin olmadığını anlamışlardır. Bunu, Koblandı da bilir ancak ona kızmaz. Zira kendisi Karaman’la yaşıt olduğunu, böyle insanlara kızmamak gerektiğini bilmektedir. Bu düşüncesini de:

Ne kadar kahraman olsan da / Evdeki Kurtka’nın / Satsa bile alınmıyorum kendisine
diyerek açık bir şekilde ifade eder.

b) Çoban Estemis

Koblandı’ya yol gösteren eğitim ve akıl veren iki şahıs vardır. Bunlardan birisi Çoban Estemis, diğeri ise karısı Kurtka’dır. Onun yanında olduğu süre içerisinde Koblandı ondan çok şeyler öğrenir. Çoban Estemis at sürüsünde olduğu zaman kahramana kılıç tutmasını ve avlanmasını öğretir. Hatta ona akıl bile verir. Mesela Estemis’in yanında olduğu gece yarısı bir ses duyan Koblandı, onun olduğunu Estemis’e sorar. Estemis, ona “dağların ötesinde Köktüm Aymak Hanı olduğunu, kızı Kurtka’nın da evlenmek için kendisine uygun, kahraman bir eş aradığını” söyler. Bunu duyan Koblandı oraya gitmek isterse de Estemis onun gitmesine engel olmak ister. Çünkü Koblandı, Kurtka için oldukça gençtir. Fakat Koblandı, Estemis’in uyarısını dinlemez ve ondan izin alıp, oraya gider. Nitekim Estemis, Koblandı’ya şöyle der:

Bırak çocuğum daha gençsin /Kaburgan hala sertleşmemiş / Omuzun bile büyümemiş
Göndermeye korkuyorum /Beni dinlersen izin vermem

c) Kurtka

Bilindiği üzere bir insan tipinin ortaya çıkmasını sağlayan şey, onun yaşadığı hayat tarzıyla ilgilidir. Bir başka ifadeyle bir tipin belirlenmesi, o çevrenin sosyal, ekonomik, siyasi, tarihi, coğrafi şartlarıyla mümkün olur. Bu sebeple söz konusu şartlar ne kadar zor ve çetin olursa, hayata uyabilecek, ayakta kalabilecek insan tipi de o kadar yenilmez, fizik ve ruhi yönü de o derecede kuvvetli olur. Bu, Türkler için de böyle olmuştur. Özellikle eski yurtlarında göçebe gibi bir hayat yaşayan kadınlar da, buldukları çevrenin şartlarına uyarak erkeğiyle birlikte her yerde hazır bulunmuş; at binip, kılıç kullanarak dişi bir bahadır kimliğine dönüşmüştür. İşte bütün bunlara bağlı olarak ortaya çıkmış olan alp kadın tipi anlatı türlerimizde de yerini almıştır. Örnek verecek olursak Türk kozmogonisinde, tek başına olduğu için canı sıkılan han Ülgen Ata’ya kaynatı yaratma ilhamını veren Akene’dir; yine çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi Tanrı’nın adı; Uyumay’dır; Bu sebeple Orhun yazıtlarında Bilge Kağan, anasından “Uymay gibi anam hatun” diye söz eder. Abdülkadir İnan bu konudaki çalışmasında destanlarımızda kadınların yeri ve önemine

işaret etmektedir [5]. Radloff, Altaylılarda evlilik ve aile hayatının çok mükemmel olduğunu, evlilik sadakatine aykırı hareketlerin son derece az görüldüğünü, bu suçun çok ağır şekilde cezalandırıldığını bildirmektedir. Altay destanlarında kahramanlar, eşlerinin ya da kız kardeşlerinin sadakat ve gayretleriyle ölümden, felaketten kurtulurlar. Bu Koblandı'da böyle olmuştur: Koblandı'nın eşi Kurtka; evinin, boyunun, kaderinin ve namusunun koruyucusu olarak anlatılır. Kahramanların soğukkanlılıklarını kaybederek kötü bir iş yapmalarını, kadın önler. Nitekim, Karaman, Koblandı'ya gelip, Kazan'a gitmesini söyleyince o "bu sefere çıkacak mıyım, çıkmayacak mıyım, bunu evdeki Kurtka'cığım bilir." diye cevap verir. Karaman ona "sen kadının dediğini mi yapıyorsun!" diyerek onunla alay edecek, buna çok sinirlenen Koblandı da Kurtka'nın başını kesmek için ülkesine dönecektir. Olacakları hisseden Kurtka, sonunda aklını kullanarak bir çare bulacak ve kahramanın elinden silahlarını ve atı Tayburul'u da alıp çıkararak durumu çözecektir. Destanda;

Kirpiğin buz donmuştu/ Her bir tarafın / Gitmek için Kalmuklara
Hiçbir günahı yoktur / Nazlanan Kurtka'nın / Yiğit sinirlenip geliyor
Şimdi çıksa karşısına / Başını kesip almak için
mısrallarından da bu durum apaçık görülmektedir.

Kurtka iyi karakterinin yanı sıra sabırlıdır ve eşine saygı gösterir. Bu davranışlarında oldukça samimidir de. Bütün düşüncesiyle, bütün iyi niyetiyle kendisini düşmana karşı çıkmayı görevi sayan Koblandı'nın yardımcısıdır. Koblandı güç, Kurtka ise akıl ve düşünce sahibidir. İki ayrı sıfattan, iki yarımдан kurulan uyumlu ömür, ikisinin hayatıdır. Kurtka kendi isteği ile hizmet etmiştir. O, rüyasında gördüklerini yorumlayarak Koblandı'nın hayali ile gerçek hayatını birleştirir. Koblandı'nın karısı Kurtka'nın uzağı gören biri olduğu, onun Koblandı'ya söylediği sözlerinden ve onun için yaptıklarından da kolayca anlaşılır. Nitekim jıravların kahramana söyleyecekleri sözlerin, Kurtka tarafından söyletildiğini görmekteyiz. Ayrıca vaka merkezinde olduğu Kurtka'nın kahramana lazım olan yörük atı ve silahları hazırlamasından başlar ve Kurtka'dan bunları kahramanın meşhur olduğunu göstermek değil, yurdunu, halkını korumak ve onları düşündüğü için yapar. Denilebilir ki, Koblandı Batır Destanındaki kadın bir ilahe, bir hamidir. Koblandı bütün zafer ve galebelerinde karısı Kurtka'ya onun beslediği atı Tayburul'a muhtaçtır [4]. Kısacası epik kahramanın hayatındaki en iyi dostları kadını ile atıdır.

d) Kazan Han

Koblandı'da Kazanla ilgili de bilgilere rastlanmaktadır. Kıpçaklarla Kalmuklar arasında cereyan eden mücadelelerde Kazan adı da geçmektedir. Koblandı'da kahramanın düşman halklarının bazen de Kızılbaş olarak adlandırıldığını yukarıda belirtmiştik. İşte onların başında Kazan vardır. Kazan binlerce asker toplayıp Nogay-Kazak yurdunu işgal eder. Sırlı Kala ve Kırılı Kala'nın kalelerini zapt eder. Sırlı Kala savunmaya müsait olmadığı için Kazan etrafına hendek kazdırır, kırk yere çelik kapı koydurur, altmış yere gözcü bırakır. Kendisi de beyleri ile vezirleriyle eğlenceye koyulur. Bu durumu öğrenen kırk bin evli Kıyat Batır'ı Seyil oğlu kahraman ordu toplayıp Sırlı Kala'yı kuşatır, fakat başarı elde edemez [5]. Daha önce karısı Kurtka'ya meyli olduğu için cezalandırıldığı Koblandı'dan yardım ister. Fakat Koblandı oralı olmaz. Sonuçta halkının duruma dayanamayan Koblandı, Tayburul adlı atına atlayıp Sırlı Kala'ya gelir. Kamber Pir'e dua eden Koblandı, atıyla birlikte çevresindeki hendeği aşar ve kalenin ortasına konar. Savaşta hazır bekleyen Kazan Han'ın yiğitleri bu yalnız yiğide saldırmaya hazırlanırlar. Tam bu sırada Koblandı vuruşma için öne çıkanlar arasında Kazan'ı görür. Kazan, Koblandı'dan ak zırhı ile Tayburul atını verip gitmesini ister. Koblandı ise ondan savaşmasını ister ve ilk hamleyi yapması için Kazan'a öncelik verir. Sırasıyla mızrak, ok, hançer, gürz savaşı yaparlar, fakat hepsinde yenilir. Sonunda Karavul, babasına mızrağını verir. Koblandı da atılıp Bence'nin elindeki mızrağı alır ve Kazan'ın tam bağrına saplar. Yiğitlerinin öldüğünü gören Kızılbaşlar Koblandı'nın üzerine çullanırlar. Sonunda Koblandı, Kalmukları yenip halkını Kazan'ın istilasından kurtarır. Ancak

her zaman Kazan halkı onların ezeli düşmanlarıdır [6, 116s.]. Destanda onun vasıfları sayılırken alnında kar, kirpiğinde buz dondurduğu da söylenmektedir.

Sonuç

XIV-XV. yüzyıllardaki Kıpçak-Kalmuk savaşlarını konu alan Koblandı Batur Destanı'ndaki Koblandı, Karaman ve Kazan Han'ı gerek halk arasındaki efsanelerde, gerekse destandaki olayların tarihi bölgelerdeki karşılıklarına bakarak yaşadığı kabul edilebilir. Ayrıca destana adını veren Koblandı ile, Karaman ve Kazan, gerek fiziki yapısı, gerekse psikolojik özellikleri dolayısıyla bir alp tipidirler. Bu kahramanlar, destanın teşekkül ettiği dönemin ihtiyacı olağandan güçlü, savaşçı ve olumsuz durumlarda bile kendilerine olan güvenlerini yitirmeyen, ümitsizliğe düşmeyen kimlikleri ile dikkati çekmektedirler. Araştırmacıların Oğuz-Kıpçak döneminde ortaya çıktığını söyledikleri bu destanın kahramanı olan Koblandı'nın Nogay Ulusu içindeki Kıpçak Boyu'ndan olduğuda belirtilmekte; bu durum çeşitli sözlü ürünlerde de ortaya çıkmaktadır.

Bu konuda sonuç olarak diyebiliriz ki XIV-XV yüzyıllardaki Kıpçak -Kalmuk savaşlarını konu alan Koblandı Batur Destanı'ndaki Koblandı, Karaman ve Kazan Han'ı gerek halk arasındaki efsanelerde, gerekse destandaki olayların tarihi bölgelerdeki karşılıklarına bakarak yaşadığını kabul etmekte bir sakınca olmadığı kanısındayız.

Ayrıca destana adını veren Koblandı ile, Karaman ve Kazan gerek fiziki yapısı, gerekse psikolojik özellikleri dolayısıyla tam bir alp tipidirler. Destanın teşekkül ettiği dönemin ihtiyacı olan olağandan güçlü, savaşçı, milliyetçi, alçak gönüllülükleri, yardımseverlikleri ve olumsuz durumlarda bile kendilerine ve milletlerine olan güvenlerini yitirmeyen, ümitsizliğe düşmeyen kimlikleri ile dikkati çekmektedirler.

Araştırmacıların Oğuz-Kıpçak döneminde ortaya çıktığını söyledikleri bu destanın kahramanı olan Koblandı'nın Nogay Ulusu içindeki Kıpçak Boyu'ndan olduğu da destanın bir başka yönü olarak belirlemekte; bu durum halk zihninde ve çeşitli sözlü ürünlerde sık sık karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Köse, Nerin; Araştırmalar III, Ankara: Milli Folklor Yayınları: 11, Halk Edebiyatı Dizisi: 7, 1998.
2. Gökyay, O. Şaik, Dedem Korkudun Kitabı. - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.
3. Kadriye Türkan, Türk Dünyası Masallarından Yansıyan Şaman Olgusu, Bilig Yay., Yaz 2015/№74, 2015. - 203 s.
4. İnan, Abdulkadir, "Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın", Makaleler ve İncelemeler. - Ankara: T.T.K. Basımevi, 1987.
5. Duymaz, Ali, Bir Destan Kahramanı Salur Kazan. - İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1997.
6. Köroğlu, Haluk; Pesniy Korkuta // Sovetskaya Turkologiya. No:2. - 1971,
7. Adilbekova, Elmira, "Koblandı Batır Destanı ile Dede Korkut Arasındaki İlişkiler". - İzmir, 1999.
8. Seyfulin, Saken, "Batırlar Jırının Jiynağı", Kitap 2. - Kızılorda, 1932.
9. Köse, Nerin, "Araştırmalar IV. Milli Folklor Yayınları". - Ankara, 1998.
10. Köprülü M. F., "Edebiyat Araştırmaları". - Ankara, 1998.
11. Tursunov, Edige, "Kazak avız Adebietinin Jasavşılarmın bayırgı Ökilderi", Araştırma. - Ankara, 1975.
12. Türkmen Fikret, "Aşık Garip Hikayesi Üzerinde Mükayeseli Bir Araştırma". - Ankara, 1930.
13. Yöntem Ali Canıp, "Edebi Devirlerle Mesleklere Dair Malumat". - İstanbul, 1930.
14. Şişman Bekir, "Kazakistanda Korkut Ata ile İlgili Söylenceler" Milli Folklor Yayını. - Ankara, 1965.
15. Moldahanov K. Adebiet. Muhtar Avezov Folklor tanuşı. - Almatı, 1990.

Р.С.ЖАҚСЫЛЫҚБАЕВА¹, Н.П.САПАРХОДЖАЕВА²

*¹ф.э.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
E-mail: jak-rimta@mail.ru (Алматы, Қазақстан)*

*²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты,
E-mail: nurgul.saparkhojayeva@gmail.com (Алматы, Қазақстан)*

**ЖУРНАЛИСТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАРАЛЫҒЫ:
ІЗДЕНІСТЕРІ МЕН ТАЛПЫНЫСТАРЫ**

Шығармашылық – тарихи қоғамдық мәні бар, жаңалық ашатын адамның әрекеті. Өмірде жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйрене отырып, шынайы шындықты, дәлелді іздеуі үшін өзін-өзі дайындап, жол іздеуі керек. Баспасөздегі шығармашылық шеберлікті қандай да бір заңдардың шегімен тұйықтау мүмкін емес. Журналист өз мүмкіндігі мен шеберлігі шеңберінде жазады. Мақала авторлары осы ұстаным негізінде ғылыми тұрғыда журналистің жұмыс тәжірибесіндегі шығармашылық шеберлігі мен ерекшеліктеріне, даралық стиль мен имидждік табиғатына теориялық талдау жасап, жан-жақты пікір білдіреді.

Ғылыми мақаланың мақсаты журналистикадағы шеберлік иірімдерін көрсете отырып, шеберлік деңгейге жету жолындағы журналистің өзін-өзі тануға ұмтылуын, талмай ізденісін белгілі, танымал, шебер журналистер шығармашылығы арқылы айқындап көрсетеді. Осы мақсатқа жету үшін авторлар қазақ журналистикасындағы даралықтың өзіндік ерекшелігін пайымдайды, нақты дәлелдер арқылы дәйектейді.

Журналист шығармашылығының түп қазығы – дарын десек, дарындылықтың журналистер үшін аса қажет екендігіне дау айтуға болмас. Мақалада журналист қызметі барысында кездесетін түрлі шығармашылық жайттардың себеп-салдарына, тілдік, стильдік даралыққа, шеберліктің қыр-сырына нақты талдау жасалып, түйінді пікірлер мен тұщымды дәйектер келтіріледі.

Кілт сөздер: журналистика, даралық, шығармашылық, оқырман, дарын, тақырып, стиль, кәсіби шеберлік, факт, ой.

Р.С.Жақсылықбаева¹, Н.П.Сапарходжаева²

¹к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

²PhD докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби

**ТВОРЧЕСКАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ЖУРНАЛИСТА:
ПОИСКИ И СТРЕМЛЕНИЯ**

Творчество – это действие человека, которое имеет историческое общественное значение, раскрывает новизну. Для того, чтобы найти путь в жизни, человек должен уметь правильно мыслить, самостоятельно принимать качественные, аргументированные решения, самостоятельно готовить и искать истинную правду, аргументацию. Творческое мастерство в прессе невозможно сблизить с пределом каких-либо законов. Журналист пишет в рамках своих возможностей и мастерства. На основе этого принципа авторы статьи в научном плане проводят теоретический анализ и всестороннее осмысление творческого мастерства и особенностей работы журналиста, индивидуальности стиля и имиджевого характера.

Цель научной статьи заключается в том, чтобы продемонстрировать мастерство в журналистике, проявить стремление журналиста к самосознанию, показать творчество из-

вестных, опытных журналистов. Для достижения этой цели авторы осмысливают самобытность в казахской журналистике, приводят конкретные аргументы.

Как сущность творчества журналиста, нельзя утверждать, что талант так важен для журналистов. В статье дается четкий анализ причин и последствий различных творческих ситуаций, языковых, стилевых индивидуальностей, аспектов мастерства, приводятся ключевые отзывы и речевые аргументы.

Ключевые слова: журналистика, актуальность, творчество, читатель, талант, тема, стиль, профессиональное мастерство, факт, мысль.

R.S.Zhaxylykbayeva¹, N.P.Saparkhojayeva²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University

²PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University

CREATIVE INDIVIDUALITY OF A JOURNALIST: SEARCHES AND ASPIRATIONS

Creativity is a human action that has historical social significance and reveals novelty. In order to find a way in life, a person must be able to think correctly, independently make quality, reasoned decisions, independently prepare and look for the true truth, argumentation. Creative skills in the press can not be brought closer to the limit of any laws. The journalist writes within the limits of the opportunities and skill. On the basis of this principle, the authors of the article in scientific terms conduct a theoretical analysis and comprehensive understanding of the creative skills and characteristics of the journalist's work, individuality of style and image nature.

The purpose of the scientific article is to demonstrate the skill in journalism, to show the desire of the journalist to self-consciousness, to show the creativity of well-known, skilled journalists. To achieve this goal, the authors comprehend the identity of the Kazakh journalism, argue specific arguments.

Bearing bushes, Journalist of art – talent, but no one can dispute that it is necessary for darendeli journalists. The article provides a clear analysis of the causes and consequences of various creative situations, language, style personalities, aspects of skill, provides key feedback and speech arguments.

Keywords: journalism, relevance, creativity, a reader, talent, a topic, style, professional skill, fact, thought.

Журналистика – бұл оқиғалардың өзектілігін сезінетін ғылым ғана емес, қашанда қажетті мамандықтардың бірі. Рухани шығармашылық түріне жататын журналистиканың негізгі міндеті өзекті, маңызды оқиғаларды қоғам пайдасы тұрғысынан көрсету, құндылық тұрғысынан ұғыну болып табылады. Қоршаған ақиқатты тану және түсіну барысында журналистер бұқаралық аудиториямен белсенді қарым-қатынас жасайды, белгілі бір жағдайда да оқиғалар жөнінде адамдардың қоғамдық пікірін қалыптастырады. Сондықтан да, баспасөз зерттеушісі Г.Першке журналистиканы: «Қоғамдық сананы өндірудің белгілі бір тәсілі», - деп қарастырады [1, 3].

Бұл қызметтің өнімі бұқаралық ақпарат, журналистік шығармалар және т.б. десек, өнім тұтынушысы – көпшілік аудитория. Журналистика рухани өндірістің түрі ретінде адамдардың шығармашылық қызметін анықтайды: әуесқойлық қызмет (редакцияның штаттан тыс қызметкерлері); кәсіби (авторлық, редакторлық, ұйымдастырушылық); публицистикалық (шындықты ұтымды және эмоциялық игеруге бағытталған). Зерттеуші Л.Е.Кройчик «Публицистика теориясының негіздері» еңбегінде: «Публицистика – БАҚ көмегімен аудиторияға барынша әсер етуге бағытталған шығармашылық қызметтің ерекше түрі», - деп атап өтеді. Осы анықтамаға сүйене отырып, публицистиканың қызметі туралы ай-

туға болады: 1) коммуникативтік – ақпарат беру; 2) танымдық – әлем туралы түсініктерді кеңейту; 3) аксиологиялық – бағалау; 4) шығармашылық – жасампаздық; 5) тәрбие – қоғамдық пікірді қалыптастыру; 6) эстетикалық – шынайы болмыстың бейнесін жасау; 7) ынталандыру – іс-әрекетке шақыру. Публицистиканың мазмұндық кеңістігі бұл фактіні (оқиғалар, мәселелер, жағдайлар) авторлық бағалаумен тікелей байланысы.

Журналист – бүкіл әлемді хабардар ететін дербес тұлға. Біздің әр күніміз кез-келген оқиғаларға толы. Қазіргі журналистің мақсаты – шынайы ақпаратты жеткізу. Журналистік мамандық тез өзгертін әлеуметтік шындықты тануға бағытталған. Сондықтан, журналист мәні бар оқиғалар барысындағы ақпаратты лезде білуі керек әрі маңыздылығын дер кезінде анықтауы қажет. «Журналист оқиға, ақпарат, жаңалықтар әлемі бойынша адамдар үшін жол сілтейтін жұлдыз тәрізді, өйткені, бізде күн сайын болып жатқан барлық оқиғалар БАҚ-тың қатысуынсыз өтпейді. Журналист әлемге қоғамдық көзқарас қалыптастырады. Журналист жаңалықтарға өз көзқарасын білдіруі мүмкін, бірақ оны бұрмаланған түрде ұсынбауы тиіс. Оның қызметі өте үлкен жауапкершілікті білдіреді» [2, 17].

Журналист – бұл ақпаратты жинайтын және оны қоғамға жеткізуші ғана емес, сондай-ақ, ойшыл, философ. Журналист – көргенін, естігенін, білгенін ажырата отырып, өз ойы мен идеясын, пікірін сөз арқылы адам санасына да, оның жанына да сауатты жеткізе біледі. Ағылшын жазушысы Дейм Ребекка Уэст: «Журналист – күнделікті бос уақыттың орнын толтыра алатын адам», - деп атап өтеді [3, 87].

Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылу, іздену.

Шығармашылық қызметтің негізі, қайнар көзі білім арқылы қалыптасады. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Шығармашылықтың қандай түрі де еңбекпен келеді. Журналистің білімі, дағдылары мен біліктілігі – шығармашылық даралықтың маңызды белгілері. Алайда, шығармашылық жұмыс қоғамдық және жеке қажеттіліктерді қанағаттандырмай, өнімді және жаңашыл шешімдерді талап еткенде барып туындайды.

Журналистің шығармашылық қызметіндегі жеке стилі өзінің жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Жеке стиль – нормативті сипаттайтын бірегей жүйе. Жеке стильдің өзіне тән белгілері: а) қызмет тәсілдерін қолданудағы тұрақтылық; б) жеке қасиеттеріндегі шарттылық; в) объективті талаптарға бейімделу арқылы анықталады. Зерттеуші И.М.Дзялошинскийдің «Журналистикадағы шығармашылық даралық» және ғалым Б.Д. Парыгиннің «Әлеуметтік-психологиялық теорияның негіздері» атты ғылыми еңбектерінде журналистің шығармашылық даралығының мәні мен мазмұны, шеберлігі мен сол мақсатқа жету жолындағы әдістерін көрсетеді. Ғалымдар жеке стиль ұғымына біршама пайымды ой айтады. И.М.Дзялошинский: «Журналистің жеке стиль, даралығы – өз қызметінде басшылыққа алатын әдіснамалық нұсқалар жиынтығы», - десе, Б.Д.Парыгин: «Түрлі ережелер, талаптар, ұстанымдар арқылы журналист даралығы қалыптасады; бұл жиынтық ұзақ уақыт аралығында пайда болып, дамиды», - деп атап өтеді [4, 98-99]. Осы талаптардың түпкі мақсаты журналист еңбектің белгілі түрімен айналыса отырып, өзіндік даралығын таныту болып табылады.

Журналистің қызмет барысындағы жеке стилі шығармашылығындағы жазу мәнерінен айқындалады. Яғни, ол түрлі мәтіндерінің, шығармаларының идеялық-мазмұндық, композициялық және лексикалық-стилистикалық ерекшеліктері арқылы аудиторияға шығармашылық жеке тұлға ретінде танылады. Шығармашылық даралық ақпараттық ағынға, басылым түріне және басқа да жайттарға байланысты өзгеріп отырады. Сондай-ақ, әлеуметке әсер ететін шынайы шындықты деп түсіріп айта білуде журналист шығармашылық даралығын көрсете алады. Шығармашылық даралықтың тағы бір түрі – «автордың образы». Автор образы – бұл журналистің тек жеке басы ғана емес, оның шығармашылық деңгейі.

Журналистика мамандығы күрделі, көп қырлы, сан салалы. Газеттегі журналист – ең маңызды тұлға. Өйткені, басылымның кезекті шығарылымы қандай жаңалықтарға қанық екені оның жұмысының сапасы мен жеделдігіне байланысты. Қазіргі ең маңызды журналистік қасиеттерге мыналарды жатқызуға болады: құзыреттілік, зерттеушілік, ақпаратты жинау және талдау. Бұл қасиеттердің барлығы «кәсіби шеберлік» ұғымын құрайды. Журналистік шығармашылықтың ерекшелігі мен өзіндік стилі, шындықты бейнелеуге және ұғынуға бағыттай отырып, осы қызмет түріне тән дарындылық қасиеттерін қалыптастырады.

Журналистика жанларының барлық түрлерін меңгеруді талап ететін болғандықтан, қазіргі журналистикада шығармашылық шеберлік сирек құбылысқа айналып отыр. Журналистік шеберлікке өзіндік стиль, дарындылық ерекшеліктері тән. Дарындылық қабілеттердің жоғары деңгейін білдіреді. Журналистикада дарындылықтың бар екендігі туралы журналист қызметінің нәтижесі бойынша айту керек.

Журналистикада өзінің шығармашылық ізін қалдырған көптеген журналистерді білеміз. Солардың бірі Әзілхан Нұршайықов журналистке тән жанрлардың бәріне қалам сілтеген шебер публицист ретінде баспасөзге жазған әр материалын нақты деректерге сүйене отырып, шырайын келтіре тақырыбын жан-жақты аша отырып жазады. Осы қасиетінің негізі ретінде «Мен журналиспін» еңбегінде: «Газетке мақала жазу үшін алдымен ақиқат керек. Ақиқатқа негізделген мақала, хабар, очерк қана жұрт кәдесіне жарайды. Бес бөлмелі үйге қанша кірпіш керек болса, сонша кірпіш екі бөлмелі үйге жұмсаудың қажеті жоқ. Ендеше жанрына қарай жазылмақ мақалаларға жұмсалар ақиқат мөлшері де әртүрлі. Ақиқат пен тақырып бір-біріне байланысты екені мәлім. Сондықтан кейде ақиқат тілшіні тақырыпқа қарай жетектейді де, кейде тақырып оны ақиқатқа қарай бастайды. Ақиқат жинаудың бұл екі өткелінен өтпейтін тілші жоқ», - деп жазады [5,12]. Бұл журналист материалы үшін қажеттілік ешкімге ұқсамайтын, ажарын кіргізіп тұратын айшықты сөздер ғана емес, қанша көлемді болса да еш жалықтырмайтын қарапайым тілі мен тартымды мазмұнында, шынайы ақиқатында екендігін аңғартады.

Журналист шығармашылығы – бұл нәтижесі үлкен моральдық-адамгершілік және рухани маңызы бар жаңа жоғары көркем мәтіндерді жасау болып табылатын қызмет. Журналистикадағы шығармашылық жеке аспектіге ие және оның арқасында жаңалығымен, түпнұсқасымен, бірегейлігімен ерекшеленетін мәтін құрылады.

Бүгінгі журналистика талдау, зерттеу, көркем-публицистикалық дүниелерден жылдам ақпаратқа, сараптамаға, оқиғалардағы жанжалға, папарацияларға, сары басылымдарға т.с.с сипатқа ауысып отыр. Журналистикада мораль мен адамгершіліктің жоғары қағидалары мүлдем жоғалып кетті. Қазіргі газетте тапсырысты материалдар көп орын алады. Журналистке дайындалған материалды төлейді. Бұл жерде журналист тапсырыс берушінің ерік-жігерін, оның тұжырымдамалық ұстанымдарын тыңдайды. Әрине, бұл жерде шығармашылық елеусіз қалады.

Шығармашылық – бұл журналистің не айтқысы келетінін білетін, толысқан тәжірибесі. Журналистік шығармашылық көп қырлы. Ол қоғамдық-саяси өмірдегі, экономикадағы, тарихтағы, философиядағы, мәдениеттегі және т.б. өмірлік жағдайларды білу, оларды журналистік шығармашылыққа тән жаңа көзқараста талдай білу керек. Ағылшын ғалымы Г.Уоллес шығармашылық үрдісінің төрт кезеңін атап өтеді, олар: дайындық, жетілдіру, жаңарту, тексеру [6, 54]. Шығармашылық жеке тұлға шығармашылық ұжымда ғана табысты дами алады. Керісінше, шығармашылық ұжым дамыған шығармашылық даралықты қажет етеді. Шығармашылық орта кәсіби тәжірибені сақтау ғана емес, әр журналистің қызметі мен мінез-құлқын реттейді және бақылайды. Журналистің шығармашылық даралығы – бұл іс-әрекеттің нақты түріне ие болатын тұлғаның ерекше сапасы.

Бүгінгі шығармашылық даралықтың құрамдас бөліктеріне мыналар жатады: 1. Білім (мәдени және кәсіби); 2. Искерлік (тәжірибе, өзіндік шығармашылық тәсіл); 3. Журналистік қажеттілік – (сыртқы яғни, материалдық қажеттілік және ішкі яғни, қажетті тұлға). Журналистік қызметтің тиімділігі көп жағдайда журналистің санасына ықпал ету арқылы белгілі бір мақсатқа қол жеткізу мен осы қызмет түрінде өзін шығармашылықта көрсету ниетіне байланысты. Оларды былайша бөлуге болады: 1) журналистің шығармашылық ортадағы объективті жағдайы. 2) өзінің даралығын анықтау үшін қолда бар мүмкіндіктерді пайдалану: тақырып таңдау, белгілі бір дереккөздерге жүгіну. 3) журналистік қызметке және редакцияда қабылданған ішкі нысандарға тұрақты көзқарас.

Зерттеуші В.М.Горохов шығармашылық материалды жасау жұмысын мынадай кезеңдерге бөледі: «Бірінші кезең (саналы жұмыс) – жаңа идеяның тууына дайындық, ерекше іс-әрекет жағдайы. Екінші кезең (бейсаналық жұмыс) – ойлау, мәселе шешімін табу. Үшінші кезең (бейсаналық санаға көшу) – шабыт; бейсаналық жұмыс нәтижесінде санаға жаңалық идеясы туындайды. Төртінші кезең (саналы жұмыс) – идеяны дамыту, оны ой талқысынан өткізу, тексеру» [7, 12].

Журналистік қызмет жүйесінде журналистің шығармашылық даралығы қалыптасады, яғни шығармашылық ортада тұлғаның өзін-өзі танытуының ерекше нысаны.

Осы тұста баспасөз зерттеушісі Г.В.Лазутина былай дейді: «Шеберлік – дағдыларды пайдалана отырып, ешкімді қайталамай, ерекше жағдайларда жаңа дүниені туындату. Шеберлік бұл кәсіпқойлықтың жоғары түрі, адам өзінің шығармашылық әлеуетін дамытуда барынша жоғары деңгейге жеткен жағдайда, ол жаңа әдістерді қалыптастыруға қабілетті» [8, 49].

Шығармашылықтың басты құралы – бұл сөз. Журналист шығармашылығындағы сөз жетекші рөл атқарады. Сөз журналистке бұрын жарияланбаған жаңа, тың деректер арқылы мәтін жасауға көмектеседі. Шығармашылық бос жерде тумайды, оның ең басты құрамдас бөлігі – еңбек, күнделікті жазу еңбегі. Нағыз шығармашылық еңбекті сүйеді. Сейдахмет Бердіқұлов – республика журналистикасының дамуына зор үлес қосқан журналист. Кез келгенге тізгінді ұстата бермейтін спорт сынды сиқырлы әлем тылсымын терең түсініп жазған Сейдахмет спорт тақырыбын дүниежүзілік дәрежеге көтере білді. Публицистің көріп отырған оқиғаны тартымды етіп жеткізгені соншалық, өзі ғана емес, оқып отырған оқырман да журналиспен бірге ренжіп, бірге қуанады. Оның «Жұмыр жерде теңбіл доп», «Мұңайып оянған қала», «Үшінші подъезд», «84 жылдың теңдессіз 16 күні» сынды өзге де кітаптарында жазылған спорт тақырыбы терең зерттеп, біліп барып жазғандығын айқындайды. Мұны оқып отырған кез келген оқырман бірден аңғарып, қолмен ұстағандай, көзбен көргендей күй кешеті рас. Сейдахметтің бір мықты, шебер жері, жазған материалдарында санды көп қолданбайды. Суреттеп жазу басым. «Кеше, бүгін, болды, бітті» деген сөздерді шығармасында кездестіре де алмайсың. Оның тілінің байлығы сондай «Қарсы тұруға күштері бар еді» деген сөзді «шиеленіске тақыр кедей болған жоқ» деп көркемдеп беруінде болып табылады [9, 55].

Бүгінгі журналист зияткерлігі дамыған болуы тиіс, ол үшін жады, қиялы, қабылдауы, ойлауы жедел әрі сезімтал болуы тиіс. Әсіресе, *ойлау* – журналистің танымдық іс-әрекетінің маңызды құралдарының бірі. Оның жұмыс істеу механизмдерін, қызмет ету ерекшеліктерін, сондай-ақ, қолдану тәсілдері мен әдістерін білу, кәсіби танымдық іс-әрекетінде қажетті құрал болып табылады. Теоретиктер: «Ойлау – таным негізі, оның құралы», -деп жазады [10, 120]. Ойлаудың көмегімен журналист сырттан алынған ақпаратты түсінеді, алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізудегі негізгі құрал ретінде әрекет етеді. Кезінде В.А.Аграновский: «Жақсы ойлаған адам жақсы жазады», -деп жазады [11, 168]. Көріп отырғанымыздай, ойлау – өте күрделі және көп қабатты әлеуметтік-психологиялық білім.

Олжас Сүлейменов – Дантедей Антика мен орта ғасырдың тарихын, түнек дәуірлердің тыныс-демін де білсем дейтін ақын. Ол көне шумер тілінен түркі сөздерінің сілемдерін тапты. Бағзы түркілер мен этрустерді туыстастырды. Нәтижесінде, 1975 жылы дүниеге әйгілі «АЗ и Я» кітабы келді. Бірақ, неге екені белгісіз, көпшілік осы кітаптың бірінші бөліміне ғана баса назар аударып, екінші бөлімі тіпті болмағандай қалып танытты. Бірінші бөлімде славян және түркі халықтарының бағзыдан көрші-қолаң болып келе жатқандығы, мұны орыс тіліне сыналай еніп кеткен түркі сөздері айғақтайтыны, тіпті орыстың атакты «Игорь жасағы туралы жырының» алғашқы нұсқасы түркі тілінде жырлануы ғажап еместігі айтылатын. Қаламгер «АЗ и Я» кітабында шын мәнінде мыңжылдық емес, кемі үш-төрт мыңжылдық тарихты зерделеуді, одан түркі тектестердің жүріп өткен жолын пайымдауды мақсат тұтқан. Кітаптың бірінші емес, шынтауайтында, екінші бөлімінің көтерген жүгі ауыр болатын. Осылайша, «АЗ и Я»-ның екінші бөлімі бүгінге жақын, көпшілікке түсінікті бірінші бөлімнің тасасында қалып қойса, ендігі бір өкініш, осы «АЗ и Я»-ның көлеңкесінде қалып қойған ақынның тағы бір ұлы шығармасы бар еді. Ол – ақынның шын мәніндегі ақындық талант тегеурінін байқататын «Қыш кітап» поэмасы. Ассирия патшасы Асароддонның (б.д.д. VII ғасыр) жылнамасына түскен екі жолдан ақындық ғаламат қиял күдіретімен өрбіген бұл поэманы әлемдегі арғы-бергі ең үздік поэмалардың қатарына қосуға әбден болады [9, 63].

«Шығармашылық жағдай – ішкі шиеленіс». Шығармашылық жағдайсыз шығармашылық мүмкін емес. Шынайы шығармашылықтың алдында үлкен, тынымсыз жұмыс болады. Бүгінгі журналист *түйсігі (интуиция)* өте жақсы дамыған болуы керек. Өйткені, журналистің әр түрлі туындауы мүмкін, белгісіз жағдайларда жұмыс істеуіне тура келеді. Оқиға барысын қаншалықты дұрыс болжайтынына көп жағдайда репортажда қандай екпін қойылатынына байланысты. Кейде оқиға жай ғана өршиді, ал бұл туралы оқырмандарға жедел хабарлайтын репортер оның дамуының болжамды сценарийін ұсынуы тиіс. Кез-келген адам іс-әрекеті белгілі бір білім, дағды мен іскерлікті игеруді көздейді. Шығармашылық қызметте іс басқаша болады. П.Вайнцвайгтың пікірінше: «Интуиция – сана мен сананың арасындағы көпір. Интуиция ақпаратты қабылдау, өңдеу және жылдамдықпен есте сақтау, тіпті ең қуатты компьютер үшін ойсыз сезімге негізделген» [12, 63].

Олжас Сүлейменовтің бүгінгі публицистикасын бағамдағанда, оның әзірше, «жаһандануды» жақтаушыларға да, даттаушыларға да қосылмайтын ыңғайын байқауымызға болады. Осыдан ширек ғасыр бұрын: «Сөз тарихын тарихи астарынан бөлек қарауға ұмтылушылықты этимологтардың методологиялық қатесі деп санаймын. Түркілердің VII-XII ғасырлардағы Шығыс Еуропа тағдырына ықпал еткен шынайы қызметі тарихшылар тарапынан әлі күнге дейін лайықты бағасын алған жоқ». Сөз төркіні тереңде жатыр. Кейде арифметиканың амалдарына бағынбайтын күрделі, ішкі иірімі қатпарлы алапат құбылыстар бола береді. Олжас Сүлейменовтың «Паралелльдің қиысуы» атты еңбегі автордың өзі секілді. Қайраткер ақын уақыттың әр кезеңдегі реңдерін белуардан кешіп, сол бір «АЗ и Я» еңбегінде егжейлеген ой-мақсатын тарихи көкпардан алып келе жатыр. Ғаламдану – кейде саяси-әлеуметтік кезеңдік ағымдардан тыс түсетін, терең құбылысты үрдіс. Олжас ақынның көзқарасы осы заңдылық иірімінде ашыла түседі [9, 64].

Қазіргі журналист жұмысының негізгі бір қыры – *факт*. Журналистикадағы фактіні екі мағынада қолданылып жүрміз: 1. Факт – кез келген қалыптасқан, болған сәттегі шындық. 2. Факт – анық білуге тиісті ақиқат. Бірінші жағдайда, тікелей объективті шындық көрінісін білдіреді. Екіншісінде, бұл фрагменттің көрінісі туралы айтады.

Журналистикадағы шығармашылықтың бастапқы кезеңі – бұл ағымдағы шындық туралы жеткілікті, сенімді, жедел білім алуды көздейтін саналы, мақсатты танымдық іс-әрекет. Журналистикадағы танымдық іс-әрекет – тек фактілерді жинаумен ғана шектелмейтін күрделі дүние. Журналист, біріншіден, фактіні анықтау керек, яғни, бұл фактіні қайда, қашан

және қандай жағдайда тапқанын анықтау керек. Екіншіден, журналист осы фактінің (ең алдымен, себеп-салдарлық) елеулі байланыстарын анықтауы тиіс, яғни, оның не себепті пайда болуы және істің жағдайына қалай әсер етуі мүмкін екенін түсінуі тиіс.

Журналистік мәтін шындықтың қандай да бір белгілерін көрсететін, тексеруге және дәлелдеуге болатын пікірлерден тұрады. Мәтінде пікірлер, түсініктемелер (себеп-салдарлық байланыстардың көмегімен белгілеу), гипотезалар (болжам, нұсқа) үлкен маңызға ие. Мәтінмен жұмыс істей отырып, журналист деректерді жүйелейді, бейнелейтін құбылыстар, тіркеу тәсілдері, сипаттама түрлері бойынша топтастырады. Сараптамалық мәтінде ол оқиғаларға өз бағасын береді және фактілерді түсіндіреді.

Журналистикадағы факт – шындық үзіндісінің шынайы көрінісі. Фактінің журналистер үшін маңыздылығы:

- олар қандай көздерден алынды;
- олар туралы хабарлай отырып, адамдар қандай мақсаттарды көздеді;
- ғылыми фактілер мен қарапайым фактілерді нақты ажырата білу.

Ғылыми фактілері үнемі көптеген эмпирикалық бақылауларға, эксперименттерге, тәжірибелерге негізделген, олар жалпыланған білімнің қорытындысы болып табылады. Статистикалық деректер – фактілерді ұсынудың дәстүрлі тәсілі.

Әдеттегі факт негізіне журналистік бейнелеудің мәні бола алатын адамдардың нақты іс-әрекеттері жатады.

«Шынайы факт – бұл шынайы болған оқиға туралы пікір. Дұрыс емес факт – бұл мүмкін емес оқиға туралы пікір» [13, 79].

Әдетте тақырыптың қойылуы мақалада айтылатын фактілерге тікелей байланысты. Көп іздене білетін журналист ресми материалдың өзіне де сәтті тақырып қоя алады. Бұл арада журналистің кәсіби шеберлігі мен тәжірибесінің молдығы, талантының дәрежесі шешуші рөл атқарады. Айталық, «Егемен Қазақстанда» (28 қазан 2005) жарық көрген Серік Пірназардың «Арал теңізінің Магелланы» атты мақала өте сәтті жазылған. Зерттеу мақаласында автор 1840-1842 жылдары белгілі орыс теңізшісі әрі саяхатшысы Алексей Иванович Бутаковтың (1816-18690) «Або» кемесімен Кронштадт-Кейптаун-Камчаткадағы Петропавловск-Горн бұғазы-Кронштадт бағыты бойымен жүзіп өтіп, серуеннен оралған соң 26 жастағы капитан-лейтенанттың Арал теңізін түпкілікті зерттегенін жан-жақты баяндайды. Автор бірнеше фактілерді келтіре отырып, Арал теңізін жоспарлы түрде игеру жұмыстарының қалай жасалғандығын, кейін замандастары оны «Арал теңізінің Магелланы» деп атағандығын қызықты баяндайды.

Оқырман мен көрермен журналистің жазу шеберлігімен қатар, ол ұсынатын *деректерге* ерекше назар аударады. Ғаламдасу дәуірі атанған ХХІ ғасырда әдемі сөздер мен бейнелі құрмалас сөйлемдерді қолдану арқылы оқырманның көкейінен шығамын деу – әбестік. Одан гөрі, нақты деректер мен жүректі селт еткізер мәліметтер журналист салмағын арттырмақ. Мұндай мағыналы мақалалар жазып, бейне сюжеттер жасау үшін тапқан дерек көздерді жақсы имиджімен тәнті етуіміз керек. Сонда ғана қызметі ілгерілеп, жұмыс жайлы, қаламақы қалың болмақ. Бұл үшін күн құрғатпай біліміңізді арттырып, әр түрлі мамандық саласында атқарылып жатқан жаңалықтарды назарыңыздан қағаберіс қалдырмауыңыз міндет. Бұл сіздің имиджіңізді табысты жалғастыратын берекелі бағдаршам болмақ.

Газет бетіне шыққан материалдың оқылуы *тақырыбының шебер* қойылуына тікелей байланысты. Өйткені, сәтті қойылған тақырып оқырманды бірден баурап алады. Қазақ журналистикасында тақырып қоюдың хас шебері деп Жанболат Аупбаевты атар едік. Мәселен, «Мойынқұмдағы Гулливер», «№1 Халық Қаһарманы», «Шыңжаңдағы тұңғыш қазақ фильмі», «Дүлей мұхит. Қамыс қайық. Адамдар», «Каскадер», «Мұхиттың мұңлы жұмбағы», «Ұмытпаңдар мені», т.с.с. мақалаларының тақырыбы бір-бір шығарма десек бола-

ды. Жанболат Аупбаев өз құпиясын былай ашады: «Тақырып ешқашан сені іздемейді, оны өзің табуың керек. Тақырыпты тынбай іздеген, қаузаған сайын мол дүниеге кезіге бересің. Сөйтіп, бір күні еліңнен сүйінші сұрайтындай ғажап қазынаға жолығасың», - деп жазады.

«Газет – халық даусы», - десек, баспасөз білімі, әдеби түсінігі әлсіз оқушылардың жетегінде кетпей, оқырманды бүгінгі әдебиеттің дәрежесіне көтеруге көмектесуі тиіс. Сын мақалалар бізде әлі де үлкен мәселе көтеріп, оны әдеби фактілер негізінде кеңдікпен қорытуға, жинақтауға шорқақ екені жасырын емес. Олар көбінесе жеке фактілер мен құбылыстарды көрсетуден, соны төңіректеуден аса алмайды. Бүгінде жастар прозасына арналған дәйекті, кең ауқымды мақалалар өте аз. Қатал сыннан ешбір жас жазушы зиян шекпейді. Ақын Иран-Ғайып бүгінгі қоғамның бүкіл болмыс-бітімін: «Соқыр. Мылқау. Таскерен» деген үш-ақ ауыз сөзбен бейнелепті. Менің ойымша, қоғамның бүгінгі шынайы бет-болмысына бұдан артық баға беру мүмкін емес. Көзіңізге елестетіп көріңізші, соқыр, мылқау, таскеренге таланттыңды қалай бағалатасың, нені дәлелдемексің?- деп өткір бағасын беруі тегін емес.

Сынның ежелден өзіне тән табиғи ерекшелігі – батылдық, әділдік, күрескерлік қасиеті кемуді үлкен мін болып табылады. Шындықтың бетіне тура қарап сөйлеу қашан да оңай болмаған. Мұндай іске халық, қоғам, әдебиет мүддесін бәрінен де жоғары қоя білетін, өзін ақиқат жолында қызмет етуге әзірлеген, бұл жолда кездесетін қиындық, кедергіге мойымайтын жандар ғана белді бекем буып, білек түрініп кіріспек. Сыншы мақала жазарда: «Менің осы пікіріме пәленшекке қалай қарар екен?», - деп алдын-ала есеп ойлап, сақтық жасап, аса қажетті жайларды бадырайтып көрініп тұрған міндеттерді аттап өтуге дағдыланса, ол сыншы емес. Қазіргі көптеген мақалаларда белсенділік жоқтығы, білгірлік аздығы, кейде кәдімгі әдеби сауаттылықтың жетпей жатуы, бос сөзділікке ұшырасуы одақтық әдебиет фактілеріне бой ұрудың өте сирек ұшырасуы – осы аталған және басқа көріністер жанрдың жан-жақты дамуына тосқауыл болып келеді.

Кезінде белгілі қаламгер Шерхан Мұртаза «Жұлдыз» журналында бас редактор болған жылдарында әдеби сынға аса көңіл бөлу нәтижесінде, 1974 жылғы № 5 нөмірінен бастап «Әділсын Жұлдызұлы» атты шартты есіммен берілген «Жұлдыздың» сын-сықақ бұрышын ашты. Мұның өзі біріншіден, шым-шымдап болса да шындықты арқау еткен өзіл-әжуаға, сын-сықаққа жақын оқырмандардың талап-тілектерін ескеру болса, екіншіден, әдеби-көркем сынның бір саласы сатиралық сынның белсенділігін көтеру болып табылады [14, 29]. «Жұлдыз» журналындағы сын-сықақ бұрышының материалдарында сын берудің жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру, жаңа авторлар мен жас сыншылар тобын қарастырып отырды. Сын бөлімінің жұмысын 1972 жылы (қаңтар) СОКП Орталық Комитетінің «Әдеби-көркем сын туралы» қаулысында атап көрсетілген нұсқауларды басшылыққа ала отырып, жүргізгендігін байқаймыз. Аталмыш қаулыдағы әдеби сынды талдау тереңдігі, сыншының мәдени шеберлігі, сыншы талғампаздығы турасындағы ұсыныстарды «Жұлдыздың» «Әділсын Жұлдызұлы» айдары да көкейтесті мәселе ретінде көрсетіп, әдеби сынның тағдырына алаңдайтын шындықтың түпқазығына айналды. Бұл бас редактор ретінде Шерханның әділеттің, ақиқаттың, шындықтың ақ туын көтеріп, әдебиеттегі ең жауапты да қиын жанр – сынға өзі басқарып отырған «Жұлдыз» журналында да ақ жол ашып отырғандығын аңғартады. Демек, Шерхан бас редактор ретінде «Сын деген – әдебиеттің шекарасы. Сырттан атылған оқ та, іштен атылған оқ та алдымен соған тиетінін» осындай нақты істерімен де дәлелдеп отырды.

Қорыта келгенде, шығармашылық ізденіс журналист кәсібінің негізі болып табылады. «Журналистикадағы шеберлік туралы ой – қоғамның қай кезеңінде болсын өзекті мәселе. Себебі, журналист қоғамның барлық саласын шеберлігі арқылы қамтып жазады. Оның өзге салалардан артықшылығы да осында болса керек. Шеберлік – қабілет көрінісі, қимыл-әрекет

иесінің еңбектенген ісін көп көңіліне ұнамды дәрежеде, бар өнерін таныта атқаруы, соған әбден машықтануы болып табылады. Бұдан біздің байқайтынымыз, шеберлік – адамға тумасында-ақ сыйға тартылатын дүние емес, керісінше, оның үйренуі, шығармашылық ізденуі нәтижесінде қалыптасатын қасиет» [9, 175].

Бүгінгі журналистік шеберлік қырлары: ақпарат жинаудың әдіс-тәсілдері; тақырыпты дұрыс таңдау; шығарманың мазмұнын ашу; ақпаратты жедел әрі толық алу; қоғамдық маңызды мәселелерді көтеру; журналистік зерттеуді сауатты жүргізе білу; шығарманы өңдеу; тілдік, стильдік тұрғыдан сауаттылық; сапалы мәтін жазу; журналистік этика мәселелерін меңгеруден көрініс табады. Журналистің өз қызметін жемісті атқаруы үшін интеллектуалдық, психологиялық, шығармашылық қабілетін толық пайдаланып, сонымен бірге табанды, әділ, батыл қасиетімен де танылуы тиіс. Ал ақыл-ой, эрудиция бірінші орында тұруы керек. Әсіресе, журналистің мәселені терең білушілігі аса қажет. Онсыз журналистің табысты жұмыс істеуі екіталай. Журналист жаңа мәліметтерді салыстырып қарай отырып, бәрі анық болғанда ғана мақала жазу керек. Бұл орайда жақсы дайындық, мәселелерді тез аңғару, байқай білу шарт. Сөйтпін ашық түрде өз көзқарасын да білдірген жөн. Сондықтан журналист әрқашан өз білімін теориялық тұрғыдан толықтырып, тәжірибелік тұрғыдан ізденіп, еңбек ете білгені дұрыс. Журналист болу үшін рухани және өмірлік дайындықтар болуы керек. өзінді журналистік мамандыққа арнап, таңдағаннан кейін, сол жолда аянбай қызмет етуі қажет.

Орыс жазушысы Н.Г.Чернышевский: «Шеберлікті шыңдау дегеніміз – ақыл-ойды жетілдіру, дерек пен көріністі ұғуға машықтану болып табылады», - деп шеберлікке жету үшін жан-жақты шыңдалу қажеттігін ұғындыра түссе, қаламгер Сырбай Мәуленов: «Журналист мамандығы – үнемі ізденіп, алға талпынуды тілейтін ауыр мамандық. Журналист болу деген сөз – халықтың соғып тұрған жүрегі, жанын кернеген ой-тілегі болу деген сөз. Журналист қырдағыны құр жібермейтін алғыр, сәл нәрсеге селт ететін сергек, қияннан шалатын қырағы, жұрттың көзі, құлағы болуға тиіс. Оның өзі жүрген жерінде, естімейтін жаңалықтары, көрмейтін қалтарыстары болмасқа керек. Оның сөзі оқтай ұшқыр, қанжардай өткір, оттай ұшқынды болса ғана көздеген нысанасына барып дөп тиеді», - деп жазады [9, 177]. Демек, журналист еңбегі – үнемі ізденіп, шығармашылық жаңаруды талап ететін еңбек. Журналист шеберлігі дегеніміз – үнемі жақсы жазу, өмірді үңіле зерттеп, жетік бейнелеу. Сондықтан да, журналистік шығармашылықтың түрлі тақырыптары мен әдістері шығарма иесінің ізін қайталанбас әрі бірегей етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Першке Г. Журналистика как род творческой деятельности / <https://docplayer.ru>.
2. Соболевская В. Роль журналиста в современном мире. /<http://www.bu-bu-bu.ru>. 20 марта 2014.
3. Лисица Л. Роль журналиста в современном мире / <https://www.proza.ru>.
4. Дзялошинский И.М. Творческая индивидуальность в журналистике. – М.: Изд-во МГУ, 1984. - С. 98-99.
5. Нұршайықов Ә. Мен журналиспін. – Алматы, 1978. – 12 б.
6. Бобков А.К. Основы творческой деятельности журналиста. Учебное пособие. – Иркутск, 2005.
7. Горохов В.М. Закономерности публицистического творчества. – М., 1975.
8. Лазутина Г.В. Основы творческой деятельности журналиста. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 240 с.
9. Жақсылықбаева Р.С. Журналистің мәтін жазу машығы: Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 175 б.

10. Ким М.Н. Основы творческой деятельности журналиста: Учебник для вузов. –СПб.: Питер, 2011. – С.120.
11. Аграновский В.А. Ради единого слова. – М.: Мысль, 1978. – С. 168.
12. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности / Перевод с английского С.Л.Лойко и Ф.Б.Сарнова. – Москва: Прогресс, 1990.
13. <https://vuzlit.ru>
14. Жақсылықбаева Р.С. Шерхан Мұртаза – публицист, редактор: Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 29 б.

REFERENCES

1. Pershke G. Zhurnalistika kak rod tvorcheskoy deyatel'nosti / <https://docplayer.ru>.
2. Sobolevskaya V. Rol' zhurnalista v sovremennom mire / <http://www.bu-bu-bu.ru>. 20 marta 2014.
3. Lisitsa L. Rol' zhurnalista v sovremennom mire / <https://www.proza.ru>
4. Dzyaloshinskiy I.M. Tvorcheskaya individual'nost' v zhurnalistike. – М.: Izd-vo MGU, 1984. – S. 98-99.
5. Nurşayıqov A. Men jwrnalispin. –Almaty, 1978. - 12 b.
6. Bobkov A.K. Osnovy tvorcheskoy deyatel'nosti zhurnalista: Uchebnoye posobiye. – Irkutsk, 2005.
7. Gorokhov V.M. Zakonomernosti publitsisticheskogo tvorchestva. - М., 1975.
8. Lazutina G.V. Osnovy tvorcheskoy deyatel'nosti zhurnalista. –М.: Aspekt Press, 2004. – S. 240.
9. Zhaksylykbayeva R.S. Zhurnalistің мәтін zhazu mashyғы: Oqu quraly. –Almaty: Qazaq universiteti, 2018. - 175 b.
10. Kim M.N. Osnovy tvorcheskoy deyatel'nosti zhurnalista: Uchebnik dlya vu zov. –SPb.: Piter, 2011. – S. 400.
11. Agranovskiy V.A. Radi yedinogo slova. – М.: Mysl, 1978. – S. 168.
12. Vayntsvayg P. Desyat zapovedey tvorcheskoy lichnosti / Perevod s angliyskogo S.L.Loyko i F.B.Sarnova. – М.: Progress, 1990.
13. <https://vuzlit.ru>.
14. Zhaksylykbayeva R.S. Sherkhan Murtaza – publitsist, redactor: Oqu quraly. –Almaty: Qazaq universiteti, 2003. - 29 b.

УДК 398.3

ГРНТИ 17.07.41

Ye.ZHIYENBAYEV

*PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
E-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz (Türkistan/Kazakistan)*

МАҒЖАН CUMABAYEV'İN İÇ KONUŞMA ÜSLÛBUyla YAZILMIŞ ŞİİRLERİNİN YAPISI

Edebi eserlerde duygu ve düşünceler farklı anlatım üslûplarıyla okura ulaştırılır ve her anlatım yöntemi değişik ifade imkânlarıyla sunulur. Bu bağlamda Mağcan Cumabayev'in şiirlerinde çeşitli üslûpların kullanıldığını görmek mümkündür. Onun şiirlerinde sembol, imge ve çağrışımlarla zenginleştirilmiş anlatım tekniklerin arasında iç konuşma üslûbunun yeri ayrıdır. Bu makalede Mağcan Cumabayev'in iç konuşma üslûbuyla yazılan şiirlerinin özellikleri, yapı ve teması ele alınmıştır. Bunun yanı sıra şairin bu üslûbu seçme sebeplerinin nedeni üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anlatım tekniği, hürriyet, millî kimlik, iç konuşma, şiirde yapı ve tema.

Е.Б.ЖИЕНБАЕВ

PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ МОНОЛОГ ТӘСІЛІМЕН ЖАЗЫЛҒАН ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Әдеби шығармаларда автордың ішкі сезімі мен терең ойлары түрлі әдіс-тәсілдер арқылы оқырманға жеткізіліп, әрбір әдіс өзіне тән мүмкіндіктермен баяндалады. Осы орайда Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерінде түрді әдіс-тәсілдердің қолданылғанын байқауға болады. Оның поэзиялық шығармаларында символ, имаж және тұспалдау арқылы жеткізілген әдіс-тәсілдердің арасында монологтық баяндаудың алар орны ерекше. Бұл мақалада Мағжан Жұмабаевтың монологтық баяндау тәсілі арқылы баяндалған өлеңдерінің ерекшеліктері, құрылымы мен тақырыбы қарастырылды. Сонымен қатар ақынның осы әдіс-тәсілді таңдауының себептері жайлы сөз қозғалды.

Кілт сөздер: баяндау әдіс-тәсілі, бостандық, ұлттық болмыс, монолог, өлеңнің құрылымы мен тақырыбы.

Е.Б.ЖИЕНБАЕВ

PhD доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

СТРУКТУРА СТИХОВ МАҒЖАНА ЖУМАБАЕВА, НАПИСАННЫХ В СТИЛЕ МОНОЛОГ

В литературных произведениях внутренние чувства и глубокие мысли автора передаются читателю различными способами и каждый метод характеризуется своими особенностями. В связи с этим можно отметить что в стихах Мағжана Жумабаева использовались разные способы. Среди повествовательных приемов, обогащенных символами, имажами и коннотациями в его стихах, выделяется монологический стиль. В данной статье обсуждаются особенности структуры и темы стихотворений Мағжана Жумабаева, написанные в монологическом стиле. В дополнение к этому рассмотрена причина выбора этого стиля.

Ключевые слова: техника выражения, независимость, национальная идентичность, монолог, структура и тема в поэзии.

Y.ZHIYENBAYEV

PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

E-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

THE STRUCTURE OF THE POEMS OF MAGZHAN ZHUMABAYEV WRITTEN IN THE MONOLOGUE STYLE

In literary works, the author's inner feelings and deep thoughts are conveyed to the reader in various ways, and each method is characterized by its own characteristics. In this regard, it can be noted that the poems of Magzhan Zhumabayev were used in different ways. Among the narrative techniques enriched with symbols, imagines and connotations in his poems, the place of the monological style stands out. This article discusses the features of the structure and theme of poems written in the monological style of Magzhan Zhumabayev. In addition to this, the reason for choosing this style is considered.

Keywords: technique of expression, independence, national identity, monologue, structure and theme in poetry.

Giriş

Dili özel ve özgün bir kullanılış biçimi olan üslup, konuyu, duygu, düşünce ve hayalleri anlatış, ifade ediş, dile getiriş tarzıdır. Bir şairin kendine özgü tutumu, deyişi, söyleyiş biçimi onun üslubunu verir [1, 204]. Mağcan Cumabayev'in şiirlerinden tespit edilebildiği kadarıyla ayrıca özelliklerinden yola çıkarak İç konuşma üslubunu öbeklendirmeye çalışalım.

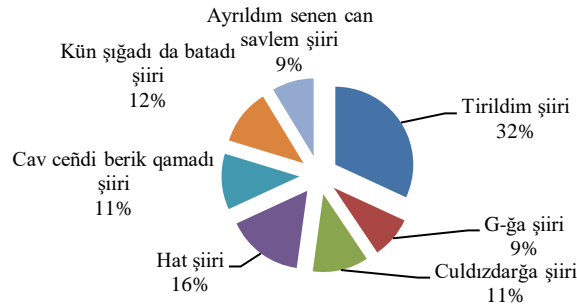
İç konuşma (Monolog) üslubu, şairin iç dünyasına yönelerek kendi kendine konuşmasıdır [1, 217]. Şairlerin büyük çoğunluğu iç konuşma üslubunu kullanırlar.

Her metin gibi şiirlerin de yapısı vardır. Şiirdeki yapı, ses ve anlam kaynaşmasından oluşan birimlerin bir tema etrafında birleşmesiyle oluşur. Bu birimler bir düzen içinde birleşirler. Sözü edilen düzeni, dönemin sanat zevki ve anlayışı belirler [2, 30]. Mağcan Cumabayev'in şiirlerinin büyük çoğunluğu tema olarak millet hâlinde bağımsız yaşama isteği, çaresizliğin etkisiyle ortaya çıkan hüznün ve aşk duygularından kurulduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra sanat hayatının başlangıcından sonuna kadar yaklaşık otuz beş yıllık zaman diliminde kaleme aldığı manzum eserlerinde çeşitli üslûpların aracılığıyla duygu düşüncesini yansıttığı görülmektedir. Mağcan Cumabayev'in üslûbunu ortaya çıkarmak için, onun üslûbunu oluşturan unsurların incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda iç konuşma üslûbu açısından üzüntü ve keder, çaresizlik duygusu ve ümit beklentisi adlı alt başlıklar hâlinde ele aldığımız manzum eserleri yapısına göre birimlere ayırmaya çalıştık.

1. Üzüntü ve Keder

Mağcan Cumabayev sembolist bir şairdir. Bunun yanı sıra onun eleştirel gerçekçilik hâkim olan manzum eserlerinde dönemin sosyal ve siyasi şartlarından dolayı hissettiği üzüntü ve kederleri yansıtılır. Cumabayev'in iç konuşma üslûbuyla kaleme aldığı şiirlerinde üzüntü ve keder kavramının özelliklerini ortaya koyabilmek için ele aldığımız manzum eserleri yapı bakımından çözümleyerek kanaatimizce belirleyebildiğimiz kadar şairin ruh hâlinde söz etmeliyiz. Şair hüznün ve çaresizliğin etkisinde kaldığı anlarında, duygularını daha çok olumsuz nitelikli imgelerle aktarır. Aktaş'ın ifade ettiği gibi [2, 25], "her edebi metin, dönemi temsil eder. Çünkü o dönemde ortaya konulmuş insan başarılarının ve bilgi birikiminin tümünden yararlanarak oluşur." Mağcan Cumabayev'in şiirlerinde de aynı hassasiyeti görmek mümkündür. Devrin sosyal şartları ve ülkede gerçekleşen çatışmaların etkisiyle karamsarlığa kapılan şair, dönemindeki diğer aydınlar gibi milletin geleceğinden endişe duymuştur. Çalışmamızda Cumabayev'in iç konuşma üslûbuyla

üzüntü ve keder duygularını yansıttığı şiirlerini yapısı bakımından tahlil edilerek, temasını belirtilmiştir. Anlatım tekniği ve temasına göre seçtiğimiz yedi şiirin mısra sayısı (Şekil 1.) farklılık göstermektedir.

Şekil 1. Mağcan Cumabayev'in İç konuşma Üslubuyla Üzüntü ve Keder Temasında Yazılmış Şiirlerinin Dize Sayısı Bakımından Ağırlık Yüzdeleri

On bir dördlük ve üç birimden oluşan *Dirildim*¹ [3, 88] şiirinin ilk biriminde âşık gönlüne derman bulan anlatıcı, yeniden doğmuş gibi hâlde olduğunu bildirmektedir. “Karanlık gönlümün gökyüzünde güneş şimdi çıktı” diyerek sevincini yansıtıyor. Dört dördlükten oluşan ikinci birimde anlatıcı, sevgilisiyle buluştuğundan dolayı sevindiğini dikkatlere sunmaktadır. Hatta sevgilisini “çiçek”, “güneş” ve “tan” sözcükleriyle sembolik olarak betimlediğini görebiliriz. Metinde bu sevgilisinin kim olduğu ve ya onun şahsi özellikleri belli değildir. Sadece iki sevgilinin vuslat vakası olarak dikkatlere sunulan bu metnin üçüncü biriminde iki sevgili karşılıklı konuşmaktadırlar. İki birbirine söz vererek sonsuza kadar seveceklerini ifade etmektedirler. Metnin teması olarak birimlerin ortak paydası, vuslat mutluluğu ve aşk olarak görünmektedir.

*G...ye*² [3, 127], altışar dizeli iki birimden oluşan bir şiiridir. Gülsüm Kamalova'ya olana aşkı belirtmek için kaleme aldığını düşündüğümüz bu şiirinin birinci birimde, hızlı geçen yaz mevsimi betimlenmektedir. Bu birimdeki “yaz mevsimi” ifadesi aşk serüvenini ima etmektedir. Yani hâkim anlatıcı, bu birimde hızlı geçen aşk macerasından tatmin olamadığını çağrıştırdığını yorumlayabiliriz. “Ağaç, bitkiler soldu, su kurudu. Nereye gitti öten kaz?” diyerek kendisinin hüznü hâlini belirtmektedir. Burada “kaz” sözcüğünün sevgilisini çağrıştırdığını söyleyebiliriz. İkinci birimde ise, sevgili gökyüzünden bakan huri olarak betimlenir. Artık gök kapısı kapalı ve bundan dolayı şairin canı yanmaktadır. Bu dizelerde, sevgilisinden ayrılık sebebinden acı çekerek haykıran kişinin tavırları belirtilmektedir. Metinde üzüntü ve aşk teması hâkimdir.

Dörder dizeli dört birimden oluşan *Yıldızlara*³ [3, 141] adlı şiirde anlatıcı, doğrudan yıldızlara seslenmektedir. Birinci birimde, “Göğün sayısız gözleri” dizesi gökyüzündeki yıldızları çağrıştırmaktadır. Hâkim özne, gökyüzünden kendisini çağıran yıldızlara gidemeyeceğini ve buluttan bu yıldızların yüzünü örtmesini istemektedir. İkinci birimde, “Ben, kara topraktan başka yere gidemeyen, dünyanın yavuz yeli ile öteye beriye sürülen zavallı bir esirim” [4, 177] diyerek kendisini takdim eden anlatıcı, “yavuz yel” ifadesiyle kaderi çağrıştırdığını düşünmekteyiz. Üçüncü birimde anlatıcı özne, Allah'a “Kuluna hisseden gönül ve geniş ruhu neden verdin?” şeklinde öfkesini bildirmektedir. Bu ifadelerden “Hissettiğimize ulaşamasak ne hacet?” demek isteyen

¹ “1920 yılında Gülsüm Kamalova'ya yazılmış şiirlerinden biridir” [11, 436].

² “Gülsüm Kamalova'ya ithaf edilmiş şiirlerin biridir” [11, 434].

³ “Bu şiir şairin 1922 ve 1923 yıllarında basılan şiir kitaplarında yayımlanmıştır” [12, 244].

bireyin tavırları sergilenmektedir. Dördüncü birimden gökyüzündeki olayların sebebinin öğrenmek isteyen anlatıcının çabasını anlayabiliriz. Metinde tema olarak dünya bilgisini öğrenmek isteyen insanın duygularını fark etmek mümkündür.

*Mektup*¹ [3, 188] adlı şiir, on ikişer dizeli üç birimden oluşmaktadır. Birinci birimde şehir hayatından eziyet çeken anlatıcı, şehri bir kafes olarak betimleyerek doğup büyüdüğü bozkıra hasret çekmektedir. İkinci birimde anlatıcı, “Yığılan çok kitabı yakarak kül edeceğim” [3, 188] diyerek eğitim yolundaki teşebbüslerini bırakarak köy hayatına dönmek istediğini dile getirir. Zira köydeki halk acılı hâldedir. Üçüncü birimde düşüncelerini pekiştiren anlatıcı, “Döneceğime kesin kararı aldım, Artık bana git demeyin halkım” [3, 189] diyerek milletin acılarını paylaşmaya hazır olduğunu bildirir. Metinde şehir hayatı ile köy hayatı ve eğitim ile cahillik ve huzur ile hüznün kavramlarının çatıştığını görmek mümkündür. Anlatıcının doğduğu ülkeye doğrudan seslenerek mektup biçiminde kaleme aldığı bu şiirin teması hüznün olarak karşımıza çıkmaktadır.

Düşman Yendi, Sağlam Hapsetti [5, 210] dizesiyle başlayan şiir, sekizer dizeli iki birimden oluşmuştur. Mahpusun duygularından kurulan bu metin başlıksız verilmiştir ve bu şiirin Abu Firas’tan tercüme edildiği belirtilmiştir. Birinci birimde, “Damlayıp kanım akıyor, hasret çekiyorum, günler geçmiyor” [5, 210] diyerek kederli hâlden bahseden mahpus, hayallerinde annesinin inlemekte olduğunu anlatır. Bu birimde çaresiz insanın duyguları ön planda görülmektedir. İkinci birimde doğrudan annesine seslenen mahpus, “Mahpus olduğundan dolayı hürriyetinden ayrılan yavrun yanına gidemiyor” [5, 210] diyerek çaresizlik duygularını pekiştirir. Sonraki dizelerde annesinin sabır etmesini isteyen mahpus, “Sevinerek Allah’a şükür eyle! İmanım içim tutuklandım” şeklindeki ifadeleriyle kendisinin suçsuz olduğunu bildirir. Bu dizelerde mağdur insanın feryatları hissedilmektedir. Dolayısıyla bu metinde tema olarak hürriyet arzusu ve hüznün duygusu hâkimdir.

M.Gorki’den tercüme edilen *Güneş Doğuyor da, Batıyor* [5, 211] adlı şiiri sekizer dizeli iki birim addedebiliriz. Bu metinde de mahpusun duyguları anlatılır. Birinci birimde mahpus, “Gece gündüz bekçiler pencereden takip ediyor” diyerek kendisinin zavallı hâlini sergiler. “Yürek hürriyet istiyor, kelepçeden kurtulamıyorum” [5, 211] diyen mahpus çaresizliğini ima etmektedir. “Ah! Demir bekçi gibi kelepçeler! Ünlü güçlü pehlivanlar da bu kelepçeyi kıramaz” dizesiyle başlayan ikinci birimde mahpus, buradan kurtulmanın mümkün olmadığını çağırıştırır. Sonraki dizelerde hayallere dalan mahpus, “Karga, karga, neden yaklaşıyorsun? Bana gözünü boşuna süzme, Ben senin değilim” [5, 211] şeklinde tecelli eden düşünceleriyle kendisinin masum olduğunu bildirir. Bu dizelerdeki “karga” sözcüğü iftirayı çağırştırmaktadır. Bu metinde de hüznün duygusunun hâkim olduğu söylenebilir.

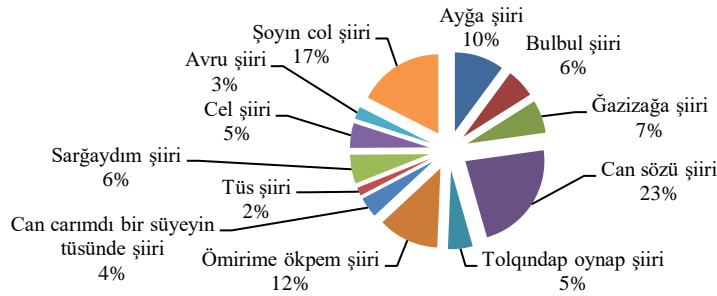
Tek birim addedebileceğimiz *Ruhumun Işığı, Senden Ayrıldım* [5, 217] adlı şiir Geothe’den tercüme edilmiştir. İlk dörtlükte sevgilisiyle karşılaşma ümidini yitiren anlatıcı, onun son sözlerini unutamadığını bildirir. Burada aşk duygusu belirgindir. İkinci dörtlükte kendisini ıssızdaki yalnız yolcu olarak tanıtan anlatıcı, gökyüzünde öten serçe gibi dertli olduğunu sergiler. Bu dizelerde sevgilisine olan hasret ön plandadır. Bunun yanı sıra şair serçenin ötmesini anlatarak kendi durumunu belirginleştirmektedir. Hüznün duygularıyla ortaya çıkan bu metinde aşk teması hâkimdir.

2. Çaresizlik duygusu

Çağdaşları arasında Türkçülük düşüncesini eserlerinde en çok ele alan Mağcan Cumabayev, Altay’dan Balkan’a uzanan topraklarda yaşayan Türk kökenli halkların birleşmesini temenni ederek güç oluşturma çabasıdadır. Ancak bütün bu teşebbüslerine rağmen gayretinin engellenmesi ve çağdaş aydınların arasındaki siyasî görüş farklılıkları şairi derinden üzmektedir. Bununla birlikte

¹ “Almatı İli *Tilşi* gazetesinde (3 Aralık 1924) yayınlanmıştır. Sabit Mukanov, 19 Aralık 1924 tarihli *Eñbekşi Kazak* gazetesinde bu şiire cevap niteliğinde *Selama Selam* adlı uzun şiirini bastırarak Mağcan Cumabayev’i eleştirmeye çalışmış” [12, 247].

Sovyet hükümeti tarafından başlatılan tasfiye faaliyetinden dolayı hayal kırıklığına uğrayan şair, karamsarlığa bürünür.. Sanat hayatı sürecinde etkilendiği yabancı şairlerin eserlerini Kazakçaya tercüme ederken de daha çok hüznün ve çaresizlik temalı şiirlerini seçmiştir. Ferdî temalar olarak adlandırabileceğimiz bu tarz manzum eserleri daha ziyade iç konuşma üslûbuyla kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Cumabayev’in monolog anlatım tarzıyla yazılmış manzum eserlerinden çaresizlik, pişmanlık ve endişe temaları hâkim olan on iki şiiri seçerek, yapısı bakımından tahlil etmeye gayret gösterdik. Söz konusu bu şiirlerin de mısra sayısı (Şekil 2.) farklıdır. Ağırlık yüzdesine göre tasnif ettiğimiz bu metinlerde ferdi konularla birlikte toplumsal meseleler de çağrıştırılır.

Şekil 2. Mağcan Cumabayev’in İç konuşma Üslûbuyla Çaresizlik Duygusu Temasında Yazılmış Şiirlerinin Dize Bakımından Ağırlık Yüzdesi

*Ay'a*¹ [3, 36] şiiri on iki dördüklükten ibarettir. Ancak bu metni üç birime ayırabiliriz. Birinci birimde, gece vakti karanlık hapisane koğuşunun penceresinden bakan anlatıcı özne, gökyüzündeki dolunaya bakarak onun hâlini yorumluyor. “Kaygılı ay! Gökte rengin kaçmakta, kaygılı yeryüzüne ışığını saçmaktasın. Tıpkı yolunu kaybedip gideceği yeri bilemeden yürüyen bir kimse ve korkmuş insan gibi yavaşça yürüyorsun.” [4, 201] “Belki geçmiş günlerinde huzurlu idin, serbest hâlde sağa sola gidebilirdin, biri seni idare etmezdi” şeklindeki mısralarda hâkim anlatıcı, aslında aya değil aynaya bakıyormuş gibi muhatabının kaderini kendi kaderiyle benzeştirmektedir. Bu düşüncesini dört bentten oluşan ikinci birimde şöyle devam ettirir: “Kederli ay! Ben de senin kederine ortağım. Bende de önceleri taç ve taht var idi. Genç idim, ateşli idim, kahraman idim.” [4, 201]. Bu birimde hâkim anlatıcı, geçmiş zamanlarını, huzurlu ve serbest günlerini dile getirmektedir. Hâkim anlatıcı, doğup büyüdüğü ülkesini annesi olarak betimlemekte, acımasız kader tüm kıymetli varlıklarla beraber annesini de elinden aldığı ve yetim kaldığını duygulu şekilde aktarmaktadır. Burada “anne” sözcüğü, “vatan” kavramının yerine kullanılmakta olduğunu vurgulayabiliriz. Üçüncü birimde ise anlatıcı özne, mevcut durumunu anlatmaktadır. “İşte dar kovukta hapisteyim. Bu yaptığı, diri diri mezara gömmesidir. Merhametli ay! Beni de yanına alsana! Biz iki kederli, birlikte olalım. Ayrılmamaya emin edip birleşelim; aç ve susuz, bin bir zahmet uzun yola çıkalım.” [4, 203] şeklinde anlatarak kendi trajedisini hissettirerek kendisiyle beraber çevresindeki ve doğadaki tüm varlığın zapt edildiği düşüncesini ortaya koymaktadır. Bu metni bütün olarak ele aldığımızda çaresizlik temasının öne çıktığını görürüz.

Dörder dizeli yedi bentten meydana gelen ve iki birime ayırabileceğimiz *Bülbül*² [3, 40]

¹ “1910 yıllarında yazılmış olabilir.” [11, 431]. Zira Tatar’ın ünlü yazarı Ğalımcan İbragimov 1911 yılında neşredilen Kazak Kızı adlı romanına bu şiirin 25 - 28 dizelerini epigraf olarak almıştır.

² “1912 yılında Ayqap dergisinin 7. Sayısında yayınlanmıştır. Sonra Çolpan’da ve Taşkent nüshasında neşredildi. Bu şiire dair Koşke Kemengerov, Enbekşi Kazak gazetesindeki (1 Aralık 1926) yazısında, “Mağcan’ın şairlik hüviyetini Çolpan’daki Bülbül şiirinden anladık” demektedir” [11, 429].

şiiirinin ilk biriminde bülbülün güzel ötüşü betimlenmektedir. “Bülbül, dertli makamla öttüğü zaman tüm hayvanlar etkilenip dururlar ve karga ile serçe utandığından ortadan kaybolur” şeklindeki dizelerden duygunun kademe kademe gözler önüne serildiğini fark edebiliriz. Dörder dizeli dört bentten oluşan ikinci birimde hâkim anlatıcı, “Derdime ancak sen derman olursun, başkasından hiçbir fayda olmadığını kesin olarak anladım.” [4, 67] diyerek duygusunu anlatmak üzere bülbülle doğrudan muhatap olmaktadır. Bülbül de dertli olduğundan kendisinin durumunu anlayabileceğine inanıyor. Böylece bülbülü aracı olarak sevdiğine yollamak istediğini açıklar. İsteğini coşkulu bir biçimde dile getirerek sevgilisini ikna etmesini arzu etmektedir. Zira anlatıcı öznenin düşüncesine göre, kaygılı bülbülün sesi dünyadaki tüm iyi niyetli varlığı etkileyebilmektedir. Kendisi gitmeye cesaret bulamadığından aynı kendisi gibi kaygılı bülbülü yollayarak, onun ötüşü sayesinde sevdiğinin gönlünü alabileceğine kesin gözle bakmaktadır. Mağcan Cumabayev, hayatı boyunca arayış içinde bulunmuş bir şairdir. Onun bu şiirinde özlem dolu hüznün ve aşk kavramları eşit derecede ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla şiirin teması, aşk üzerine kurulan özlem duygusudur. Bunun yanı sıra metindeki düşünce ile duygu çatışmasından anlatıcının çaresizliğini görmek mümkündür.

Sekiz dörtlükten ve iki birimden ibaret olan *Azize’ye*¹ [3, 73] şiiri, başlığından belli olduğu gibi belli bir şahsa yönlendirilerek mektup tarzında yazılmış metinlerdendir. Dolayısıyla bu şiiri, hapisteki abisi tarafından kendini ziyarete gelen kardeşine duygu düşüncelerini anlatmak amacıyla kaleme alınan bir metin olarak algılayabiliriz. Birinci birimin dizelerindeki “hain düşman”, “karanlık koğuş”, “çile” ve “hasret” sözcükleri, anlatıcı öznenin zor durumundan haber vermektedir. İkinci birimde, anlatıcı öznenin, başka bir ifadeyle hapishane koğuşunda bulunan zavallı mahpusun kendini ziyarete gelen kardeşini gördükten sonraki sevinci anlatılmaktadır. Bu birimde hâkim anlatıcı, “Can kardeşim göz bebeğim Azize! Kırılancım geldin uçup, memnun oldum” [3, 73] diyerek sevincini bildirmektedir. Sonraki dizelerde de kendisinin suçsuz yere yargılandığını ve çok geçmeden serbest bırakılacağına inandığını anlattığını görebiliriz. Metne bütün olarak baktığımızda, hayatta adalet arayan çaresiz insanın tavrını sezme mümkündür. Tema da bu hususa istinaden belirlenmeli.

*Can Sözü*² [3, 84] şiiri, yirmi yedi dörtlükten meydana gelmektedir. Metni beş birim olarak ele alacağız. Mağcan Cumabayev’in bu şiiri, kendisiyle hesaplaşmak üzere yazdığı tahmin edilebilir. Yani şiirde belirttiğine göre yirmi yedi yaşını doldurmak üzere olan hâkim anlatıcı birinci birim addedebileceğimiz ilk dört bentte, “gönül” ile “aklının” arasındaki çatışmayı ele almaktadır. Bu çatışmada hep yürek galip geldiğini görmek mümkündür. “Deli gönül şahlandı dizgin vermedi, Zavallı akıl takip edemeden donup kaldı” [3, 84] dizesindeki kişileştirme sanatıyla ele alınan “gönlün şahlanması” ifadesi, düşünmeden yapılan hareketleri çağrıştırmaktadır. Metnin ikinci birimi, gönlüne (nefsine) seslenmekte olan söyleyici duygularından kurulur. Burada gönlüne seslenen söyleyici, “Rüzgâr”, “Ateş”, “Su”, “Güneş”, “Ay” ol dedin kabul ettim. “Sev”, “Ağla”, “Anne babandan ve yurdundan uzaklaş”, “Servetten kaç”, “Ok gibi fırla” dedin boyun eğdim, diyerek gençlik yaşamındaki sonunu düşünmeden gerçekleştirdiği hareketlerini ima etmektedir. Tırnak içine alınan bu kavramların her biri metinde bir imaj niteliğinde ayrı dörtlüklerle sunulur. Üçüncü birimde gönlüne uymaktan bir başarı sağlayamadığını öne süren anlatıcı, “Yüzümü beyaz çıkaramadın, aldattın artık biliyorum, Gelecek ay yirmi yedi yaşa geleceğim / Otuz, kırk... Yaşlanırım. Sönerim, kaybolurum... Milletime hesabı nasıl veririr?” [3, 86] diyerek endişesini ortaya koyar. Dördüncü birimde anlatıcı, “Zamanı gelince beni de kucağına alır ölüm, O sırada

¹ “19 Ekim 1917 yılında Ombı’daki Üçcüz Partisi’nin başkanları, gerekçe göstererek Seyitov ile Cumabayev’i tutuklatırlar. Bu şiir *Üç Cüz* hapishanesinde iken kaleme alınmıştır. Azize, Mağcanın öz dayısı Aşirbek’in kuzen kardeşi olan Azizbay’ın kızıdır” [11, 435].

² “Şiirdeki “Artık bir ay sonra yirmi yedi” şeklinde yazılan dizeden hareketle bu metnin 1920 Mayıs ayında yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Zira Mağcan, 25 Haziran 1920’de 27 yaşına gelmişti” [11, 436].

benim hakkımda ne diyecekler milletim” diyerek kendi tahminlerini sıralar. Bu birimdeki dizelerde kullanılan “Rüzgârla uğraşmak”, “Közü sevmek”, “Güneşi sevmek”, “Gecedен nefret etmek” ifadeleri birer sembolik imaj olarak karşımıza çıkar. “Öldüğüm zaman milletim eserimi değerlendirecek mi? yoksa benimle beraber her şey silinip gidecek mi?” şeklinde kafasını kurcalayan düşüncelerini yansıtan hâkim anlatıcı, beşinci birimde millete şöyle seslenmektedir: “Kazak halkım, tenkit edecekseniz adaletli davranın, Kabahat bende değil gönlümdedir” [3, 87] diyerek deli gönlünün etkisinde kaldığını itiraf eder. Burada geçmiş hayatıyla hesaplaşmaya çalışan şair, asıl hedefine, yani bir evlat olarak milletini daha da yüksek merhalelere ulaştıramadığından dolayı üzüntülüdür. Son dördlükte, “Beni değil, güneşi almaya çalışan gönlümü deli addediniz, “Sevip, gülüp ve yanıp gözyaşını döküp deli yürek öldü! dersiniz.” [3, 88] şeklinde sözünü tamamlar. “Mağcan Cumabayev bu şiirinde, Ğaliya medresesinden ayrılmasını istemeyen babasıyla arasındaki gerginliği ve kendisinin o devirdeki topluma olan öfkesini sergiler” [6, 8]. Şeriazdan Eleukenov’un yazdığı bilgilere göre [7, 20], “Ombı şehrinde öğrenci iken maddi sıkıntı çeken Mağcan Cumabayev, karşılaştığı zorluklara rağmen akrabalarını aramaz ve bu şiirinde babasına olan öfkesini terennüm etmektedir”. Şairin duygu düşüncelerini yansıtan bu metnin teması, gönül ile aklın çatışmasından ortaya çıkan başarısızlığın üzüntüsü ve milletini yüceltme duygusu olarak belirlenebilir.

Sekiz dizeli üç birimden meydana gelen *Dalgalanıp Oynayarak*¹ [3, 140] adlı şiirin birinci biriminde anlatıcı, hayatı dalgalanıp oynayan bir suya benzetmektedir. İntak sanatının hâkim olduğu bu birimde, dalgalı deryanın insanı kendine çektiği betimlenir. İkinci birimde, dalgaya binen anlatıcı denizin derinliklerine daldıktan sonra kaygılandığını anlatır. Buradaki “denizin derinliği” ifadesi, hayatın zorluklarını çağrıştırmaktadır. Denizin derinliklerine dalan anlatıcı, artık gelecekte umudunu keserek gökyüzündeki yıldızlardan istikamet sormayı düşünür. Üçüncü birimde, sessiz duran kara gök renkli sema tasvir edilir. Sayısız yıldızlarıyla göğün gözü oymamaktadır. Anlatıcı, “denizin dibi yok, gökyüzünden cevap yok” diyerek içindeki alev ve yüreğindeki köz olduğunu söyler. Bu ifadelerden mistik yaşama ait sorularının cevabını bulamayan insanın çaresizlik duygularını sezmek mümkündür.

Üç birimden oluşan *Ömrüme Şikâyetim*² [3, 200] adlı şiir, hüznün ve öfkeli bir tavırla sunulur. Birinci birimde anlatıcı, “Yalan yaşam için uğraşmışım” diyerek fâni dünyada kandırıldığını dile getirmektedir. “Akılsız enayi başım farkında mıydın?” [3, 200] dizesi ile anlatıcı, duygularını pekiştirmektedir. İkinci birimde anlatıcı özne, “Beni kasabın kederli keçisi gibi kuyuya attın mı?” diyerek dostlarının hıyanetine kızmaktadır. Üçüncü birimde anlatıcı mevcut durumundan şikâyet eder. Bununla birlikte “İnsan başı, Allah’ın topu ise, Kader beni acımasız patakladı” [3, 201] diyerek yaşadığı sıkıntılara gönderme yaparak çile çektiğini ima eder. Sonraki dizelerde anlatıcı, hayatı *bir kurnaz tilkiye*; kendisini ise, *barınaksız bir ite* benzeterek çaresiz durumunu belirtir. Son dizede anlatıcı özne, “Asıl sözlerim boşuna söylenmişse, Vebali örtüsüz kadınlara!” diyerek duygularını ortaya koymaktadır. Bu dizedeki “örtüsüz kadın” ifadesinin etrafında bulunan dedikoducu hainleri çağrıştırdığı yorumlanabilir. Bu metnin teması, çaresizlik duygusudur.

*Sevgilimi Rüyamda Bir Kere Seveyim*³ [3, 228] şiiri beş dördlükten meydana gelmektedir. Bu metnin her dördlüğü ayrı bir birim olarak değerlendirilebilir. Birinci birimde anlatıcı, “Mahpus olup, dışarı çıkıp gezemeyip, sevgilimi göremeyip hasret kaldım” [4, 69] diyerek kendi durumunu

¹ “1922 yılındaki nüshada *Tuñgık dariya tübü çok* dizesi 1923 yılındaki baskısında *Tuñgık teñiz tübi çok* olarak düzeltilmiştir” [12, 244].

² Mağcan Cumabayev’in son şiirlerinden biridir. Şairin Muhametcan adlı kardeşi kâğıda yazarak saklamıştır” [12, 50]. İlk defa 1989 yılında yayınlanmıştır.

³ “*Üç Cüz* hapisanesinde kaleme alınmış şiir. Mağcan bu şiirini ilk eşi Zeynep için yazmıştır. Mağcan ile Zeynep devrim yıllarında evlenmişler. 10 Şubat 1919 yılında doğum sırasında vefat etmiş. Çocuğu Gracdan da bir sene sonra hayata gözlerini kapamış.” [11, 435]. “Şairin 1922 yılındaki şiir kitabında başlıksız yayınlanmıştır” [12, 241].

sergiler. Sonraki dizelerde hayallere dalarak sevgilisini anmaktadır. “Gece ve gündüz mahpus sevgilisini düşünüyor muymuş?” şeklinde başlatan ikinci birimde anlatıcı, sevgilisini pozitif bakımdan ele alır. Üçüncü birimde anlatıcı aklında dolaşan şüpheyle, “Oyunu aynı, gülmesi eskisi gibi mi? Canı sıkıldığında beni hatırlıyor mu?” [4, 69] diyerek sevgilisini negatif yönden betimler. Dördüncü birimde gece gündüz yanmakta olduğunu bildiren şair, “Onun nasıl düşündüğü beni hiç ilgilendirmiyor; benim sevgim, eskisinden bin defa daha arttı” [4, 69] dizeleriyle sevgilisine olan aşkı ortaya koyar. Beşinci birimde kaderine küsen anlatıcı, “Sahibim Tanrım! Çabucak uyku ver de sevgilimi rüyamda bir kere seveyim” [4, 69] diyerek çaresizliğini sergiler. Metinde hasret ve çaresizlik duygusu hâkimdir.

Dörder dizeli iki birimden oluşan *Düş*¹ [3, 232] adlı şiirde anlatıcı, serbestliğinden ayrıldığından dolayı çaresizlik sıkıntısını sergiler. “Aydınlığı, ışığı, ayı ve güneşi görmüyorum; Yarı ölüyüm, tam olarak yaşamıyorum” [4, 121] dizesiyle başlayan birimde anlatıcı, hür yaşayan halkın ne yapmakta olduğundan hiç haberi olmadığını anlatır. Bu dizelerdeki “yarı ölü” ifadesi hürriyet hakkının kısıtlandığını çağrıştırmaktadır. İkinci birimde anlatıcı, “Üstün gayret, asil güç hakir oldu. Hapishanede elden ne iş gelir?” [4, 121] diyerek bulunduğu mekândan bilgi verir. Sonraki dizelerde tek tesellisinin rüya olduğunu söyleyen şair, çaresizlik düşüncelerini yansıtmaktadır. Anlatıcı gerçek hayatta mahpus olmasına rağmen rüyalarında serbest olduğuna şükür etmektedir. Bu dizelere istinaden şairin hayatta olduğuna şükür ederek kendisini teselli ettiği yorumlanabilir. Metinde hüznün ve çaresizlik duyguları ön plandadır.

İki birimden oluşan *Sarardım*² [3, 232]’da anlatıcı, hapishanede bulunduğundan dolayı kendisinin çaresiz hâlini ve karamsar duygularını sergiler. “Kara bir yılan olan derin düşünceler ruhumu emip, gündün güne kuvvetim azalıp, sarardım” [4, 149] şeklinde başlayan birimdeki “yılan” sözcüğü kaygıyı çağrıştırmaktadır. Birinci birimin üçüncü dördlüğünde anlatıcı doğrudan yüreğine seslenerek, “Damarlardaki irin vücudu zehirliyor. Şimdi onu temizletip kan hâline getiriyorum deme” [4, 149] şeklindeki ifadeleriyle mücadelesinin boş uğraşma olduğunu sergiler. Bu dizelerdeki “yürek” sözcüğü, gayreti; “damarlardaki irin” ifadesi yönetimdeki aksaklıkları ve “vücut” sözcüğü ise, toplumu ima ediyor diyebiliriz. İki aydan beri hapiste yattığını belirten şair, “Ne yazık! Ruhum serbest, vücudum esir” [4, 149] diyerek hüznün dolu duygularını yansıtır. İkinci birimde anlatıcı, “Azap, gündün güne artıyor. Ölüm, uzakta âdeta “Biraz daha var, acı çekerek düşün!” demiş gibi ayağını gülümseyerek saya saya basıp, koynunu açıp duruyor” [4, 149] diyerek haksız yere çile çekeceğine ölmeyi tercih ettiğini ortaya koyar. Bu dizelerde “ölüm” kavramı kişileştirme sanatı ile somut bir varlık şeklinde ele alınmaktadır. İkinci birimin son dördlüğünde anlatıcı, “Allah’ım! Tez alacağım ecel yok mu? Ezizyet etme!” diyerek duygularını pekiştirir. Bu dizeler hâlinde şikâyet eden bir insanın haykırışı olarak algılanabilir. Şiirde hüznün ve çaresizlik teması ön plandadır.

İki birimden ibaret olan *Rüzgâr*³ [3, 233] adlı şiirin birinci biriminde anlatıcı, “Rabbim Tanrı! Tanın atmadı! diyerek mahkum, ah edip inliyor” diyerek koğuşun parmaklıklarından dışarıda esen rüzgâra bakmakta olan kederli insanın hâlini sergiler. Aslında bu dizelerde kendi durumunu ima eden anlatıcı, “Hızlı esen rüzgâr, kuvvetli gidip yorulduktan sonra, iç çeke çeke ağlamış gibi oluyor” [4, 191] diyerek dışarıda esen rüzgârın koğuşa girmek istediğini ve mahkûmun hasret çektiği memleketinden getirdiği selamı iletmek arzusunda olduğunu hayali bir tarzda betimler. Bu dizelerde “rüzgâr” sözcüğü somut varlık şeklinde ele alınır ve burada kişileştirme sanatı hâkimdir. İkinci birim mahkûmun şikâyetleri üzerine kurulur. Dışarıda inleyen rüzgârla beraber mahkûm da

¹ “İlk tutuklandığı günlerde hapishanede kaleme alınmış şiirdir. 1923 yılında Taşkent’ye yayınlanan kitapta yer almaktadır” [12, 243].

² “1917 yılında şair *Üç Cüz* hapishanesinde iken kaleme alınmış şiirdir” (Cumabayev, 1989: 435). “Şairin 1922 yılındaki şiir kitabında yayınlanmıştır” [12, 241].

³ *Rüzgâr* başlıklı 2 tane şiir mevcuttur. “Şairin 1922 yılındaki şiir kitabında yayınlanmıştır” [12, 243].

ağlamaktadır. Şiirin sonunda ilk dörtlük nakarat gibi tekrarlanır. Böylece anlatıcı hüznün ve çaresizlik duygularını pekiştirir. Temayı da bu bağlamda belirlemek mümkündür.

Üç dörtlükten oluşan *Hasta*¹ [3, 238] adlı şiirin her dörtlüğü bir birim olarak değerlendirilmelidir. Zira metnin her dörtlüğünde anlatıcı öznenin manevî duyguları çeşitli yönlerden ele alınmaktadır. Birinci birimde anlatıcı, “Doktor, ilaç ve baksı deyip rahatımı kaçırmayın” [4, 117] diyerek derdinin dermanının başka olduğunu hissettirir. İkinci birimde anlatıcı doğrudan okuyucusuna seslenerek, “Ruh hastalansa, düşün bakalım, ruhu kim tedavi eder?” şeklindeki soru dizesiyle kendi ruhunun trajedisini yansıtır. Üçüncü birimde yüreğinin zehirlenip canının yanmakta olduğunu sergileyen şair, “Rabbim Tanrı! Ne sebepten vücuda ilaç var da ruha yok” diyerek cevapsız düşüncelerini ortaya koyar. Bu dizelerdeki “zehirlenen yürek”, “yanan can” ve “içteki kırmızı köz” ifadeleri sembol olarak şairin söyleyemediği ve engellenen iç duygularını çağrıştırmaktadır. Bu metinden çaresizlik içinde derdine derman bulamayan insanın duygularını görmek mümkündür. Bize göre bu metinde yaşamaktan ziyade ölmeyi isteyen ve sansürün etkisinden yıpranan çaresiz şair, serbest hâlde yaşayabilecek hürriyeti arzu etmektedir. Metinde hüznün ve çaresizlik teması hâkim olduğunu söyleyebiliriz.

Altışar dizeli on dört bentten oluşan *Demir Yol*² [3, 239] adlı şiiri iki birim olarak ele alabiliriz. Birinci birimde sefere çıkmak üzere olan bir kardeşine seslenen hâkim anlatıcı, “O kadar para harcanıp, nice insan çalıştırılıp başlanan yol bitmiş mi acaba?” [3, 240] diyerek memleketindeki demir yolunun durumunu merak eder. Daha önce demir yolu ve treni hiç görmeyen köylüleri ve bozkır hayvanlarının ilk izlenimlerini hayalinde canlandırarak şiire has anlatımla betimler. Bu dizelerde yeni gelişmelere adapte olamayan toplumun durumu sergilenmektedir. İkinci birimde anlatıcı tekrar yolcuya seslenerek merakını “Demir yola halk alışmış mı? Gözünle gör kardeşim” [3, 241] şeklinde tembihler. Demir yolunun gelmesiyle yararlı ve yararsız kavramların halkın yaşamına aşılacağını düşünen şair, “acaba” diyerek merakını gizleyememektedir. Sonraki dizelerde anlatıcı, acaba, halkım bu durumdan yararlanıp gelişmişler mi? yoksa aksine elindeki tüm değerinden ayrılmışlar mı? Şeklindeki milletiyle ilgili hayalinde kurguladığı merak dolu düşüncelerini ortaya koyar. Bu dizelerde gelişme ve gerileme kavramları çatışmaktadır. Bunun yanı sıra dönemin zor şartlarının da dikkatlere sunulduğunu görmek mümkündür. “Kımız yerine içki içen gençler”, “mal mülkünden ayrılan dünkü zenginlerin acılı durumu” ve “kızını pazarlamakta olan ana” tabloları sergilenen dizelerde şair, demir yolundan ziyade halkın durumunu merak etmektedir. Bununla birlikte metinde şairin memleketine olan hasret duygusu da ön planda görülür. Tema olarak bu metinde yeniçağın getirdiği unsurlar ve yeni siyasetin mağduru olan çaresiz halkın durumu dikkatlere sunulmaktadır.

3. Ümit beklentisi

Mağcan Cumabayev, 1919’da Alaş Orda Hükümeti’nin dağılması ve Ahmet Baytursinov’un yeni kurulan Kazakistan Hükümeti’nin Maarif komiseri olmasından sonra, “Bostandık Tuvi /Hürriyet Bayrağı” isimli gazetenin redaktörü tayin edilir³. 1922 yılına kadar bu vazifede kalan Cumabayev, bu yıllarda şiirler yanında eğitim-öğretim konularında yazılar ve kitaplar yazar. Ülkede yaşanan bazı sıkıntılara rağmen Sovyet hükümetinin milletin huzur bularak gelişmesinde ön ayak olacağına inanan şair, manzum eserlerinde millet olarak hür yaşama arzusunu canlandırmaya başlar. Ancak edebiyat alanındaki aydınlar arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkar. Hatta bazı çağdaşları Cumabayev’in şiirlerinden komünist rejime karşı unsurları tespit etmeye çalışırlar. Bu yıllarda merkez tarafından yürütülen tutuklama ve tasfiye çalışmaları daha da artmıştı. Bu arada Mağcan

¹ “1922 yılında Kazan’da yayınlanmıştır” [12, 244].

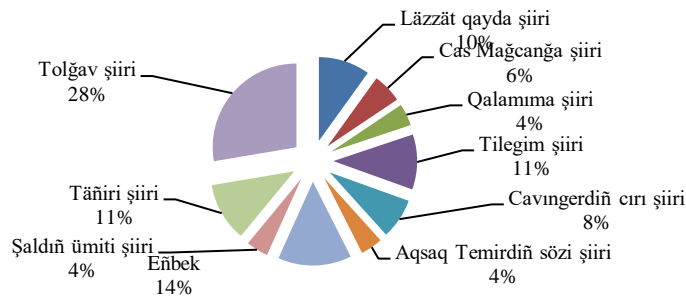
² “1924 yılında Akcol gazetesinin 410. Sayısında yayınlanmıştır” [12, 246].

³ Prof. Dr. Tursımbek Kakişov [13, 225], Mağcan ve Saken adlı eserinde, Mağcan Cumabayev’in Bostandık Tuvi gazetesinde redaktör değil sıradan görevli olarak çalıştığını öne sürmektedir.

Cumabayev, 1922 yılında Sultanbek Kocanulı'nın davetiyle Taşkent'e gider. Burada yeni teşkil eden Türkistan Cumhuriyeti Hükümetine bağlı Kazak-Kırgız Bilim Komisyonu üyesi olur.

“Çolpan” ve “Sana” dergileri ile “Ak Col” gazetelerinin yayınlanmasında rol oynar. 1923 yılı sonlarına kadar kaldığı Taşkent'te edebi hayatının en verimli devrelerinden birisini yaşar [9, 289].

Mağcan Cumabayev'in şiirlerinden diğer temalarla birlikte öne çıkan sevinç temasına rastlamak mümkündür. Sevinç ve mutluluğu yansıtan bu şiirlerde geleceğe dair hissettiği ümit duygusu belirgindir [10, 6]. Cumabayev'in iç konuşma tekniğiyle kaleme alınmış manzum eserlerinden seçtiğimiz ümit beklentisiyle ilgili on şiiri mısra sayısı bakımından tasnif edilerek, ağırlık yüzdesi (Şekil 3.) gösterildi.

Şekil 3. Mağcan Cumabayev'in İç konuşma Üslubuyla Ümit Beklentisi Temasında Yazılmış Şiirlerinin Dize Bakımından Ağırlık Yüzdesi

Yedi dördlük, üç birimden oluşan *Lezzet Nerede?*¹ [3, 12] şiirinde anlatıcı özne, başlıkta belirttiği soruyu ilk birimde “gönlüm huzur aramakta” şeklinde devam ettirir. İki dördlükten ibaret olan ikinci birimde ise, başlıktaki soruya alternatif şekilde birkaç cevabı ortaya koyar. Üçüncü birimde ise metin başlığında verilen soru, hâkim anlatıcı tarafından cevaplanır. “Eline Kuran'ı alıp, eğitim alın, sanatı sevin”, “Halk uğruna çalışın, Millet için mücadelede bulunun” şeklinde önerilerde bulunur. Şiirde sosyal konu bakımından eğitim ve millet olarak hür yaşama teması öne çıkmaktadır.

*Genç Mağcan'a*² [3, 199] şiirini de tek birim olarak ele almayı isabetli bulduk. “Bizim Bake, çocuğuna Mağcan diye ad vermiş, Kıymetli bebeğim artık ikimiz adaş olduk” diyerek anlatıcı, doğrudan kendisinin adı verilmiş bebeğe seslenmektedir. Sonraki dizelerde hayatı hiç durmayan bir kervana benzeten anlatıcı, “Bebeğim sen büyüyene kadar dalgalar da sakinleşir” [3, 199] diyerek bebeğe hayırlı gelecek temenni eder. Burada “dalga” sözcüğünün dönemin tasfiye faaliyetlerini çağrıştırdığını düşünmekteyiz. Böylece şair bu metinde kendi çaresizliğinden bahsederek gelecek nesillerin yaşayacağı günün parlak olmasını temenni eder.

Tek birimden oluşan *Kalemime*³ [3, 199] şiiri 1937 yılında kaleme alınmıştır. Mağcan Cumabayev'in hayatının son yıllarında yazılan bu şiirde, şairin hedefinin değiştiğini görmek mümkündür. 1936-1937 yılına kadar kaleme aldığı eserlerinde mevcut yönetimi beğenmeyen insanın tavrını sergileyen Mağcan Cumabayev, bu şiirinde önceki şiirlerinin aksine sosyalist düşüncüyü desteklediğini dile getirir. “Artık yüzüm yaşamına sevinip her gün gülerek çalışmakta olan halka döndü” diyerek işçi halkın tuttuğu yönün tarafında olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra bu

¹ “1989 yılına kadarki yayınlarında sadece Çolpan kitabında basılmış” [11, 430].

² “1936 yılında Mağcan Cumabayev dayılarına ziyarete gittiği zaman Sağa köyünde oturan Baymukan isimli kişi yeni doğduğu çocuğuna Mağcan adını vermişti. Şair, yeni doğan adaşına bu şiiri ithaf etmiştir” [7, 128].

³ 1937 yılında Leon İsayeviç Mirzoyan'a ithaf edilen uzun şiirden sadece üç dördlüğü sözlü olarak derlenmiştir” [12, 50].

eserin takip eden mısralarında anlatıcı, Sovyet hükümetinin ülkesine uyguladığı sömürücü, katliam ve ters etkilerini unutmaya çalıştığını belirtir. Zira şair ilerideki günlerde durumun düzeleceğine inanmaktadır. Bu bağlamda milletin parlak geleceği uğruna kurban olmaya hazır olduğunu tekrar hatırlatır. Metnin teması bu cümledeki husustan hareketle belirlenebilir.

Blok yapı olarak değerlendireceğimiz *Dileğim*¹ [3, 207] adlı şiir tek birimden oluşmaktadır. Bu metinde Mağcan Cumabayev, “Rahat görmeyeyim yanayım, Etrafım alev olsun” [4, 191] diyerek karamsar şekilde duygularını dile getirir. Bu dizelerde kendi menfaatinden uzak olan anlatıcı, nice engellere rağmen milleti uğruna mücadele etmeye hazır olduğunu belirtmektedir. Anlatıcı özne, “mahpus”, “düşman”, “hasret” ve “dert” sözcükleri aracılığıyla kederli yaşamının manzarasını yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu dizelerde 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Kazak aydınlarının temel eğilimlerinin gözler önüne serildiğini söyleyebiliriz. Mağcan Cumabayev bu eserinde, modern hayatın gereği olan millet hâlinde hür yaşama arzusunu coşkulu bir biçimde sunmaktadır.

*Askerin Şiiri*² [3, 209] adlı şiiri iki birim olarak değerlendirmeliyiz. Metinde “Canım Karakök atım, koşmaya devam et! Saçım rüzgârla sallan” dizesi metnin başında, ortasında ve sonunda olmak üzere üç defa tekrarlanır. Bu dizeye dayanarak şiiri iki birime ayırdık. Birinci birimde, milleti uğruna mücadele eden bir askerin tavırları sergilenir. Kendisini bir şimşeğe benzeten bu asker “Gökteki yaşlı güneş şahittir, Ezelden beri düşmandan yılmadım” [3, 210] diyerek kararını bildirmektedir. İkinci birimde asker, “Mücadele sırasında hayatımı kaybedersem mezar işaretim can dostum mızrağımdır” diyerek hedefine ulaşmada canını vermeye hazır olduğunu vurgular. Bu metinde Mağcan Cumabayev, kendisini bir asker sıfatında betimlemiştir. Yani askerin ağzından kendi duygularını aktarmaktadır. Milletin uğruna savaşacağını bildiren şair, kalemini bir mızrak olarak tasvir etmektedir. Kendisi ölse de eserlerinin sonsuza kadar yaşayacağını tembihleyen anlatıcı, düşüncesinin gelecek nesle örnek olmasını istemekte olduğunu yorumlayabiliriz. Milletin parlak geleceği için teşebbüs etme arzusu metnin teması olarak belirgindir.

*Aksak Timur’un Sözü*³ [4, 272] adlı şiir üç dörtlükten meydana gelmektedir. Bu şiirin her dörtlüğü ayrı bir birim olarak değerlendirmelidir. Anlatıcı bu metinde Timur’un ağzından konuşmaktadır. “Cihan denen şey nedir?” [4, 273] şeklinde soru dizesiyle başlayan birinci birimde, “dünya” bir avucun içine benzetilir. “Bir yerde çok sayıda Tanrı olmasının pek yakışığı yoktur” [4, 273] dizesi, metnin giriş kısmı sayılabilir. İkinci birimde Timur, “Tanrı, göğün Tanrısı’dır; göğünü idare etsin” diyerek kendisinin yerin Tanrısı olduğunu bildirir ve kendisine kimsenin karışmasını istemediğini anlatır. Üçüncü birimde, gökteki Tanrı’nın nesli ve varlığı olmadığı söylenerek yer Tanrısı Timur’un ise, neslinin Türk ve varlığının ateş olduğu dikkatlere sunulur. Bu dizelerde şairin asıl niyeti Tanrı’ya meydan okumak değildir. Aksine Tanrı kavramını yücelterek kendi milletin kahraman Timur’un nesli olmasından gurur duymakta olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla milletini yüceltme duygusundan ortaya çıkan kahramanlık ifadesi tema olarak ön plandadır.

On dörtlükten oluşan *Emek, Ölümdür İnsanın Kanadını Kiran*⁴ [8, 43] adlı şiiri, üç birim olarak değerlendirebiliriz. Genel olarak baktığımızda metinde işçi halkın zor durumu ele alınır. Metnin ilk üç dörtlüğünde “emek” sözcüğünün üzerinde durulmuştur. Burada anlatıcı “emek” kavramını, ölüme ve dilsiz deve benzeterek insana Allah tarafından edilen beddua olarak ele alır. Bununla beraber “emek” sözcüğü ile işgalci gücün çağrıştırıldığı söylenebilir. Metnin dördüncü dörtlüğünden yedinci dörtlüğüne kadar emeğin peşinde giden zavallı insanın hâli sergilenir. Dini ve millî değerlerin unutulduğu ima edilen bu dizelerde, zihniyetin değiştiği vurgulanmaktadır. Ancak geçmiş günlerde olduğu gibi milletin durumu hala tehlike altındadır. Bu dizelerde anlatıcı, “Yaşa

¹ “1922 yılında Mağcan Cumabayev’in Kazan’da basılan kitabında yayınlanmıştır” [12, 234].

² “1922 yılında Mağcan Cumabayev’in Kazan’da basılan kitabında yayınlanmıştır. 1989 yılında yayınlanan nüshasında metindeki *millet* sözcüğü *halk* ve *ülke* sözcükleriyle değiştirilerek verilmiştir” [12, 234].

³ Yard. Doç. Dr. Ferhat Tamir’in hazırladığı “Mağcan Cumabayev şiirleri” [4, 272] kitabından alındı.

⁴ “İlk defa 1923 yılında *Akcol* gazetesinin 271. Sayısında yayınlanmıştır” [12, 246].

emek!” diyerek slogan atan şahısları eleştirerek diğer taraftan milletin durumundan ziyade kendi menfaatini düşünen önderlere kızmaktadır. Buraya kadar anlatıcı, işgalci gücün siyasetini ve zavallı milletin durumunu toplumcu gerçekçilik bakımından dikkatlere sunar. Metnin yedinci dördlüğünden sonuna kadarki kısımda anlatıcının endişe ile ortaya koyduğu duyguları ve geleceğe yönelik umutları terennüm edilir. “Bayram” sözcüğüyle hürriyeti çağrıştıran anlatıcı, milletin hür yaşamasını istemektedir. Dolayısıyla ele aldığımız metindeki birimlerin ortak paydası, millet teması etrafında birleşmektedir.

İki birimden kurulan *İhtiyar Adamın Ümidi* [5, 208] adlı metin Koltsov’dan tercüme edilmiştir. Birinci birimde anlatıcı, “Arkasından kovalayıp geri getirsem gençlik çağı” diyerek delikanlı çağında yaptıklarını tekrar yapmak istediğini bildirir ve bu düşüncesini hayallerinde canlandırır. Bu dizelerde “gençlik” kavramı bir soyut ifadeden ziyade somut varlık olarak ele alınmaktadır. İkinci birimde ise anlatıcı, “Batı’dan güneş çıkmaz bir battıktan sonra” [5, 208] diyerek kendisini teselli eder. Bu dizelerde boş hayallerin peşinden koşmanın nafile iş olduğu ima edilmektedir. İmajla örtülü bu şiirin teması, hayatın geçici olduğu duygusu etrafında ortaya çıkmaktadır.

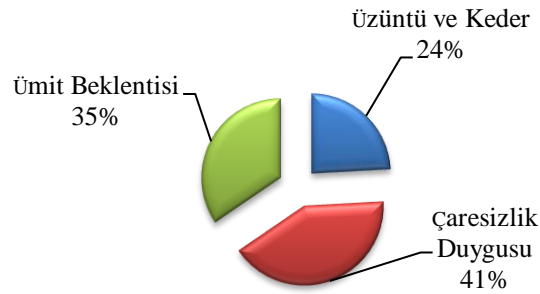
Sekizer dizeli dört birimden oluşan *Tanrı*¹ [4, 202] adlı şiirde şair, milletin kederli hâlinde şikâyet eder. Birinci birimde anlatıcı özne, “Yüce Tanrı! Biz inanıyoruz, sen güçlüsün” [4, 203] diyerek dini inancını sergiler. “Tanrım! Sözüm menfaatim için ise affet. İşte apaçık zulüm; adillik nerede?” [4, 203] dizesiyle başlayan ikinci birimde anlatıcı, diğer milletlerin gelişmekte olmasına karşın kendi milletin kederli durumunu anlatır. Üçüncü birimde anlatıcı özne doğrudan Tanrı’ya seslenerek Alaş (Kazak) milletinde ne rehber ne de kitap bulunduğunu ifade eder. Bu dizelerde şair, halkı doğru yolda yönetecek bir önderin bulunmadığına üzülmemektedir. Dördüncü birimde anlatıcı, “Bahtsız serserice gezen zavallı Kazaklar başkalara alay oldu” diyerek dönemin zor şartlarını dikkatlere sunar. Bu dizedeki “başkalar” sözcüğünün ters niyetli komşu devletleri çağrıştırdığı söylenebilir. Son dizelerde şair, “Merhamet et! Biz zavallıları dışarı tepme!” diyerek milletin derdine derman bulmayı düşünmektedir. Metinde tema olarak hüznün ve millet hâlinde hür yaşama duygusu belirgindir.

Üç birimden oluşan *Terennüm* [3, 368] adlı metinde şairin duyguları ve sanat alanındaki istikameti terennüm edilmektedir. Bir başka ifadeyle metinde kendisinin halktan yana olduğunu bildiren anlatıcı, “Sadece halk sözü için, bu ilkeye katıldım” diyerek kendisinin neden Alaş hareketinde bulunduğunu açıklar. Makam ya da menfaat peşinde olmadığını yansıtan şair, “Alaş” Partisi dağıldığı zamanlarda da tek başına kalarak temel düşüncesinden vazgeçmediğini betimler. İmajlarla örtülü bu dizelerden milletin huzurlu yaşamı için mücadele eden anlatıcının duygularını fark etmek mümkündür. İkinci birimde anlatıcı, Rusya’daki devrimden sonra gerçekleşen faaliyetlerden memnun olmadığını dile getirir. “Dalga yüzündeki beklediğimiz asılı göremedim” [3, 369] dizesindeki “dalga” sözcüğü Sovyet hükümetini ima etmektedir. İlk günlerde eşitlik vaat etmesine rağmen sonraki faaliyetlerinde işgalci şekilde baskın yapan Sovyet hükümetine hizmet eden vatandaşları “tezek” sözcüğüyle anan şair, hayal kırıklığına uğradığını çağrıştırmaktadır. Üçüncü birimde Sovyet hükümetinden tepki görmesine rağmen halktan yana olmaya devam edeceğini bildiren şair, “Bana düşman dediler, iftira atıldı; Adil iseniz geçmiş hayatıma bakınız” [3, 370] şeklinde kendisini savunur. Bu dizelerde haksız yere yargılanan insanın duyguları ön plandadır. Dolayısıyla metinde mağdur insanın hak arama duygusu tema olarak belirgindir.

¹ “Şair bu eserinde Kazak milletin trajedisini dile getirmektedir. Bu şiir, 1922 yılında Kazan’da basılan kitapta yer almaktadır” [12, 238].

Sonuç

Mağcan Cumabayev, manzum eserlerinde ferdi duygularını yansıtırken iç konuşma üslubu imkânlarından yararlanır. Konuyla ilgili manzum eserleri temasına göre sıraladığımızda (Şema 4.) daha ziyade çaresizlik duygusunun (%41) yansıtıldığını görmek mümkündür. Dönemindeki siyasi ve sosyal meselelerden dolayı hissettiği üzüntü ve kederli (%24) düşüncelere kapılan şair, iç konuşma üslûbuyla ümit beklentisini (%35) yansıtır. Geleceğin bu günden daha parlak olacağına inanarak, milletin hür ve huzurlu yaşamasını arzu eder.

Şekil 4. Mağcan Cumabayev'in iç konuşma üslûbuyla yazılmış şiirlerinin temasına göre ağırlık yüzdesi

Mağcan Cumabayev sembollerle birlikte içinde çağrışımlar, imgeler barındıran bir söyleyişi tercih etmiştir. Kişi, mekân ve zaman unsurları aracılığıyla sunulan şiirlerinin derinlerinde insanın iç dünyasının yansımaları vardır. Şair iç dünyasındaki duygularını okura sunarak, bilincinden geçenleri yorumlama, değerlendirme ve karşılaştırma işini okurun dünyasına teslim etmiştir. Şairin iç konuşma üslûbundaki rahat söyleyişi anlatımdaki gerçeklik hissini artırdığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Çetin, Nurullah. Şiir Çözümleme Yöntemi. Akçağ Yayınları. - Ankara, 2015.
2. Aktaş, Şerif. Şiir tahlili, Teori – Uygulama. Akçağ Yayınları. - Ankara, 2009.
3. Cumabayev, Mağcan. Şiğarmaları, Cazuşı. - Almatı, 2013.
4. Cumabayev, Mağcan (1993). Mağcan Cumabayev'in Şiirleri, Türkçeye Aktaran: Ferhat Tamir. TKAE. - Ankara, 1993.
5. Cumabayev, Mağcan. Şiğarmaları. – Almatı: Cazuşı, 2013.
6. Bazarbayev, M. Mağcan Cumabayev'tiñ Ömiri men Şiğarmagerliğı Turalı Şolu (Mağcan Cumabayev'in Hayatı ve Eserleri Hakkında Değerlendirme), Ultık Poeziya Padişası. Ortalık Ğilimi Kitaphana, 7-17. - Almatı, 2001.
7. Eleukenov, Şeriyazdan. Mağcan. – Astana: Astana Poligrafiya, 2008.
8. Cumabayev, Mağcan. Şiğarmaları. – Almatı: Cazuşı, 2012.
9. Kuanyshbayeva Zhanat ve Zhiyenbayev Yerlan. Ayqap Dergisi ve Mağcan Cumabayev'in Şiirleri Örneğinde 20. Yüzyıl Başında Kazak Edebî Dilinde Kullanılan Kitabi Unsurlar. Bilig 80, 270-315. - Ankara, 2017.
10. Qanarbayeva, Baqıtkamal. Mağcan poeziyasındağı zaman şındığı. – Almatı: Ekonomika, 2014. - 170 s.
11. Cumabayev, Mağcan. Şiğarmaları. – Almatı: Cazuşı, 1989.
12. Cumabayev, Mağcan. Şiğarmaları. – Almatı: Cazuşı, 1995.
13. Kakişulı, Tursımbek. Mağcan – Saken. – Almatı: Kazak Universiteti, 1999.

УДК 400:410.6

МРНТИ 16.21.31

А.Н.БАЙТУОВА

*к.ф.н., доцент, Международнй казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи,
E-mail: aigul.baituova@ayu.edu.kz (Туркестан, Казахстан)*

ГАРМОНИЯ ЗВУКОВ ИЛИ СИНГАРМОНИЗМ – ФУНДАМЕНТАЛЬНОЕ СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Статья посвящена одной из главнейших фонетических закономерностей – сингармонизму. Сингармонизм – есть свойство, модель всего слова, а не только отношение аффикса к корню или основе. Гармония звуков происходит независимо от количества слогов в слове. Звуки единого слова – звукового комплекса – по законам тюркской речи должны “состоять из звуков максимально близких в отношении артикуляции”. Не имеет значения, корень или это производная основа, важно то, что слоги в потоке речи между собой вступают в гармонию. Она соблюдается как в односложных словах и внутри слога, так и в дву- и многосложных основах.

Фонологически корневая и аффиксальная морфемы являются равными элементами, вступающими в процесс гармонии звуков, несмотря на то, что при присоединении к основам зависимость характера звуков аффикса от звуков корня и основы очевидна. Непоследовательность гармонии звуков начинается, как правило, в сложных основах, звуки компонентов которых принадлежат к противопоставленным рядам, а также в производных и словоизменительных формах слова с заимствованными или поздно возникшими аффиксами.

В современных языках отмечается ослабление действия гармонии и нарушение отмеченных выше последовательностей звуков по сравнению с пракрыпчакским, праогузским и пракарлукским языками, но их степень варьирует по языкам. Ослаблению и нарушению подвергаются в большей степени узкие гласные. Гармония по ряду мягкости-твердости в современных тюркских языках в словах и освоенных заимствованиях соблюдается регулярно.

Ключевые слова: фонетическая закономерность, гармония, звук, слог, корень, ослабление, нарушение, заимствование, степень.

А.Н.Байтуова

ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ДЫБЫСТАРДЫҢ ГАРМОНИЯСЫ НЕМЕСЕ СИНГАРМОНИЗМ – КҮРДЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС

Мақала ең басты фонетикалық заңдылықтардың бірі – сингармонизмге арналған. Сингармонизм дегеніміз қосымшаның түбірге немесе негізге қатынасы ғана емес, сонымен қатар барлық сөздің моделі, ерекшелігі. Дыбыстардың гармониясы сөздегі буындардың санына тікелей байланысты. Бірыңғай сөздің – дыбыстық кешеннің дыбыстары түркі тілінің заңы бойынша «артикуляцияға қатысты барынша жақын дыбыстардан тұруы» тиіс. Бұл түбір ме әлде туынды негіз бе маңызы жоқ, маңыздысы сол – сөздер ағынындағы дыбыстар өзара гармонияға түседі. Ол бір буынды сөздерде және дыбыс ішінде де, сондай-ақ екі және көп буынды негіздерде де сақталады.

Фонологиялық түбір және қосымша морфемалар негіздерге қосылу кезінде қосымша дыбыстарының сипаты түбір мен негіз дыбыстарына тәуелділігі айқын болғанына қарамастан дыбыстар гармониясының үдерісіне түсетін тең элементтер болып табылады. Дыбыстар гармониясының айнымалылығы ережеге сай, күрделі негіздерде басталады, олар-

дың компоненттерінің дыбыстары қарсы қойылған қатарға, сондай-ақ кірме немесе пайда болған қосымшалары бар туынды және сөз түрлендіруші формаларға жатады.

Заманауи тілдерде бұрынғы қыпшақ, бұрынғы оғыз және бұрынғы қарлұқ тілдерімен салыстырғанда гармония әсерінің әлсіреуі және дыбыстардың жоғарыда белгіленген жүйелілігінің бұзылуы байқалады, бірақ олардың деңгейі тілдерге қарай құбылады. Көбіне қысаң дауыстылар әлсіреуге және бұзылуға ұшырайды. Заманауи түркі тілдерінде сөздердің және меңгерілген кірме сөздердің жұмсақтық/қатаңдық қатары бойынша гармония ұдайы сақталады.

Кілт сөздер: фонетикалық заңдылық, гармония, дыбыс, буын, түбір, әлсіреу, бұзылу, кірме, деңгей.

A.N.Baituova

Candidate of Philology, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, E-mail: aigul.baituova@ayu.edu.kz

HARMONY OF SOUNDS OR SYNHARMONISM – A FUNDAMENTAL STRUCTURAL AND TYPOLOGICAL PHENOMENON

The article deals with one of the most important phonetic patterns – synharmonism. Synharmonism is a property, a model of the whole word, and not just an affix relationship to the root or base. Harmony of sounds occurs regardless of the number of syllables in a word. Sounds of a single word – a sound complex – according to the laws of Turkic speech should “consist of sounds as close as possible with respect to articulation”. It does not matter whether the root or this is a derivative basis, it is important that the syllables in the flow of speech among themselves come into harmony. It is observed both in monosyllabic words and inside a syllable, as well as in two- and polysyllabic bases.

Phonologically, the root and affixal morphemes are equal elements that enter into the process of harmony of sounds, despite the fact that when attached to the basics, the dependence of the character of the affix sounds on the sounds of the root and the base is obvious.

The inconsistency of harmony of sounds begins, as a rule, in complex bases, the sounds of the components of which belong to opposing series, as well as in derivative and inflexive forms of a word with borrowed or late arising affixes.

In modern languages, there is a weakening of the effect of harmony and a violation of the above-noted sequences of sounds in comparison with the Prakypchak, Proto-Russian and Prakarluk languages, but their degree varies by language. Narrow vowels are subject to weakening and disturbance. Harmony in a number of \ softness-hardness in modern languages in Turkic words and mastered borrowing is observed regularly.

Keywords: phonetic pattern, harmony, sound, syllable, root, weakening, violation, borrowing, degree.

Введение. Главным вопросом закона гармонии звуков в тюркских языках уделено большое внимание в разделе “Кыпчакская группа” в книге “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональная реконструкция». В ней указывается, что “Гармония звуков или сингармонизм в тюркских языках – максимально близкое произношение звуков по разным признакам: тембру (рядности), огубленности и смычке в составе фонетической (слога) и морфологической (слова) единицы в потоке речи. Она в тюркских языках – изначальна, она – свойство самой речи и не “возникла”, она неотделима от древнейшей первичной тюркской речи и в отличие от других языков мира сохранилась до наших дней. Сингармонизм тюркских языков – “фундаментальное структурно-типологичес-

кое явление, затрагивающее не только все уровни фонетического яруса структуры языка, но и ярус морфологический” [1, 284-298].

Как первичны такие слова и слоги с палатально-велярной гармонией, как 1) с заднерядным гласным и твердым согласным: at, sa, sy, и т.д., 2) с переднерядным гласным и мягким согласным: et, se, si и т.д., так же первичны такие слова и слоги с губной гармонией, как 3) с гласными губными (заднерядными) и огубленными согласными: ot, so, su, 4) с гласными губными (переднерядными) и согласными огубленными: öt, sö, sü и т.д.

Репрессированный казахский тюрколог Халел Досмухамедулы (Халел Досмұхамедұлы. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. Ташкент 1924) еще в 20-х годах XX века специально и тонко исследовав проблемы тюркского сингармонизма, отмечал, что «сингармонизм - свойство не только гласных, но и согласных: Как произносятся гласные, так и произносятся и согласные”. Поэтому он впервые предложил вместо выражения “гармония гласных” употреблять выражение “гармония звуков” [2, 49].

Сингармонизм звуков слога и слова проявляется в трех видах: 1) гармония гласных, 2) гармония гласных и согласных, 3) гармония согласных. Каждый из них имеет свои особенности. Звуки единого слова - звукового комплекса - по законам тюркской речи должны “состоять из звуков максимально близких в отношении артикуляции”. Не имеет значения, корень или это производная основа, важно то, что слоги в потоке речи между собой вступают в гармонию.

Слово является комплексной фонологической единицей, в которой проявляются закономерности гармонии звуков. Оно фрагмент потока речи, а не изолированный элемент. Гармония гласных и согласных в составе слова и слога – закон пратюркского и пракрыпчакского языков” [2, 279].

Из сравниваемых языков пратюркскую классическую восьмерку гласных сохранили турецкий и казахский языки.

Гармония звуков является и свойством согласных. Согласные по закону сингармонизма имеют переднерядный, заднерядный, лабиализованный и не лабиализованный варианты, что гармонирует как с системой вокализма, так и с системой консонантизма, что не всегда отражается в письме.

Эксперимент. Гармония звуков в сравниваемых современных языках происходит по определенным признакам - по двум типам противопоставления гласных: по ряду - велярности-палатальности: а-е, у-і, о-ө, u-ü; по участию губ - неогубленности-огубленности: а-о, е-ө, у-u, і-ü.

Экспериментальное исследование взаимоотношения гласных и согласных тюркологами показало сингармонистически неразрывное единство гласных и согласных [3, 39; 43]. Гласные в сочетании с согласными получают право выступать и как индикатор согласных по палатальности\велярности, огубленности\ неогубленности; а индикатором характеристики согласных по способу и месту образования выступают сами согласные. Например, согласный q в казахском слове qol - велярный и огубленный, индикатором чего выступает гласный o, сам по себе звук q характеризуется тем, что он является глубокозаднеязычным по месту образования и смычно-взрывным по способу образования.

В словах qol, ala, tol, töl, bula, böle и т.д. фонема l до известной степени модифицируется в зависимости от ее фонетического положения. Варианты фонемы l различаются по лабиализации, положению языка в фазах выдержки и рекурсии, по аспирации - по слуховому эффекту, l произносится по-разному, имея разные аллофоны, соответственно как: твердый неогубленный, мягкий неогубленный, твердый огубленный, мягкий огубленный. Таким образом, l в приведенных словах - разные звуки, хотя специалисты считают их аллофонами одной фонемы [1, 288].

Как писал крупнейший специалист по общей фонологии Г.Ф.Торсуев, “Структура соединения фонем представляет собой артикуляторно-акустические связи входящих в слово звукофонем. Тем самым структура соединения характеризует закономерные артикуляторно-акустические отношения фонем, определяющих качественные модификации в фонемной структуре слова... Структура соединения фонем имеет дело со звуками-фонемами, образуя связанную последовательность их; материалом для силлабической структуры служит эта связанная последовательность звуков-фонем, которую она подразделяет на отрезки-слоги...” [4, 83].

Поскольку гласные имеют четко выраженную сингармоническую системную структуру, гармонию звуков обычно рассматривают, базируясь на классификации гласных. Классическая тюркская система восьми (“кратких”) гласных: а, е, у, і, о, и, ө, ұ с признаками велярности, палатальности, огубленности и неогубленности идеально отражает закон сингармонизма. Это - пратюркская восьмерка гласных, сформировавшаяся на позднем этапе праязыка. Соответственно происходит и гармония звуков, где ее формальным показателем в произношении выступает обычно характер гласных.

Междометия, как относящиеся к наиболее древним слоям лексики, оказались хранителями системы восьми гласных: ај, еј, ој, өј, иј, ұј, іј и т.д.

а) по ряду - палатально-велярная гармония, которую также называют “нёбной”. По этому закону вместе с заднерядными гласными в слове или в слоге употребляются велярные или твердые гласные и согласные, а вместе с гласными переднерядными - соответственно гласные переднего ряда и переднеязычные, а также мягкие согласные. Например, в казахском слове *balā* все гласные заднерядные, соответственно согласные *b, l* являются твердыми; в слове *bel* гласный *e* является переднерядным, а согласные *b, l* - мягкими.

б) по активному участию губ - губная-негубная гармония. Вместе с гласным губным выступают огубленные гласные и согласные, а с гласным негубным - неогубленные гласные и согласные. В казахском и узбекском слове *boldu*, турецком *oldu* ‘был’ все гласные огубленные, соответственно согласные *b, l, d* также являются огубленными. В слове *dala* ‘поле, степь’ гласные *a* - неогубленные, соответственно согласные *b, l* - тоже неогубленные.

В одном и том же слове параллельно могут существовать и нёбная, и губная гармония, например, в указанном слове все гласные заднерядные и губные и т.д. [5, 29].

В гармонии согласных с согласными и гласными индикаторами выступают согласные - их уподобление по глухости/звонкости, по месту образования - “ассимиляция”, обычно это явление происходит на стыке основы и аффикса или на стыке двух основ, а не в составе корня или производной основы. Уподобление происходит по следующим параметрам:

1) по глухости - после конечного глухого основы употребляется глухой начальный звук аффикса или следующей или предыдущей морфемы. Это - из сравниваемых языков относится только к казахскому языку: *at-tar*, в остальных языках отсутствует подобная гармония: тур. *at-lar*, узб. *ot-lar* ‘лошади’;

2) по неглухости - после неглухого (гласного, звонкого и сонорного) звука употребляется неглухой (звонкий, сонорный)/, это характерно для всех сравниваемых языков: *ata-lar* ‘отцы’, *ton-lar /ton-dar* ‘шубы’;

3) по месту образования - последующий или предыдущий звук должен быть по месту образования ближе к соседнему звуку. Это особенно характерно для казахского языка: собст. имя *bolıan+baj* произносится *Bolıam-baj* - последующий губо-губной согласный *b* превращает предыдущий звук *n* в *m*. Подобная гармония происходит как в прогрессивном: *at-tar*, так и в регрессивном направлении, когда последующий звук уподобляет себе предыдущий: каз. *qar+u>qab-u* ‘его мешок’, *qazaq+um>qazaq-um* ‘мой казах’, а также в прогрессивно-регрессивном направлениях: *sen keldiŋ>seŋ-geldiŋ* ‘ты пришел’. В этом одно

из отличий гармонии согласных от гармонии гласных, в последней гармония происходит обычно в прогрессивном направлении.

1) Согласно закону палатальной и велярной гармонии в одной односложной структуре по правилам сингармонизма, могут соседствовать:

а) при велярной гармонии соседствуют велярный (твердый) гласный и твердый согласный. Например, в структуре ГС: al, yl, ol, ul; at, yt, ot, ut; в структуре СГ: ba, by, bo, bu и т.д.

б) при палатальной гармонии соседствуют палатальный (мягкий) гласный и мягкий согласный. Например, в структуре ГС: el, il, öl, ül; et, it, öt, üt и т.д.

2) Согласно закону губной и негубной гармонии:

а) в одном слоге\слове соседствуют губной гласный и губной или огубленный согласный: ö, ü, öt, üt, bo, bu, bö, bü; bul, bult и т.д.

б) в одном слоге соседствуют негубной гласный и негубные или неогубленные согласные: at, et; ket, sat, qyl, jyl, tal, til [6, 147].

На примерах из казахского языка можно продемонстрировать, как слова-корни различаются по комбинации противопоставлений сингармонических признаков, аналогичная картина наблюдается во многих других современных тюркских языках:

1) твердый негубной - мягкий негубной: tys-tis, bas-bes-наружный-зуб; голова-пять;

2) твердый губной - мягкий губной: sol-söl, çon-çön; тот-сок (раст); спинной хребет-традиции,обычай;

3) твердый губной - твердый негубной: tot-tat, sur-syr; ржавчина; коррозия; серый-тайна;

4) твердый губной - мягкий негубной: ton-tin, tus-tis;шуба-стебель; край-зуб;

5) мягкий губной - мягкий негубной: ön-in, tur-ter; расти-нора; вставить-собирать;

б) мягкий губной - твердый негубной: tus-tas, ör-ar; сон-камень; подъем-совесть.

Гармония звуков в двухсложных структурах. Она имеет место: а) в первичных основах: ata, baba, bala, kisi, segiz и т.д.; б) при аффиксации в производных основах: bas-ly, bel-dik; и

в) при присоединении словоизменяющих аффиксов: at-qa, tañ-py.

В современных языках отмечается ослабление действия гармонии и нарушение отмеченных выше последовательностей звуков по сравнению с прақыпчакским, праогузским и пракарлукским языками, но их степень варьирует по языкам. Ослаблению и нарушению подвергаются в большей степени узкие гласные.

Результаты и обсуждение. Гармония по ряду\мягкости-твердости в современных языках в тюркских словах и освоенных заимствованиях соблюдается регулярно.

Смешанные сочетания, когда губной соседствует с негубным, представляет собой нарушение губной гармонии, они распространены в современных кыпчакских языках, как правило, под влиянием письменности, строго регламентирующей правописание: а) велярная гармония: о-а, у-а, у-у, о-у; б) палатальная гармония: ö-е, ü-і, ö-і, ü-е. В этом случае велярная гармония соблюдается, однако губная гармония нарушается.

Во многих современных кыпчакских языках широкие гласные аффиксов губной гармонии не подчиняются. Палатальная гармония, так же, как велярная, в особенности - негубная, сохраняется в современных кыпчакских языках. Велярно-палатальная гармония звуков в двухсложных и многосложных структурах к концу слова по разным причинам может ослабиться, что в дальнейшем способствует ее нарушению. Губная гармония в сравниваемых языках имеет различия. Закономерные теоретические сочетания гласных и соответственно согласных по огубленности звуков и по ряду можно классифицировать следующим образом: а) сочетания заднерядных: 1) о-о, 2) о-у, 3) у-о, 4) у-у; б) переднерядных: 1) ö-ö, 2) ö-ü, 3) ü-ö, 4) ü-ü. Однако в современных сравниваемых языках из них выпадают 1), 3), т.е. участие широких гласных во втором слоге: о-о, ö-ö, у-о, ü-ö.

В диалектах узбекского языка - так называемых “кыпчакских говорах” – сингармонизм, как веллярно-палатальная, так и частично губная гармония реализуется на уровне фонетического закона кыпчакских языков и близок к казахскому языку.

Гармония звуков в трех- и многосложных словах. Структуры, включающие в себя три слога и более, представляют собой:

1) производные слова: а) аффиксального образования *aralau* - ‘распиловка’, *ar-`namys*, ‘честь-совесть’; б) аналитические образования – сложные слова, *aruc turguc* - ‘исхудалый скот’;

2) слова с словоизменительными аффиксами, в этих случаях последний слог основы оказывает влияние на последующий аффиксальный слог. Таким образом, в современных кыпчакских и огузских языках последовательность звукового комплекса частей звуковой структуры слова вполне предсказуема. При этом функция предсказательности, не ограничиваясь предсказательностью дальнейшей звуковой последовательности, распространяется и на семантико-грамматический аспект морфем и слова в целом;

3) заимствованные из нетюркских языков слова.

Губная гармония в трехсложных словах в исследуемых языках – редкое явление, поскольку к концу слова она значительно ослабляется. Этому способствует и современная графика. В большинстве же современных кыпчакских языках широкие губные характерны в основном для первого слога. Узкие губные в большинстве современных кыпчакских языках наблюдаются также во втором и - реже - в последующих слогах.

При ослаблении огубленности последний гласный переходит в у: каз. *qolumdu/qolumdy* ‘руку’ При ослаблении огубления последний гласный переходит в і: каз. *közümdü/ közümdü-* ‘глаза’ (родит. пад.).

В современном казахском языке губная гармония несколько ослаблена по сравнению с кыргызским языком из-за письма, в котором запрещено писать широкие губные гласные во втором и последующих слогах. В разговорном казахском существует употребление широкого губного гласного и во втором слоге, например, письменная форма *ögej* - ‘неродной’ произносится *ögöj*, *köregen* - *kögögen* и т.д. - положение губ не меняется в продолжение всего слова. В казахском сохранение *ö* во втором слоге, так же как и в современном в кыргызском - древнее явление.

В четвертом слоге узкие губные в некоторых языках сохраняются: каз. *toʷuzunşy/ toʷuzunşu-* ‘девятый’.

Правила орфографии современных языков недостаточно точно отражают подлинную гармонию звуков. В разговорной речи можно наблюдать картину, значительно отличающуюся от письменного литературного языка. Например, в казахской разговорной речи можно наблюдать сочетания слогов, которые не всегда отражаются в письме:

1-й слог	2-й слог	3-й слог	4-й слог	
ül-	ke-	ni-	rek-	пишется
ül-	kö-	nü-	gök-	читается

С дальнейшим развитием языков происходит процесс ослабления и нарушения гармонии звуков. Этому способствуют в большинстве случаев определенные лингвистические и экстралингвистические явления, которые одновременно служат своеобразным показателем:

а) сложного слова, состоящего из нескольких слов тур. *kalemtiras*-точилка, тур. *mutemady*-беспрестанно.

б) заимствованного и еще не полностью освоенного нетюркского слова или аффикса: например, в казахском это – заимствованные из персидского языка аффиксы *-raz*, *-ker*, *qumarraz žigıt* – ‘заядлый игрок’, *isker adam* – ‘деловой человек’. Хотя иноязычное слово, войдя в состав конкретного языка, приобретает фонетический облик соответственно с одним из сингармонических тембров. Как известно, многие тюркские языки из-за множества заим-

ствований из неродственных языков и тесных контактов с их носителями потеряли сингармонизм;

в) письменных традиций: в сохранении или ослаблении гармонии гласных и согласных письменность, используемая для данного языка, играет определенную роль, тур. *kara biber* - черный перец. Здесь также вступает в силу противопоставление: письменный язык - разговорный язык. В турецком и узбекском языках, имевших более раннюю письменность, имеется больше нарушений гармонии звуков, чем в казахском, в котором меньше нарушений сингармонизма. Ср. каз. *qarabugıǵ* – ‘черный перец’.

г) некоторые кыпчакские аффиксы, в основном - позднего происхождения, по ряду причин не подчиняются гармонии и этим также способствуют ослаблению сингармонизма. К таким относятся, например, современные казахские исконные аффиксы *-men*, *-nikı*, которые не подчиняются ни палатально-велярной, ни губной гармонии [1, 293].

В результате воздействия указанных факторов процесс ослабления и нарушения сингармонизма в современных языках развивается дальше. Например, одна фонема *a* дает в устной речи разные варианты: *a*, *y*; *e*, *i*; *o*, *ö*, *u*, *ü*, как это наблюдается лишь в одном современном казахском языке. Гармония звуков в исследуемых языках, как и сами языки, развивается, подвергается изменениям.

Kypchak and Oghuz languages are often conservative and internal solidity in respect of science, education, innovation, what can be said about the Karluk languages. This is explained, for example, in Kipchak languages, by the fact that for many centuries being geographically in the middle of the Turkic-speaking area, they had little contact with non-Turkic language groups [7, 148].

They existed mainly in oral form, so the available letter when mass illiteracy of the population could have a devastating impact on the harmony of sounds. The resulting Kipchak literary languages were very close to the vernacular, on the basis of which they were created [8, 228].

Слабое знание и употребление основной массой носителей кыпчакских языков письменных тюркских литературных языков в прошлом также способствовали их консервации. Происходившие постоянные внутрикыпчакские контакты на огромном пространстве смешивали кыпчакские языки [1, 291].

В тюркологии существует общее представление о природе сингармонизма в тюркских языках, вместе с тем, имеется множество разнообразных мнений об его конкретных проявлениях. Одна из подобных особенностей сингармонизма относится к акцентуации и к отдельным самостоятельным субинтонационным просодическим средствам языка.

По мнению Б.Дж.Тайлакбаева “Определение сингармонизма как лингвистического феномена все еще не получило полного освещения. Причина этого, на наш взгляд, отсутствие ответа на вопрос: считать ли сингармонизм одним из проявлений акцентуации или отдельным самостоятельным субинтонационным просодическим средством языка. Решение данного вопроса актуально для изучения тюркских языков как в плане диахронии, так и синхронии ...Отсюда вывод, что сингармонизм как тон и ударение, является самостоятельным субинтонационным просодическим средством языка» [9, 167-169].

В общем плане в тюркологии сингармонизм рассматривается как результат гармонии всей системы звуков языка: гласных и согласных. Сингармонизм – основополагающий закон тюркских языков со времен праязыкового состояния [1, 288].

Например, сочетания фонем, состоящие из агглютинирующих компонентов в казахских словах *bar-γan-dyq-tan* ‘из-за того, что он ходил туда’, *kel-gen-dik-ten* ‘из-за того, что он приходил сюда’ обладают комитативными признаками соответственно твердости (заднерядности) и нетвердости (переднерядности-мягкости); узбекское слов *žajlašmaq* - ‘занимать место` состоит из компонентов агглютинации *žaj+laš+maq*, оторые обладают признаком

твердости (заднерядности) и т.д.

В возникновении закона сингармонизма основную роль играют закономерные связи гласных звуков. Одним из ведущих факторов закона гармонии является иерархия сильных-слабых звуков, которая является основным принципом их внутренних связей. Взаимодействие равноправных и сильных звуков осуществляется на основе данной иерархии.

В законе сингармонизма наблюдается также сопровождение сильных звуков слабыми, что является своего рода парадоксальностями данной системы связей. Как отмечает М.И.Юсифов: “Однако подобная парадоксальность за счет агглютинативного характера тюркских языков в основном превращается в норму рече-языковых отношений и отмечается как новый этап развития закона гармонии. В превращении парадоксальных связей в норму важную роль играет и то, что сильной позицией характеризуется начальный слог в слове, слабой - последующий”. Далее он отмечает следующее: “В противоположность дихотомии сильных-слабых звуков, сильная позиция, выступая в отношении с сильным звуком, находящимся в слабой позиции, как бы обеспечивает сильное качество слабого звука. Другими словами, в парадоксальных случаях иерархия сильных-слабых звуков регулируется сильными и слабыми позициями слова” [10, 38].

Двухуровневая природа тюркского сингармонизма оставалась общим положением до тех пор, пока В.А.Богородицкий не сформулировал законы сингармонизма в тюркских языках в своем фундаментальном для тюркологии теоретическом труде “Введение в татарское языкознание”, опубликованном в 1934 г. (см. 2-е изд. 1953).

Закон гармонии гласных интерпретируется А.Н.Кононовым следующим образом: “Закон гармонии гласных состоит в том, что гласные как в составе слова турецкого корня, так и в соединении корня с аффиксами качественно определяются гласным первого слога” [11, 569].

Сингармонизм рассматривается Ж.Абуовым следующим образом: “...сингармонизм - не просто фонетический факт казахского языка, а фундаментальное явление, на основе которого осуществляется вся словесная, слоговая и звуковая реализация казахской (тюркской) речи” [12, 52].

При изучении тюркского сингармонизма встает еще один существенный вопрос: относится ли сингармонизм также и к согласным?

Н.К.Дмитриевым этот вопрос решается однозначно: “Сингармонизм делится на гармонию гласных и гармонию согласных” [13, 484]. “Гармония согласных заключается в ассимиляции согласных по звонкости и глухости: и после конечных согласных корня (основы) должны следовать начальные звонкие согласные аффикса и обратно” [14, 60].

По этому поводу представляют большой интерес следующие наблюдения А.А.Реформатского: “Прежде всего чисто фактически сингармонизм касается не только гласных, но и согласных, о чем уже неоднократно говорилось в науке, во-вторых, сингармонизм вовсе не только ассимиляция гласных, изучаемая в фонетике на фонетическом уровне, а прекрасный пример суперсегментного явления, затрагивающего все три фонологических уровня, и, в-третьих, явление, охватывающее и единицы других ярусов языковой структуры (морфему и лексему), и при том явление, очень важное для структурно-типологического понимания агглютинирующих языков” [15, 263].

Некоторые языковеды (В.В.Радлов, Л.Адам, И.А.Бодуэн де Куртенэ и другие) приписывают гармонии гласных ту функцию, которая во многих других языках присуща ударению [16, 204].

Относительно тезиса А.Шлейхера о сингармонизме, Бодуэн де Куртенэ считал, что гармония гласных в структуре слова агглютинативных языков играет такую же роль, как и ударение в индоевропейских языках.

Общеизвестно, что исконно тюркские слова состоят либо лишь из передних, либо из

задних гласных, и все аффиксы должны подчиняться гласным предшествующего слога слова.

Гармония гласных наблюдалась неоднократно в языках мира хотя конечно детали этого явления изменялись в данных языках.

Прогрессивная гармония гласных сравнивалась с видом прогрессивного умлаута, которых гласные аффикса гармонируют с таковыми корня.

Резкое различие между словами с гласными переднего и заднего ряда, отмечает М.Рясянен, наблюдается почти во всех тюркских языках, а также в древнейших языковых памятниках. Таким образом, это явление можно рассматривать как пратюркское. Оно наблюдается также и в других алтайских языках, и по этой причине можно считать его общеалтайским, даже урало-алтайским, в той степени, с какой теорию родства урало-алтайских языков возможно считать оправданным.

Н.К.Дмитриев и А.Н.Кононов рассматривают сингармонизм как один из видов ассимиляции звуков и по этому поводу примечательны их следующие высказывания.

Так, Н.К.Дмитриев по этому поводу пишет: “Законченный звуковой комплекс, обладающий определенным семантическим единством, должен быть выдержан и с формальной стороны, т.е. состоять из звуков максимально близких в отношении артикуляции.

А.Н.Кононов также рассматривая закон гармонии как одно из проявлений ассимиляции, высказывает следующее: “Процесс ассимиляции звуков как в корнеслове, так и в соединении аффиксов с корнем или основой, носит название сингармонизма” [17, 35].

Заключение. Таким образом, с течением времени с развитием языка некоторые закономерности гармонии звуков в сравниваемых тюркских языках начали разрушаться. Сильно изменилась губная гармония, которая в современных языках имеет множество вариантов отклонения от основной закономерности. Наиболее устойчивой оказалась палатально-велярная гармония звуков. Однако и она подверглась изменению и также стала нарушаться во многих современных языках под влиянием экстралингвистических (влияние неродственных языков) и лингвистических (словосложение, функционирование иноязычных аффиксов) факторов.

При дальнейшем развитии гармонии звуков между кыпчакскими языками под влиянием разных внешних и внутренних факторов произошло больше расхождений в сингармонизме.

Сингармонизм – есть свойство, модель всего слова, а не только отношение аффикса к корню или основе. Гармония звуков происходит независимо от количества слогов в слове. Она соблюдается как в односложных словах и внутри слога, так и в дву- и многосложных основах.

Таким образом, в тюркских языках, как и в любом другом, наличествует несколько акцентных (просодических) средств, из которых одни являются основными, другие дополнительными. Сингармонизм является основным акцентным средством, характеризующим слово, а ударение является дополнительным акцентным средством. Следовательно, чем последовательно проводится сингармонизм, тем роль ударения становится меньше, наоборот, чем больше нарушений, тем более весомым становится ударение в комбинации с набором грамматических средств, которыми различаются звуковые комплексы, являющимися словами в качестве отдельных частей речи или частиц.

По-нашему мнению, сингармонизм и ударение нельзя отождествлять, так как эти оба явления в тюркских языках наличествуют одновременно и им присущи различные функции.

Как известно, в процессе своего развития отдельные конкретные тюркские языки, будучи в составе языковых общностей различных племенных союзов, приобретали признаки, которые являлись, с одной стороны, общими для языков, входящих в данную языковую общность, а с другой – различные. Каждый тюркский язык обладает своей исконной осно-

вой, иначе говоря, общими чертами своей лексики и грамматического строя. Так, несмотря на то, что закон гармонии является общим для всех тюркских языков фонетическим законом, но он проявляется в данных языках по разному.

Закон гармонии тесно связан с системой гласных и закон гармонии, образованный по мере возможности; системой гласных, является толчком в развитии данной системы.

Как известно, закон гармонии является такой специфической и важной особенностью тюркских языков, что именно при помощи него известный датский ученый В.Томсен прочитал, найденные на берегу реки Орхон, древние письменные памятники в честь Кюль-Тегина, которые были написаны на неизвестном науке алфавите.

Как отмечает С.Е.Малов, что "...Если до В.Томсена ученые пытались читать эти неизвестные надписи с берегов Енисея и Орхона при помощи существующих и существовавших, им известных, алфавитных знаков, то проф. В.Томсен пошел совсем по другому пути. В.Томсен как бы отстранил от себя все алфавиты. Он пытался самым детальным образом сначала изучить соотношения одних букв с другими. Для В.Томсена при этом выяснилось, что некоторые буквы могут быть в близком соседстве с рядом других букв, другие же нет. Это привело В.Томсена к мысли о делении букв на два класса по числу звуков переднего и заднего ряда. А все это вело мысль к строю тюркских языков" [18, 80].

В фонетической системе тюркской надписи существуют следующие виды сингармонизма: палатальный (небный) сингармонизм и лабиальный (губной) сингармонизм.

Непоследовательность гармонии звуков начинается, как правило, в сложных основах, звуки компонентов которых принадлежат к противопоставленным рядам, а также в производных и словоизменительных формах слова с заимствованными или поздно возникшими аффиксами.

Фонологически корневая и аффиксальная морфемы являются равными элементами, вступающими в процесс гармонии звуков, несмотря на то, что при присоединении к основам зависимость характера звуков аффикса от звуков корня и основы очевидна.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мусаев К.М. СГТИЯ. Кыпчакская группа. - М.: Наука, 2002. - С. 284-298.
2. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. –Ташкент, 1924. –279 б.
3. Джунисбеков А., Базарбаева З., Утебаева З. Строй казахского языка. Фонетика. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 115 с.
4. Торсуев Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии. – Л.: Наука, 1969. –83 с.
5. Байтуова А.Н. Сравнительные исследования в области тюркских языков // Ясауи университетінің Хабаршысы. - №2 (78), 2012. – 29 с.
6. Байтуова А.Н. Сравнительный анализ фонемной системы казахского, турецкого и узбекского языков // Ясауи университетінің Хабаршысы. - №1 (55), 2006. – 147 с.
7. Bazarbaeva, Z.M., Zhunisbek, A., Malbakov, M. Phonological foundation of the transition Kazakh alphabet to Latin graphics. 2014 Life Science Journal 11(9 SPEC.ISSUE), 27, p. 148.
8. Bazarbaeva, Z.M., Zhalalova, A.M., Ormakhanova, Y.N. Universal properties of intonation components. 2015 Review of European Studies 7(6), p.228.
9. Тайлакбаев Б.Дж. Основы сингармонизма // Вопросы советской тюркологии. - Ашхабад, 1988. – 167-170 с.
10. Юсифов М.И. Сравнительная фонетика тюркских языков огузской, группы. Автореф. на соиск.докт.фил.наук. – Баку, 1986. – 38 с.
11. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. - М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – 569 с.

12. Абуов Ж. Сингармонические основы восприятия речи. Автореф. на соиск. докт. фил. наук. – Алматы, 1998. – 52 с.
13. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / под редакцией Э.Р.Тенишева. – М.: Наука.-1984, 484 с.
14. Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка. – Л.: Издание Ленинградского Государственного Университета, 1939. – 60 с.
15. Реформатский А.А. Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1978. – 263 с.
16. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Издательство “Наука”, 1970. – 204 с.
17. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – 35 с.
18. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л: Издательство Академии Наук СССР, 1951. - С.80.

REFERENCES

1. Mýsaev K.M. SGTIIa. Kypchakskaja grýppa. – M.: Naýka, 2002. – S. 284-298.
2. Dosmuhameduly H. Qazaq-qyrǵyz tilindegi singarmonizm zańy. – Tashkent, 1924. – 279 b.
3. Djýnisbekov A., Bazarbaeva Z., Ýtebaeva Z. Stroï kazahskogo iazyka. Fonetika. – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 115 s.
4. Torsýev G.P. Problemy teoreticheskoï fonetiki i fonologii. – L.: Naýka, 1969. – 83 s.
5. Baitýova A.N. Sravnitelnye issledovaniia v oblasti týrkских iazykov // Iasaýı ýniversitetiniń Habarshysy. - №2 (78), 2012. – 29 s.
6. Baitýova A.N. Sravnitelnyı analiz fonemnoï sistemy kazahskogo, týretskogo i ýzbekskogo iazykov // Iasaýı ýniversitetiniń Habarshysy. - №1 (55), 2006. – 147 s.
7. Bazarbaeva, Z.M., Zhunisbek, A., Malbakov, M. Phonological foundation of the transition Kazakh alphabet to Latin graphics. 2014 Life Science Journal 11(9 SPEC.ISSUE), 27, p. 148.
8. Bazarbaeva, Z.M., Zhalalova, A.M., Ormakhanova, Y.N. Universal properties of intonation components. 2015 Review of European Studies 7(6), p.228.
9. Tailakbaev B.Dj. Osnovy singarmonizma // Voprosy sovetskoi túrkologii. – Ashhabad, 1988. – 167-170 с.
10. Iýsıfov M.I. Sravnitelnaia fonetika túrkских iazykov ogýzskoï, grýppy. Avtoref. na soisk.dokt.fil.naýk. - Baký, 1986. – 38 s.
11. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo túretskogo literatýrnogo iazyka. – M.-L.: Izdatelstvo Akademii Naýk SSSR, 1956. - 569 s.
12. Abýov J. Singarmonicheskie osnovy vospriiatiia rechi. Avtoref. na soisk. dokt.fil.naýk. Almaty, 1998. - 52 s.
13. Sravnitelno-istoricheskaja grammatika túrkских iazykov / pod redaktsiei E.R.Tenisheva. – M.: Naýka, 1984. - 484 s.
14. Dmitriev N.K. Stroï túretskogo iazyka. – L.: Izdanie Leningradskogo Gosýdarstvennogo Ýniversiteta, 1939. – 60 s.
15. Reformataskii A.A. Lingvistika i poetika, -M.: Naýka, 1978, 263 s.
16. Erbak A.M. Sravnitelnaia fonetika túrkских iazykov. – L.: Izdatelstvo “Naýka”, 1970. – 204 s.
17. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo túretskogo literatýrnogo iazyka. – M.-L.: Izdatelstvo Akademii Naýk SSSR, 1956. – 35 s.
18. Malov S.E. Pamiatniki drevnetúrkskoi písmennosti. – M.-L: Izdatelstvo Akademii Naýk SSSR, 1951. – S.80.

Н.Е.САЙЛАУБАЕВА

т.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті
E-mail: n76l@mail.ru (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» ГАЗЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ШЫҒУ ТАРИХЫ

Мақалада 1919-1928 жылдар аралығында Семейде жарық көрген «Қазақ тілі» газетінің қалыптасуы мен шығу тарихы қарастырылады. «Қазақ тілі» газетінің жауапты редакторларының ұйымдастырушылық қызметі қозғалады. Басылымның алғашқы сандарын шығаруға қатысқан баспагерлердің еңбегі баяндалады. Сондай-ақ газеттің шығуына атсалысқан автор-тілшілер және олардың көтерген тақырыптары қамтылған. «Қазақ тілі» газетінің айдарлары, таралымы ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: баспасөз, мәдениет, ұлт, ғылым, тарих, саясат, рух, мемлекет, халық, партия, қозғалыс, публицистика, тіл.

Н.Е.Сайлаубаева

к.и.н., доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

СТАНОВЛЕНИЕ И ИЗДАНИЕ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ ТІЛІ»

В статье рассматривается история создания и совершенствования газеты «Қазақ тілі», вышедшей в свет в городе Семипалатинске в период с 1919 по 1928 годы. В статье затрагивается организаторская деятельность ответственных редакторов за выпуск газеты «Қазақ тілі». Излагаются труды издателей, участвовавших в издании первых номеров газеты. Также охвачены авторы-журналисты, которые принимали участие в издании газеты и темы их статей. Раскрываются рубрики и тираж газеты «Қазақ тілі».

Ключевые слова: пресса, культура, нация, науки, история, политика, дух, государство, народ, партия, движение, публицистика, язык.

N.E.Sailaubayeva

Candidate of History, Associate Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University

BECOMING AND EDITION OF NEWSPAPER "KAZAKH TILI"

The article deals with the history of the creation and improvement of the newspaper "Kazakh tili", published in the city of Semipalatinsk in the period from 1919 to 1928. The article touches upon the organizational activity of responsible editors for the issue of the newspaper "Kazakh tili". The works of publishers who participated in the publication of the first issues of the newspaper are presented. Also covered are the authors-journalists who participated in the publication of the newspaper and the topics of their articles. The headings and circulation of the newspaper "Kazakh tili" are revealed.

Key words: press, culture, nation, science, history, politics, spirit, state, nation, party, movement, journalism, language.

Қазақ баспасөзінің соңғы бір ғасырдан артық мерзімдегі әр кезеңнің талабына сай еліміздің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуына тигізген ықпалын айқындап, тарих ғылымына қойылатын талап негізінде оның қоғамның дамуындағы орнын айқындап, баға беру аса маңызды іске айналып отыр. Отандық тарих ғылымында осы талап тұрғысында

жекелеген зерттеулер дайындалып, қазақ баспасөзінің өткенін айқындауда біршама істер атқарылды десек бүгінгі күнге аталған саланың өткені толыққанды зерттелмегендігі анық. Міне, сондықтан да қазақ баспасөзінің тарихын зерттеп, оның өткендегі қызметін айқындап, оның ғылыми маңызын анықтау бүгінгі күн талабына айналып отырғандығы белгілі.

Қазақстан тәуелсіздік алған 1991 жылдан бастап қазақ баспасөзінің негізделуі мен атқарған қызметі және даму тарихына арналған бірқатар ғылыми зерттеулер жазылса да, еліміздегі аймақтар мәселесін көтерген баспасөз тарихы толықтай зерттеліп болды деп айта алмаймыз. Осы тұрғыдағы ХХ ғасыр басынан Семей өңірінің әр кезеңдер деңгейіндегі мәселесін көтеріп, жариялап келген бұрынғы «Қазақ тілі», қазіргі «Семей таңы» газетінің атқарған қызметін жан-жақты зерттеп, оған ғылыми талдама беру уақыт талабы болып отырғандығы белгілі. Соның ішінде биылғы жылы негізделуіне 90 жыл толып отырған кеңестік қазақ баспасөзінің бастаушысы болып саналатын «Қазақ тілі» газетінің тарихын саралап, атқарған қызметіне баға беру аса маңызға ие. Негізінен алғанда «Қазақ тілі» газеті өзінің қызметі тарихында елдегі қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты атауын бірнеше рет ауыстырды. Басылым 1919 жылдың 4 желтоқсанынан «Қазақ тілі» деген атпен шығып келсе, кейінгі жылдары «Жаңа ауыл», «Қызыл дала», «Социалды Шығыс», «Екпінді», «Семей правдасы», «Ертіс», ал соңғы 1944 жылдан «Семей таңы» деген атпен жарияланып келеді.

ХХ ғасырдың екінші он жылдығында Қазақстан алдымен РКФСР одан кейін КСРО құрамындағы автономиялық құрылым ретінде қалыптасып, социалистік ілім талаптары жағдайындағы елдің даму барысын бұқараға жариялап, оларды осы талаптарды орындауға жұмылдыруға бағыттауда баспасөзге ерекше назар аударылғандығы белгілі.

Міне, осы талапты іске асыру мақсатында 1919 жылдан сол дәуірдегі Шығыс Қазақстан аймағында кеңестік «Қазақ тілі» газеті шығарыла бастады. «Қазақ тілі» газетінің алғашқы ұйымдастырушылары М.Тұрғанбаев, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Ш.Тоқжігітов, С.Дөнентаев сияқты қазақ зиялылары болса, Ш.Мұсатайұлы, Ш.Құдайбердіұлы, С.Есова, М.Дулатов секілді қайраткерлер өздерінің келелі мақалаларымен басылымның мазмұнды шығуына үлес қосты. Жалпы алғанда Семей қаласында көрсетілген мерзімде кеңестік ілімнің насихаттаушысы «Қазақ тілі» газетімен қатар осы өңірдегі Алаш орталығының баспасөз органы болған «Сарыарқа» газеті жарық көріп, өзінің қызметін жүргізді. Аталған газетте Алаш қозғалысы жетекшілерінің мақалалары жарияланып, еркіндік, теңдік, демократия мен жаңару тұрғысындағы мәселер көтеріліп келгендігі белгілі. Газет сандарында Семей өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің еңбектері жарияланып келді.

Көрсетілген басылымдармен қатар осы мерзімде Семейде «Абай» журналы да шығарылып, оның жұмысына Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ш.Құдайбердиев, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, Ғ.Қарашев, С.Садуақасов, Х.Досмұхамедов сияқты қазақ зиялылары белсене қатысқан еді. Бұл басылым да өзінің алдарына қойған міндеттеріне орай қызметтер атқарды.

Сондықтан да ХХ ғасыр басында Семей аймағында жарық көріп, мүмкіндігінше бүкіл қазақ жеріне тараған кеңестік басылым «Қазақ тілі» газетінің атқарған қызметін саралап, оған қазіргі заман талабы тұрғысынан баға беру аса маңызға ие. Міне, осы мақсатты іске асыру талабына орай қазақ баспасөзінің даму тарихында өзіндік орын алатын газеттің атқарған қызметін ғылыми тұрғыдан бағалап, зерттеуге назар аударылды.

1917 жылғы қазан айында Петроградта Ленин бастаған төңкерістік күштер жеңіске жетіп, Уақытша үкімет құлатылып, мемлекет билігінің Кеңестердің қолына көшкені туралы хабар бүкіл Ресейді ғана емес, дүние жүзін дүр сілкіндірген оқиға болды. Бұл оқиға Ресейдің орталық аудандары мен шет аймақтарында Кеңес өкіметін құру, нығайтумен ұштасты. Ол көп жерлерде орталық аудандардың ықпалымен қан төгіссіз іске асты.

Кеңес үкіметінің билік басына келуі арқылы Ресей империясындағы 1905-1907 жылдардағы және 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейінгі мерзімдегі орыс революциялары нәтижесіндегі саяси өзгерістерден бастау алған ұлттық теңдік пен азаттық үндеу, ұлттық сана болмысқа тиым салынып, демократия, теңдік іліміне тоқтау жасалды. Кеңес үкіметінің Қазақстандағы атқарған алғашқы уақыт қызметінің бірі – коммунистік ілімді насихаттау болды. Осы қызметі атқарудағы баспасөз орындарына ерекше көңіл бөлінді. Осындай мақсатпен Кеңес өкіметі қазақ тіліндегі «Қазақ», «Сарыарқа», «Абай», «Алаш», «Жас азамат», «Бірлік туы» сияқты газеттерді ұлтшыл, байшыл, алашордашыл болды деген қорытынды жасап жұмыстары тоқтатылды.

Кеңес өкіметі ұлт тілінде шығып тұрған газет-журналдарды жабумен бірге барлық баспахана жабдықтарын толықтай қазақ өлкесін басқару бойынша әскери-революциялық комитетке өткізу жөнінде [1] нұсқау шығарды. Ендігі уақытта жергілікті баспасөз Кеңес өкіметі үшін еңбекшілерді күреске аттандыру жөнінде үгіт пен насихат және ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуге тиіс болды.

Міне, осындай мақсатпен губерниялық революциялық комитетінің органы ретінде Семей қаласында «Қазақ тілі» газеті жарық көреді.

Семейде губерниялық революциялық комитетінің органы ретінде «Қазақ тілі» газеті 1919 жылдың 4 желтоқсанынан жарық көрді [2]. Басылымның алғашқы санын шығаруға қатысқан баспагер Мұқсын Қордабаев «Бірінші номерді қалай шығардық» атты мақаласында «Сонымен 1919 жылы 1 декабрьде Семейде Совет өкіметі қайта орнады. Семей баспаханалары мемлекет меншігіне алынды да губернияда советтік қазақша газет шығару ұйғарылды. Ол газетке «Қазақ тілі» деген ат қойылды» деп басылымның шығу тарихына зер салады [3].

Басылым атауына келетін болсақ, газеттің «Қазақ тілі» атануы тектек-тек емес. Бұны «Жұрттың жұрт болып тұруы үшін халықтың не керегі, зары-мұңы, не кемшілігі бар, қайтсе халық үшін жайлы, қайтсе жайсыз болады, басқа елдерде не жай бар, соның бәрін ұғып тұру үшін газет бірінші құрал. Ол құралды әркім өз пайдасына жұмсайды. Газетке бір ғана кісі жазбайды, түрлі жерден көп кісі жазған соң тұрмыстың халық үшін пайдалы һәм үлкен мәселелер шешіледі. Соның үшін газетті оқу, тындау, сөз жазу, халық үшін санап бітіргісіз пайда келтіреді... Ұзын сөздің қысқасы газет кедейдің, еңбекшілердің құралы болды. Еңбекшіл жастар! Өз құралдарыңмен өздерің пайдаланбай жатпаңдар, жататын заман емес, оянындар», - [4] деп басылымның бастырушылар алқасының атынан түсінік беруінен айқын байқауға болады.

Тарихшы Мұсатай Ақынжанов «Семей таңы» - «Қазақ тілі» тұңғыш советтік қазақ баспасөзі» атты естелік қолжазбасында «Мұхсын Семей қаласында Совет өкіметі орнаған күні түнде, Ертістің арғы бетінде жиналып, теріліп қойған «Сары-Арқа» газетінің қалыпын ағытып қапқа салып, түнде жаяу қайықпен Судан өтіп келіп сол түні М.Әуезов, М.Тұрғанбаев, т.б. ақылдасып газеттің атын «Қазақ тілі» деп өзгертуді ұсынған жастың бірі» [5] деген мәліметтер береді. Бұл «Сарыарқа» және «Қазақ тілі» газеттері арасындағы сабақтастықты көрсетеді. Мұқсын Қордабаев «Сарыарқа» газетін басып шығарған және «Қазақ тілі» газетінің алғашқы сандарын терген жастың бірі болса, Мұхтар Әуезов «Сарыарқа» газетінің белді авторы және «Қазақ тілі» газетінің редакторы болған. Арыстарымыздың бұл қадамы Семейдегі қазақ тіліндегі «Сарыарқа» газеті жабылса да оның ізін басқан Кеңестік Қазақстандағы алғашқы ұлттық басылым «Қазақ тілінің» жарық көргендігін танытады.

«Қазақ тілі» газеті жалпақ жұрттың мұң-мұқтажын жеткізу, мақсат-мүддесіне қызмет етуден дүниеге келген. Демек, басылымның атауы мен мазмұны өзара сабақтас бір-бірімен біте қайнасып жатты.

«Қазақ тілінің» мерейтойына арналған «Бес жылдыққа бес тілек» деген мақалада «...Міне алдымыздағы төртінші декабрде «Қазақ тілі» беске толады. «Қазақ тілінен» үлкен қазақша газет жоқ. Басқарма бесжылдық мүшелін атқаруға дайындалып жатыр. Мүшелді күнге лайықты тілекпен, қолайлы ұрандармен кірісіп нәтижелі іс шығармақ ойдамыз. Бесжылдық мүшелді күннің ұлы тілегі газеттің маңызын көтеріп, жергілікті халыққа ұғымдылық жағынан жақындастырып, ел пайдасына шығаратын шын қарулық дәрежесіне жеткізу бірінші міндет. ...Бес жыл толып алтыға аяқ басқан сағаттың әзіргі ұраны «Қазақ тілінің саны бес мыңға жетсін деген тілек заман ағымына, дәуірдің жайына лайықты. Бұл біздің жоғары тілектен қалыспай отыратын үшінші міндетіміз. ...Партияның міндетін, әлеумет борышын, мемлекет жұмысын орындауға тырысу барлық партия мүшелерінің мемлекет азаматтарының, әлеумет іскерлігінің жайындағы ірі міндеті. Орындауға тырысу жалпының борышы, көптің ісіне көп көмектесер деген сенім зор» [6] деп халықтың мұң-мұқтажын жеткізуші және талап-тілегін қанағаттандыру басты мақсат-міндеттері екенін нақ көрсетеді.

«Қазақ тілі» газетінде қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани мәселелерді қамтыған мақалалар көптеп жарияланып тұрды. Тақырып ауқымын көріп отырғанымыздай, басылым бетіндегі жарияланымдар негізінен төрт бағанға орналасқан. Қоғамдық-саяси мәселелер бас мақалаларда қамтылса, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, мәдени өмір мен жарнама-хабарлар кейінгі бағандарда орналасқан.

Мұрағат қорынан алынған құжатта «Қазақ тілі» газетінің мазмұнын кеңейтіп, маңызын көтеруде әр түрлі қосындылар, ХПС съездерінің қаулыларын дамыту РКП(б), бірыңғай ауыл шаруашылығы салығы, баспасөзді күшейту, мал шаруашылығын дамытудың әдістері, жер мәселесі, кооперация, ескі әдет-ғұрыптармен күрес, халық ағарту ісі, денсаулық және тазалық мәселесі алдыңғы кезекке қойылған. Газет бетінде осы тақырыптар бойынша материалдардың жарияланып тұруын қадағалау ісі Ш.Тоқжігітов, М.Тұрғанбаев, Ә.Досов, Ғ.Ысмағұлов, А.Елшібеков сынды ұлт зиялыларына жүктеліпті [7].

«Қазақ тілі» газетінде жиырмамыншы ғасырдың басқы сегіз жылы ішінде жарық көрген материалдардың айдарлары, таралымы, жауапты шығарушылары туралы төмендегідей мәліметтерді келтіреміз. 1920 жылы Семей губерниялық атқару комитетінің органы ретінде шығып келген «Қазақ тілі» газетінде шет елдердегі өмір, Кеңестік Россияда, Қазақстанда, партия тұрмысынан, жұмысшы тұрмысынан, шаруа тұрмысынан, жергілікті тұрмыс, әйел теңдігі атты айдарлармен мақалалар жарияланған. Осы жылы М.Тұрғанбаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезовтердің редакторлығымен және редакциялық алқа атынан да жарық көрген [8].

Алғашқы жылдары газеттің таралымы 2500 дана болды [9, 76]. Одан кейін 1921 жылы «Қазақ тілі» газеті Семей губерниялық атқару комитеті және губерниялық комитет атынан шықты. Онда ел хабарлары, ішкі хабарлар, сыртқы хабарлар, кеңестік Россияда, Қазақстанда, ресми бөлім, жарнама, әйел теңдігі, қазақ жұмысшылары деген айдарлармен жарық көрген газеттің жауапты шығарушысы редакциялық алқасы болса, басылымның таралымы 4000, 6000, 3000 дана болған екен [10]. Бұдан әрі 1922 жылы сыртқы хабарлар, ішкі хабарлар, ресми бөлім, жергілікті хабар, әйел теңдігі, ел хабарлары, партия тұрмысы, басқармадан жауап, жұмысшылар тұрмысы тақырыптары негізінде мақалалар жарияланған газеттің редакторы қызметін Шәймерден Тоқжігітов атқарды. Ал, газеттің таралым деңгейі әр түрлі болып, 700, 600, 500, 1000, 2000, 3000 дана көрсеткіштерді көрсетеді [11].

Жалпы Семей қаласындағы жекеменшік баспаханалардың барлығы облыстық баспаханаға біріктірілуіне байланысты «Қазақ тілі» газетінің таралымы 600 данаға дейін төмендеген [12, 40 б]. Сонан соң 1923 жылы газетте сыртқы хабарлар, ішкі хабарлар, ел хабарлары, партия тұрмысынан, ресми бөлім, жұмысшылар тұрмысынан, әйел теңдігі мәселелері қамтылады. Осы жылы 700, 1000, 2450, 2300, 3200, 2700 дана таралыммен шық-

қан газеттің редакторы міндетін Ш.Тоқжігітов атқарады. Сонымен қатар газеттің уақытша шығарушысы қызметін Ж.Тәттібаев, Ә.Досов, Ж.Найманғожиндар атқарған болатын [13]. Ал, 1924 жылы ел хабарлары, партия тұрмысынан, ресми бөлім, жұмысшылар тұрмысынан, сыртқы хабарлар, ішкі хабарлар, әйел теңдігі, жастар тұрмысынан айдарларымен алуан түрлі материалдар жарық көрген газетінің жауапты шығарушысы Ш.Тоқжігітов болса, уақытша шығарушысы міндетін Ж.Найманғожин атқарады. Сондай-ақ РКП (б) Семей губерниялық атқару кеңесі мен губерниялық комитет және губерниялық кәсіподақ кеңесінің органы ретіндегі басылым 1400, 1150, 1000, 950, 700, 2100 дана таралыммен таралып тұрған [14].

1925-1928 жылдары аралығында газет айдарларының ауқымы кеңейіп, тақырыптары түрлене түскен. Мәселен, 1925 жылы газеті материалдары мынандай айдарлармен жарық көрген. Атап айтқанда, ауылдарда, сыртқы елдерде, кеңестер одағында, шаруа жайында, партия тіршілігі, кооперация жайынан, кеңес сайлауының науқаны, оқу-ағарту майданында, сот істері, әйелдер арасында, жастар тіршілігі, одан-бұдан, салық маусымы болып табылады.

1925 жылы «Қазақ тілі» газетінде Шәймерден Тоқжігітов, Уәли Забиrow редакторлық қызметті атқарса, Кәрім Тоқтабайұлы, Жұмажан Таттибаев уақытша жауапты шығарушы болып жұмыс істеген [15].

1926 жылғы басылым жәрияланымдары біздің губернемізде, қытай оқиғаларының хабарлары, еңбекші еге біл, мал баға біл, денсаулық-терең байлық, сот істері, сыртқы хабар, ауылдарда, сыртқы елдерде, кеңестер одағында, шаруа жайында, партия тіршілігі, кооперация жайынан, кеңес сайлауының науқаны, оқу-ағарту майданында, сот істері, әйелдер арасында, жастар тіршілігі, одан-бұдан, салық маусымы деген айдарлармен шығып тұрды. 1926 жылы газеттің жауапты редакторы У.Забиrow болса, уақытша шығарушылары С.Арықов, А.Сайдалиндер болған. Сонымен бірге редакциялық алқа атынан да шығарылған [16]. 1927 жылы басылымның жауапты шығарушылары Д.Шарапиев, И.Тоқтыбаев, Б.Айбасов, М.Бейсенов, А.Исмайлов сынды ұлт зиялылары болды. Газет кеңестер одағында, кеңестер сайлауының науқаны, ел шаруашылығы жайынан, ел ішіндегі оқу-ағарту жұмысы, қосшы тұрмысынан, сұрауларға жауап, басқармадан жауап, одна-бұдан, Қазақстан орталығында, жұт туралы, сыртқы елдерде, кооперация істері жайынан, әйелдер арасында, уездерде, салық маусымы сияқты айдарлармен материалдар жарық көрді [17].

1928 жылы басылым бетінде әр түрлі ұсақ хабарлар, Мәскеу хабарлары, ел шаруашылығын нығайту қажет, партия тіршілігі, Қазақстан губернияларында, кеңес құрлысы, әуелгі байлық-денсаулық, ел ішінде, ел жайынан келген әр түрлі хаттар, сұрауларға жауап, басқармадан жауап, жарнама, ел ішіндегі өзара салық туралы, қазақ әйелдерінің арасында, ел ішіндегі оқу-ағарту жұмыстары, ел кооперативтері сынды айдарлармен қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәселелерді қозғаған мақалалар жарияланып тұрды. Осы жылы газетте редакторлық қызметті А.Исмайлов, А.Нағымжан, Ғ.Искаковтар атқарады [18].

«Қазақ тілі» газетінің ұстанған бағыт-бағдарын, көтерген тақырыбын онда жарияланған мақалалардан айқын көруге болады. «Қазақ тілі» газеті материалдарын мазмұн жағынан төмендегідей топтастырып, бөлуге болады. Олар; қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық мақалалар, әдеби шығармалар, қазақ арасындағы оқу-ағарту ісі, ана тілінің негізгі орны, тіл мәселесі, қазақ әйелдерінің жайы, бостандық, теңдік мәселесі, дәрігерлік, агротехникалық кеңестер, ғылым табыстары, ішкі-сыртқы хабарлар, тілші хаттары, жауап хаттар. Дегенмен газет материалдарын саралай отырып, басылымда негізінен Кеңес үкіметінің нығаюы, партияның саясаты, науқандық іс-шаралардың басты назарда болғанын айта кетпеуге болмайды. Сондықтан Кеңестік дәуірдегі газеттің жарық көрген әрбір саны облыстық партия комитетіне, республика, Орталық комитетінің үгіт насихат бөлімімен бірге мұрағаттарға,

үлкен кітапханаларға дейін міндетті түрде жіберіліп отырған. Басылым оқылып, сарапталып, шолу жасалынған әр саны соларда сақталатын. Сонымен қоса Кеңес өкіметінің бұл басылымға баса назар аударып, қатаң бақылауда ұстауының өзіндік себептері де болды.

«Қазақ тілі» газетінде саяси-әлеуметтік мақалалар, әдеби шығармалар, қазақ арасындағы оқу-ағарту ісі, ана тілінің негізгі орны, тіл мәселесі, қазақ әйелдерінің жайы, бостандық, теңдік мәселесі, дәрігерлік, агротехникалық кеңестер, ғылым табыстары, ішкі-сыртқы хабарлар, тілші хаттары, жауап хаттар мазмұндағы материалдар жарияланған.

«Қазақ тілі» газеті қазақ халқының мәдени өмірінің көптеген түйінді көкейтесті мәселелерін сөз етті. Соның бәрін де қазақ халқының әдебиеті, театр, өнер, ана тілі мәселесін кең талқыланып мәдениеттің өркендеуі тұрғысынан қарастырды.

«Қазақ тілі» газетіндегі тіл мәселесі жөнінде жазылған мақалаларды бірнеше тақырыпқа жіктеп, бөлуге болады. Бірінші, қазақ елінде тіл мәселесінің жағдай; екінші ел ішіндегі мектептердегі тіл жағдайы, ондағы оқыту ісі, ана тілінде оқытатын мұғалімдердің аздығы, қазақша оқу құралының тапшылығы, үшінші бастауыш мектепті тек ана тілінде оқыту мәселесі, төртінші кеңселерде іс қағаздың ана тілінде жүргізілуі, қазақ тілімен іс жүргізудің тәртібін білетін қызметкерлердің тапшылығы. Газет төңірегіне топтасқан қазақ зиялылары қазақ тілінің қоғамдық және әлеуметтік өмірдің барлық салаларында емін-еркін пайдаланылмай, белгілі дәрежеде шектеліп, қолдануының тарылуы-ұлттың тоқырауы мен дағдарысына әкеліп соғатындығын өткір жазды.

«Қазақ тілі» газетінде қазақ жұртының саяси-әлеуметтік өмірінің ең түйінді мәселелері- мемлекеттік құрылыс және оның негізі жер мәселелеріне арналған қазақ зиялыларының мақалалары жарық көрді. Атап айтқанда, «Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 5 ақпан күнгі санында М.Әуезовтың «Не себептен», «Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 8 наурыз күнгі санында «Орынбор хабарлары» бас мақала, «Қазақ тілі» газетінің 15 маусым күнгі санында «Құтты болсын қазақ автономиясы» бас мақала, «Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 5 қыркүйек күнгі санында Мәннан Тұрғанбаевтың «Қазақ, құқыңа ие бол!», «Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 27 тамыз күнгі санында «Қазақ жері» бас мақала, «Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 13 желтоқсан күнгі санында Ғарифолла Мусиннің «Надан кісі соқырдан жаман», «Қазақ тілі» газетінің 1921 жылғы 12 мамыр күнгі санында Нығмет Нұрмақовтың «Қазақ есінде болсын», «Қазақ тілі» газетінің 1922 жылғы 19 қыркүйек күнгі санында «Жастарға», «Қазақ тілі» газетінің 1922 жылғы 20 мамыр күнгі санында «Еңбекшіл қазақ халқына», «Қазақ тілі» газетінің 1923 жылғы 30 тамыз күнгі санында Жанәбіл Найманқожаұлының «Жерге орнықтыру керек», «Қазақ тілі» газетінің 1924 жылғы 18 қазан күнгі санында «Жер дауы (туралы)» сынды бас мақалалар жарияланды.

«Қазақ тілі» газеті төңірегіне топтасқан қазақ оқығандары М.Әуезов, М.Тұрғанбаев, Ғ.Мусин, Н.Нұрмақов тағы басқалары еліміздің жеке өз алдына ел болып, дамыған елдермен терезе теңестіре алатындай жағдайға қол жеткізудегі ой-пікірлері мен көзқарастарын нақты іспен негіздеп, ой жіберіп, көзқарасын, бағыт-бағдарын үнемі білдіріп отырды. Жер-суға, мемлекеттік құрылысқа қатысты көкейкесті ойларымен «Қазақ тілі» газетінің негізгі арнасын құрады.

«Қазақ тілі» газеті қазақ зиялыларының саяси орталықтары ретінде бүкіл саяси-әлеуметтік іс-әрекеттердің ұйымдастырушысы да бола білді. «Қазақ тілі» газеті беттерінде жарияланған материалдар легі қоғамдық ой ауқымын аңғартып, сол дәуірдің саяси әлеуметтік болмысын айқындауға мүмкіндік береді. Өйткені, «Қазақ тілі» газетін шығарушылар М.Тұрғанбаев, Ш.Тоқжігітов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Садуақасов, Н.Нұрмақов және тағы басқа қазақ зиялылары болды. Олардың газетте пайымдаулары мен тұжырымдары және құнды мақалалары жарық көрді. Орталық комитеттің баспасөз бөліміне басылым жайында ай сайын есеп беріліп, газетке қатысты барлық мәліметтерді қамтитын

сауалнама толтырылып және түрлі ақпараттар берілетін болған. Солардың бірінде Орталық комитеттің баспасөз бөліміне «Қазақ тілі» газетін тұрақты жіберіліп тұруы көрсетіліпті. Мәселен, 1922 жылы газеттің 25 данасы жіберілсе, енді осы жылдың 1 қарашасынан бастап 8 данасын жіберуді нұсқайды [19]. Орталық комитеттің хатшысы И.Сталин жолдастың өзі қол қойған құжатта Семей губерниялық атқару комитетіне 1922 жылдың 12 желтоқсанынан бастап Семейде шығатын кітаптар, мерзімді басылымдардың бес данасын жіберу жөнінде айтылған [20]. Кеңестік дәуірде жарық көрген газеттің әрбір саны облыстық партия комитетіне, республика, Орталық комитетінің үгіт насихат бөлімімен бірге мұрағаттарға, үлкен кітапханаларға дейін міндетті түрде жіберілген екен. Бұл дәйекті деректердің барлығы кешегі кеңестік тәртіп тұсындағы баспасөзге көзқарастың қатаң болғандығын көрсетеді.

«Қазақ тілі» газеті Семей, Павлодар, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездеріне таралып тұрған. Қазақстанның осы өлкелерімен қоса Моңғолияға да таралған. Мұрағат қорынан алынған құжат мәліметі бойынша Моңғолия елі 1920 жылдан бастап «Қазақ тілі» газетін тұрақты алдырып отырған. Кейінірек басылымның атауы өзгергенде де тиісті жерге газеттің бес данасы жіберілген екен [21].

1920-1925 жылдары кеңестік Қазақстанда 15 жуық газет-журналдар бар болса, соның бірі Семейде 1919 жылдың 4 желтоқсанынан 1928 жылдың наурызына дейін шығып келген «Қазақ тілі» газеті еді [22, 25].

Баспасөз қай кезеңде болса да заман үніне үн қосып, халықты ағарту мақсатында жарық көреді. Бұл ретте газеттің таралымының өсуіне ерекше мән берген басылымның белді авторы Лияс Молдажанов «Баспасөз жұмысы» деген мақаласында: «Газетті-көрер көзім, естір құлағым, түзетер тезім һәм жол басшым» деп біліп, қолдан келгенше қатынас жасап, елге тарату: құр ақша беріп, газет алумен қоймай, өзі де жазып, уәкіл болып саналып, басқамен қатар пікірін майданға салып, хабарын беріп отыру, жұмысшылардың, қырдағы кедейлердің һәм жалпы халықтың міндеті. Міне осы айтылған міндеттерді орындау бәріміздің адамшылық борышымыз деп біліп, артылған міндетті естен шығармай, жұмыла кірісіп, жеміс шығаруымыз керек. ...Газеттің санын молайтып, маңызын зорайтып қырға да, қалаға да, жұмысшылар арасында да ақылшы, басшы болып, көрер айна, түзетер тез, тар күресінде бірінші қару болып саналсын. Сонда ғана мақсатқа жетпекпі» [23] деп уақыт ағымын аңғара білген зиялы жан үгіт-насихат жұмысында әрі ұйымдастырулық ісінде де халқына дұрыс бағдар бере білді. Сол кезде «Қазақ тілі» газетінің жер-жерде тілшілері болған. «Қазақ тілі» газетінің тілшілерге жолдаған ашық хатында: «Жалпы баспасөз ісіне үлкен мағына беріп, оның бержағында, әсіресе қазақша баспаға кең жол ашып, оның үстіне газеттің көбінесе қалың еңбекшілердің керегіне жауап бере алмай жүргенін ескеріп, Семейдің губисполкомы, ортақшыл партияның губерниялық комитеті һәм «Қазақ тілі» газетінің басқармасы сіздерді «Қазақ тілі» газетіне сөз жазып тұруға шақырады. Ол үшін әрдайым үздіксіз сол қалың еңбекшілердің тұрмысынан, әртүрлі маңкемалардың ісінен алынған, және де біздің шаруа құрлысымызды айқындап отыратын мәселелер жайындағы мағлұматтарды жіберіп тұру қажет. Шаруаны өңдеп, жұрттың мәдени жағын көтеру жолында газета жалғыз ғана ақылшы емес, хатта үйретуші екендігін есте тұтуға керек. Газета оның дұрыс мағынада қазақ елінің ақылшысы, үйретушісі болуға біздер қажет етулеріңіз тиіс. Бұл үндеуімізге үндемей қолғабыс етіп тұрар деп, сіздерге қатты сенеміз», - дей келе тілші жолдастарды ...Біздің шақырған үндеуімізге бұл жолдастар тартынбай, аталған міндетті өздерінің борыштары деп санап, іске кірісер деген сенім күшті» [24] деп газеттің қоғамдағы алар орнына мән беріп, басылымның мазмұнынды болып шығуына атсалысуға жұмылдырады.

Кеңестік қазақ баспасөз басылымдары қатарында орын алатын «Қазақ тілі» газеті 1919 жылдың 4 желтоқсанынан 1928 жылдың наурыз айына дейін Семей қаласында шығып келген. Алғаш жарық көрген күннен бастап «Қазақ тілі» газеті қазақ қоғамының қоғамдық-

саяси және мәдени өміріне қал-қадірінше қызмет етті. Басылымның қалыптасуы мен шығуына Мәннан Тұрғанбаев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Шәймерден Тоқжігітов, Сәбит Дөнентаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Шәкәрім Құдайбердиев, Міржақып Дулатов, Шайқы Мұсатайұлы, Шынжы Керейбаев, Имам Әлімбаев, Мұқсын Қордабаев, Уәли Забилов, Кәрім Тоқтабайұлы, Жұмажан Таттибаев тағы басқа жауапты редакторлар, басты шығарушылар, автор-тілшілер, баспагерлер ұйымдастырушылық қызметке белсене араласып, аса жауапкершілікпен атқарды.

«Қазақ тілі» газеті қал-қадірінше сол кезеңдегі қазақ халқы үшін ең өзекті мәселелерге үн қосып, бағыт-бағдар беріп, ой-пікірлерін ортаға салып қалың оқырманмен бөлісіп отырды. Басылымда қозғалған барлық тақырыптардың тоғысқан түйіні қазақ жағдайы, ұлт мүддесі болатын. Өйткені, басылым маңына шоғырланған шығарушылардың ұстанған жолы, көздеген мақсаттарының өзегі қазақ жағдайын жақсарту, көзін ашу, ұлт ретінде қалыптастыру болды. Басылымның жауапты редакторлары, басты шығарушылары, автор-тілшілері, баспагерлері «Қазақ тілін» жалпы ұлттық басылым дәрежесіне көтерілген «Қазақ», «Сарыарқа» газетінің ізбасары ретінде таныта білді.

«Қазақ тілі» газеті атауының өзгеруі 1928 жылғы Алаш қайраткерлерінің алғашқы тобының «халық жауы» атанған кезімен тұспа-тұс келеді. Дәл осы уақытта «Қазақ тілі» газетінің де аты жойылып, «Жаңа ауыл» болып өзгереді. Осылайша, Семейде 1919 жылдың 4 желтоқсанынан 1928 жылдың наурызына дейін Ахмет Байтұрсыновтың арап ғарпімен шығып келген «Қазақ тілі» газеті, енді «Жаңа ауыл» деген атаумен латын қарпімен шыққан болатын. Мәселен, Мұқсын Қордабаев «...Окружкомның бір бюросында өлкелік партия комитетінің секретары Голощекин қатысып, «қалада тек орысша газет қана қалдырылсын, қазақша газет ауданға берілсін» деген шешім қабылданыпты. Сол шешім бойынша «Жаңа ауыл» Аякөзге көшіріліп, оған мен редактор болып тағайындалдым», - дейді [25].

Міне, 1928 жылы М.Тұрғанбаев, М.Әуезов Қазақстан тәуелсіздік алған 1991 жылдан бастап қазақ баспасөзінің негізделуі мен атқарған қызметі және даму тарихына арналған бірқатар ғылыми зерттеулер жазылса да, еліміздегі аймақтар мәселесін көтерген баспасөз тарихы толықтай зерттеліп болды деп айта алмаймыз.

Осы тұрғыдағы ХХ ғасыр басынан Семей өңірінің әр кезеңдер деңгейіндегі мәселесін көтеріп, жариялап келген бұрынғы «Қазақ тілі», қазіргі «Семей таңы» газетінің атқарған қызметін жан-жақты зерттеп, оған ғылыми талдама беру уақыт талабы болып отырғандығы белгілі. Соның ішінде биылғы жылы негізделуіне 100 жыл толғалы отырған кеңестік қазақ баспасөзінің бастаушысы болып саналатын «Қазақ тілі» газетінің тарихын саралап, атқарған қызметіне баға беру аса маңызға ие.

«Қазақ тілі» газеті еліміздегі іргелі өзгерістерден кейін дүниеге күні кеше ғана келген кенже басылым емес. Бұның бастау көзі, туу тереңде жатыр. Алғашқы күннен-ақ халқымыздың қоғамдық-саяси ойының ошағы болып қана қоймай, қандай мәселе болсын биік тұрғыдан талдап түсіндіруге талпынған бұл басылым қазақ мемлекетімен бірге жасап келе жатыр десе де артық емес. Алғаш Семей қаласында 1919 жылы желтоқсан айында «Қазақ тілі» деген атпен тұңғыш саны жарық көрген газет заман талабына, уақыт ағымына орай аты сан мәрте өзгергенмен заты өзгерген жоқ. Өзінің шығу тарихында атын сегіз рет өзгерткен басылымның тағдырында да әрқилы өзгерістер болғандығын газет тігінділерін парақтай отырып көз жеткізуге болады. Биыл бұл басылымның дүниеге келгеніне түп-тура 100 жыл толғалы отыр.

Бүгінде 100 жылдық тарихы бар «Семей таңы» – «Қазақ тілі» газеті Семей өңірінің сан қырлы шежіресі. Негізінен алғанда «Қазақ тілі» газеті өзінің қызметі тарихында елдегі қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты атауын бірнеше рет ауыстырды. Басылым 1919 жылдың 4 желтоқсанынан «Қазақ тілі» деген атпен шығып келсе, кейінгі жылдары «Жаңа

ауыл», «Қызыл дала», «Социалды Шығыс», «Екпінді», «Семей правдасы», «Ертіс», ал соңғы 1944 жылдан «Семей таңы» деген атпен жарияланып келеді.

XX ғасырдың екінші он жылдығында Қазақстан алдымен РКФСР одан кейін КСРО құрамындағы автономиялық құрылым ретінде қалыптасып, социалистік ілім талаптары жағдайындағы елдің даму барысын бұқараға жариялап, оларды осы талаптарды орындауға жұмылдыруға бағыттауда баспасөзге ерекше назар аударылғандығы белгілі. Міне, осы талапты іске асыру мақсатында 1919 жылдан сол дәуірдегі Шығыс Қазақстан аймағында кеңестік «Қазақ тілі» газеті шығарыла бастады. «Қазақ тілі» газетінің алғашқы ұйымдастырушылары М.Тұрғанбаев, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Ш.Тоқжігітов, С.Дөнентаев сияқты қазақ зиялылары болса, Ш.Мұсатайұлы, Ш.Құдайбердіұлы, С.Есова, М.Дулатов секілді қайраткерлер өздерінің келелі мақалаларымен басылымның мазмұнды шығуына үлес қосты. Жалпы алғанда Семей қаласында көрсетілген мерзімде кеңестік ілімнің насихаттаушысы «Қазақ тілі» газетімен қатар осы өңірдегі Алаш орталығының баспасөз органы болған «Сарыарқа» газеті жарық көріп, өзінің қызметін жүргізді. Аталған газетте Алаш қозғалысы жетекшілерінің мақалалары жарияланып, еркіндік, теңдік, демократия мен жаңару тұрғысындағы мәселер көтеріліп келгендігі белгілі. Қазақ қоғамының даму үрдістерін танып білуде «Қазақ тілі» газеті дерек көзі ретінде мол мәліметтер береді. «Қазақ тілі» газетінің тарихын тану болашақ ұрпақ үшін сол кезеңдегі халқымыздың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және әдеби-мәдени өмірімен танысуына жол ашады.

Еліміз тәуелсіздік алған бастап қазақ баспасөзі жаңа қырынан зерттелуде. Қазақстан тарихын зерттеуде кеңестік дәуірде жарық көрген мерзімді басылымдар материалдары дерек көзі ретінде кеңінен қолданылуда. Бұл Отандық тарих ғылымының деректік негізін байытып, кеңестік идеология салдарынан зерттелмей келген газеттердің мазмұнын ашуға мүмкіндік туғызады. Сондықтан 1919 жылдың 4 желтоқсанынан 1928 жылға дейін Семей қаласында шығып келген «Қазақ тілі» газетінің аталған мерзімдегі атқарған қызметі, сол дәуірдегі Қазақстанның қоғамдық-мәдени өміріндегі алған орнын қарастырудың маңызы зор деп білеміз. Өйткені, «Қазақ тілі» газетінің шығуы мен қалыптасуы, оның қазақ қоғамын жандандырудағы қызметі мен орны кеңестік кезеңде жарық көрген әдебиеттерде таптық тұрғыдан қарастырылып, тарихи мәні тереңдетіле зерттелген жоқ. Сонымен қоса кеңестік мерзімді басылымдардың қоғамымызда алатын орны да айқындалмады.

«Қазақ тілі» газеті кеңес дәуіріндегі большевиктік басылым болғанымен халқының қамын ойлап, сол кездегі қазақ қоғамының даму мәселелерін қал-қадірінше көтере білді. Аса күрделі аласапыран уақытта жарық көргенімен халқына қызмет етіп, алдына қойған мақсатынан айныған емес. Қашан да халқымен біте қайнасып жатты. Бұл жолда басылымның басты ұйымдастырушылары М.Тұрғанбаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ш.Тоқжігітов сынды ұлт зиялылары тіл, жер, қазақ мемлекеттілігі, оқу-ағарту ісі, денсаулық сақтау, әйел мәселесі және т.б. келелі тақырыптарды кеңінен қозғады.

Ұлт рухының ұйытқысы болған басылым және шығарушылары ұлт зиялылары халқына рухани жол көрсетіп, нақты бағдар бере білді. Ендеше бүгінгі өскелең ұрпақ ұлт зиялыларының игі дәстүрінен тәлім алып, тарихымызды танып, бойларына елжандылық, патриоттық қасиеттерді сіңіре білуі қажет. Бұл ретте Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын.» [26] деп баса айтты. Сонымен қатар «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында да «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайта-

ланбас реңк береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек» [27] деп тағы бір мәрте баса айтты. Бұдан бүгінгі ұрпақ ұлт баспасөз саласында қызмет атқарған ұлт зиялыларының өткен жолдарға көз үгіртіп, одан рух, жігер алып, болашаққа нық сеніммен қарауы керек.

«Қазақ тілі» газетінде кеңес үкіметінің нығаюы, саяси науқандар мен іс-шаралардың жүзеге асырылуы насихатталған болатын. Дегенмен, басылым бетінде сол тұстағы солақай саясат салдарынан туындаған халықтың мұң-мұқтажын жеткізген мақалалар легі де орын алды. Яғни, қазақ жеріндегі азаматтық тартыстың нағыз қызып, бір жағынан еркіндік, теңдік пен демократия ал екінші жағында коммунистік ілім басшылық еткен пролетарлық биліктің арасындағы қарулы күрес кезінде негізі қаланып, одан арғы он жыл көлеміндегі қызметінде социализм талаптарын халық бұқарасы арасында кеңінен насихаттап келген. «Қазақ тілі» газеті аталған мерзімде алдына қойған мақсатын орындай білді.

«Қазақ тілі» газеті халқының мұң-мұқтажын жоқтаған, осы жолда қазақ азаматтарының басын біріктірген басылым. Жалпы баспасөздің қызметі оның ұлттық мүддеге негізделген қызметімен өлшенетіні белгілі. Бүгінде халық көкейіндегі мәселелердің үгітшісі әрі бұқараны ұйымдастырушы бола білген басылымның тарихына көз жіберсек, ол қазан төңкерісінен кейінгі Ертіс өңіріндегі аласапыран кезеңде шығып, өз жұмысын жалғастырды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, бұл аймақта өз саясатын орнықтырып, насихаттау мақсатында газеттер ашқан болатын. «Қазақ тілі» газеті кеңестік қазақ баспасөзінің алғашқы жаршысы болғанымен, негізінен қазақ халқының көздеген ұлттық мақсат-мүдденің насихатшысы ролін атқарды. «Қазақ тілі» газеті қазақ халқының қоғамдық-саяси, әдеби-мәдени, әлеуметтік-экономикалық өмірінің мәселелерін көтеруге едәуір үлес қосты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚРОМА.14-қор. 1-тізбе. 20-іс. 31-п.
2. ҚРПМ. 139-қор. 1-тізбе. 1103-іс. 34 п.
3. Қордабаев М. Бірінші номерді қалай шығардық // Семей таңы. -1969, желтоқсан.
4. Октябрь төңкерісі һәм газет // Қазақ тілі. -№149. 1921, 7 қараша.
5. Ақынжанов М. «Семей таңы» - «Қазақ тілі» тұңғыш советтік қазақ баспасөзі. Естелік қолжазба. 1-11 п.
6. Бес жылдыққа бес тілек // Қазақ тілі. - №120. - 1924, 15 қараша.
7. ШҚО. ҚЗТҚО. 1-қор, 1-тізбе, 424-іс, 130 п.
8. Қазақ тілі. 1920 ж.
9. Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы: Қазақстан, 1991. - 76 б.
10. Қазақ тілі. 1921 ж.
11. Қазақ тілі. 1922 ж.
12. Кашляк В.Н. Печать Семипалатинска 1863-1963 гг. – Семей, 2008. - С. 40.
13. Қазақ тілі. 1923 ж. №1. 4 қаңтар-№92. 29 қыркүйек.
14. Қазақ тілі. 1924 ж. №1. 1 қаңтар-№127. 25 желтоқсан.
15. Қазақ тілі. 1925 ж. №2. 7 қаңтар-№122. 29 желтоқсан.
16. Қазақ тілі. 1926 ж. № 1. 1 қаңтар-№64. 17 қазан.
17. Қазақ тілі. 1927 ж. №1. 1 қаңтар-№ 52. 10 желтоқсан.
18. Қазақ тілі. 1928 ж. №1. 7 қаңтар-№11. 17 наурыз.
19. ШҚО ҚЗТҚО. 1-қор. 1-тізбе. 424-іс. 80 п.
20. ҚРПМ. 139-қор. 1-тізбе. 1101-іс. 8,9 п.
21. ШҚО. ҚЗ ТҚО. 3-қор, 1-тізбе, 368-іс, 7 п.

22. Кенжебаев Б., ҚожакеевТ. Қазақ совет баспасөзі тарихынан. – Алматы, 1962. – 25 б.
23. Молдажанов І. Баспасөз жұмысы // Қазақ тілі. - №59, 1924, 27 мамыр.
24. «Қазақ тілі» газетінің жауапкер шығарушысы Шәймерден Тоқжігітов. Ашық хат тілші жолдастарға // Қазақ тілі. - №110. 1923, 30 қараша.
25. Қордабаев М. Бірінші номер осылай шықты. Естелік қолжазба. 2 п.
26. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / <http://www.akorda.kz>. 12 сәуір, 2017 ж.
27. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры / <http://www.akorda.kz>. 21 қараша. 2018 ж.

REFERENCES

1. QROMA.14-qor. 1-tizbe. 20-is. 31-p.
2. QRPM. 139-qor. 1-tizbe. 1103-is. 34 p.
3. Qordabaev M. Birinshi nomerdi qalaı shyǵardyq // Semeı tańy. -1969, jeltoqsan.
4. Oktıabr tóńkerisi hám gazet // Qazaq tili. -№149. 1921, 7 qarasha.
5. Aqynjanov M. «Semeı tańy» - «Qazaq tili» tuńǵysh sovettik qazaq baspasózi. Estelik qoljazba. 1-11 p.
6. Bes jyldyqqa bes tilek // Qazaq tili. - №120. - 1924, 15 qarasha.
7. ShQO. QZTQO. 1-qor, 1-tizbe, 424-is, 130 p.
8. Qazaq tili. 1920 j.
9. Qojakeev T. Jyl qustary. – Almaty: Qazaqstan, 1991. - 76 b.
10. Qazaq tili. 1921 j.
11. Qazaq tili. 1922 j.
12. Kashliak V.N. Pechat Sempalatınska 1863-1963 gg. – Semeı, 2008. - S. 40.
13. Qazaq tili. 1923 j. №1. 4 qańtar-№92. 29 qyrkúiek.
14. Qazaq tili. 1924 j. №1. 1 qańtar-№127. 25 jeltoqsan.
15. Qazaq tili. 1925 j. №2. 7 qańtar-№122. 29 jeltoqsan.
16. Qazaq tili. 1926 j. № 1. 1 qańtar-№64. 17 qazan.
17. Qazaq tili. 1927 j. №1. 1 qańtar-№ 52. 10 jeltoqsan.
18. Qazaq tili. 1928 j. №1. 7 qańtar-№11. 17 naýryz.
19. ShQO QZTQO. 1-qor. 1-tizbe. 424-is. 80 p.
20. QRPM. 139-qor. 1-tizbe. 1101-is. 8,9 p.
21. ShQO. QZ TQO. 3-qor, 1-tizbe, 368-is, 7 p.
22. Kenjebaev B., QojakeevT. Qazaq sovet baspasózi tarihyнан. – Almaty, 1962. – 25 b.
23. Moldajanov I. Baspasóz jumysy // Qazaq tili. - №59, 1924, 27 мамыр.
24. «Qazaq tili» gazetiniń jaýapker shyǵarýshysy Sháimerden Toqjigitov. Ashyq hat tilshi joldastarǵa // Qazaq tili. - №110. 1923, 30 qarasha.
25. Qordabaev M. Birinshi nomer osylaı shyqty. Estelik qoljazba. 2 p.
26. Nazarbaev N.Á. Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyry / <http://www.akorda.kz>. 12 sáýir, 2017 j.
27. Nazarbaev N.Á. Uly dalanyń jeti qyry / <http://www.akorda.kz>. 21 qarasha. 2018 j.

УДК 331.1

ГРНТИ 06.39.31

Е.Т.ДЮСЕНОВ

*магистрант Национальной школы государственной политики,
E-mail: yerkintra@gmail.com (Нур-Султан, Казахстан)*

КЛИЕНТООРИЕНТИРОВАННОСТЬ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

Глобализация экономического пространства и интеграция Республики Казахстан в мировое экономическое сообщество делают актуальными вопросы поиска источников конкурентных преимуществ, которые были бы устойчивы и трудновоспроизводимы. Стратегическое лидерство – это способность предвидеть будущее, проявлять гибкость, мыслить стратегически и сотрудничать с окружающими ради проведения изменений, направленных на усиление конкурентоспособности организации. В статье рассмотрены подходы к определению понятия «клиентоориентированность». В качестве стратегии эффективной деятельности государственной организации определены ключевые особенности стратегического лидерства. В условиях слабой защищенности от политического влияния, имеющих место забюрократизированных практик, недостатка лидерских качеств и ценности предоставления государственных услуг, наибольшую важность приобретает искусство использования стратегии, предлагаемой стратегическим управлением, которая может служить хорошим инструментарием для успешности системы реформирования в государственном секторе, а также повышения потенциала и эффективности государственной службы.

Ключевые слова: правительство, государственные структуры, менеджмент, клиентоориентированный подход, стратегическое лидерство.

Е.Т.Дюсенов

Мемлекеттік саясат ұлттық мектебінің магистранты

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ КОНТЕКСІНДЕГІ КЛИЕНТКЕ БАҒДАРЛАНУ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ КӨШБАСШЫЛЫҚ

Экономикалық кеңістіктің жаһандануы және Қазақстан Республикасының әлемдік экономикалық қоғамдастыққа кірігуі орнықты және күрделі бәсекелестік жағдайларынан шығу көздерін іздестірудің өзекті мәселелерін алға тартады. Стратегиялық көшбасшылық – бұл болашақты болжай білу, икемділік көрсету, стратегиялық ойлау және ұйымның бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге бағытталған өзгерістер жүргізу үшін қоршаған ортамен ынтымақтасу қабілеті. Мақалада «тұтынушыға бағдарлану» түсінігінің мәні қарастырылған. Мемлекеттік ұйымның тиімді қызметінің стратегиясы ретінде стратегиялық көшбасшылықтың негізгі ерекшеліктері айқындалған. Саяси ықпалдан әлсіз қорғалу жағдайында, мемлекеттік қызмет көрсетудің көшбасшылық сапасы мен құндылығының жеткіліксіздігі, стратегиялық басқарма ұсынатын стратегияны пайдалану өнерінің маңыздылығы қарастырылған, ол мемлекеттік сектордағы реформалау жүйесінің табыстылығы үшін жақсы құрал болып табылады, сондай-ақ мемлекеттік қызметтің әлеуеті мен тиімділігін арттыруға жол ашады.

Кілт сөздер: үкімет, мемлекеттік құрылымдар, басқару, тұтынушыға бағдарланған тәсіл, стратегиялық көшбасшылық.

Y.T.Dyussenov

Master student of the National School of Public Policy

CUSTOMER FOCUS AND STRATEGIC LEADERSHIP IN THE CONTEXT OF PUBLIC SERVICE

Globalization of the economic space and the integration of the Republic of Kazakhstan into the world economic community make it urgent to find sources of competitive advantages that would be sustainable and difficult to reproduce. Strategic leadership is the ability to anticipate the future, to be flexible, to think strategically, and to collaborate with others to make changes that enhance the competitiveness of an organization. The article discusses approaches to the definition of «customer focus». The key features of strategic leadership are defined as a strategy of effective activity of the state organization. It is considered in conditions of weak protection from political influence, bureaucratic practices, lack of leadership qualities and the value of public services, the importance of the art of using the strategy proposed by strategic management, which can serve as a good tool for the success of the reform system in the public sector, as well as improving the capacity and efficiency of public service.

Keywords: government, state structures, management, customer-oriented approach, strategic leadership.

В достижении стратегических целей государства и общества огромную роль играет система государственного управления страны, которая при неумелой манере ведения может свести к нулю реализацию программ, разработанных в соответствии с наилучшими международными образцами.

Государственные структуры достаточно часто подвергаются критике за отсутствие целостности системы государственного управления, некую изолированность от потребностей населения, тогда как главный объект всех усилий правительства – человек, с его нуждами и потребностями. В настоящее время назрела необходимость перемещения центра тяжести в сторону потребителя услуг и осознания важности повышения качества предоставляемых услуг и их влияния на качество жизни людей и рост благосостояния страны в целом. В пересмотре нуждается вся стратегия государственного аппарата, в частности, способы оказания государственных услуг, методы отчетности, основанные на конечных результатах, а также способы межведомственного взаимодействия государственного аппарата и др.

В данном контексте особую важность приобретает использование клиентоориентированных подходов и принципов стратегического лидерства в системе государственного управления.

В современных реалиях ни одна организация не может обойти стороной такого рода феномен как «клиентоориентированность», который становится все более актуальным и востребованным во всем мире и охватывает практически все сферы жизнедеятельности человека. Анализ различных типов профессий, от финансовых консультантов до бухгалтеров и от юристов до банкиров демонстрирует, что все стремятся сосредоточиться на клиентах, или на клиентоориентированности. Клиентоориентированный подход является одним из основных факторов конкурентоспособности любой организации. Это относится и к сфере государственной службы.

К сожалению, в настоящее время государственные структуры больше «заточены» на входные данные и проводимые мероприятия, то есть на сам процесс предоставления государственных услуг, на реализацию стратегических планов, которые зачастую имеют свойства ограничительного характера, тогда как конечные результаты нередко остаются раз-

мытыми и зачастую непонятными не только для самих государственных служащих, но и для населения. И в данном контексте особую важность приобретает использование лучших международных практик и инновационных решений, одно из которых, на наш взгляд, использование клиентоориентированных подходов в системе государственного управления.

Кроме того, было бы, по крайней мере, странно ожидать высоких результатов деятельности организации, надеясь лишь на счастливое стечение обстоятельств. Достижение высоких результатов работы, конечно же, зависит от совокупности множества факторов, один из которых - стратегическое лидерство. Применение концепции стратегического лидерства может способствовать достижению успеха с точки зрения получения устойчивого конкурентного преимущества для организации [3].

Что же означает стратегическое лидерство и каковы особенности стратегического лидера? Каковы характеристики клиентоориентированности? Есть ли взаимосвязь между двумя этими феноменами – предмет внимания данной статьи.

Клиентоориентированный подход в менеджменте определяется как система взаимоотношений между организацией и ее клиентами, направленная на наиболее полное удовлетворение потребностей клиентов, где конечной целью является результат, на который нацелен сам клиент [18]. В современных реалиях без клиентоориентированности невозможно представить ни организации коммерческого сектора, ни органы государственного управления. Говоря простым языком, если услуги компании не нравятся клиентам, она разоряется; если услуги, оказываемые государственными органами, не соответствуют ожиданиям населения, власть не пользуется поддержкой. Действительно, среди огромного числа предложений различных товаров и услуг, даже если они, по сути, одинаковы, клиент, скорее всего, выберет то, что максимально ориентировано под его нужды, избегая при этом компании, равнодушные к его чаяниям и потребностям. В этой связи, появление термина «клиентоориентированность» и «клиентоориентированный подход» вполне закономерно.

Клиентоориентированное правительство, обладает всеми необходимыми характеристиками модели государственного управления. В нем содержится четкий набор убеждений, таких как: предназначение правительства для обслуживания каждого отдельно взятого гражданина, повышение удобства для граждан во взаимодействии с правительством, совершенствование системы предоставления государственных услуг гражданам, и, как следствие, повышение доверия к правительству. Общество, доверяющее правительству, принимает концепцию правительства, ориентированного на клиента, и пропагандирует его использование. Данная парадигма представляет такие ценности, как уважение к отдельно взятому гражданину и его предпочтениям.

В реализации успешных клиентоориентированных подходов в системе государственного управления существенную роль приобретает стратегическое лидерство, умелое применение практик которого может значительно повысить эффективность государственного аппарата.

Стратегическое лидерство определяется как способность предусмотреть возможный сценарий развития, умение адаптироваться в условиях динамично меняющихся обстоятельств, проявление гибкости, умение стратегически мыслить и взаимодействовать с окружающими, в том числе при проведении различного рода трансформаций, предполагающих усиление конкурентоспособности организации [19].

Учитывая имеющиеся характеристики стратегического лидерства, в центре внимания которого клиент, ради которого собственно и необходима эффективная деятельность и усиление конкурентоспособности, то можно констатировать, что эти два феномена крепко взаимосвязаны.

Конечно, вряд ли возможно найти исчерпывающие и однозначные ответы на вопросы по улучшению и поддержке деятельности государственного сектора, но с предположением зарубежных исследователей касательно того, что концепция стратегического лидерства является наиболее подходящей альтернативой для внедрения культуры, основанной на лучших ценностях, сложно не согласиться [3, 10; 11]. Интерес к применению концепции стратегического лидерства в государственном управлении демонстрирует стабильный рост, а традиционное стратегическое управление предлагается расширить четырьмя способами: содействие вовлеченности сотрудников к разработке стратегии; открытое отображение видения; предоставление возможностей последователям руководить и применять конкретные действия; и создание сетей [15].

Современные реалии требуют реализации эффективной структуры лидерства, в особенности в части внедрения инновационных систем по управлению эффективностью.

Одним из передовых инструментов реформирования управления стратегическими показателями в государственном секторе, по праву, является сбалансированная система показателей (the Balanced Scorecard или BSC), которая нацелена на достижение высоких результатов деятельности. Данная система способствует более сильному личному, организационному, результативному и социальному мастерству, а также продвижению более жизнеспособных стратегических намерений по реформированию бюрократии и достижению наилучших результатов в государственном секторе.

Бюрократизированный стиль управления, культура управления человеческими ресурсами, не основанная на реальных результатах, жесткие рамки, создаваемые нормотворчеством, отсутствие инновационных методов управления или простое их незнание – все это приводит к тому, что руководители государственных организаций в своей деятельности сталкиваются с серьезными проблемами. В качестве стратегии эффективной деятельности государственной организации вызывают особый интерес нижеприведенные ключевые особенности стратегического лидерства [5, 10; 17].

✓ **Определение четкого видения организации и разработка стратегического направления, охватывающего весь компонент организации** [10]. Стратегическое лидерство, по сути, определяется как процесс реформации организации через ее видение, миссию и ценности, основанные на устойчивой оценке внутренних и внешних организационных факторов: культуры и климата, структуры и системы, а также посредством ее стратегии [8]. Данная концепция способствует предвидению будущих возможностей и проблем, сохранению гибкости в условиях внутренних и внешних изменений, а также умелому противостоянию давлению со стороны третьих сторон.

✓ **Развитие человеческого капитала и организационной культуры организации.** Рассматривая стратегическое лидерство в качестве ключевого фактора успеха любых инициатив по изменениям, необходимо отметить его особую важность в развитии человеческого капитала и изменению организационной культуры [10].

✓ **Установление сбалансированного организационного контроля за эффективностью деятельности.**

В вопросе повышения качества работы в организациях государственного сектора особого внимания заслуживают методы управления эффективностью на основе результата и установления сбалансированного организационного контроля [7, 10]. «Система управления эффективностью деятельности» (PMS), по праву признанная наиболее актуальной для сбалансированной и широкомасштабной системы контроля в организациях государственного сектора, все же имеет своего рода недостатки, такие как: неадекватная управленческая направленность, недостаточные управленческие навыки по повышению производительности,

ограниченная сфера деятельности, разрыв со стратегией или неадекватная связь с бизнес-драйверами и провалы в работе [16].

Balanced Scorecard (BSC) – это другой стратегический инструмент управления эффективностью по достижению конкурентного преимущества и поддержания высокого уровня производительности, а также для повышения ответственности руководителей на всех уровнях государственного сектора, предлагаемый в качестве системы измерения [3, 14]. На основе данной системы измерения можно наблюдать и отслеживать результаты уже предпринятых действий, нефинансовые или операционные меры, или так называемые драйвера будущих финансовых показателей, такие как удовлетворенность клиентов, внутренние процессы и деятельность организаций по инновациям и улучшению. Таким образом, BSC в руках стратегических лидеров превращается в своего рода набор показателей эффективности, который дает им быстрое и всестороннее представление о стратегической эффективности бизнеса. Это своего рода всеобъемлющий инструмент, используемый в процессе стратегического управления, позволяющий повысить эффективность работы и улучшить взаимодействие со всеми заинтересованными сторонами [12].

Внедрение BSC в организациях государственного сектора касается процесса того, как руководство обеспечивает общее руководство и побуждает саму организацию сосредоточиться на клиенте, или другими словами, на клиентоориентированности, и достичь высокой эффективности с точки зрения стоимости государственных услуг [4].

✓ Продвижение эффективного правительства и создание системы ценностно-ориентированных результатов

Система управления определяется как процесс, посредством которого общества или организации принимают важные решения, определяют, кого они вовлекают в процесс и как они отчитываются, который, в свою очередь, требует подотчетности и эффективности руководства [6]. При этом, в нынешних реалиях, особую роль обретают подотчетность и эффективность системы управления в глазах общественности и всех заинтересованных сторон как два основных принципа управления [6].

Так называемое эффективное правительство, в фокусе внимания которого политика, ориентированная на клиента, которая использует инструменты управления эффективностью коммерческого сектора, разрабатывает лучшее бюджетирование и способствует четкой индивидуальной и ведомственной или организационной подотчетности [2].

Реализация принципа эффективности государственного сектора заключается во взаимодействии со всеми заинтересованными сторонами в части оперативного реагирования на потребности и нужды сторон, нахождении оптимальных путей эффективного и действенного использования имеющихся ресурсов в достижении намеченных результатов, а также обслуживания всех заинтересованных сторон [6].

Все вышеперечисленное позволит повысить эффективность и потенциал оказываемых государственных услуг. Конечно, здесь также необходимо учитывать национальные, политические и экономические особенности того или иного государства, к примеру такого рода проблемы как отсутствие политической воли или сопротивление правящего звена; нехватка ресурсов, будь то материальные или человеческие, которые также играют немаловажную роль.

Кроме того, нельзя забывать, что бюрократия и жесткая иерархия, также, являются серьезным препятствием на пути принципов стратегического лидерства. Ограничение действующими положениями и организационной структурой государственного аппарата не дают возможности и достаточных полномочий руководителям нанять компетентных сотрудников взамен некомпетентным, то есть возникают трудности с избавлением от балласта или некомпетентных сотрудников [1].

Взаимосвязь стратегических действий лидера и успешности компании является предметом интереса многих исследований. К примеру, двадцатилетнее изучение деятельности 167 корпораций, 193 производственных компаний, множества Методистских церквей и компаний розничной торговли Великобритании, выявила некоторую любопытную закономерность [19]. Динамика развития данных организаций показала явную прогрессию, связанную с появлением успешных лидеров в той или иной компании и если в коммерческих организациях это выражалось в увеличении прибыли и цен на акции компании, то в случае с церквями – отразилось на росте количества прихожан, размеров пожертвований, а также улучшении взаимоотношений между людьми [19].

Конечно, немаловажную роль играют политические и экономические особенности развития той или иной страны в целом и организации в частности, однако то, что наличие сильного лидера, его умелых стратегических действий в любом случае может оказать влияние на развитие организации - это общепризнанный факт. И лучше для компании или организации – если это не один человек, а команда топ-менеджеров во главе с сильным лидером, сплоченная работа которой может служить гарантом более эффективной стратегии компании, которая, в свою очередь, играет важную роль в ее успешности. Более того, стратегическое лидерство лучше всего проявляется, в случае интеграции информации руководителей высшего и низшего звена, проводниками между которыми имеют уникальную возможность быть менеджеры среднего звена [9].

Каковы особенности стратегического лидера? В первую очередь это, конечно же, превосходство стандартов или средних показателей в части достижений, интеллекта и амбиций. Поиск новых возможностей не только для себя, но и для окружающих, то есть отсутствие эгоцентризма и наличие внешней и внутренней клиентоориентированности. Принятие полной ответственности за развитие своего дела. Энергичность, способность работать больше других. Наличие своего рода идеалов, проявляющихся в искусстве созидания и желания трансформировать настоящее, сделать лучшее не только для себя, но и своей страны. При этом, учитывая, что внедрение перемен часто связано с противостоянием различных групп людей, стратегический лидер должен обладать недюжинным эмоциональным интеллектом. Осознавать важность чувствовать, понимать и учитывать интересы всех заинтересованных сторон, вести диалоги в конструктивном ключе, не допуская преследований за критику или непринятие каких-либо предложений. Умение расположить к себе, где не последнюю роль играет внешний вид, ораторские навыки и др. [21]. При этом, стратегические лидеры не обязательно должны занимать позиции высшего звена, это могут быть как руководители среднего звена, так и работники фронт-офиса, напрямую контактирующие с клиентами, что дает возможность выявлять тенденции и проблемы и по возможности находить пути их решения [9].

Кроме того, необходимо понимание, что стратегическое лидерство – это определенного рода творческая деятельность, где отсутствуют готовые решения и правильные ответы. Где необходимо умение идти на определенного рода риски, выходить за рамки привычного и использовать методы, ранее не применявшиеся, и даже неизвестные. Другими словами, лидер – это созидатель [21].

Нельзя забывать также о так называемых «ловушках», которых следует опасаться и избегать лидерам. К примеру, это такие качества как напыщенность и чувство собственного величия, эгоцентризм, гордыня и завышенная самооценка и др., исключив которые можно добиться более значительных успехов [20].

В условиях глобализации, когда колоссальные потоки информации и различного рода технологические инновации постоянно вносят коррективы в реалии, перед лидерами всегда нависает угроза погрязнуть в рутине: заниматься только текущим положением вещей, где ре-

зультат очевиден и еще есть возможность контролировать ситуацию. Согласно проведенным исследованиям, руководители большинства современных компаний тратят от 70 до 84% своего рабочего времени на повседневные задания, и всего лишь 1-3% рабочего времени затрачивается на осмысление корпоративных перспектив [19].

Интересные доводы приведены в книге «Становление стратегическим лидером» Ричарда Хьюза и его коллег, которые утверждают, что навыки и перспективы, требуемые для эффективного стратегического лидерства значительным образом, разнятся от тех, которые требуются для повседневного оперативного руководства [9]. При этом стратегическое лидерство выделяет следующие три способа: широкий охват (организация рассматривается во взаимозависимости и взаимосвязи со всеми стейкхолдерами, тогда как оперативное руководство имеет более узкие границы), ориентированность на будущее (оперирование долгосрочными планами, в которые умело интегрируются краткосрочные результаты, т.е. умение эффективно управлять повседневными бизнес-процессами и работать с человеческими ресурсами для достижения краткосрочных целей, при этом не теряя фокус на конечной цели) и ориентированность на изменения (где стратегический лидер является движущей силой всех изменений организационного характера, которые, в свою очередь, оказывают влияние на деятельность всей организации) [9].

Обобщая вышесказанное, необходимо отметить, что конкурентоспособность любой организации зависит, в первую очередь, от четко поставленных целей, в том числе среднесрочных и долгосрочных, продуманных и эффективных механизмов их достижения, что, в свою очередь, требует наличия стратегического видения и лидерских качеств руководящего состава организации, в том числе государственного сектора.

Однако, в системе NPM все еще присутствуют следующие факторы: доминирование роли государственного служащего, недостаточный учет роли и влияния политики, недостаточно продуманное формирование государственной политики, доминирование акцента на покупателе и рынке, а не на гражданине и др. [5].

Реалии 21 века требуют от всех и каждого быстрого реагирования на динамично меняющиеся условия современности, и это относится также и к организациям государственного сектора, а в особенности к их лидерам. Нацеленность на высокие и устойчивые результаты деятельности, без которых невозможно представить современную систему государственного управления требует имплементации практик стратегического лидерства, таких как сбалансированная система управления эффективностью (PMS) или Balanced Scorecard (BSC) и др. Топ-менеджеры государственного сектора должны понимать и четко осознавать, что одних знаний в современном мире недостаточно. Требуется наличие сильного личностного, социального и организационного мастерства, которые являются залогом достижения эффективности любой деятельности, в том числе и в системе государственного управления.

Таким образом, в условиях слабой защищенности от политического влияния, имеющих место бюрократизированных практик, недостатка лидерских качеств и ценности предоставления государственных услуг, наибольшую важность приобретает искусство использования стратегии, предлагаемой стратегическим управлением, которая может служить хорошим инструментарием для успешности системы реформирования в государственном секторе, а также повышения потенциала и эффективности государственной службы.

Беря за основу тот факт, что стратегическими лидерами не рождаются, ими становятся, есть необходимость обучения данному феномену руководителей высшего звена государственного сектора, чтобы обеспечить его дальнейшее тиражирование на весь государственный аппарат.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Adi Budiarto, 2013 (University of Canberra), Strategic Leadership for Better Public Sector Performance. By: adi.budiarto@canberra.edu.au.
2. Behn, RD 2006, "Performance Leadership: 11 Better Practices That Can Ratchet Up Performance", in IBM Center for the Business of Government: Managing for Performance and Result Series.
3. Draft, RL and Pirola-Merlo, A 2009, The Leadership Experience, 1st Edition, Cengage Learning Australia Pty Limited.
4. Estis, AA 1998, "The Balanced Scorecard - Applying a Private Sector Technique to the Public Sector", Conference of the Association for Public Policy Analysis and Management. New York: KPMG Peat Marwick LLP.
5. Evans, M 2009, "Gordon Brown and public management reform - a project in search of a 'big idea'?" In Policy Studies: Routledge.
6. Graham, J, Amos, B and Plumptre, T 2003, 'Principles for Good Governance in the 21st Century', Policy Brief Institute on Governance, vol., no. 15, pp. 1-6.
7. Hood, C 1995, 'The New Public Management in the 1980s: Variations on a Theme', Accounting, Organization and Society, vol.20 (2/3), pp. 93-109.
8. Hughes, RL and Beatty, KC 2004, 'Strategic Leadership: An Organizational Imperative', Center for Creative Leadership.
9. Hughes, Richard L. and Katherine Colarelli Beatty, and David L./ "Becoming a strategic leader»/ Copyright: ©2014
10. Ireland, RD and Hitt, MA 2005, 'Achieving and maintaining strategic competitiveness in the 21st century: The role of strategic leadership', Academy of Management Executive.
11. Jing, FF and Avery, GC 2008, 'Missing Links In Understanding The Relationship Between Leadership And Organizational Performance', International Business & Economics Research Journal, vol.7 (5).
12. Kaplan, RS and Norton, DP 2001, The Strategy Focused Organization, Harvard Business School Press.
13. Kaplan, RS and Norton, DP 2004a, The Strategy Maps, Harvard Business School Press.
14. Kaplan, RS 2009, 'Lead and Manage', Leadership Excellence, vol. 26, no. 10, pp. 7-8.
15. Nutt, PC and Backoff, RW 1993, 'Transforming Public Organizations with Strategic Management and Strategic Leadership', Journal of Management, vol. 19, no. pp. 299.
16. Rao, T 2008, 'Lessons from Experience: A New Look at Performance Management Systems', Vikalpa, vol. 33, no. 3.
17. Stoker, G 2006, 'Public Value Management: A New Narrative for Networked Governance?' American Review of Public Administration, vol.36, pp. 41-57, 10.1177/0275074005282583.
18. Ефремова М.В. Обобщение и систематизация подходов к определению понятия «клиентоориентированность» // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия Социальные науки. 2016. - №2 (42). - С. 17-24.
19. Из материалов «Студенческой библиотеки онлайн»: Лидерство в системе менеджмента, https://studbooks.net/1409735/menedzhment/strategicheskoe_liderstvo - 111
20. Из интервью с преподавателем Гарвардской школы бизнеса Готэмом Мукандой «Стратегическое лидерство: как избежать самых распространенных ошибок, которые совершают лидеры», 01.08.2016.
21. Стратегическое лидерство: 6 качеств, отличающих хороших руководителей. Источник: <https://www.gd.ru/articles/4097-strategicheskoe-liderstvo>.

ӘОЖ 541.135.7:669.35'5

МҒТАР 31.15.33

Р.Н. НҮРДІЛЛАЕВА¹, Л.А.СУНАТУЛЛАЕВА², А.Б.ӘМІРБЕК³

¹х.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессор м.а.,

E-mail: raushan.nurdillayeva@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты,

E-mail: lazzat.sunatullaeva@ayu.edu.kz (Түркістан, Қазақстан)

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 1-курс студенті,

E-mail: a_arailym00@mail.ru (Түркістан, Қазақстан)

Cu-Zn ҚҰЙМАСЫНЫҢ ФОСФОР ҚЫШҚЫЛЫ СУЛЫ ЕРІТІНДІСІНДЕГІ ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІ

Айнымалы токпен поляризацияланған жез (Cu-Zn құймасы) электродының электрохимиялық қасиеті фосфор қышқылы сулы ерітіндісінде зерттелді. Жез еруінің ток бойынша шығымына жез ($200-1200 \text{ A/m}^2$) және титан ($20-120 \text{ кА/м}^2$) электродтарындағы ток тығыздықтарының, фосфор қышқылы концентрациясының ($0,5-2,0 \text{ M}$), электролит температурасының ($20-80 \text{ }^\circ\text{C}$), айнымалы ток жиілігінің ($30-130 \text{ Гц}$), және салыстыру мақсатында таза мыс және мырыш электродындағы ток тығыздықтарының ($20-120 \text{ кА/м}^2$) әсерлері қарастырылды. Қышқылды сулы ортада жез электродын титанмен жұптастырып айнымалы токпен поляризациялағанда құйманың Cu (II) және Zn (II) иондарын түзе қарқынды еритіндігі анықталды.

Кілт сөздер: жез, мыс, электролиз, мырыш, айнымалы ток, фосфор қышқылы, поляризация, ток бойынша шығым.

Р.Н. Нурдиллаева¹, Л.А.Сунатуллаева², А.Б.Әмирбек³

¹к.х.н., и.о. профессора Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

³студент 1-курса Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

ЭЛЕКТРОХИМИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ СПЛАВА CU-ZN В ВОДНОМ РАСТВОРЕ ФОСФОРНОЙ КИСЛОТЫ

Исследовано электрохимическое поведение латунного электрода (сплав Cu-Zn) в растворе фосфорной кислоты. Рассмотрено влияние плотности переменного тока на латунном ($200-1200 \text{ A/m}^2$) и титановом ($20-120 \text{ кА/м}^2$) электродах, концентрации фосфорной кислоты ($0,5-2,0 \text{ M}$) и температуры электролита ($20-80 \text{ }^\circ\text{C}$), частоты переменного тока ($30-130 \text{ Гц}$), и для сравнения плотности тока ($20-120 \text{ кА/м}^2$) на чистых электродах меди и цинка. Установлено, что при поляризации латуни переменным током в паре с титановым электродом в кислой водной среде происходит ее интенсивное растворение, с образованием ионов Cu (II) и Zn (II).

Ключевые слова: латунь, медь, электролиз, цинк, переменный ток, фосфорная кислота, поляризация, выход по току

R.N.Nurdillayeva¹, L.A.Sunatullayeva², A.B.Amirbek³

¹*Candidate of Chemical Sciences, Acting Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, E-mail: raushan.nurdillayeva@ayu.edu.kz*

²*Master student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

³*1st year student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

ELECTROCHEMICAL BEHAVIOR OF A CU-ZN ALLOY IN A PHOSPHORIC ACID AQUEOUS SOLUTIONS

The electrochemical behavior of the brass electrode (Cu-Zn alloy) in a phosphoric aqueous acid solution was investigated. The effect of alternating current density of brass (200-1200 A/m²) and titanium (20-120 kA/m²) electrodes, phosphoric acid concentration (0,5-2,0 M), electrolyte temperature in (20-80 °C), AC frequency (30-130 Hz), and for comparison the current density (20-120 kA/m²) on pure copper and zinc electrodes are considered. It has been established that by polarization of brass with alternating current with the titanium electrode in an acidic aqueous medium, its dissolve intensively with formation Cu (II) and Zn (II) ions.

Keywords: brass, copper, electrolysis, zinc, alternating current, phosphoric acid, polarization, current output.

Металдарды жеке, таза күйінде қолдану тиімсіз болып табылады. Себебі жеке металға қарағанда металдар қоспасы берік, коррозияға төзімді және барлық техникалық талаптарға сай келеді. Жез – мыс пен мырыштың құймасы, мысқа қарағанда берік және арзан болып келеді. Ерекше физика-химиялық қасиеттеріне орай, мыс құймалары өндіріс пен техниканың әртүрлі салаларында: химия өнеркәсібінде, электротехникада, машиналардың негізгі бөлшектерін, құрал саймандарды және радиоаппаратураны жасауда және коррозиялық агрессивті орта жағдайында кең қолданылады. Көп қолданылып жүрген мыс құймаларының ішінен жез бен қоланы атап өтуге болады. Мыстың мырышпен және басқа металдармен құймалары, коррозиядан арнайы қорғауды қажет етпейтін, беріктігі мыстан артық конструкциялық материалдар болып келеді [1].

Қазіргі таңда Cu-Zn негізіндегі қалдықтарды өңдеу, оларды екіншілік шикізат ретінде пайдалану, олардан металдарды тауарлы өнім түрінде бөліп алудың тиімді әдістерін жасау мәселелері өте өзекті. Өндірістік қалдықтардың басқа түрлеріне қарағанда түсті металдар құймаларының қалдықтары қымбат шикізат болып табылады, себебі олардың құрамында бағалы компоненттердің үлкен қоры жинақталған. Электрохимиялық әдіс арқылы құйма қалдықтарын өңдеу реагент шығымының аздығымен, технологиялық схеманың қарапайымдылығымен ерекше тиімді болып саналады [2].

Электрохимиялық жүйелерде айнымалы ток режимін қолдану ерітіндідегі бағытталған электрохимиялық реакциялардың жүруіне, электрод – электролит фазаралық шекарасында және электролит ерітіндісіндегі электрохимиялық реакциялардың механизмін терең зерттеуге, сонымен қатар, тиімді технологияны ұсынуға мүмкіндік береді [3].

Ресей ғалымдары (Тутукина Н.М., Маршаков И.К.) жез электродының хлоридті ерітінділердегі таңдамалы еруін зерттеп, хлорид ортада көмекші мыс электродын еріту арқылы электролитке мыс иондарын енгізген. Бұл мыстың тотығу өнімдерінің белгілі концентрациясында жездің псевдо-таңдамалы еруінің басталуын анықтауға мүмкіндік берген [4]. Осы авторлар келесі жұмысында сілтілі ортадағы α-жездің анодты тотығу ерекшелігін анықтаған. α-жездің анодтық үрдісінің жылдамдығы оның активтілігінің басым болуына байланысты мысқа қарағанда жоғары болған. Электрод бетінде жұқа оксидтік қабаттардың пайда болуынан сілті ерітіндісіндегі жездің локальді активация потенциалы теріс мәнге, ал, тотықты қабаттардың қалыңдауынан потенциалы оң мәнге ие болғанын көрсеткен [5].

П.Жоу, Ж.В.Эрнинг, К.Огл Cu-Zn құймасының элементтік құрамындағы мырыш мөлшерінің 0-45 мас.% диапазон аралығында зерттеген. Атомдық эмиссиялық спектро- электрохимия арқылы Cu^{2+} және Zn^{2+} иондарының бөлінуін және потенциодинамикалық эксперимент барысында, оксидтік қабат қалыңдығының өсуін бақылаған. Мыстың еруі электрод бетінде Cu_2O түзілуі және ерітінді көлеміне Cu^{2+} иондарының бөліну механизмі қатар жүретіндігі анықталған [6]. Дж. Янси, Б. Ами және т.б. ғалымдар фосфор қышқылындағы мыстың анодтық еру қасиетінің динамикасын микросұйықты чипті ұяшықта зерттеген. $\text{Cu}-\text{H}_3\text{PO}_4$ жүйесіндегі өзгеріс электролит ерітіндісінің шығымына тәуелділікте болатынын көрсеткен [7]. Корей ғалымдары (Санг-Йонг Ким, Жонг-Хии Лим және т.б.) мыс пен тантал нитриді суспензияларына түзілуіне фосфор қышқылының әсерін зерттеген [8]. Отандық ғалымдар (Ө.Баешов, С.С.Битұрсын және т.б.) мырыштың күкірт қышқылындағы электрохимиялық еру заңдылықтарын қарастырған, өндірістік айнымалы токпен поляризациялау арқылы мырыштың күкірт қышқылды ортада мырыш сульфатын түзе еруінің оңтайлы жағдайын анықтаған [9]. Нұрділлаева Р.Н., Бердібекова А. жұмысында мыстың никельмен құймасы мельхиор электродының қышқылды ортада электрохимиялық қасиеті зерттелген. Зерттеу жұмысында мельхиор электродының Cu (I), Ni (II) иондарын түзе ерітіндігін анықталған [10]. Н. Зулфарин және т.б. жездің тұз қышқылындағы коррозиясын баяулатуға N-(4-((4-бензгидрил пиперазин-1-ил) метилкарбамоил) Финил) фуран-2-карбоксамидтің әсерін зерттеген. Зерттеу кезінде вольтамперметрлік, ЯМР, кванто-химиялық есептеу әдістері қолданылған. Нәтижесінде жез коррозиясына ингибиторлар әсерін анықтаған [11]. Түркия ғалымдары жездің коррозиялық қасиеті 0,1 М натрий хлориді ерітіндісінде вольтамперметриялық әдіспен зерттеп, құйманың таза компоненттерінің қасиетімен бірдей жағдайда салыстырылған. Вольтамперметриялық қисықтардың көмегімен ерітіндіні талдау нәтижесі құйманың еруі -1,0 В-та бастапқы мырыш оксиді (ZnO) және мырыш иондары түрінде жүретінін көрсетті. Мыстың ион түрінде еруі олардың арасындағы алмасу реакциясының алдын алатынын, тіпті жездің пассивтік аймағында да мырыштың анодтық поляризациялануы жалғасатынын анықтаған [12]. С. Ротти және т.б. ғалымдар әртүрлі жез ($\text{CuZn}_{39}\text{Pb}_2$, CuZn_{42}) құймаларының фосфор қышқылы ерітіндісіндегі коррозиялық электролиттің қасиетіне лигирлеуші элементтердің әсерін қарастырған. Өндірістік процесі 316L тот баспайтын болат электродымен салыстырылып, осы екі электродтың микроқұрылымының өзгеруін зерттеген [13]. Имидазол ингибиторы бар және қысқа мерзімде 2 Н HCl және H_2SO_4 ерітінділерінде жез коррозиясының жылдамдығын анықтаудың жаңа вольтамперметриялық әдісі ұсынылған. Сондай-ақ, Cu (II) және Zn (II) иондарына қатысты бір мезгілде коррозия жылдамдығын анықтау сәтті болғанын атап өткен жөн. Бұл нәтижелер гравиметриялық әдіс және гальваностатикалық және потенциодинамикалық поляризациялық өлшеулер сияқты кейбір электрохимиялық әдістердің көмегімен алынған коррозияның орташа жылдамдығымен салыстырылды [14].

Сонымен, әдеби шолу нәтижелері $\text{Cu}-\text{Zn}$ құймаларының коррозиялық қасиеттері жан-жақты зерттелгенімен, жездің фосфор қышқылы сулы ерітіндісінде зерттелмегенін көрсетті. Осыған орай, берілген жұмыста фосфор қышқылы сулы ерітіндісіндегі айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының электрохимиялық еруі ерекшелігі зерттелді.

Тәжірибелік бөлім

Зерттеу нысаны: Мыс және мырыш құймасы – жез электроды (рентгенфазалық және спектральді анализ бойынша анықталған құрамы: $\text{Cu}-87\%$, $\text{Zn } 13\%$), оның айнымалы токпен поляризациялау кезіндегі электрохимиялық қасиеті зерттелді.

Зерттеу әдістемесі

Бұл жұмыста жез электродын титан сымымен жұптастырып, жиілігі 50 Гц айнымалы токпен поляризациялау арқылы фосфор қышқылы сулы ерітіндісіндегі жездің электрохимия-

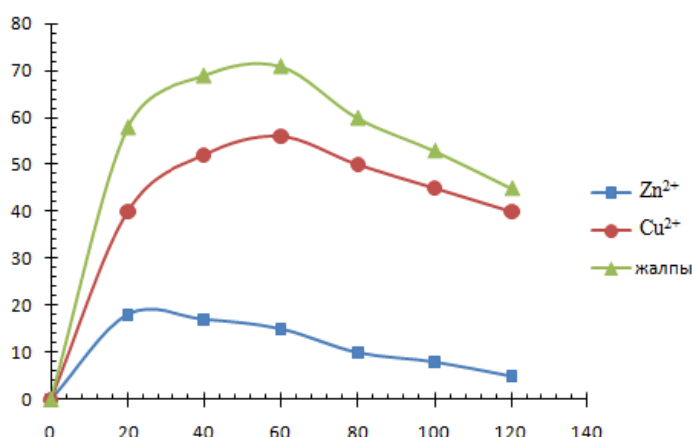
лық қасиеті зерттелді. Электролиз үдерісінде айнымалы ток көзі ретінде В-24 маркалы қондырғы қолданылды. Тізбек арқылы өткен электр тогының күші амперметрмен өлшеніп, электрод ретінде титан сымы (ауданы - 0,000001 м²) және жез (ауданы - 0,54 м²) электродынан жасалған пластинасы қолданылды.

Жез электродының электрохимиялық әдіс арқылы еруіне негізгі электрохимиялық параметрлердің (екі жез электродындағы ток тығыздығы, қосымша титан электродындағы ток тығыздығы, электролит концентрациясы, электролит температурасы, айнымалы ток жиілігі және салыстыру мақсатында таза металдық мыс пен мырыштың еруіне титан электродындағы ток тығыздығының) әсерлері зерттелді.

Нәтижелерді талқылау

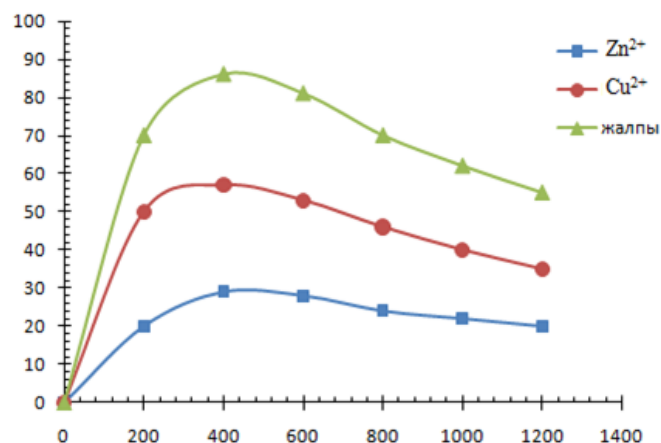
Алдын-ала жүргізілген тәжірибелер нәтижесі – фосфор қышқылы ерітіндісінде екі жез пластинкасын тұрақты токпен поляризациялағанда беті тотық қабатымен қапталып, пассивтеліп, ерімейтіндігін көрсетті. Екі жез электродтарын айнымалы токпен поляризациялағанда құйманың төмен ток шығымымен еритіндігін көрсетті, жез электродының бірін титан сымымен алмастырғанда құйманың Cu^{2+} және Zn^{2+} иондарын түзе қарқынды түрде еруі байқалды. Осыған орай, берілген жұмыста жиілігі өндірістік айнымалы токпен поляризацияланған жез электродын титан электродымен жұптастырып фосфор қышқылы ерітіндісіндегі электрохимиялық еру ерекшелігі зерттелді.

Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының фосфор қышқылы сулы ерітіндісіндегі электрохимиялық еруіне қосымша титан электродындағы ток тығыздығының әсері зерттелді (1-сурет). Бұл кезде жез электродындағы ток тығыздығының мәні 400 А/м² тұрақты ұсталып тұрды. Титан электродының ток тығыздығының мәнін 20 кА/м²-тан 60 кА/м²-қа арттырғанда Cu^{2+} ($\text{Cu}^{(II)}$), Zn^{2+} ($\text{Zn}^{(II)}$) иондары түзілуінің және жалпы жез еруінің ток бойынша шығымы жоғарылады. Мұны анодты жартылай периодта титан электродының бетінде вентильдік қасиеті бар оксидтік қабаттың пайда болуымен түсіндіруге болады. Құйма еруінің ТШ жоғары мәні титан электродындағы ток тығыздығы 60 кА/м² кезінде байқалып, Cu^{2+} иондары бойынша 55%, Zn^{2+} иондары бойынша 14%, және құйма еруі бойынша 70% құрады. ТШ мәндерінің ары қарай арттырған кезде ток бойынша шығымының төмендейтіндігін көрсетті. Мұның себебі, ток тығыздығының жоғарылауымен титан электродындағы оксидтік қабаттың беткі құрылымы өзгеріп, ток түзеткіш қасиеті төмендейді.

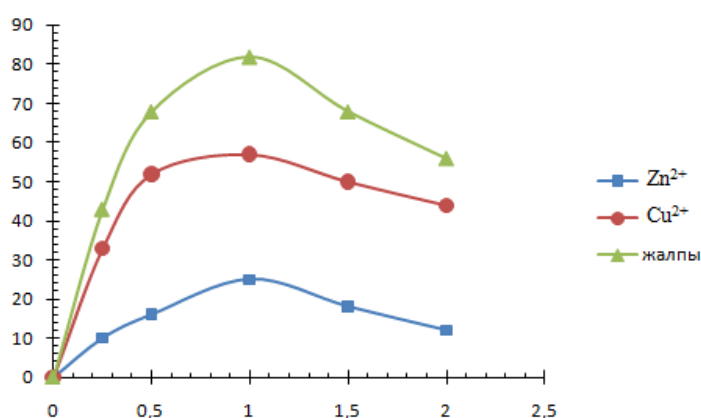
1-сурет. Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының еруінің ток бойынша шығымына қосымша титан электродындағы ток тығыздығының әсері: $i=400\text{А/м}^2$, $[\text{H}_3\text{PO}_4]=1\text{М}$, $\tau=0,5\text{ сағ}$.

Cu-Zn құймасының қышқылды ортадағы электрохимиялық еру үрдісіне жез электродындағы ток тығыздығының әсері 200-1200 А/м² аралығында зерттелді (2-сурет). Қосымша титан электродында 60 кА/м² ток тығыздығы тұрақты ұсталды. Зерттеу нәтижелері ток тығыздығының 400 А/м²-қа дейін арттырғанда Cu (II), Zn (II) иондарының және жез еруінің ТШ біртіндеп жоғарылап, содан соң 1200 А/м²-қа дейін ток бойынша шығымының төмендейтіндігін көрсетті. Мұны ток тығыздығы жоғарылаған сайын қосымша реакциялардың жылдамдығы артуына байланысты деп түсіндіруге болады.

2-сурет. Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының еруінің ток бойынша шығымына жез электродындағы ток тығыздығының әсері: $i_{Ti}=60\text{A}/\text{m}^2$, $[\text{H}_3\text{PO}_4]=1,0\text{M}$, $\tau=0,5\text{сағ}$.

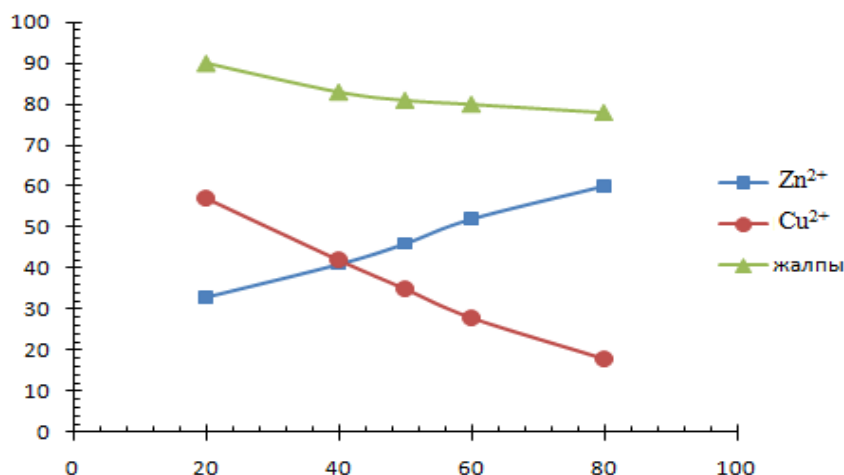
Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының еруінің ток бойынша шығымына фосфор қышқылының концентрациясының әсері 0,5 М-дан 2,0 М-ға дейінгі аралығында зерттелінді. 3-суретке сәйкес фосфор қышқылының концентрациясы жоғарылаған сайын жез электродының еруінің ток бойынша шығымы баяу артып, ал 1,5 М бастап баяу төмендеуін көрсетті. Себебі, электролит концентрациясын жоғарылатқан сайын иондар қозғалысы баяулайды. Фосфор қышқылында жез электродының еруінің жалпы ток бойынша шығымы 82%-ті құрады.

3-сурет. Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының еруінің ток бойынша шығымына фосфор қышқылы концентрациясының әсері: $i_{ж}=400\text{A}/\text{m}^2$, $i_{Ti}=60\text{A}/\text{m}^2$, $\tau=0,5\text{сағ}$.

Фосфор қышқылы сулы ерітіндісіндегі айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының еруіне электролит температурасының әсері зерттелді. Фосфор қышқылы ері-

тіндісінің температурасы жоғарылаған сайын мырыш (II) иондары бойынша ТШ өсіп, ал мыс (II) иондарының түзілуі бойынша ТШ аномальды кемиді (4-сурет). Бұл құбылысты былай түсіндіруге болады: ерітінді температурасы жоғарылаған сайын, мырыштың сутек иондарымен әсерлесіп, оның ионизациялану мүмкіндігі жеңілдейді. Себебі, мырыштың электродтық потенциалы мысқа қарағанда анағұрлым теріс мәнге ие. Сондықтан, құйманың біркелкі сационарлы еруі, стационарлы емес таңдамалы еруіне ауысады.

4-сурет. Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының еруінің ток бойынша шығымына электролит температурасының әсері: $i_{ж}=400\text{A}/\text{м}^2$, $i_{Т}=60\text{A}/\text{м}^2$, $[\text{H}_3\text{PO}_4]=1\text{M}$, $\tau=0,5\text{ с.}$

Жездің еру үрдісіне және мыс, мырыш иондарының түзілуінің ток бойынша шығымына айнымалы ток жиілігінің әсері 30-130 Гц интервал аралығында зерттелді (1-кесте). Айнымалы токтың әртүрлі жиілігін алу үшін ГЗМ-281286 дыбыстық генераторы қолданылды. Ток жиілігі артқан сайын мыс, мырыш иондарының түзілуінің және жез электродының еруінің ток бойынша шығымы төмендейтіндігін байқауға болады. Құйма еруінің жоғары мәні 50 Гц-те байқалып, ТШ мәні 63 % құраса, төменгі мәні 130 Гц-те 21 % құрады. Айнымалы ток жиілігі артуымен құйма еруінің ТШ кемуі заңды құбылыс. Себебі, жоғары ток жиіліктерінде периодтар өте жылдам өзгеретіндіктен, құйманың мыс және мырыш иондарын түзе тотығу реакциясының жүруі үшін қажетті уақытты қамтамасыз ете алмайды. Анодты жартылай периодта құйма құрамындағы мыс (II) және мырыш (II) ион түріне өтіп, ерітінді көлемінде диффузияланып үлгермейді.

1-кесте. Жез электродының ток бойынша шығымына айнымалы ток жиілігінің әсері

Айнымалы ток жиілігі, Гц	Cu ²⁺	Zn ²⁺	Жалпы жез еруі
30	20	43	63
50	29	55	84
70	24	43	67
90	13	31	44
110	7	21	28
130	3	18	21

Келесі зерттеу жұмысымызда құйма құрамындағы негізгі құраушы компоненттер мен жеке металдық күйдегі мыс пен мырыштың электродтарының еруіне титан электродындағы ток тығыздығының әсері қарастырылды. Эксперимент нәтижелері жеке металл күйінде мырыш электроды қарқынды еритіндігін және жоғары ток бойынша шығым көрсетті (2-кесте). Титан электродының ток тығыздығының мәнін 20 кА/м²-тан 80 кА/м²-қа арттырғанда Zn (II) иондары түзілуінің ток бойынша шығымы 25%-дан 60%-ға дейін жоғарылады. Ток тығыздығын одан әрі арттырғанда Zn (II) иондары түзілуінің ТШ-мәні айтарлықтай өзгермеді.

Жеке мыс электроды бойынша титан электродының ток тығыздығының мәнін 20 кА/м²-тан 80 кА/м²-қа арттырғанда Cu (II) иондары түзілуінің ток бойынша шығымының 21%-тен 39%-ке дейін жоғарылады. Ток тығыздығының мәнін 120 кА/м²-қа дейін арттырғанда ТШ мәні төмендеді. Мұндай заңдылық құйма құрамында мыстың еруінде де байқалды.

2-кесте. Айнымалы токпен поляризацияланған мырыш, мыс электродтарының еруінің ток бойынша шығымына қосымша титан электродының әсері

$i, \text{ кА/м}^2$ Me^{n+}	20	40	60	80	100	120
Cu^{2+}	21	24	37	39	24	21
Zn^{2+}	25	37	45	60	55	51

Қорыта айтқанда, жиілігі 50 Гц айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының фосфор қышқылы сулы ерітіндісіндегі электрохимиялық еру ерекшелігі алғаш рет жүйелі түрде зерттелді. Берілген зерттеу нәтижелері екі жез электродының біреуін титан сымына ауыстырғанда электрохимиялық үрдіс қарқынды жүретіндігін көрсетті. Айнымалы токпен поляризацияланған жез электродының фосфор қышқылы ерітіндісінде электрохимиялық еру үрдісіне негізгі параметрлер әсері зерттеліп, құйма еруіне тиімді жағдайлары қалыптастырылды ($i_{ж}=400 \text{ А/м}^2$, $i_{Ti}=60 \text{ кА/м}^2$, $[\text{H}_3\text{PO}_4]=1,0\text{М}$, $\nu=50 \text{ Гц}$, $t=20^\circ\text{C}$, $\tau=0,5 \text{ сағ.}$). Электродит температурасының артуымен Cu-Zn құймасының еру механизмі өзгеретіндігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нүрділлаева Р.Н., Кадирбаева А.С. Константин электродының электрохимиялық еру ерекшелігін айнымалы токпен поляризациялау арқылы зерттеу // ҚазҰУ хабаршысы. - №1(69). - 2013. - Б. 51-58.
2. Башов Ә., Башова А., Башова С. Электрохимия (теориясы мен қолданылуы). - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 316 б.
3. Нүрділлаева Р.Н. Мыс және мырыштың бейорганикалық қосылыстарын синтездеудің электрохимиялық әсері. Монография. – Шымкент: Әлем, 2014. - 124 б.
4. Зунг Ч. Ф., Тутукина Н. М., Маршаков И.К. Склонность латуней к обесцинкованию в хлоридных средах // Конденсированные среды и межфазные границы. №11(4). – 2009. - С. 349-353.
5. Зунг Ч.Ф., Тутукина Н.М., Маршаков И.К. Локальная активация меди и альфа-латуни в щелочных растворах // Конденсированные среды и межфазные границы. - Т. 13, № 2. – 2011. – С. 218-224.
6. Zhou P., Erning J.W., Ogle K. Interactions between elemental components during the de-alloying of Cu-Zn alloys // Electrochimica acta, 293 (2019). - P. 290-298.

7. Yanxi J., Amy B., Selimovic A., and et al. Periodic and complex wave form current oscillations of copper electrodisolution in phosphoric acid in an epoxy-based microchip flow cell // *Journal of solid electrochemistry* (2015), T. 19, № 11. – P. 3241-3251.
8. Kim S.Y., Lim J.H. and et al. The role of phosphoric acid in suspension for Cu and TaN CMP // *Transaction on Electrical and Electronic Materials* (2003) Vol. 4, No.2. – P. 1-4.
9. Битұрсын С.С., Баешов Ә., және т.б. Стационарлы емес токпен поляризацияланған мырыш электродының күкірт қышқылы ерітіндісінде еруі // ҚР ҰҒА Хабаршысы. - Химия және технология сериясы. №1(403). – 2014. – Б. 76-81.
10. Нұрділлаева Р.Н., Бердібекова А. Қышқылды ортада айнымалы токпен поляризацияланған мельхиор электродының электрохимиялық қасиеті // ХҚТУ Хабаршысы. - №1-2. - 2010. - Б. 504-509.
11. Zulfareen N., Venugopal T., Kannan K. Experimental and Theoretical Studies on the Corrosion Inhibition of Brass in Hydrochloric Acid by N-(4-((4-Benzhydryl Piperazin-1-yl) Methyl Carbamoyl) Phenyl) Furan-2-Carboxamide // *Hindawi International Journal of Corrosion*, 2018, Article ID 9372804, 18 p.
12. Kabasakaloğlu M., Kiyak T., Şendil O., Asan A. Electrochemical behavior of brass in 0.1 M NaCl. // *Applied Surface Science*, Volume 193, Issues 1-4, 2002, P. 167-174.
13. Rotty C., Mandroyan A., Doche M.-L., Hihn J.Y. Electropolishing of Cu-Zn brasses and 316L stainless steels: Influence of alloy composition or preparation process (ALM vs. standart metod) // *Surface & Coatings Technology*. - 2016. - P.125-135.
14. Jyotsna Shukla, Krishna Sadash iv Pitre Electrochemical Behavior of Brass in Acid Solutions and the Inhibitive Effect of Imidazole. – 2002 // *Corrosion reviews* 20 (3): P. 217-229.

REFERENCES

1. Nurdillaeva R.N., Kadirbaeva A.S. Konstantin elektrodynyni elektrohimiyaalyq ery ereksheligin anymaly tokpen polarizatsionalay arqyly zerttey // Qaz UY habarshysy. -№1(69). - 2013. - B. 51-58.
2. Baeshov A., Baeshova A., Baeshova S. Elektrohimiya (teoriya men qoldanylyy). - Almaty: Qazaq yniwersiteti, 2014. - 316 b.
3. Nurdillaeva R.N. Mys jane myrystyyni beorganikalay qosylystaryn sintezdeydiñ elektrohimiyaalyq aseri. Monografiya. – Shymkent: Alem, 2014. - 124 b.
4. Zýng Ch. F., Týtykina N. M., Marshakov I.K. Sklonnost latýnei k obestsinkovaniyu v hlорidnyh sredah // *Kondensirovannye sredy i mejfaznye granitsy*. №11(4). – 2009. - S. 349-353.
5. Zýng Ch.F., Týtykina N.M., Marshakov I.K. Lokalnaya aktivatsiya medi i alfa-latýni v elochnyh rastvorah // *Kondensirovannye sredy i mejfaznye granitsy*. - T. 13, № 2. – 2011. – S. 218-224.
6. Zhou P., Erning J.W., Ogle K. Interactions between elemental components during the de-alloying of Cu-Zn alloys // *Electrohimica acta*, 293 (2019). - P. 290-298.
7. Yanxi J., Amy B., Selimovic A., and et al. Periodic and complex wave form current oscillations of copper electrodisolution in phosphoric acid in an epoxy-based microchip flow cell // *Journal of solid electrochemistry* (2015), T. 19, № 11. – P. 3241-3251.
8. Kim S.Y., Lim J.H. and et al. The role of phosphoric acid in suspension for Cu and TaN CMP // *Transaction on Electrical and Electronic Materials* (2003) Vol. 4, No.2. – P. 1-4.
9. Bitursyn S.S., Baeshov Ә., және т.б. Statsionarly emes tokpen polarizatsionalangan myrysh elektrodynyni kúkirt qyshqyly eritindisinde eryi // QR UGA Habarshysy. - Himiya jane tehnologiya seriasy. №1(403). – 2014. – B. 76-81.

10. Nurdillaeva R.N., Berdibekova A. Qyshqyldy ortada anymaly tokpen polarizatsıyalanğan melhior elektrodynyń elektrohımmıalyq qasıeti // HQTÝ Habarshysy. - №1-2. - 2010. - B. 504-509.
11. Zulfareen N., Venugopal T., Kannan K. Experimental and Theoretical Studies on the Corrosion Inhibition of Brass in Hydrochloric Acid by N-(4-((4-Benzhydryl Piperazin-1-yl) Methyl Carbamoyl) Phenyl) Furan-2-Carboxamide // Hindawi International Journal of Corrosion, 2018, Article ID 9372804, 18 p.
12. Kabasakaloğlu M., Kıyak T., Şendil O., Asan A. Electrochemical behavior of brass in 0.1 M NaCl. // Applied Surface Science, Volume 193, Issues 1-4, 2002, P. 167-174.
13. Rotty C., Mandroyan A., Doche M.-L., Hihn J.Y. Electropolishing of Cu-Zn brasses and 316L stainless steels: Influence of alloy composition or preparation process (ALM vs. standart metod) // Surface & Coatings Technology. - 2016. - R.125-135.
14. Jyotsna Shukla, Krishna Sadash iv Pitre Electrochemical Behavior of Brass in Acid Solutions and the Inhibitive Effect of Imidazole. – 2002 // Corrosion reviews 20 (3): P. 217-229.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

- ТҮРСҮН Х.М.* - тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- ИЛЬЯСОВА З.С.* - тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- ТЕМИРХАНОВА А.С.* - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- МЕЙРБЕКОВ Т.П.* - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Түркістан, Қазақстан)
- САДЫҚОВ Т.С.* - тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- ДАЙРАБАЕВА Г.Б.* - философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- МАЛДЫБЕК А.Ж.* - философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- АМАНГЕЛЬДИЕВ А.А.* - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- ТҮРСЫНБАЕВА А.Ө.* - философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- БЕРКИМБАЕВ К.М.* - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- КЕРИМБАЕВА Б.Т.* - PhD доктор, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті (Ақтөбе, Қазақстан)
- БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б.* - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің PhD докторанты (Ақтөбе, Қазақстан)
- ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.* - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- ИСАБАЕВА А.С.* - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті (Шымкент, Қазақстан)
- САДЫКОВА А.А.* - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің аға оқытушысы (Шымкент, Қазақстан)
- КЕРИМБЕКОВА Ж.У.* - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің аға оқытушысы (Шымкент, Қазақстан)
- АБДУКАРИМОВА Ұ.А.* - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің аға оқытушысы (Шымкент, Қазақстан)
- ИСАБЕКОВА Г.Б.* - PhD доктор, Тараз Мемлекеттік педагогикалық университеті (Тараз, Қазақстан)
- ДҮЙСЕНОВА Н.Т.* - Тараз Мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы (Тараз, Қазақстан)
- АХМЕТОВА А.* - Тараз Мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы (Тараз, Қазақстан)
- АЛТЫНБЕКОВ А.* - PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Түркістан, Қазақстан)
- АБУСЕЙТОВ Б.З.* - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)

- КАДАШЕВА Қ.* - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының жетекші ғылыми қызметкері (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- АСАНОВА Ұ.О.* - педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- МЫРЗАХАНОВА А.Қ.* - педагогика ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы (Түркістан, Қазақстан)
- ШАЙХЫСТАМОВА М.Б.* - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты, Түркология ҒЗИ-ның ғылыми қызметкері (Түркістан, Қазақстан)
- ЕРГӨБЕК Қ.С.* - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Кенжебайұлының түріктану музейінің директоры (Түркістан, Қазақстан)
- АҚТАЕВА Л.С.* - Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті Орталық мемлекеттік мұрағатының (ҚР ОММ) бас директоры (Алматы, Қазақстан)
- ТАУКЕБАЕВА Р.Б.* - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Халықаралық гуманитарлық техникалық университеті (Шымкент, Қазақстан)
- БЕРДАЛИЕВА Р.Ш.* - филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а. (Түркістан, Қазақстан)
- МҰҚАШЕВ Т.Ә.* - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті (Тараз, Қазақстан)
- МҰҚАШЕВА А.М.* - Тараз педагогикалық университетінің аға оқытушысы (Тараз, Қазақстан)
- ӘДІЛБЕКОВА Э.С.* - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті (Түркістан, Қазақстан)
- МУСТАФА АСЛАН*
ЖАҚСЫЛЫҚБАЕВА Р.С. - профессор, доктор, Памуккале университеті (Денизли, Түркия)
- САПАРХОДЖАЕВА Н.П.* - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
- ЖИЕНБАЕВ Е.* - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан)
- БАЙТҮОВА А.Н.* - Phd доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- САЙЛАУБАЕВА Н.Е.* - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
- САЙЛАУБАЕВА Н.Е.* - тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- ДЮСЕНОВ Е.Т.* - Мемлекеттік саясат ұлттық мектебінің магистранты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
- НҰРДІЛЛАЕВА Р.Н.* - химия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессор м.а. (Түркістан, Қазақстан)
- СУНАТУЛЛАЕВА Л.А.* - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты (Түркістан, Қазақстан)
- ӘМІРБЕК А.Б.* - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің студенті (Түркістан, Қазақстан)

YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ

- TURSUN H.M.* - Prof., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- ILYASOVA Z.S.* - Doç., Dr., Gumiliyov Avrasya Milli Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- TEMIRHANOVA A.S.* - PhD doktora öğrencisi, Gumiliyov Avrasya Milli Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- MEYİRBEKOV T.P.* - Öğretim üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- SADIKOV T.S.* - Prof., Dr., Gumiliyov Avrasya Milli Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- DAYRABAEVA G. B.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- MALDİBEK A.J.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- AMANGELDIYEV A.A.* - PhD Doktora öğrencisi, Gumiliyov Avrasya Milli Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- TURSINBAYEVA A.O.* - Doç., Dr., Gumiliyov Avrasya Milli Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- BERKİMBAYEV K.M.* - Prof., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- KERİMBAYEVA B.T.* - PhD, doçent, Zhubanov Aktobe devlet bölgesel Üniversitesi (Aktobe, Kazakistan)
- BAYADILOVA-
ALTYBAYEVA A.B.* - PhD doktora öğrencisi, Zhubanov Aktobe devlet bölgesel Üniversitesi (Aktobe, Kazakistan)
- ORAZBEKULI K.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- ISABAYEVA A.S.* - Doç., Dr., Muhtar Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi (Çimkent, Kazakistan)
- SADIKOVA A.A.* - Öğretim üyesi, Muhtar Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi (Çimkent, Kazakistan)
- KERİMBEKOVA J.U.* - Öğretim üyesi, Muhtar Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi (Çimkent, Kazakistan)
- ABDUKARİMOVA U.A.* - Öğretim üyesi, Muhtar Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi (Çimkent, Kazakistan)
- İSABEKOVA G.B.* - PhD, Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi (Taraz, Kazakistan)
- DUYSENOVA N.T.* - Öğretim üyesi, Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi (Taraz, Kazakistan)
- AHMETOVA A.* - Öğretim üyesi, Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi (Taraz, Kazakistan)
- ALTYNBEKOVA A.* - PhD, Öğretim üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- ABUSEYİTOV B.Z.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)

- KADAŞEVA K.* - Prof., Dr., Altın Sarın Milli Eğitim Akademisi, Bař Bilimsel Arařtırmacı (Nur-Sultan, Kazakistan)
- ASANOVA U.O.* - Doç., Dr., Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- MIRZAHANOVA A.K.* - Dr., Öğretim üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- ŞAYHİSTAMOVA M.B.* - Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Türkoloji Arařtırma Enstitüsü Bilimsel Arařtırmacı (Türkistan, Kazakistan)
- ERGÖBEK K.S.* - Prof., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi B.Kenjebayulı Türkoloji Müzesi müdürü (Türkistan, Kazakistan)
- AKTAYEVA L.S.* - Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığı Bilgi ve Arşiv Komitesi Merkez devlet arşivi genel müdürü (Almatı, Kazakistan)
- TAUKEBAYEVA R.B.* - Doç., Dr., Uluslararası Beşeri bilimler ve Teknik Üniversitesi (Çimkent, Kazakistan)
- BERDALİYEVA R.Ş.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- MUKAŞEV T.A* - Doç., Dr., Dulati Taraz Devlet Üniversitesi (Taraz, Kazakistan)
- MUKAŞEVA A.M.* - Öğretim üyesi, Taraz Pedagoji Üniversitesi (Taraz, Kazakistan)
- ADİLBEKOVA E.S.* - Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- MUSTAFA ARSLAN* - Prof., Dr., Pamukkale Üniversitesi (Denizli, Türkiye)
- JAKSILIKBAYEVA R.S.* - Doç., Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi (Almatı, Kazakistan)
- SAPARHOJAYEVA N.P.* - PhD doktora öğrencisi, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi (Almatı, Kazakistan)
- ZHIYENBAYEV Y.B.* - PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- BAYTUOVA A.N.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- SAYLAUBAYEVA N.E.* - Doç., Dr., Gumilyov Avrasya Millî Üniversitesi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- DÜYSENOV Y.T.* - Devlet Politikası Milli Okulu Yüksek Lisans Öğrencisi (Nur-Sultan, Kazakistan)
- NURDİLLAYEVA R.N.* - Doç., Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)
- SUNATULLAYEVA L.A.* - Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi (Türkistan, Kazakistan)
- AMİRBEK A.B.* - Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğrencisi (Türkistan, Kazakistan)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- ТУРСУН Х.М.* - доктор исторических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- ИЛЬЯСОВА З.С.* - кандидат исторических наук, и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- ТЕМИРХАНОВА А.С.* - PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- МЕЙРБЕКОВ Т.П.* - старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- САДЫКОВ Т.С.* - доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- ДАЙРАБАЕВА Г.Б.* - кандидат философских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- МАЛДЫБЕК А.Ж.* - кандидат философских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- АМАНГЕЛЬДИЕВ А.А.* - PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- ТУРСЫНБАЕВА А.О.* - кандидат философских наук, и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- БЕРКИМБАЕВ К.М.* - доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- КЕРИМБАЕВА Б.Т.* - PhD, доцент, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)
- БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б.*
ОРАЗБЕКУЛЫ К. - PhD докторант Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова (Актобе, Казахстан)
- ИСАБАЕВА А.С.* - кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова (Шымкент, Казахстан)
- САДЫКОВА А.А.* - старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауезова (Шымкент, Казахстан)
- КЕРИМБЕКОВА Ж.У.* - старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауезова (Шымкент, Казахстан)
- АБДУКАРИМОВА У.А.* - старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауезова (Шымкент, Казахстан)
- ИСАБЕКОВА Г.Б.* - PhD, Таразский государственный педагогический университет (Тараз, Казахстан)
- ДУЙСЕНОВА Н.Т.* - старший преподаватель Таразского государственного педагогического университета (Тараз, Казахстан)
- АХМЕТОВА А.* - преподаватель Таразского государственного педагогического университета (Тараз, Казахстан)
- АЛТЫНБЕКОВ А.* - PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- АБУСЕИТОВ Б.З.* - кандидат педагогических наук, и.о. профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)

- ОРАЗБЕКУЛЫ К.* - кандидат педагогических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- КАДАШЕВА К.* - доктор педагогических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Национальной академии образования имени И.Алтынсарина (Нур-Султан, Казахстан)
- АСАНОВА У.О.* - кандидат педагогических наук, и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- МЫРЗАХАНОВА А.К.* - кандидат педагогических наук, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- ШАЙХЫСТАМОВА М.Б.* - PhD докторант, научный сотрудник НИИ Тюркология Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- ЕРГОБЕК К.С.* - доктор филологических наук, профессор, директор Музея тюркологии Б.Кенжебайулы, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- АКТАЕВА Л.С.* - Генеральный директор Центрального государственного архива Комитета по информации и архивам Министерства культуры и спорта Республики Казахстан (Алматы, Казахстан)
- ТАУКЕБАЕВА Р.Б.* - кандидат филологических наук, доцент, Международный гуманитарно-технический университет (Шымкент, Казахстан)
- БЕРДАЛИЕВА Р.Ш.* - кандидат филологических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- МУКАШЕВ Т.А.* - кандидат филологических наук, доцент, Таразский государственный университет имени М.Х.Дулати (Тараз, Казахстан)
- МУКАШЕВА А.М.* - старший преподаватель Таразского педагогического университета (Тараз, Казахстан)
- АДИЛЬБЕКОВА Э.С.* - доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- МУСТАФА АРСЛАН*
ЖАКСЫЛЫКБАЕВА Р.С. - профессор, доктор, Университет Памуккале, г. Денизли, Турция
- САПАРХОДЖАЕВА Н.П.* - кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
- ЖИЕНБАЕВ Е.Б.* - PhD докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
- БАЙТУОВА А.Н.* - PhD доктор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- САЙЛАУБАЕВА Н.Е.* - кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- ДЮСЕНОВ Е.Т.* - кандидат исторических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан
- НУРДИЛЛАЕВА Р.Н.* - магистрант Национальной школы государственной политики (Нур-Султан, Казахстан)
- СУНАТУЛЛАЕВА Л.А.* - кандидат химических наук, и.о. профессора Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- АМИРБЕК А.Б.* - магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
- АМИРБЕК А.Б.* - студент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- TURSUN Kh.M.* - Doctor of Historical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- ILYASSOVA Z.S.* - Candidate of Historical Sciences, Acting Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- TEMIRKHANOVA A.S.* - PhD Doctoral Student of L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- MEYRBEKOV T.P.* - Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- SADYKOV T.S.* - Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- DAIRABAYEVA G.B.* - Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- MALDYBEK A.Zh.* - Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- AMANGELDIYEV A.A.* - PhD Doctoral Student of L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- TURSYNBAYEVA A.O.* - Candidate of Philosophical Sciences, Acting Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- BERKIMBAYEV K.M.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- KERIMBAYEVA B.T.* - PhD, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional State University (Aktobe, Kazakhstan)
- BAYADILOVA-ALTYBAYEVA A.B.* - PhD Doctoral Student of K.Zhubanov Aktobe Regional State University (Aktobe, Kazakhstan)
- ORAZBEKULY Kh.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- ISSABAYEVA A.S.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan State University (Shymkent, Kazakhstan)
- SADYKOVA A.A.* - Senior Lecturer of M.Auezov South Kazakhstan State University (Shymkent, Kazakhstan)
- KERIMBEKOVA J.U.* - Senior Lecturer of M.Auezov South Kazakhstan State University (Shymkent, Kazakhstan)
- ABDUKARIMOVA U.A.* - Senior Lecturer of M.Auezov South Kazakhstan State University (Shymkent, Kazakhstan)
- ISSABEKOVA G.B.* - PhD, Taraz State Pedagogical University (Taraz, Kazakhstan)
- DUISENOVA N.T.* - Senior Teacher of Taraz State Pedagogical University (Taraz, Kazakhstan)
- AKHMETOVA A.* - Teacher of Taraz State Pedagogical University (Taraz, Kazakhstan)
- ALTYNBEKOVA A.* - PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- ABUSEITOV B.Z.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)

- KADASHEVA K.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Leading Scientific Researcher of National Academy of Education named after I.Altynsarin (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- ASSANOVA U.O.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- MYRZAKHANOVA A.K.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- SHAIKHYSTAMOVA M.B.* - PhD Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Researcher at The Research Institute of Turkology (Turkestan, Kazakhstan)
- ERGOBEK K.S.* - Doctor of Philological Sciences, Professor, The Director of B.Kenzhebeyev Museum of Turkology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- AKTAEVA L.S.* - Director of the Central State Archive of the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)
- TAUKEBAYEVA R.B.* - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International Humanitarian and Technical University (Shymkent, Kazakhstan)
- BERDALIEVA R.Sh.* - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- MUKASHEV T.A.* - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.Kh.Dulaty Taraz State University (Taraz, Kazakhstan)
- MUKASHEVA A.M.* - Senior Teacher of Taraz Pedagogical University (Taraz, Kazakhstan)
- ADILBEKOVA E.S.* - Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- MUSTAFA ARSLAN* - Professor, Doctor, Pamukkale University (Denizli, Turkey)
- ZHAXYLYKBAYEVA R.S.* - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
- SAPARKHOJAYEVA N.P.* - PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
- ZHIYENBAYEV Y.* - PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- BAITUOVA A.N.* - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- SAILAUBAYEVA N.E.* - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- DYUSSENOV Y.T.* - Master Student of the National School of Public Policy (Nur-Sultan, Kazakhstan)
- NURDILLAYEVA R.N.* - Candidate of Chemical Sciences, Acting Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- SUNATULLAYEVA L.A.* - Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
- AMIRBEK A.B.* - Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ТҰРСҰН Х.М.
ИЛЬЯСОВА З.С.

Ортағасырлық араб-парсы деректеріндегі «Тұран» және «Түркістан»
топонимдері 7-16

ТЕМИРХАНОВА А.С.
МЕЙРБЕКОВ Т.П.
САДЫҚОВ Т.С.

Академик Манаш Қозыбаев еңбектеріндегі ұлт мәселесі 17-26

ФИЛОСОФИЯ

DAIRABAYEVA G.B.
MALDYBEK A.Zh.

Modernization of consciousness: the cultural code of the nation 27-35

АМАНГЕЛЬДИЕВ А.А.
ТҰРСЫНБАЕВА А.Ө.

Цифрландыру: таным және түсінік 36-45

ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА, ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

БЕРКИМБАЕВ К.М.
КЕРИМБАЕВА Б.Т.
БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б.
ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.

Болашақ мамандарды кәсіби даярлау кезіндегі цифрлық
технологиялардың ерекшеліктері 46-58

ИСАБАЕВА А.С.
САДЫКОВА А.А.
КЕРИМБЕКОВА Ж.У.
АБДУКАРИМОВА Ұ.А.

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру ерекшеліктері 59-70

ИСАБЕКОВА Г.Б.
ДҮЙСЕНОВА Н.Т.
АХМЕТОВА А.

Германияның білім беру жүйесіндегі CLIL технологиясының
қазіргі жағдайына салыстырмалы талдау 71-80

АЛТЫНБЕКОВ А.
МЕЙРБЕКОВ Т.П.
АБУСЕЙТОВ Б.З.
ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.

Шәкәрім шығармашылығындағы әлеуметтік-педагогикалық, тәлімдік ойлар 81-90

ФИЛОЛОГИЯ

ҚАДАШЕВА Қ. АСАНОВА Ұ.О. МЫРЗАХАНОВА А.Қ.	
Түркі халықтарының дәстүрлі тәрбие жүйесіндегі фольклордың рөлі	91-100
ШАЙХЫСТАМОВА М.Б. ЕРГӨБЕК Қ.С. АҚТАЕВА Л.С.	
Бейсембай Кенжебайұлының фольклорлық зерттеулері	101-108
ТАУКЕБАЕВА Р.Б.	
Особенности создания иноязычной креативной среды в вузе	109-122
BERDALIYEVA R.Sh.	
Yabancılarla rusça'yı öğretme: beden diliyle (sözsüz) ilişki kurma araçlarının önemi	123-132
МҰҚАШЕВ Т.Ә. МҰҚАШЕВА А.М.	
Әдебиеттегі ұлттық дүниетаным мен идеология көрінісі	133-143
ADILBEKOVA E.S. МУСТАФА АСЛАН	
Kobilandi batir destanindaki kahramanların fiziksel ve sosyal özellikleri	144-153
ЖАҚСЫЛЫҚБАЕВА Р.С. САПАРХОДЖАЕВА Н.П.	
Журналистің шығармашылық даралығы: ізденістері мен талпыныстары	154-163
ZHIYENBAYEV Ye.	
Mağsan Cumabayev'in iç konuşma üslûbuyla yazılmış şiirlerinin yapısı	164-176
БАЙТУОВА А.Н.	
Гармония звуков или сингармонизм-фундаментальное структурно-типологическое явление	177-187
САЙЛАУБАЕВА Н.Е.	
«Қазақ тілі» газетінің қалыптасуы мен шығу тарихы	188-198
ЗАҢ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР, ЭКОНОМИКА	
ДЮСЕНОВ Е.Т.	
Клиентоориентированность и стратегическое лидерство в контексте государственной службы	199-206
ХИМИЯ	
НҰРДІЛЛАЕВА Р.Н. СУНАТУЛЛАЕВА Л.А. ӘМІРБЕК А.Б.	
Cu-Zn күймасының фосфор қышқылы сулы ерітіндісіндегі электрохимиялық қасиеті	207-215
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ	216-223
МАЗМҰНЫ	224-231

İÇİNDEKİLER

TARİH, ARKEOLOJİ

TURSUN H.M.
ILYASOVA Z.S.

Orta çağ arapça ve farsça kaynaklarda “Turan” ve “Türkistan” yer adları 7-16

TEMIRHANOVA A.S.
MEYİRBEKOV T.P.
SADIKOV T.S.

Akademisyen Manaş Kozybayev'in yazılarında ulusal sorular 17-26

FELSEFE

DAYRABAEVA G. B.
MALDIBEK A.J.

Bilinç modernizasyonu: ulusun kültürel kodu 27-35

AMANGELDIYEV A.A.
TURSINBAYEVA A.O.

Dijitalleşme: bilgi ve kavram 36-45

PSİKOLOJİ, PEDAGOJİ, ÖĞRETİM METODOLOJISI

BERKIMBAYEV K.M.
KERIMBAYEVA B.T.
BAYADILOVA-ALTYBAYEVA A.B.
ORAZBEKULI K.

Gelecekteki uzmanların mesleki eğitiminde dijital teknolojilerin özellikleri 46-58

ISABAYEVA A.S.
SADIKOVA A.A.
KERİMBEKOVA J.U.
ABDUKARİMOVA U.A.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde kapsayıcı eğitimin özellikleri 59-70

İSABEKOVA G.B.
DUYSENOVA N.T.
AHMETOVA A.

Almanya eğitim sistemindeki CLIL teknolojisinin şimdiki durumuna karşılaştırmalı analiz 71-80

ALTYNBEKOV A.
MEYİRBEKOV T.P.
ABUSEYİTOV B.Z.
ORAZBEKULI K.

Şakarim'in yaratıcılığında sosyal-pedagojik, eğitim fikirleri 81-90

FİLOLOJİ

KADAŞEVA K.

ASANOVA U.O.

MIRZAHANOVA A.K.

Türk halkının geleneksel eğitim sisteminde halk edebiyatının rolü

91-100

ŞAYHISTAMOVA M.B.

ERGÖBEK K.S.

AKTAYEVA L.S.

Beysenbay Kenjebayulı'nın folklor çalışmaları

101-108

TAUKEBAYEVA R.B.

Üniversitede yabancı dil yaratıcı bir ortam yaratmanın özellikleri

109-122

BERDALİYEVA R.Ş.

Yabancılara rusça'yı öğretme: beden diliyle (sözsüz) ilişki kurma araçlarının önemi

123-132

MUKAŞEVA A.M.

MUKAŞEV T.A.

Ulusal dünyagörüşü ve ideolojinin kazak edebiyatına yansımaları

133-143

ADİLBEKOVA E.S.

MUSTAFA ARSLAN

Kobilandı batır destanındaki kahramanların fiziksel ve sosyal özellikleri

144-153

JAKSILIKBAYEVA R.S.

SAPARHOJAYEVA N.P.

Gazetecinin yaratıcı kişiliği: aramalar ve özelemler

154-163

ZHIYENBAYEV Ye.B.

Mağcan Cumabayev'in iç konuşma üslûbuyla yazılmış şiirlerinin yapısı

164-176

BAYTUOVA A.N.

Seslerin uyumu veya singarmonizm-temel yapısal-tipolojik fenomen

177-187

SAYLAUBAYEVA N.E.

"Kazak dili" gazetesinin tarihçesi ve kökeni

188-198

HUKUK, ULUSLARARASI İLİŞKİLER, EKONOMİ

DÜYSENOV Y.T.

Kamu hizmeti bağlamında müşteri odaklı ve stratejik liderlik

199-206

KİMYA

NURDILLAYEVA R.N.

SUNATULLAYEVA L.A.

AMIRBEK A.B.

Cu-Zn alaşımının sulu fosforik asit çözeltisindeki elektrokimyasal özellikleri

207-215

YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ

216-223

İÇİNDEKİLER

224-231

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

ТУРСУН Х.М. ИЛЬЯСОВА З.С.	
Топонимы «Туран» и «Туркестан» в средневековых арабо-персидских источниках	7-16
ТЕМИРХАНОВА А.С. МЕЙРБЕКОВ Т.П. САДЫКОВ Т.С.	
Национальные вопросы в трудах академика Манаша Козыбаева	17-26
ФИЛОСОФИЯ	
ДАЙРАБАЕВА Г.Б. МАЛДЫБЕК А.Ж.	
Модернизация сознания: культурный код нации	27-35
АМАНГЕЛЬДИЕВ А.А. ТҰРСЫНБАЕВА А.О.	
Цифровизация: познание и понятие	36-45
ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА, МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ	
БЕРКИМБАЕВ К.М. КЕРИМБАЕВА Б.Т. БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б. ОРАЗБЕКУЛЫ К.	
Особенности цифровых технологий при профессиональной подготовке будущих специалистов	46-58
ИСАБАЕВА А.С. САДЫКОВА А.А. КЕРИМБЕКОВА Ж.У. АБДУКАРИМОВА У.А.	
Особенности инклюзивного образования в Республике Казахстан	59-70
ИСАБЕКОВА Г.Б. ДУЙСЕНОВА Н.Т. АХМЕТОВА А.	
Сравнительный анализ современной ситуации технологии CLIL в системе образования Германии	71-80
АЛТЫНБЕКОВ А. МЕЙРБЕКОВ Т.П. АБУСЕЙТОВ Б.З. ОРАЗБЕКУЛЫ К.	
Социально-педагогические, образовательные идеи в творчестве Шакарима	81-90
ФИЛОЛОГИЯ	
КАДАШЕВА К. АСАНОВА У.О. МЫРЗАХАНОВА А.К.	
Роль фольклора в системе традиционного воспитания тюркских народов	91-100

ШАЙХЫСТАМОВА М.Б. ЕРГОБЕК К.С. АКТАЕВА Л.С.	
Фольклорные исследования Бейсембая Кенжебайулы	101-108
ТАУКЕБАЕВА Р.Б.	
Особенности создания иноязычной креативной среды в вузе	109-122
БЕРДАЛИЕВА Р.Ш.	
Особенности обучения иностранцев русскому языку: роль невербальных средств общения	123-132
МУКАШЕВ Т.А. МУКАШЕВА А.М.	
Отражение национальной миропознания и идеологии в казахской литературе	133-143
АДИЛЬБЕКОВА Э.С. МУСТАФА АСЛАН	
Внешний вид и социальные особенности батыров в поэзии «Қобланды Батыр»	144-153
ЖАКСЫЛЫКБАЕВА Р.С. САПАРХОДЖАЕВА Н.П.	
Творческая индивидуальность журналиста: поиски и стремления	154-163
ЖИЕНБАЕВ Е.Б.	
Структура стихов Магжана Жумабаева написанным в стиле монолог	164-176
БАЙТУОВА А.Н.	
Гармония звуков или сингармонизм – фундаментальное структурно-типологическое явление	177-187
САЙЛАУБАЕВА Н.Е.	
Становлении и издание газеты «Қазақ тілі»	188-198
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ЭКОНОМИКА	
ДЮСЕНОВ Е.Т.	
Клиентоориентированность и стратегическое лидерство в контексте государственной службы	199-206
ХИМИЯ	
НУРДИЛЛАЕВА Р.Н. СУНАТУЛЛАЕВА Л.А. АМИРБЕК А.Б.	
Электрохимическое поведение сплава Cu-Zn в водном растворе фосфорной кислоты	207-215
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	216-223
СОДЕРЖАНИЕ	224-231

CONTENT

HISTORY, ARCHAEOLOGY

TURSUN Kh.M.
ILYASSOVA Z.S.

The toponyms «Turan» and "Turkistan" in the medieval arab-persian sources 7-16

TEMIRKHANOVA A.S.
MEIRBEKOV T.P.
SADYKOV T.S.

National issues in the works of academician Manash Kozybayev 17-26

PHILOSOPHY

DAIRABAYEVA G.B.
MALDYBEK A.Zh.

Modernization of consciousness: the cultural code of the nation 27-35

AMANGELDIYEV A.A.
TURSUNBAYEVA A.O.

Digitalization: knowledge and concept 36-45

PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, METHODS OF TEACHING

BERKIMBAYEV K.M
KERIMBAYEVA B.T.
BAYADILOVA-ALTYBAYEVA A.B.
ORAZBEKULY K.

Features of digital technologies in professional training of future specialists 46-58

ISABAEVA A.S.
SADYKOVA A.A.
KERIMBEKOVA J.U.
ABDUKARIMOVA U.A.

Features of inclusive education in the Republic of Kazakhstan 59-70

ISSABEKOVA G.B.
DUYSENOVA N.T.
AKHMETOVA A.

Comparative analysis of the current situation of technology CLIL
in the German education system 71-80

ALTYNBEKOV A.
MEIRBEKOV T.P.
ABUSEYTOV B.Z.
ORAZBEKULY K.

Social-pedagogical, educational ideas in the Shakarim's creativity 81-90

PHILOLOGY

KADASHEVA K.
ASSANOVA U.O.
MYRZAKHANOVA A.K.

The role of folklore in the system of traditional
turkic people upbringing 91-100

SHAIKHYSTAMOVA M.B. ERGOBEK K.S. AKTAEVA L.S.	
Folklore studies of Beisembay Kenzhebaiuly TAUKEBAYEVA R.B	101-108
The peculiarities of formation foreign language creative environment at high school BERDALIEVA R.Sh.	109-122
Teaching Russian to foreigners: the role of non-verbal means of communication MUKASHEVA A.M. MUKASHEV T.A.	123-132
The reflection of national world knowledge and ideology in kazakh literature ADILBEKOVA E.S. MUSTAFA ARSLAN	133-143
Physical and Social Features of Heroes in Kobylandy Batyr epic ZHAXYLYKBAYEVA R.S. SAPARKHOJAYEVA N.P.	144-153
Creative individuality of a journalist: searches and aspirations ZHIYENBAYEV Ye.	154-163
The structure of the poems of Magzhan Zhumabayev written in the monologue style BAITUOVA A.N.	164-176
Harmony of sounds or synharmonism - a fundamental structural and typological phenomenon SAILAUBAYEVA N.E.	177-187
Becoming and edition of newspaper "Kazakh tili"	188-198
LAW, INTERNATIONAL RELATIONS, ECONOMY	
DYUSSENOV Y.T.	
Customer focus and strategic leadership in the context of public service	199-206
CHEMISTRY	
NURDILLAYEVA R.N. SUNATULLAYEVA L.A. AMIRBEK A.B.	
Electrochemical behavior of a Cu-Zn alloy in a phosphoric acid aqueous solutions	207-215
INFORMATION ABOUT AUTHORS	216-223
CONTENT	224-231

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме*
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: профессор Бекжігіт Сердәлі
ф.ғ.к. Асил Шенгүн
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

Жарияланған мақала авторының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
Сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Журнал Қожә Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.
Басуға 29.06.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60 X 84 1/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 14.4 Таралымы 200 Дана. тапсырыс 860. ©

Баспахана мекен-жайы:
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz